

84(2p=Болг)

T 5 19

С 15581

МАГЪАФАР ТОКУМАЕВ

ДУАНАДА

M. Tokumizu

ЖАГЪАФАР ТОКУМАЕВ

ДУАНАЛА

ПОВЕСТЛЕ
ХАПАРЛА
ЧАМЛА
ПЬЕСАЛА

Каб.-Балн. республик (ш. т. нгулчнал)
ВИБЛИОТЕКА
имени Н. К. Крупской
г. Нальчик, ул. Ногмова 42

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК · 1985

С(Балк)2
Т 519

Токумаев Ж. З.

Т 519 Тени : Повести, рассказы, пьесы, юмористические рассказы. — Нальчик : Эльбрус, 1985. — 384 с.

В пер.: 1 р. 60 к. 800 экз.

В сборник вошли повести, рассказы и пьесы автора, уже издававшиеся в 60-е и 70-е годы. Тематика произведений разнообразна, герои его книг — наши современники, их идея — разоблачение приспособленчества и потребительского отношения к жизни, тунеядства и бюрократизма, мещанской, обывательской философии.

Книга выходит к 50-летию Ж. Токумаева.

Т 4702100000-052 27-85
М 125(03)-85

С(Балк)2

© «Эльбрус» китап басма · 1985 ж.

АЛ СЕЗ

Белгили малкърарлы жазыучу Жагъафар Токумаевха быйыл элли жыл толады.

Ол 1935-чи жылны 29-чу майында Ташлы-Тала элде туугъанды. Аны сабийлиги уруш эм урушдан сора кыйын жыллагъа тюшгенди. Очерклеринден биринде Жагъафар кесини юсюнден былай жазгъанды: «Жашауда мени жолум туугъан республикамы чеклери бла тыйылып къалмагъанды. Къадар мени кеп жерлеге жетдиргенди, кеп шахарлары бла эллени кыдыртханды, кеп тюрлю адамла бла да тюбешдиргенди, ол манга кесини къууанчлы, ачыулу дерслерин да бергенди, алай бла жашлыгъымда окъуна аркъама атып айланган жазыучулукъ артамагъымы кеп хапардан толтургъанды. Бююнлюкде мен ол артакъны ичин къармай, кесим ёкюлю бола келген жашауубузну къудуретли кюнчюн, къарангылыкъдан жарыккъа чыккъан адамларыбызны къууанчлы бетлерин, аланы уллу эм огъурлу ишлерин кереме, анга сейир этеме, ёхтем болама...»

Автор былайда аз айта эсе да, кесини къадарыны юсюнден бизге кеп затны баям этеди, жашау жолунда сынагъанлары, керген затлары, эшитген хапарлары жазыучулукъ ишини ёзеге болгъанларын чертеди.

Токумаевни жаш жыллары Къазах жеринде озгъандыла. Ол орта билимни да анда алгъанды, жазыу ишин да анда башлагъанды. Урушдан сора кыйын жылла Жагъафаргъа ачлыкъ да, жалаангачлыкъ да сынатхандыла. Фронтдан жаралы болуп къайтхан атасы эртте ёлюп, жети сабийли уллу юйорню ауурлугъу да аны бойнуна тюшгенди. Ол себепден Жагъафар урунуу жолун сабийликден башлагъанды. Колхозда къой кютгенди, бичен ишлегенди. 1955-чи жылда уа Къыргъызстанны Къызыл-Къая деген шахарына кечюп, анда кёмюр къазган шахтагъа киргенди. Ол анда крепильщик болуп ишлегенди. Айхай да, сюеги къатып бошамагъан жашха ол ауур иш эди. Болса да Жагъафар хомухлукъ этмегенди. Сынаулу шахтёрла бла бирге ишлей, къанатларын чыныкъдыргъанды, урунууу кыйыматын ангылагъанды, жер тюбюнде кёмюр къазгъанланы кишиликлери бла шагырейленгенди. Биз Жагъафарны 1966-чы жылда чыккъан «Ёксюзню къадары» деген повестин окъуй, ол аны кесини эм да биргесине ишлеген шахтёрланы юслеринден жазгъанын сезебиз.

1957-чи жылда Токумаев туугъан жерине къайтып келеди. «Коммунизмге жол» газетни редакциясында къуллукъ этип тебирейди. Андан сора уа радиода редакторлукъ этеди. Журналист иш аны жазыучулукъ къаламын жютюлендирирге, фахмусун ёсдюрюрге болушады. Ол ишлей да тургъанлай, Къабарты-Малкърарны къырал университетини история-филология факультетини окъуп бошайды, КПСС-ге членге киреди. Ол жыллада Жагъафарны очерклери бла хапарлары республикалы газетлени бетлеринде терк-терк басмаланып башлайдыла, радио бла бериледила. 1960-чы жылда аны очерклери энчи китапчыкъ болуп чыгъадыла. Журналистни иши кыйын ишди. Ол адамны заманын да, акъылын да кеп алады. Болса да Жагъафар жазыучулукъ ишин къоймайды. Къуллукъдан бош заманын чыгъармачылыкъ ишге береди. Алай бла 1961-чи жылда ол кесини биринчи китабын — «Агро-

ном» деген хапарла жыйымдыгын чыгарады. Ол аны адабият иште биринчи кѳууанчы, биринчи атламы эди. Жыйымдыкѳга кирген хапарлары кѳбюсю аны авторуну жазычулукѳ фахмусу болганына шагъатлыкѳ этеди. Беш жыл озгандан сора уа Жагъафарны биз башда айтып кетген «Ексюзню кѳадары» деген повести басмадан чыгъады. Авторну бу китабы суратлау эм да сюжетини кѳуралыу жаны бла аны биринчи жыйымдыгындан эсе кѳп да онглу болады. Повестни окѳугъанла аны авторуну юсюнден айтып тебирейдиге. 1969-чу эм 1972-чи жылда Токумаевни «Нартланы туудукълары» эм да «Ыфчык» деген эки китабы чыгъады. Была Жагъафарны атын малкѳар окѳуучуѳга белгили этеди. 1975-чи жылда Жагъафарны жазычулукѳ жолунда кѳууанчлы иш болады. Аны СССР-ни жазычуларыны Союзуна членнге аладыла. Миллетибизни суратлау литературасында Токумаевни уллу жолу ол жылдан башланады. Ол, журналист кѳуллугъун кѳююп, кесин толусунлай адабият ишге береди. Жагъафар халкѳыны кѳадарыны юсюнден уллу эпикалы чыгъарма жазарѳга мурат этеди. 1976-чы жылда Къабарты-Малкѳарны «Эльбрус» китап басмасы аны «Дертли кѳама» деген романын чыгъарады. Ол автор жазарѳга деп бел байлагъан трилогиясыны биринчи китабы эди. 1979-чу жылда уа Токумаевни экинчи романы («Кѳурч бюгюлмейди») басмадан чыгъады. Ол жыл окѳуна авторну «Дертли кѳама» деген романы орус тилге кѳчюрюлюп, «Атаны осуяты» деген ат бла Москвада чыгъады. 1983-чю жылда Жагъафарны «Жукѳусуз таула» деген романы ана тилинде Нальчикде басмаланады. Алай бла Токумаев Жагъафар кеси мурат этген уллу ишин — трилогиясын жазып бошагъанды. Малкѳар прозада ол биринчи жазылгъан трилогияды. Быллай уллу эпикалы чыгъарманы жазылыуу — бизни миллет кѳультурабызны тарихинде бек кыйматлы иш болганы барыбызѳга да белгиледи. Аны себепли бу чыгъарманы юсюнден энчи айта кетерге тийишли кѳреме.

Трилогияны «Дертли кѳама» деген биринчи китабында хапар 1905—1906 жылладан башланады. Эски таулу эл — Акѳташ. Бир бирге кѳысылып ишленген таш юйле, хунала, буруула, ныгъыш, ыстауат. Была барысы да бизни кѳз аллыбызѳга бурун жашауну келтиредиле. Автор окѳуучуну бек алѳга Кѳужон бийни жалчысы — Жамботну юйюрю бла шагъырей этеди. Тѳрт жаш бла бир кѳыз бардыла ол юйюрге. Ала анадан ѳксюздюле. Ууакъ сабийлеге аналыкѳны аланы эгечлери Фазика этеди. Кѳарындашлары таматарлары Исламды. Анга он юч-он тѳрт жыл болады. Жамбот, кечеси, кюню да юйюне жыйылмай, жалчылыкѳда айланады. Андан тапхан файдасы бла юйюрюн туталмайды. Сабийлери ачдан, жалангачдан кыйналадыла. Жамботну жүреги инжиледи. Алай этер амал тапмайды. Кѳужон бийден ырахматлыкѳ табар эсем деп, аны аллына баш уруп барады. Алай ол бийни арбазындан аны кюй-сюзлюгюне кюйюп кѳайтады.

Автор Жамботну сыфатын кѳурай, кѳара халкѳны революцияѳга дери амалсыз жашауну уста эм да тап кѳргюзтеди. Жамбот акылысыз адам туйюлдо. Болса да аны оюму, сезими да терсликни сынап кѳалгъандан, аны юсюнден тынгылы сагъыш этерча болмагъанды. Ол кыйынлы кѳадарына тюз баѳга бичер ючюн алыкѳа Жамботха кѳп сыналырѳга — кыйналырѳга керекди.

Ол кезиудеги жалчыла кѳуру да байланы кѳуллары болуп кѳалмай, кѳарангы, жахил жашауну да кѳуллары эдиле. Аланы жүреклерине асы салгъан дуа... «аллахны буйругъу алай болур эди» деген дин фатыуа эди. Аллах хар адамны кѳадарын хар кимни мангълайына жазып кѳойгъан суна эдиле. Байны да бай этип, жалчыны да жалчы этип аллах жаратханды. Аллахха кѳажау барырѳга уа кимни кѳолундан келликди? Аны себепли бай байча жашарѳга керекди, жарлы уа жарлыча. Ол замандагъы жашауну ѳмюрледен мурдорлаа кел-

ген жоругъу алай эди. Ол жорукъ а Акъташны тегерегин къуршалап тургъан къысыр къаядан да бекем болгъанды.

Аллай болумда, айхай да, къарангы жалчы къапханнга тышюп эди. Къужон бий Агъачлы къабакъны тегерегин бегитдирип, ары къалаурла салып, къара хаякъгъа агъач кесерге эркин этмей тургъан заманда Жамбот сейир-тамашагъа къалады. Хапаргъа ийнаырыгъы келмейди. «Агъач аллахны агъачыды. Сора Къужонну аны бла не иши барды?» — деп жанады Жамбот. Былайда жалчыны къарангы оюму отлукъ таш чакъгъанча биринчи кере къабынады.

Жагъафар былайда къарангы жалчыны акъылы уяна башлагъанын аламат тап кѣргюзтеди. Кертиси да алайды. Жамбот Къужон бийге къажау кѣтюрюлген къауумгъа къошулады. Энди ол Къужоннга мени бийим деп хурмет этмейди. Ол аны бла ачыкъ къазауатха киреди. Алай Жамботну ол къазауаты аны ъмюрледен эзиллип келген жюрегини ахыр кере кюкюрегени эди. Бай анга шериат сюд этдиреди, жюз чыбыкъ урдурттурады. Жамбот ол чыбыкъладан ъледди. Алай бла ол да мангылай жазыуна тюбейди.

Трилогияда кѣп жалчыны къадарлары суратланады. Алай ала бир бирге ушагъан сыфатла туюлюдюле. Хар кимни кесини акъылы, кесини оюму, кесини иши, кесини ангылауу, кесини жангылычы барды. Элде Совет власть тохташхандан сора да кѣпле аны магъанасын толу ангылап болмагъандыла. Колхозла да алай тынчлыкъ бла къуралмагъандыла. Ары кириге сыймегенле алгъыннгы жалчылары араларында да бар эдиле. Болса да алайлагъа да тюз жолну ленинчи политиканы уллу кючю кѣргюзтгенди. Автор Къужонну жалчысы Хышмышны юсю бла аллай къарангы адамны сыфатын уста суратлайды. Акъташда колхоз къуралып, хар зат да тап болгъан заманда окъуна Хышмыш Къужонну арбазын къоюп кеталмайды. Къыш сууукълада ол, жангыз кеси узакъ тау ырбында бийни мал сюрююн кюте, дорбунда ъледди. Аны ълюмю акъылсыз адамны ълюмюдю деп айтыргъа боллукъбузму? Мени акъылыма кѣре, угъай. Хышмыш тилсиз болгъанлыкъгъа, акъылдан жарты туюлюдю. Автор Хышмышны суратында эски дунягъа, байлагъа, бийлеге, дин фатыуалагъа битеу жаны, къаны бла да берилген ажымлы къадарны ачыкълайды. Бир жаны бла анга ачуланырыгъын келсе, экинчи жаны бла уа жанынг ауруйду. Ючюнчюден а аны бир инетден къайтмагъанлай, жерге урулгъан темир къазыкъча къалгъанына сейир да этесе, кишилигине аперимлик берлигинг да келеди. Хышмышны къадары трилогияны биринчи («Дертли къама») эм экинчи («Къурч бюгюлмейди») китапларында жазылады. Хышмыш чыгъармада бек чюйре, бек къыйын, окъуучуну кѣп сагъыш этдирген сыфатлы...

Жамбот ълдю да кетди деп, автор ишни башын жабып къоймайды. Къыйынлы ата дунядан аууша туруп кесини Къужон бийге жюрек дертин тамата жашына — Исламгъа къоюп кетеди. Трилогияны сюжет изы алайгъа жетип туюмчек болады да, автор андан ары ол туюмчекни тешиуну узакъ эм да чырмаулу жолларын къууалайды. Исламны къадары да ол туюмчекден башланады. Ислам эм да атасы анга берген дерт къама трилогияны битеу ъзегин къурайдыла.

Трилогияда Совет властын душманларыны аманлыкъ ишлери, аланы кюйсюзлюклери кенг суратланады. Аланы ичинде Къужонну жашы Элбекни сыфаты энчи жерни алады. Граждан урушну заманында окъуна ол ълден думп болуп кетеди. Аны къайры кетгенин, къайда болгъанын бир киши да билмейди. Юйюрю да билмейди. Жылла озадыла. Акъташда аны унутхан да этедиле, аты да ългеннге чыгъады. Алай Элбек ълмеген эди. Уллу Ата журт урушну жылларында ол, эсдебусда болмай тургъанлай, немец отряд бла бирге, фашист офицер бо-

луп, Акъташха келеди. Аны жюрегинде Совет властха дерти мардасыз уллу эди. Ол туугъан элине эски ата журтун жангыдан къуругъа, алгъынча эллилерин мюлкюне жалчы этип жегерге, атасы Къужонну къанын алыргъа, элде большевиклени барысын да асмакъгъа асаргъа, жамауатха дерт жетдирирге деген ниет бла келген эди. Акъташда аны бек уллу душманы Ислам эди. Элге кире келгенлей, ол Исламны сурайды. Аны кесин тапмагъандан сора, (Ислам ол кезуде Уллу тарда партизан отрядда болады) юйюне от салдырады. Къыйын ауруп тургъан Шамилини — эл Советни председателини, асмакъгъа асырады... Акъташда кесине къонакъбайлыкъны ол Суфиян эфендини юйюнде табады. Аланы ниетлери бир эди. Экиси да Совет властны керюп болмагъан адамла. Болса да Элбек кесини кюйсюз муратларын толтурургъа жетишмейди. Партизанила Акъташха чабыуул этедиле. Ислам бла Элбек бетден бетге тюбешедиле. Ол тюбешуу къанлары, жанлары да бир бирге чюйре келген эки душманны тюбешую эди. Эки дертли жюрек бир бирге ёлюм излей эдиле. Ол жюреклени башха жоллары жокъ эди. Исламны къолунда атасыны къамасы бар эди. Къужон да ол къамадан ёлген эди, энди уа аны жютю бурну Элбекни кёкюрегине тирелипти...

Трилогияны ююнчю китабында («Жукъусуз таула») Ислам ол къаманы урушха атланган жашына — Алимге береди: «Ма, муну биргенге ала бар. Муну манга мени атам берген эди, душманлагъа дерт жетдирирсе деп. Энди мен а санга береме... аманат этип».

Уруш жоллада эм андан сора жыллада Алимни ажымлы къадарын автор ол къама бла къаты байламлы этеди. Алим урушда пленнге тюшеди. Концлагерни таматасы Ганс аны жесирле арасында фашист агент этерге кюрешеди. Алим унамагъандан сора ол аны аркъасына уллу айыплы ишни — сатхычылыкъны жюклейди. Алимни жюрегинде Гансха уллу дерт алай бла туады. «Сатлыкъ» деген айыплы атны аркъасына кетюрюп, Туугъан журтуна къайтыргъа болмай, уруш бошалгъандан сора запад Германияда къалады. Аны битеу итинуу — Гансны табып, анга дерт жетдириу болады. «Жукъусуз таулада» Алимни хар атламы, хар этген иши, хар сёзю окъуучуну ярабий, энди уа не боллукъ болур деп жюрек ашыгъуулугъун къозгъагъандан сора да аны кишилигине, ниет тазалыгъына ийнандырады. Не къыйын сагъатда да Алим атасын унутмайды, ол аны намысын кесине байракъ этгенди.

Алимни къоркъутхан ёлюм туююлду, Ганс анга жакъгъан айып заманланы биринде атама жетип, аны аллында уялырма деп андан къоркъады. Аны ол къоркъууу осаллыкъ туююлду. Ол аны намысыды, битеу Туугъан журтуна патриотлукъ сезимиди, халкъына уллу соймекликни жанган отуду.

Трилогияны ахыр китабында автор Алим бла бирге аны юй бийчеси — Фатиматны адамлыгъын, аны эрине кертичилигин, жашауну уллу къудуретине ийнаныулугъун, соймеклигин тас этмей, аны дуния насып-ча сакълагъанын тап кергюзталгъанды.

Малкъар халкъны суратлау литературасында жазылгъан бу биринчи трилогия башындан ахырына дери гюняхсызды деп кесип айтыргъа жарамаз. Аны кем жерлери да тюбейдиле.

Сёз ююн, трилогияда жюзге жуукъ жигит барды. Аланы бир талайы къысха эпизод халда кёзге урунуп, тас болуп кетедиле. Сёз ююн, Хасауну жашы Мажит, Фатиматны къарындашы Ахмат, Хажомар бийни жашлары Бийсо, Бийберт дагъыда башхала орта жолда къалгъан литературе жигитледиле.

Автор аланы не сифатларын, не этген ишлерин толу кергюзталмагъанды. А. П. Чехов: «Сахнада къауал сылтаусуз тагъылмайды, ол атылыргъа керекди», — дегенди.

Автор Алимни запад Германияда Н шахарда жашатады. Шахарны

толу атын айтмагъаны ючюн биз анга тырман этмейбиз. Ол авторну эркинлигиди. Алай Алим немецли шахарны орамларын кыдырып, кѣп жыл жашагъан жеринде игиге, аманнга да тубеген болур. Жашау суйген жалынчакъ деп, ол кыйынлыкъгъа тюшген адамны анда шуѣху, тенги да болгъан болур. Автор аладан бир къауумуну сыфатларын кѣргюзюрге керек эди. Алимни немецли шуѣху Эрихни сыфаты да тумандача болуп къалады.

Трилогияны авторуна дагъыда тырман этерча бир зат — концлагерде (Алим тургъан лагерде) болумну жерине келтирип жазалмагъанды, фашист низамны, аны кюйсюзлюгюн, аны адам къаннга жутлугъун толу кѣргюзталмагъанды. Ол затла бла авторну артыкъ уллу шагъырейлиги болмагъаны чыгъармада ачыкъ кѣрюнюп турады.

Эшта да бу биз башда айтхан кемчиликле авторну трилогияны баш жигитлерине асыры эси кегип, бирси жигитлерин а бираз сансызракъ этип кыйгъандан болгъан болурла. Не ючюн дегенде, «Литературная Россия» газетде Жагъафарны орус тилде чыкъгъан «Атаны осуяты» деген романына жазгъан рецензиясында критик Л. Лехтина: «Романны жетишимлеринден бирине аны баш жигитлерини артдан артха ѳсе, болумгъа кѣре тюрлене барыуларын санаргъа боллукъду. Окъуучу романны окъуй баргъаны къадар, баш жигитлеши жашауда болумгъа къалай къарауларын, алары эркинлик ючюн сермешге хазырлыкъларын сезгенлей турады. Автор баш жигитлерини сыфатларын терен психология халда ачыкълаялгъанды», — деп жазады.

Литературабызда биринчи трилогияны жазылгъаны магъаналы иш болгъанды. Биз ол уллу эпикалы чыгъарманы окъуй, аны жазгъан авторгъа — Жагъафар Токумаевха жюригебизден ыспас этебиз.

Авторну бу жыйымдыкыгъа кирген повестлери, хапарлары эм да пьесалары бир-эки жылны ичинде жазылып къалгъан чыгъармала туюлдуле. Ала Токумаевни чыгъармачылыкъ жолуну ал кезиунден башлап, шѣндюге дери жазылгъан затларыдыла. Быланы кѣбюсю бла малкъар окъуучу эм театргъа къараучула шагъырейдиле. Ала заманында «Коммунизмге жол» газетни бетлеринде, «Шуѣхлукъ» альманахда басмалангандыла, радио бла берилгендиле, телевидения бла кѣртюзюлгендиле, милдет театрыбызны сахнасында салынгандыла.

Авторну «Ауанала» деген жыйымдыгы эки бѣлюмден къуралгъанды. Биринчи бѣлюмюне повестлери бла хапарлары кирген эселе, экинчи бѣлюмюне уа пьесалары киргендиле. Бу китап Токумаев Жагъафарны факмусун хар тюрлю жаны бла кѣргюзтген китабыды десек, жангыллыкъ болмабыз дейме. Мында басмаланган проза чыгъармала жазуучуну уллу хапарчылыкъ хунери болгъанына шагъатлыкъ эте эселе, пьесалары уа аны тынгылы драматург болгъанын кѣргюзтедиле.

Токумаевни битеу чыгъармачылыкъ ишинде баш кючу, биз ангылагъаннга кѣре, жашауну терен сюзе билиундеди. Аны хар чыгъармасыны жигитлери, тап эшилген чалыны чыбыкъларыча, айтылгъан хапарда керти жашауну керти ѳкюллерича кѣрюнедиле. Автор хар жигитини психология сезимин не жаны бла да терен ачыклай биледи, жашаугъа кѣз къарамын жазуучу кеси сѣзлери бла угъай, аны иши бла, ич ниети бла, энчи оюмлары, энчи сагъышлары эм кылыгы бла бералады.

Токумаев Жагъафарны чыгъармаларына шѣндюгу малкъар окъуучу уллу эс бургъаны да аны ючюн болур, авторну къайсы чыгъармасын алып къарасанг да, анда тюзлюкню къудуретли кючюн биринчи жерде кѣресе. Аны бла бирге Жагъафар чыгъарманы сюжетин адам итинип окъурча, интригалы халда къурай биледи. Тили байды, жазгъаны тынч окъулурча, сѣзлени уста тизеди.

Бизни бусагъатдагы прозабызда Жагъафарны тилин юлгюге тураргъа боллукъду деп, халкъ жазуучубуз Берг Гуртуевдан эм баш-

халадан да айтып эшитгенме. Китап окъуучулары оюмлары да анга келишеди.

«Бекболат окъуй тургъан китабын, бети ачыкълый, стол юсюне салды. Китапны чапыракълары, къайсы жанына ауаргъа билмегенча, ёрге кётюрюлюп, веерча жайыладыла». («Жукъусуз таула», 212-чи бет.) Автор былайда гокка сёзлени тизип къорешмейди. Кюн сайын биз эшите-айта тургъан сёзлени хайырлана, жансыз затха жан салгъанча этеди. Токумаевни битеу чыгъармаларында (биринчи жазгъан хапарларында окъуна) ушашдыруу, тенгледдириу, суратлау халла, уста согъулгъан куююздеги накъышлача, кёзге урунганлай, окъугъан адамны жүрегин ийнакълагъанлай турадыла. «Дертли къама» деген романында автор тарны былай суратлайды: «Уллу таргъа кире баргъанынг сайын эки жанында къысыр къаяла кеслерини ташлы кёкюреклерин бир бирге жууукъдан жууукъ къысадыла. Тар кеси да, ёгюз муююзча, инчгере барады. (5-чи бет.) Бу тизгинлени окъуй, биз барыбыз да сабийликден таныгъан тарны къудуретли сыфатын жангыча кёребиз, аны жашырын жанындан алынган суратына къарап тургъанча болабыз.

Жагъафарны жазма тилинде кемчилик жокъду деп айталлыкъ туююлбюз. Аны чыгъармаларында ашыгъуулу, жарты-къурту жазылгъан жерлери да тубейдиле. Болса да, саулай алып къарагъанда, Токумаев къара сёзю уста эше билген, фахмулу автор болгъанына ишеклик жокъду.

Авторну бу жыйымдыгъы «Жангыз жаш» деген повесть бла ачылады. Асхат бла Къайырбек тенгледиле. Ала урушну заманында Сталинградда боладыла. Фашистле бла жигитлеча сермешедиле. Бир жол Асхат ауур жаралы болады. Къайырбек аны ёлумден къутхарады. Уруш бошалып, экиси да сау-эсен юйлерине къайтадыла. Асхат шахарда университетни устазы болуп ишлейди. Къайырбек туугъан элинде колхозну председатели болады. Къайырбекни жашы Мазан атасыны шуху университетде ишлегенин билип, эсирикленеди. Окъуугъа кёл салмайды, алгындан окъуна кесини студент боллугъуна ийнаныпды. Жашларыны университетге кирлигине аны атасы да, анасы да не аз да ишекли болмайдыла. Ала Асхатха ышанадыла. Мазан онунчу классны бошاپ, университетге кирирге барады. Алай ол биринчи экзаменден (экзаменни Асхат алады) ёталмай къалады. Къайырбек Асхатха тубейди. Аны анга кёлкъалдысы уллуду. Бу тубешну эки татлы тенгни жашау жолда тюзлюкню, адамлыкъны базманнга салып ёнчелеген тубешнуулери болады. Болса да Асхат тюзлюкню сатмайды. Автор жашауда бек сыйлы затны — тюзлюкню сакълагъанлай къалады.

Литературада быллай темалагъа Жагъафардан сора киши да жазмагъанды десек, ётюрюк айтыргъа боллукъбуз. Алай хар жазыучу да къолгъа алгъан темасын энчи ачыкъларгъа борчлуду.

Токумаевни чыгъармачылыкъ иши бла шагъарейлене, биз аны бизни адабиятыбызда ызланмагъан жерледе жол ача келгенин, бир-бир жерледе башламчылыкъ этгенин кёребиз. Башда айтханыбызча, малкъар прозада биричи трилогияны Жагъафар жазгъан эсе, бизни адабиятыбызда биринчи детектив чыгъармаланы да ол жазгъанды. Бу жыйымдыгъында авторну «Къарангы жолда» деген повести бла «Локъманни иши» деген хапары басмалангандыла. Ала милицияны ишлерини юслериндендиле.

Жагъафар Токумаевни пьесалары да, аны проза чыгъармаларыча, бизни суратлау адабиятыбызда магъаналы жерни алгъанларына сёз жокъду. Аны «Ауанала» деген пьесасына кёре салынган спектаклни ким билмейди. Ол кёл жылланы ичинде театрыбызны репертуарына къошулуп келеди. Автор бу чыгъармасында бизни жашаубузда тубей тургъан бир къауум кемчиликлени (ултхачылыкъны, тилчиликни, уру-

чулукну, адепсизликни, зарлыкны) масхара этеди. Пьесаны баш жигити — Чонайды. Автор бар аманлыкъланы аны юсю бла кѳргюзтеди. Болса да Чонай халкыгъа эриши кѳрюнюп къалмайды. Ол алай нек болады? Оюм этип кѳрасакъ, Чонай пьесада эки ызны бардырады. Башхача айтханда, бир адамны бетинде эки адам сыфат эсленеди. Чонай биринчисинден осал, кир ниетди адамны жапысын кѳргюзте эсе, экинчи жапы бла уа ол кеси этген аманлыкъны ачыкълайды, осал, адепсиз адамны масхара этеди. Ма Чонайны эриши да, ариу да кѳрюнгени аны себепденди.

Аллай кыйын сыфатны суратлар ючюн фахму да, хунер да, усталыкъ да керекдиле. Бизни миллет театрыбыз аны «Ауаналадан» сора да бир къауум пьесасын кесини сахнасында салгъанды. Театрны суйгенле аны «Жалгъан даража» деген пьесасына да бек суйюп кѳрагъандыла.

Биз барыбыз да иги тенгибиз Жагъафарны ахшы таныйбыз. Ол жарыкъ кѳлло, оюнчу, чамчы адамды. Авторну бу кылыкълары аны «Кюлкючу Чонай» деген хапарларына бла пьесаларына къууат да, жан да саладыла, бир тюрлю хычыуунлукъ бередила.

Жагъафар Токумаевни чам хапарлары кыралыбызда кѳп тилге кѳчюрюлюп басмалангъандыла.

Къайсын Кулиев айтханлай, фахму бла эринмей, талмай ишлеу эгеч бла кѳарындаш кибикдиле. Чыгъармачылыкъ иште кече да, кюн да урунмагъан адамны не уллу фахмусу болса да, ай чыгъып тѳгерекни бираз жарытып тау артына батып къалгъанча, фахмусу тас болуп къадады.

Жагъафар Токумаевни аты бусагъатда халкыбызны арасында белгилиди.

Хар эл да, хар жер да акылы, фахмулу, жигит адамлары бла ѳхтемленеди. Жагъафарны туугъан эли, ташлы талачыла да Жагъафар бла ѳхтемленирге боллукъдула.

Бусагъатда бизни ахшы тенгибиз Жагъафар Токумаевни жазуучулукъ хунери жютюленип, фахмусу алгъа ургъан кезиуюдю. Алай эсе уа, мындан арысында биз андан бютюн да ахшы, бютюн да магъаналы чыгъармаланы сакъларгъа боллукъбуз.

Токумаев Жагъафарны — республикабызны белгили жазуучусун эллижыллыгъы бла алгъышлай, биз анга узакъ ѳмюрлю бол, жашауунгда, чыгъармачылыкъ ишингде да халкынгы къууандыра, аны ыразы эте жаша дейбиз!

Исса Боташев

II

**ПОВЕСТЛЕ
ХАПАРЛА
ЧАМЛА**

Ж А Н Г Ы З Ж А Ш

1

Мазан юйде кесинлей эди. Эрикгенден хайран болуп тургъан адамча, не олтуруп, не туруп болалмайды. Кенг отоуну ичи анга тарлыкъ этгенча кёрюнеди. Барып терезеден тышына къарады. Анда — жауун. Мазан аллай кюнню суймейди. Артха бурулуп, отоуну бирси жанында стол къатына барды. Аны юсюнде китаплагъа, тефтерлеге сансыз къарады. Ала аны китапларыдыла. Окъуу китаплары. Тефтерле да аныкыладыла. Бу столну артында он жыл олтургъанды. Биринчи класдан тебиреп, дерслерин этген столу. Аны кёлюн ол да тартмады. Энди уа стол да, бу китапла да манга не затха керекдиле дегенча къарады ол алагъа. Столну тюз да кыйырында тёнгереп жерге тюшерге аздан къалып тургъан къаламны алып, аны жерине салыргъа окъуна кёлю бармады. Ол аны кёрген окъуна этмей эсе да алайды. Сюеле кетип, китапларындан бирин кёлуна алды да, аны бетин ачды. Бу ишин да жаратмагъанча, китапны жабып, аны столгъа атды. Аны желинден стол кыйырында къаламы тёнгереп полгъа тюшдю. Мазан аны ёрге алмады. Столдан артха бурулду да, тёрде тургъан омакъ шифоньерни уллу кюзгюсюнде кесин кёрюп тохтады. Ол анга жууукъ барды. Кеси кесин бу жол биринчи кёргенча, кюзгюге сейирсинип къарады. Сакъалмыйыкъ ура башлагъан бетин кёлу бла сылады. Кёп болмай атасы, кесин юлгюге салып, анга къаты урушхан эди: «Сени кибик заманымда мен колхозну къой сюрюуюн кютгенме. Сен а, сен? Санга къой сюрюуюн угъай, тауукъну окъуна ышаныргъа кыйынды. Къушха алдырып иериксе. Аллай бир мытырса сен!..»

Атасыны ол сёзлерин шёндю эшите тургъанча болуп, Мазан кюзгюден артха бурулду. Кёзлерин аралтып, тегерегине бош къарады. Кесинден сора отоуда жан да жокъ эди. «Мытыр, мытыр, мытыр», — деди ол ичинден, къаны бузулуп. Атасыны аузундан ол бу сёзню ненча кере эшитген болур? Аны санап турса, саны табылмаз эди. «Энди мен уллу болгъанма. Атам манга алай айтыргъа керек туююлдю», — деп оюмлады Мазан. Бара барып, мюйюшде, тумбочканы юсюнде тургъан радиоприемникни къурду. Ол

аны «кыжж-мыжж...» этдирип, кзулагын буруп турду. Жюреги суйген музыканымы тапмады огъесе уа аны бургъандан да эригипми квалды, радиону ёчюрюп, биягъы терезе аллына барып сюелди.

— Охо, жауун тохтап турады да! — деди эшикге ал буруп.

Тышында кертиси бла окъуна жауун тохтап эди. Булутла тозурап, кюн ачыла тура эди. Мазан, тегерегине да къарай, арбазларында бир кесек сюелди. Сора орамгъа чыкъды. Элде жан кымылдамагъанчады. Буруу жанларына кысылып, суууксурап тургъан тауукъладан сора зат кёрмеди. Болса да бир кесекден орамгъа сабийле чыгъа башладыла. Ала, кёнчек бухчакъларын да ёрге къайырып, орамда саркыгъан жауун сууланы алларын тыя, илипинчикле ишлей, оюн кзурадыла. Сабий заманында Мазан да алай кёп ойнагъанды. Ол орамда жашчыкъларгъа бусыгъатчыкъда окъуна бек ырады болуп кышулукъ эди, алай ушамайды. Ол энди уллу жашды. Онунчу классны бошагъан жаш! Аны иши энди сабий оюнла туюлдуле.

Орамны балчыкъсыз ырбынларын сайлай, Мазан элни ичи бла ёрге тебиреди. Айхай, шуёхларындан адам да кёрюмейди.

Юйледен бирини арбазына бурулду. Аны школчу шуёхларындан бири — Салим бу юйде жашайды. Мазан эшикни ачып, ичине кирди. Юйде Салимден сора адам жокъ эди.

— Ала, мен а сени ауруп квалгъан сунуп турама... Башынгы тышына бир кёргюзтсенг а,— деди Мазан, эки кюлун да кёкюрегинде чалишдирип, ары-бери ёхтем атлай.— Кел суу бойнуна. Мен бир шешачыкъ да мажарырма.

— Угъай, Мазан... Сау бол. Кесинг билесе, шёндю окъургъа кирген кыйынды. Конкурс уллуду. Экзаменлеге ахшы хазырланмасакъ, киралмай квалыргъа боллукъбуз,— деп, Салим кюлунда окъуй тургъан китабын столгъа салды.

— Къой-къой, неге кюркъаса?.. Кирибиз. Бирле тенгли бизни да тыянчагъыбыз барды.

— Сени болгъанлыкъгъа, мени жугъум да жокъду...

— Биз шуёхлабыз. Мени атам аны биледи. Ол сени да унутуп къоймаз.

— Угъай, Мазан, мен окъургъа биреуню аркъасына минип кирирге суймейме. Билимим жетсе — кирирме, жетмесе — квалырма...

— Фи, биягъы сен башлагъанса,— деди Мазан, эрнин бурнун жыйырып,— ары кирир ючюн билим угъай, танышлыкъ керекди. Ангылаймыса? Университетде танышлары болгъанла керелеу таблицаны билмегенлей окъуна кире-

диле. Танышлары болмагъанла уа, не бек билимли болсала да, киралмайдыла. Тюкенчи Баршауну жашы уллу билими болуп киргенми сунаса? Ол школну кючден бла бутдан бошагъанды. Аны ючюн а, кёресе да, студент болуп, къалпагъын алчи кийип айланады. Андан кёп да иги окъугъанла уа колхозда сыгъынып айланадыла. Баршау жашын университетге танышларыны хайырындан кийиргенди. Бир къауумла уа ахчачыкъ да узатханды дейдиле. Сен, жууугъум, аллай затчыкъланы ангыларгъа керексе.

— Угъай, Мазан, мен ол затланы ангыларгъа суймейме,— деп, Салим китабын къолуна алды. Тенгини айтханлары аны жюрегин чимдидиле. Болса да Салим анга жуугъун сездирмеди. Мазан, бираз тынгылап туруп, айтды:

— Сора артдаракъ ангыларса.

— Къой, Мазан, жангылыргъа болурса. Атанга ышанып турма да, андан эсе хазырланган эт. Билемисе, кеси къыйынынг бла этген затынг хар заманда да татыулу болады.

— Сен да лектор болургъа жараулу адамса... Чау! — деп, Мазан юнден сызгъыра-сызгъыра чыкъды. «Сейирлик адамды бу Салим,— деди ол ичинден. — Аманны ахшдан, ахшыны уа — амандан айыра билмейди».

Тюбюнден жолну сууун чачдырып келген «Волганы» кёрюп, Мазан тохтады.

Кабинадан, къара мыйыкъларын да бура, орта жашаулу, жукъа адам чыкъды. Аны сол къаш башында кенделен тартылгъан жара тап эсленеди. Ол колхозну председатели, Мазанны уа атасы — Къайырбек эди.

— Орамланы ташларын санап не айланаса? Экзамен-леге нек хазырланмайса?! — деп кызды Къайырбек жашына.

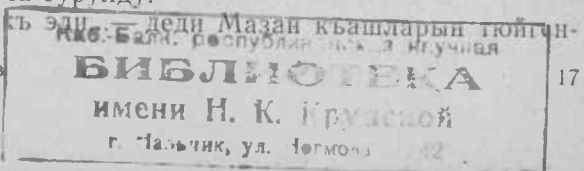
— Да сен бюгюн университетде шуёхунга кетген эдинг да,— деп жууаплады Мазан, кирпичлерин да къакъмай. Къайырбекни бети тюрленди. Кёзлери жашына огъурсуз къарадыла. Не эсе да бир къаты сёз айтыргъа деп аузун ачханлай, къатында сюелип тургъан шофёрун эслеп тыйылды. Хуржунларын къармап башлады. Шофёр анга кесини сигаретлеринден узатды.

— Бусагъат былайдан думп бол! — деп, Къайырбек машинасына минип, аны эшигин къаты уруп жапды. Машина да, ачыуланган этгенча, чархлары бла балчыкъ чача, ёрге кызыу кетди.

Мазан юйюне ачыуланып келди.

— Санга не болгъанды, жашым? — деп анасы аны тегерегине урчукъча бурулду.

— Не боллу

лей.— Мен адам туйюлмеми? Солургъа керекмеми? Он жыл окъугъан алай тынч туйюлдю да.

— Солу. Кимди санга угъай деген.

— Шендю атам, жолда тюбеп, экзаменлеге хазырланмай айланаса деп урушханды. Университетде шуёхуна тюбегени бла тюбегенини юсюнден да абери айтыргъа унамагъанды.

— Охо, къайгъырмаз. Сен аны ючюн ачыу этме. Ингирде келсе, мен анга барысын да соруп билirme. Бир кесек жатып жукълагъан этсенг а.. Жукъу саулукугъа бек игиди.

— Андан эсе тышына барыргъа сюеме...

— Бар, жашым, бар...

Къайырбек, колхоз правленни кенгешин бардыра, кече ортагъа дери чырмалды. Ол юйюне арып келди. Къатыны, жукъу басхан кёзлерин ууа, ундурукъдан къопду. Бетине жайылгъан узун, къара чачын артха этип, юсюне кишмирден тигилген акъ къолан халатын кийди. Стол юсюнде тегерек кюзгюню къолуна алып, къызыл уууртларына бла, хойнух кибик къыйыры жютю бурнуна тийип-тийип кёрдю, къалын, къара къашларын акъырын сылады. Кюзгюню жерине салды да, ашыкъмай, аш юйге чыкъды. Бираздан ол: «Кел, ушхуур аша»,— деп, эрин чакъырды.

Къайырбек аллына салынган ашны ашап бошады да, сора, жукъ да айтмай, кеси отоууна кетди. «Тейри, муну халы тап туйюлдю...» — деп, къатыны Саният, аякъ бурунлары бла атлай, аны ызындан кирди. Къайырбек жатып тура эди.

— Былай нек мудахса? — дей, ол жууургъанны бир къыйырын кётюрюп, эрини жанына къысылды.— Сен мудах болсанг, мен жер тебип, юйюбюз оюлдукъ сунама...

— Ой, сен да айтхан этесе, айтхан!.. — Къайырбек къатынына аркъасын буруп жатды.

— Бюгюн шахаргъа барыргъа айтхан эдинг да?..— деди Саният эрине бютюн да жууукъ къысылып.

— Тилейме, тынчаймагъа къой.

— Жашыбызны къадары ючюн биз жарсымасакъ, киши да жарсымаз. Университетде шуёхунга тюбедингми?

— Тюбегенме.

— Да болушургъа айтмадымы?

— Жаш хазырланган этсин дегенди. Ол тюз айтады.

— Ултхачыкъ иш умут эте болурму?

— Кет, айыплы затланы жаншама. Асхат аллай адам болса, ёмюрде анга салам да бермезем. Не уллу, не гитче иште да ол тюзлюкню биринчи жерге салыучу адамды. Сен аны танымайса.

— Охо, бизни жашны аягын ары бир илиндирсин ансы...

— Бизни жашны аягы ары илинир ючюн ол хазырла-ныргъа керекди. Бу ююю кзуругъанны кьолуна китап алып кёрмейме.

— Охо, харип, он жыл окзугъан алай тынч туююдю. Башы ауруй болур.

— Хоу, чачылып къала болур. Аны алай хыбыл этип ёсдюрген сенсе. Анга не жетишмейди? Иги окзургъа не жаны бла да онгу бола тургъанлай, бек къарыусуз аттестатны ол алгъанды.

— Охо, жангыз балабыз туююлмюдю.

— Жангыз болуп, аныча болгъандан эсе болмагъан окуна игиди...

Саняят ауур кючсундю. Эрини кзулакъ артындан ол дагъыда не эсе да бир затла шыбырдады. Алай Къайырбек анга эс бурмады. Бираздан ол къаты хурулдап тебиреди.

2

Арадан къауум кюн озду. Саняятда тэзюм жокъ эди. Ол эрине болмагъан сылтаула этип, аны машинасына да минип, сахаргъа кетди. Кюн исси эди. Саняят машинаны эшигини мияласын ахырына дери энишге тюшюрюп, бетине жел урдурла барады. Жол жанында хансла, кюнню ис-силигине тэзалмай, бир жанлы болгъандыла. Бутакълагъа кёп тагъылып туруп талчыкыгъанча, терек чапыракъла да хыбыл болгъандыла. Орамны асфальт чайыры да жумушагъанды, анда машина ызла къаладыла...

Къайырбекни къатыны машинадан Универмагны къа-тында тюшдю. Аягынды чурукъларына бла юсюнде жый-рыгына эслеп къарап, сора тюкен таба тебиреди.

— Кёпмю сакъларыкъма? — деп сорду анга шофёр.

— Угъай, угъай... Бусагъат мен... — дей, ол артда айт-хан сёзлерин да эшитдирмей, тюкеннге ташайды. Саняят кертиси бла да анда кёп турмады. Къолтукъ тюбюне бир чулгъамны да кысып, тюкенден терлеп чыкъды.

— Кет, бу сахарда жашагъандан эсе, къайда жаша-гъан да игиди, — деди ол иссиден амалсыз болуп. — Бу къа-дар халкъ бери басынып не эте болур? Кетдик...

— Къайры? — деп сорду шофёр.

— Алгъа университетге, сора... Тохта, университетге да нек барабыз, сен аланы юлерин таный болурса да?..

— Кимге айтаса?

— Ай ююнге, Къайырбекни ол университетде шуёху-на айтама.

— А-а, Асхатмы?.. Билеме.

— Элт мени алагъа. Тюзюнлей юлерине...

Шофёр аны айтхан жерине жетдирди.

— Энди сен былай тур, мен кирип чыгъайым,— деп, ол чулгъамын да алып, беш къатлы юйню къыйырда подъездине ташайды. Къарай барып, кесине керекли эшикни тапды да, аны звоногун зынгырдатды. Босагъада узун халаты бла, къара шинли, чырайлы тиширыу кёрюндю.

— Ы-ы.... кечгинлик беригиз, Асхат юйдемиди? — деп сорду Саният, иги жарыкъ болуп.

— Угъай, юйде жокъду... Кёп болмай университетге кетгенди.

— Соргъаныма айып этмегиз, сен аны неси боласа?

— Къатыны.

— Ах, сенмисе, Балжан?..— деп, Саният Асхатны къатынын къучакълады.— Бизни эрлерибиз жандан жаннга шуёхладыла... экибиз а бир бирни шёндюге дери танымай турабыз. Мен колхоз пирсидателни къатыныма.

— Ким председателни? — деп сорду Балжан, жукъ ангыламагъанын сездире.

— Къайырбекни...

— А-а, андан бери алай айтып къойсанг а... Кел, юйге кир... Къайырбек кёп болмай къонагъыбыз болуп кетген эди...

Ала юйге кирдиле. Саният, быланы жашау формалары къалайды дегенча, юйде болгъан хар затха кёз къыйырлары бла жашыртын къарады. Бир къауум затха уа, кесин тыялмай, къолу бла тийип да кёрдю. Асхатны къатыны аш юйден печге чай салып чыкъды.

— Кет аурунг, э къыз, бу сахарда бир иссилик барды. Къалай жашайсыз мында? — деп, Саният ачылып тургъан терезени аллына барды.

— Юйюрсюннген кибик этгенбиз да, тюртюне барабыз,— деди Асхатны къатыны.

— Мени жашым, харип, мында къалай турлукъду? Башына кюн ётюп къалмазмы?

— Не жашды ол?

— Кеси жашым. Жангыз бир жашыбыз барды. Быйыл онунчу классны бошагъанды. Энди бери келип окъургъа кирликди. Инженер болургъа сюеди.

— Иги усталыкъны сайлагъанды. Кел, чай ичейик.

— Атамы жаны ючюн, олтура турургъа заманым жокъду... Сени таныгъаныма бек къууандым. Асхатны да кёре кетсем иги боллукъ эди.

— Охо, ингирде ол да келир. Бюгюн аланы жыйылыулары барды.

— Ингирге дери тураллыкъ туюлме, э къыз. Охо, келген жумушуму Асхатха сен айтсанг да болмаймыды. Мен ол бизни аман кишиге не суюсем да этдиралама,— деди Саният кокаланып. Асхатны къатыны, жукъ да айтмай, аш юйге барып, чай келтирди.

— Къатыныны айтханын этмеген эр болмайды,— деп, чайдан да уртлай, Саният башлагъан сёзюн андан ары жалгъашдырды.— Биз узакъдабыз, хар кюнден келе туругъа онгубуз жокъду. Биз — тиширыула бир бирни ангыларгъа керекбиз...

Балжан къонагъыны сёзюн бёлмей тынгылады. Чай ичип бошагъандан сора, Саният ууакъ-ууакъ кюле, олтурган жеринден турду да, биргесине келтирген чулгъамны чачып, нейлон кёлекни Асхатны къатынына узатды.

— Не затынгды бу?

— Юйюгюзге биринчи кере къурлай кирирге болмагъанма. Бу кёлек — Асхатха, ма бу жыйрыкъ а — санга...— деп, Саният келтирген затларын Балжанны къолуна тутурду.

— Кет, аурунг, неге керек эдиле была?..— деп, Балжан уялып, эки кёзюн къайры букъдурургъа билмей, амалсыз болду.

— Бизде ол адетди... Алып къой... Атамы жаны ючюн, адетди. Бизни аман киши: «Сен мени татлы тенгими юйюне бармайса, аланы танымайса»,— деп, тохтамай тырман этгенлей туруучуду. Аны бир ыразы этейим деп келе келгенлигим эди. Тюзюн айтсам, иги тап келалмагъанма. Айып этме, Балжан. Къолубузда небиз да барды. Бара, келе да билебиз. Мен энтда да келирме...

— Ийманынг ючюн, энди келсенг, быллай зат этме. Мени жаныма тиериксе,— деп, Балжан къонагъына жүрегин айтып ангылатыргъа кюрешди. Алай Саният анга артыкъ уллу магъана бермеди.

— Аны бир сёзлюгю жокъду,— деди ол, эки къолун да дирижёрча ойната.— Сиз да бизге къонакъгъа келирсиз. Ыхы... Мен кете барайым, сау къал, Балжан. Асхатны танный кетсем къалай иги боллукъ эди...

— Къайырбекге бизден соруп салам айтырса...

— Саламыгъыз узакъ болсун... Быйыл университетде конкурс уллу боллукъду дейле. Кертими болур? — деп, Саният ызына бурулуп сорду.

— Андан хапарым а жокъду.

— Да эринг санга айтмаймыды да?

— Сорсам, айтычуду.

— Энди ол бизни жашны, къалай да этип, ары сугъаргъа керекди. Университетге киралмай къалса, аскерге

алып кетерикдиле. Анда уа ол ёлюп кьаллыкьды, кьарыу-суз затды, саулугьу жокьду.

— Да саулугьу жокь эсе, аскерге алмазла.

— Шёндю саулукьгьа кьарамайдыла. Дохтур айтханны этип кьоядыла. Дохтурла уа хар ауругьаннымы билген сунаса? Хайда, Балжан, сау кьал... Биз жалан да сизге ышанабыз. Университетде Асхатдан сора танышыбыз жокьду. Жангыз балабыз сизге аманатды. Сен эринге былай иги айт...— Саният юйден жаншай-жаншай чыкьды. Атлауучладан тюшюп бара да аны тили тыйылмай эди...

Асхат юйге кеч кьайтды. Арыгьанын сездире, акьырын барып, диваннга чёкдю. Нек эсе да жаш заманы эсине тюшдю. Аталары ёлюп, сегиз сабий аналары бла кьалгьанда, Асхатха он алты жыл бола эди. Башха амалы болмай, ол заводда ишге кирип, ингирде уа школгьа жюриуй эди. Беш-алты сагьатдан кёп жукьларгьа тюшмей эди. Болса да арыгьан деген затны не болгьанын Асхат сезмеучю эди. Иш да, окьуу да анга кьарыу бергенча кёрюнюучю эди...

«Да-а, адам жашлыгьын эсгере башласа, ол кьартайып башлагьанны биринчи белгисиди,— деди Асхат ичинден.— Не этериксе, ким да суююпмю кьарт болады. Табийгьат этер ишин кишиге да сормаиды. Алай дагьыда, не десенг да...»

Сагьышла Асхатны акьылын кьайры эсе да узакьгьа алып кетдиле. Балжан эрин ушхуур ашаргьа чакьырды.

Асхат, ашап бошап, ич отоугьа кирди. Ол, стол юсюнде жангы нейлон кёлекни бла кьызыл крепдешин жыйрыкьны кёрюп, кьатынына соруулу кьарады.

— Быланы бююн Кьайырбекни кьатыны келтирип кетгенди....

— Не затха? — деп Асхат акьырын сорду.

— Да не билейим,— деди кьатыны, имбашларын жыйыра. «Кьурлай келирге болмагьанма»,— деп алай айтханды.

— Андан сора абери айтмагьанмыды?

— Жашыны юсюнден сагьыннганды.

— Ма была да аны ючюн келгендиле,— деди Асхат, стол юсюнде быстырланы кёргюзте.— Сен а ызына кьайтарып иймей, аланы мында кьойгьанса, бетсиз!

Кьатыны, эки кьолу бла да бетин жабып, диваннга чёкдю.

— Мен аланы бу юйге кирирлерин суюген эсем, санларым кьыйылсын,— деди ол буюгьуп.

Асхат кёпге дери жукьлаялмады. «Кьатыныны этген ишин Кьайырбек биле болурму? Билсе, ол аллай затны анга кьалай этдирир эди...

Июль айны ахырына ара шахаргъа абитуриентле келип тебиредиле. Аланы хар бирини жюрегинде къайгъы да, къууанч да барды.

Жашын алып, шахаргъа Къайырбек да келди. Ол аны общежитияда тохташдыргъандан сора, ызына айланды. «Асхатха шендю жолугъа кетсемми иги болур огъесе уа, экзамен башланган заманда келип тюбесемми тап болур?..— деп, ичинден кеси кесине сора барады. Жашыны билими терен болмагъанын ол ахшы биледи. Алай ол аны тенглеринден айырылып къалырын суймейди.

— Артха къайт... Асхатха тюберге унутуп барама,— деди Къайырбек шофёруна.

Машина ызына бурулду.

«Математикадан бла физикадан Асхат къутхарса, сора къалгъаны уа иш туююдю. Асхат мени жерге къаратмаз. Ол бизни урушну къанлы жолларында сыналгъан шуёхлугъубузну унутхан болмаз...»

Къайырбекни ичинден эте келген оюмларын шофёрну «келдик» деген сёзю бёлдю.

Къайырбек машинадан тюшдю да, ауур атлай, Асхатны фатарына кётюрюдю. Эшикни Асхат кеси ачды.

— О-о! Къайырбек — деп, Асхат къонакыгъа жарыкъ болду.— Кир юйге. Бусагъат келининге чай къайнатдырайыкъ.

Къайырбек да, Асхат да стол артына олтурдула. Жашау-турмушдан хапар сорушдула. Шахмат ойнадыла. Асхатны къатыны чай салды.

— Бирер жюзден жиберирмек? — деди Асхат ышарып.

— Угъай, не эсе да кёлюм бармайды.

— Кенигсбергге киргенибизде, спиртден ичип, частыбыздан ажашханыбызны унутмай турамыса? — деп кюлдю Асхат.

— Унутулмаз затла кепдюле.— Къайырбек, олтургъан шинтигинде артына тыянып, аллына сагъышлы къарады.

— Аны уа керти айтаса. Биз кеп затны унутургъа керек туююлбюз...

— Чайны сууутасыз,— деди Балжан, стол юсюнде шахматланы жыя. Чай ичип бошагъандан сора, Къайырбек Асхатха жашыны юсюнден сагъынды.

— Иги хазырланганмыды? — деп сорду Асхат, шуёхуна ышанлап къарай.

— Кюрешген кибикле эте тургъанды.

— Бир зат ангылауу бар эсе, мен аны мудах этмем.

— Ышанама.— Къайырбек олтургъан жеринден къоп-

ду.— Мен кете барайым. Иш кѣпдю. Тауда биченнге адам-
ланы чыгъарыргъа керекди.

Балжан эрине кѣз къыйырлары бла къарады. Асхатны акъылында не болгъанын сезди. Алай Къайырбекге аны айтыргъа арсар болду. «Къатыны этген адепсизликни ай-
тып, юйюмде аны неге уялтама»,— деп келди Асхатны кѣ-
люне. Къайырбек эшикден чыгып бара, Балжан: «Менден
Саниятха салам айт»,— деди.

— Бек ахшы, айтырма.

— Кеси да кѣп болмай бери келип кетген эди.

— Хо бир да? — деп сейирсинди Къайырбек.— Къара-
чы аны, манга да жукъ билдирмей...

* * *

Къайырбек юйюне киргенлей: «Сен Асхатлагъа къачан
баргъанса?» — деп сорду къатынына.

Саният кокаланып кюлдю.

— Сени шуѣхунгу юйюне баргъанлыкъгъа, манга айып-
мы боллукъду да?

— Мындан шахаргъа баргъан былайда хоншугъа ки-
рип чыкъгъанча туйюлдю. Аллай ишинг болса, мен билир-
ге керекме.

— Не айта эдиле ала? Баргъанымы жаратмагъанмы-
дыла?

— Иш анда туйюлдю. Сени ары барып кетгенинги бил-
сем эди, бюгюн мен алагъа къайтырыкъ туйюл эдим. Кѣп
барып, адамланы тынчлыкъсыз этерге не кереклиси
барды.

— Охо, Мазан окъургъа бир кирсин да, айып эт мен
аланы босагъаларындан атласам.

— Къалай адепсиз адамса сен. Ангсыз, билимсиз...

— Бирле билгенни мен да билеме. Хар ким да дуняда
кеси ючюн жашайды.

— Сени бла даулашхандан эсе, барып ауругъан тиш-
лерим бла таш кемирсем окъуна тынч болур...— Къайыр-
бек, ачыуланып, чыгып кетди.

4

Ингир эди. Шахарны орамларында адам кѣпдю. Бирле
энишге, бирле ёрге барадыла. Хар кимни кесини бир иши,
кесини жолу...

— Кет, неге башымы аурутуп кюрешеме,— деп, кьолун-
да китапны да ундурукъ юсюне быргъап, Мазан да тышы-
на чыкъды. Ол, къызыл-кьолан галстугун да тагъып, ча-

чын да чюйре тарап, кызыланы общежитиясына барды. Ол, комендантдан тилеп, Жамиляны чакъыртды. Ала онунчу классны бирге бошагъандыла. Жамиляны умуту — медицина факультетге кириргеде.

Атлауучладан къара шинли кыыз чабып тюшдю. Аны базыкъ чач эшмеси кёкюреги бла энишгё салынып, тобукъ башына жетеди. Узун кирпиклерини ары жанындан къара кёзлери жарыкъ къарайдыла. Эки кышыны ортасын билир-билинмез ызлыкъ бёледиди, кенг мангылайы уа аны бетине халаллыкъны белгисин береди.

— Бюгюн тюбемезге айтхан эдик да... — деди кыыз, Мазанны къатына келип.

— Сени кёрмей тёзалмайма. Кел, бир кесек айланайыкъ. Паркга барайыкъ.

— Угъай... Тюнене айланганыбыз да боллукъду. Экзаменле башланыргъа эки-юч кюн квалгъанды. Хазырланыргъа керекди.

— Къой-къой, бир мадар болур. Кел.

— Угъай, Мазан. Кёлюнге тиймесин. Биз, бир кыауум кыыз, жыйылып, химияны окъуй турабыз.

— Мени термилтме, Жамиля.

— Тели болма... Сен да бар да, хазырланган эт.

— Мен хазырланмасам да кираллыкъма.

— Мен а — угъай, — деп, Жамиля ызына кетип тебиди. Мазан аны кьолундан тутуп тохтады.

— Кесинг билесе, мен ёхтем адамма. Кёлюме тийсенг...

— Сора уа не боллукъ эди? — деп сорду Жамиля, аны алай айтханын жаратмай.

Мазан жууап къайтармады.

— Бюгюн Салим да келгенди. Аны кёргенмисе?

— Угъай, кёрмегенме.

— Ол сени соргъан эди. Мен анга тургъан жеринги айтхан эдим.

— Сора барып аны табайым. Санга уа энтда да къайтырма.

Мазан андан сора жукъ да айтмай, ызына айланып кетди. Алай бла ол Жамилягъа кесини ёпкелегенин сездирди. Алай кыыз анга эс бурмады. Жамиляны къайгысы бусагъатда ол туююл эди. Кечеги жукъусун да кеси кесинден кыызгъанады. Кёп окъугъандан кёзлери окъуна кызаргъандыла. Не этериксе. Медицина факультетде конкурс бютюн да уллуду. Тюнене Мазан келип, аны кьоймай шахар тюбуне алып кетген эди. Паркда айланып къайтхан эки сагъаты анга жылча кёрюнгенди.

Мазан общежитиягъа келгенде, Салим анда эди.

— Келгенинги бир кесек белгилемей кьояргъа жарарыкъ тьююлдю.— Мазан тенгини билегине жабышып, аны тышына тартды.

— Къой, маржа, ол затны экзаменледен сора этербиз. Шендю...

— Бир сёз да айтмай, тебиреп къал.

— Хауагъа чыгъайыкъ, алай андан башха зат болма сын.

— Охо, сен энди аны оноун манга къой.

Ала, ушакъ эте, ресторанинга жетдиле. Аны уллу терезелеринден ургъан жарыкъ иги кесек жерни жарытады. Ресторанны ичинден музыка таууш да эшитиледи.

— Бери киребиз,— деди Мазан.

— Анда адам кёпдю.

— Болмагъа къой. Биз а кёпню ичинде олтуралмай-бызмы?

— Иш анда тьююлдю, Мазан. Ресторанинга кирирге алыкъа бизге айыпды. Бизге жалан да онсегизишер жыл болады. Андан эсе, столовагъа кирип, ушхууур ашайыкъ,— деп, Салим ресторандан бир жанына бурулду. Алай Мазан кеси айтханнга къаты болуп тохтады.

— Элде ёсгенибиз белгили болуп турады... Культурабыз жокъду! — деп, жерге тьююрдю ол. — Кел!

Салим бармазгъа кюрешсе да, Мазан аны зор бла ресторанинга кийирди. Уллу, жарыкъ залны ичи тютюн ийс этеди. Асыры даурдан адамла бир бирлерини айтханлары да хазна эшитмейдиле. Стол артында олтургъанланы бир къауумларыны кёз акълары айланып, башлары хаух башлача ары-бери чайкъаладыла. Бир бирлери уа, уууртлары кып-кызыл болуп, аяусуз жаншайдыла. Официантка ары-бери чапханлай айланадыла.

— Кел, Мазан, бери кирмейик,— деп тиледи Салим, шуёхуну билегине жабышып.— Кёремисе, мындагъыланы къатында биз сабийлебиз.

— Ала, сен сейир адам кёреме!.. Ма, ол алайда стол бошду.— Мазан эрлай алгъа ётдю. Салим да буюгъуп, башыны энишге тутханлай, аны ызындан барды. Аланы къатларына терк окъуна официантка келди.

— Не зат ашаргъа сюесиз?

— Эки либижа... сора бир шеша,— деди Мазан.

— Шеша лимонадмы огъесе гара сууму? — деп сорду официантка.

— Угъай, угъай... агъындан.

— Алай бир кёп боллукъду. Керек тьююлдю,— деп, Салим кесин ортагъа атды.

— Тишш!.. Заказны мен береме.

— Сиз жаш адамласыз, сау шеша кѐп болур,— деди официантка да Салим жанлы болуп.

— Аны оноуун манга кѳоюгѳуз,— деп, Мазан айтханындан кѳайтыргѳа унамады.

Официантка аланы айтханларын келтирип, алларына салды. Мазан терк окѳуна аракѳыдан рюмкаланы толтурду.

— Ал, Салим. Биз энди кишилебиз. Қеси аллыбызгѳа жашау этер кишилебиз. Жашауубуз иги болур ючюн, бу гитче рюмкачыкѳланы ахырына дери жутайыкѳ.

Мазан рюмкасын бошатып столгѳа салды. Эрнин, бурнун жыйыра, ѳтмекден кѳапды.

— Ич, не затха тынгылайса?

— Бу мени тилиме тийген зат тѳююлдю,— деди Салим, бойнун да кѳынгыр тутуп.— Қѳысма мени, Мазан.

— Мен ѳлмеген, сен да ѳлмезсе. Ич!

Салим рюмканы жартысын ичип чачыкѳды. Кѳзлеринден жиямуқѳлары келди.

— Не хыбыленг,— деди Мазан, аны чачыкѳгѳанын жаратмай.

Салим андан сора ичерге унамады. Эки-юч рюмка ичгенден сора, Мазан сандырап тебиреди. Салим андан кѐп анга да ичерге кѳоймады.

Экиси да ресторандан терлеп чыкѳдыла. Мазан арыбери сѳуюшеди. Аууп кѳалыр деп кѳоркѳа, Салим аны кѳолтугѳундан тутду.

— Ме-е-ен бюгече ичерге был-быллай бир не-нек тар-тыннганымы билемисе? — деди Мазан, тилин кючден бла бутдан айландыра.

— Угѳай, билмейме.

— Жамиля ючюн.

— Аны ючюн а нек?

— Ол бюгюн ме-мени бла киногѳа ба-барыргѳа унамагѳанды.

— Заманы болгѳан болмаз. Экзаменлеге хазырлана болур эди.

— Сѳюмеклик а, сѳюмеклик? Анга бир зат чырмау болургѳа жарамайды. Экзамен ... плевать я хотел! Мен экзаменледен кѳоркѳайма!

— Бош айтаса алай, Мазан.

— Бош айтмайма,— деди ол Салимни аллын тыйып,— шѳндюден окѳуна кѳолуму тутуп алгѳышларгѳа боллукѳса... Мен студентме!.. Неге сейир этесе? Мен толу ийнама...

— Ийнаннганынгы иги этесе. Алай хазырланыргѳа уа керекди.

— Чепуха! — деди Мазан, табаны бла жерни уруп. — Шёндю университетге, институтха билими бла киши да кирмейди. Анда кимни танышлары бар эсе да, кимни ата-сы кьуллукьчу эсе да, ол киреди. Энди ангыладынгмы?

— Алай эсе уа тапсызды, — деди Салим, кючсюнюп. — Алай эсе, мени кибикле ёмюрде да студент болаллыкь тьююдюле.

— Кьоркьма, Салим... Мени атам санга да кёз-кьулакь болур.

Ала тиширыулары общежитиясыны кьатына жетгенде, Мазан Салимге ары кьайтыргьын айтды.

— Шёндю сен кефсе, ары барып айыплы болгьандан эсе, жеринге бар да, тынчайгьан эт, — деп, Салим кьаты болду. Мазан, ол айтханнга кьарамай, аны кьолундан ычхынып, тиширыулары общежитиясына бет бурду.

— Сен мени керти да кефми сунаса? Угьа-а-ай, бир да кьоркьма... Чау! — Мазан, артха да кьарамай, терекле арасында жыяу жолчукь бла кьарангыгьа ташайып кетди.

Эки кюнден экзаменле башландыла. Математикадан жазыу экзаменни берирге Салим бла Мазан да келдиле. Узун коридор абитуриентледен толуду. Ары-бери ётгенле сыгьынып-сыпдырылып кючден бла бутдан жюрюйдюле... Звонок урулду. Аны сакьлап тургьанча, дауур бютюн да уллу кётюрюлдю. Алай ол терк окьуна селейди. Абитуриентле, аудиториялагьа кирип, шошайдыла.

Мазан бла Салим бир столну артына олтурдула. Салим, тетрадына не эсе да бир формулаланы жаза, сагьыш этеди. Мазан а, кьолунда кьаламыны кьыйыры бла столну аз кьагьа, жан-жаньына кьарайды. Жарыкь ышара, аудиториягьа эки устаз кирдиле. Аладан бири — алашаракь, жаш тиширыу олтургьанланы экзамен башланганы бла алгьышлады.

Аудиторияны ичи чибин учханы эшитилирча шошду. Экзаменнге тюшген эсеплени жазып алып, энди абитуриентле аланы чыгьарыр ючюн, алларында кьагьытлагьа тикги болуп, сагьыш этедиле. Мазан, анда-санда Салимге кёз кьыйырлары бла кьарай, желкесин кьашыйды. Устазла асламында олтургьанлай турадыла. Алай, эслерине тюшсе, жерлеринден кьобуп, акьырын ары-бери да айланадыла.

Заман терк озуп барады. Алыкьа бир да ишин бошагьан жокьду.

— Ала, болалмаймыса? — деп, Мазан Салимни тобугьуна тобугьу бла тийип ашыкьдырады. Бир кесекден Салим аны аллына жазыудан толу кьагьытны тюртдю.

— Муну кёчюре тур... биринчисиди...

Салим экзаменнге тюшген төрт эсепни да тергеп бошады. Хуржунундан кьол жаулугьун чыгъарып, бетинде терлегенлерин сыйпады. Сора этгенлерин таза кьагъытха кёчюрюп, устазгъа берип, Мазан да, ол да тышына чыкдыла.

— Не затла алырбыз? — деп сорду Мазан Салимге.

— Ким билсин. Барын да тюз этген а сунама. Тамбла белгили болур... Кел, энди бирси кюннге хазырланайыкь. Жазып экзамен бергенден эсе, айтып экзамен берген кыйынды. Устазны аллында аузубузгъа кьууут кьапханча сюелип турсакь жарамаз.

— Кьой, кьой, бюгюн арыгъанбыз. Бир алаамат кино барды деп эшитгенме. Аны да кёрюп, башыбызны солутайыкь.

Ала арбазгъа чыкьгъанлай, Саният тюбеди.

— Къалай болдугьуз?.. Абери эталдыгъызмы?.. — деп, ол къадалып соруу этди. Сора, жашына бурулуп: «Оу, ананг сенден алгъа ёлсюн, бурун сыртынг иш да терлеп турады да... Къыйналгъанса», — деди.

— Атам а кьайдады? — Мазан төгерекге кьарады.

— Ол бирси кюн келликди. Бир да кьоркьма. Хар зат да тап боллукьду.

Саният жашын Салимден бир жанына айырды да, кьулагъына шыбырдады:

— Мен бир-эки адам бла сёлешгенме. Болушургъа сёз бергендиле. Айтханларынлай этселе, мен да аланы кьуру кьоймам.

— Анам, сен алагъа Салимни юсюнден да айтсанг эди уа.

— Угъай, балам, угъай! — деп чочуду Саният. — Санга аны несин кьошакь этеме. Керек эсе, аны да анасы барды. Келсин да, мадарын кёрсюн. Кесинг а ачдан кьыйналмай турамыса?

— Ахча келтирген эсенг, бер.

Саният жашына ахча да берип, тюкенден жангы чурукьла да алып, алай кетди. Мазан анасы бла айланган кезиуню ичинде Салим башха факультетледе экзамен берген шүёхларына тюбеди. Жамиля биринчи экзаменден — химиядан беш алгъанын билип, анга да кьууанды. Ингирде уа биягъы китапланы кьолгъа алды. Кече ортасына дери окьуп, андан сора жатды. Жукьу кесин кёп сакьлатмады. Башы жастыкьгъа тийгенлей окьуна, кёзлери кесери аллына жумулуп тебиредиле.

Экинчи кюн тюшден сора Салим бла Мазан алгъан багъаларын билир ючюн университетге бардыла. Салимни

экзамен кьагъытында «тёрт», Мазанныкында уа «юч» салынып эди.

— Бу не аламатды! — Мазан эринлерин чюйюрюп, алгъан багъасына суймей къарады.— Анам да кимге эсе да бирлеге айтханма деген эди... Аны юсюне уа Салимден харфын харфы бла кечюрюп жазгъанма. Сора анга тёрт салып, манга юч нек салгъандыла? — деп, ичинден сейирсинген да кюйюксунген да этди. Болса да ачыу этмеди. Аны къадары экзаменле бла байламлы туююлдю. Ол не да алсын, анга башхалыгъы жокъду. Эки аягъы да университетни босагъасындан ары ётгендиле. Ол студентди! Мазан анга толу ийнаныпды.

5

Саният эрин танг аласы хоразла бла бирге уятды. Къайырбек, терк кийинип, жолгъа чыкъды.

Ол шахаргъа эртте жетди. Ол келгенде, сагъат жети да болмагъан эди. Алай университетни арбазы адамдан толуп эди. «Была кече да былайдамы кългъандыла?» — деп келди Къайырбекни эсине.

Экзаменле сегиз сагъатда башланырыкъдыла, «Ары дери Асхатлагъа кирип чыгъарем...» — деп оюмлады Къайырбек.

Къайырбекни сагъышлы оюмун Мазан бла Салим бёлдюле.

— О-о, папам келип турады да! — деди Мазан атасын кенгден окъуна кёрюп. «Аллахха шукур, энди кьоркьуу жокъду», — деп кьууанды ичинден. Кёремисе мени къллай тыянчагъым барды дегенча, Мазан атасыны аллында кьубула, Салимге ёхтемлик бла къарады.

— Кьоркьамысыз? — деп сорду Къайырбек жашлагъа.

— Кьоркьабыз, — деди Салим, кёлюндегин жашырмай. Мазан а уллу кёллю ышарды.

Къаты урулгъан кьонгуроу абитуриентлени экзаменнге чакъырды.

— Хайт дегиз!.. Хайт дегиз!.. — дей, Къайырбек эки жашны да босагъагъа дери ашырды...

Салим бла Мазан кеслерини группаларына кьошулдула. Къызла бла жашла «ах», «ох» эте, эшикни аллына жокку болгъандыла. Коридорда хар ёрге, энишге ётген адамгъа: «Бизден экзамен аллыкъ буму болур?» — деп, буюгъуп къарайдыла.

— Ма, келеди атамы шуёху, — деп, Мазан Салимни кьулагъына шыбырдады.

Асхат бир жаш нёгери бла бирге аудиториягъа кирди.

— Эшигибиз жабылды! — деди абитуриентледен бири.

— Нек? — деп кьалгъанла аны тегерегине басындыла.

— Ташдан да кьаты адамны кьолуна тюшдюк... Мен аны юсюнден эшитгенме. Асхат деген математик олду.

— Ой-ой-ой!.. — дедиле бир кьауумла, башларын чайкьап.

Бу кезиуде эшик ачылды.

— Тёртеулен киргиз, — деди Асхатны жаш негери, жарык ышара.

— Кел, кирейик, — деди Салим Мазаннга.

— Угъай, мен бек артда кирликме. Атам алай айтханды.

— Да... мен алда, артда кирсем да, керлюгом бир болур, — деп, Салим алгъа тебиреди. Аны ызындан, кел этип, дагъыда ючеулен кирдиле.

— Билетле алыгъыз да, олтуруп хазырланыгъыз, — деди алагъа Асхат, аллында кьагъытлагъа не эсе да бир зат жаза. — Эшитмедим демегиз, шпаргалканы хайырланыргъа ким кюрешсе да, андан экзамен аллыкъ туююлме.

Салим билетде сорууланы окъугъанда, аркъасында кьумурсхала баргъанча болду. Бираз сагъыш этгенден сора, ол кьагъытха бир затланы жазып башлады.

Мазан эшикни жеписинден тенгине кез жетдирди. «Аман кьаш туюгенча керюнеди да, баям, билмеген заты тюшген болур», — деп оюмлады ичинден. Башхала да, дыгалас этип, эшикни жеписинден, кирит тешигинден кьарайдыла.

— Ким хазырды? — деп сорду Асхат, сагъат жарым чакълы озгъандан сора. Чюй бла столгъа уруп кьойгъанча, киши жеринден кьопмады.

Экзаменатор дагъыда ашыкъдырды. Салим, тегерегине кьарап, жеринден кьозгъалыргъа суйген адам кермегенден сора, ерге турду.

— Хазырмыса? — деп сорду анга Асхат.

— Билгеними айтырма... — деди жаш, ийменип.

— Ахшы, алай эсе. Бери, доскагъа чыкь.

— Оу кюнюм, ол бек алгъа кирген жаш жууап берирге чыкьды, — деди эшикни тешигинден кез алмай кьарап тургъан сары чачлы кьыз. Кьалгъанла биягъы эшикге басындыла.

Асхат, айта тургъанлай Салимни тохтатып, башха соруу берди.

Тышындагъыла аны сезип, бютюн да кьайгъы этдиле.

— Сени сорлугъунг бармыды? — Асхат кесини сол жанында олтургъан негерине бурулду.

— Угъай, жокъду,— деди ол. Аркъасындан ауур жюк тюшгенча, Салимни санлары женгил болдула.

— Математиканы аман билмейсе,— деди Асхат, аны экзамен къагъытын къолуна бере.— Къайсы элденсе?

— Тар къолдан.

— Билеме, билеме...— деди экзаменатор жарыкъ ён бла.— Анда мен жаш заманымда бир-эки кере болгъанма. Ахшы элди.

Салим экзаменден терлегенлери бара чыкъды.

— Не алдыңг?.. Не алдыңг?..— деп, эшик аллында тургъанла аны тегерегине басынып, къолунда къагъытына къарадыла.

— Бе-е-еш! Ой насыплы уа!..

— Алгъышлайма...— Мазан Салимни къолун къаты къысды, биразгъа дери жиберген окъуна этмей турду.

Салим асыры къууангандан эки жукъа эрни бир бирге жетмейдиле.

— Не соруула тюшген эдиле? — деп сорду къызладан бири Салимге. Жаш къолунда тефтерин узатды.

— Мында жазылыпдыла, къара.

Къыз, Салимни къолунда тефтерни алып, коридорну бирси къыйырына кетди. Салим тышына чыкъды да, къайтып келип, тефтерин алгъан къызны къатына барды.

— Атынг къалайды?

— Вера.

— Мени атым а...

— Билеме... Салим,— деп ышарды Вера.

— Къайдан билгенсе?

— Да ма, тефтеринги тышында жазылып турады да.

— Ах, алай ушай!..

Аудиториядан бирле къууанып, бирле мудах болуп, бирле уа жиямсырап чыгъадыла. Не этериксе, хар кимни къадары хар тюрлюдю. Жашауда къууаныргъа да, жарсыргъа да тюшеди.

Бек ахырында экзамен берирге Мазан да кирди. Арсарсыз билет алып, экзаменаторну аллында столгъа чёкдю.

Салим эшикни жеписинден къарады. Жангыз кеси къалгъан Мазан доскагъа чыкъды.

— Башла,— деди анга Асхат,— тынгылайбыз.

Мазан жукъ да айтмай, досканы аллында бойнун да бир жанына къынгыр этип сюелди.

— Биз сени сакълайбыз,— деди Асхат дагъыда.

— Асыры къыйын билет тюшгенди...— деди Мазан, ары-бери бурула.

— Аны уа бош айтаса,— деди экзаменатор, билетде со-

рууланы окъуй.— Мунуча тынч билет бюгюн былайгъа киргенлени бирине да тюшмегенди.

— Мен ангылаялмагъанма.

— Тохта, юч соруудан бирине да жууап бераллыкъ туюлюмюсе?

— Угъай.

— Сора къалай экзамен берирге умут этесе да?

— Да сен мени танымаймыса да?.. Мен Къайырбекни жашыма,— деди Мазан, башын тик тутуп.

— Таныйма... Алай, сен аны не затха айтаса? — деп, Асхат анга ыразы болмай къарады.— Бу билетге жууап бералмай эсенг, экинчи билет ал.

Мазан, къарагъан да этмей, столдан дагъыда бир билет алды. Къашларын туююп, жерине чёкдю.

— Ашыкъмай, хазырланган эт,— деди Асхат анга.

Жарым сагъатдан сора Мазан дагъыда доскагъа чыкъды.

— Биринчи соруугъа жууап бераллыкъ туюлюме,— деди ол, билетни экзаменаторну аллына салып.

— Экинчи соруугъа уа?

— Аны уа билеме...— деп, Мазан мелни да къолуна алып, доскагъа жазып, айтып тебиреди.

— Сагъыш эт,— деди Асхат, аны сёзюн бёлюп,— тюз жууап бермейсе.

Мазан, аузуна къууут къапханча, шум болду.

— Математиканы билмейсе,— деди Асхат, столда къагъытларын жыйышдыра.— Арталлы да билмейсе. Мен алай сунмагъан эдим...

Мазанны тюп эрни салынды. Экзамен къагъытында «неуд» деген сёзю кёргенде уа, башына таш бла ургъанча болду. Эки кёзю да къарангы этип, аудиториядан къалай чыкъгъанын да иги эслемей къалды.

— Не болдунг, Мазан? — деп сорду анга Салим. Мазан андан бир жанына бурулду. Къабыргъагъа имбашын тиреп, мыккыл болуп сюелди.

Тышында эрттенли бери сакълап тургъан Къайырбек жашыны бет къаны бузулуп, баш тебен болуп, Салим бла бирге чыгып келгенин кёргенде, жюрегин къайгъы алды. Мазанга ол кенгден окъуна: «Не болдунг?» — деп сорду.

— Адам туюлюдю ол! — деди Мазан, ачуланып.

— Не болгъанды, айт муну!

Мазан, жууап бермей, башын бир жанына бурду.

— Мазанга эки салгъандыла,— деди Салим, жарсып!

— Экими?.. Хо бир да?.. Алай а къалай этер Асхат? — деп, Къайырбекни бети агъарып, адыргыгъа къалды.— Кеси уа мындамыды?

— Мындады. Экзамен алып бусагъатчыкъда бошагъанды,— деди Салим.

— Тохтачы, мен анга... — деп, ол университетге кирди. Алай женгил окъуна чыкъды. «Адамла къатында аны бла ачыкъ сѣлешалмам... Андан эсе тышында сакълайым, кесине энчи туберме»,— деп оюмлады ол.

Салим бла Мазан общежитиягъа кетдиле. Къайырбек а университет аллында Асхатны сакълап кралды.

Аны башына кѣп тюрлю сагъышла кирип аурутадыла. Асхат жашына эки салыр деп, аны эслеп эсинде да жокъ эди. «Ким биледи, ол жашны иги билмегенин сезгенден сора, къоркъутхан кибик этейим да, сора артда тюзетирме деп салып къойгъан эсе уа?.. Хау, хау... алай боллукъду ансы, мени жашыма эки салыргъа амалы жокъду. Ол алай этсе, сора дуняда тенглик, шуѣхлукъ деген затла барысы да бошдула...»

Ол сагъышла бла бирге Къайырбекни эсине озгъан кюнле да тюшдюле...

...1943-чю жылны къышы. Сталинград. Атылгъан топла, бомбала жерни титиретедиле. Алагъа эришгенча, къарлы боран да ачыуланып урады.

Лейтенант Асхат кесини ротасы бла шахарны север жанына тебирейди. Къарангы кечени жаннган юйлени ёртени жарытады. Къаты жел тохтаусуз урады. Ол солдатлары эркин атларгъа да къоймайды.

Рота белгиленген жерге аманы кебинден жетди. Аскерчиле оюлуп, къуру къабыргъалары къалып тургъан юйню ичине жыйылдыла. Бѣрклерини тюклери къырпакъ этгендиле. Аякъларында чурукълары бузлап, ташча болгъандыла.

— Жарым сагъатдан атакагъа чыгъарыкъбыз,— деди Асхат, махоркадан базыкъ папирос бура.— Сауут-сабаларыгъызны хазыр этигиз.

Тышында окъланы бла желни сызгъыргъаны къатын эшитиледи. Минутла акъырын озадыла. Солдатла, бир бирлерине жууукъ къысылып, сагъышлы олтурадыла. Бу сермешде аланы талайы тамблагъы тангны атханын да кѣрмей къалыргъа да болукъдула. Алай ёлюм аланы къоркъутмайды. Туугъан жер ючюн кюрешуу — жигитни юлюшюдю.

Асхат сагъатына къарады. Ол къатында олтуруп тургъан солдатны имбашына къолун салып:

— Къоркъамыса, Къайырбек? — деп, акъырын сорду.

— Кесим ючюн угъай..

— Сора уа ким ючюн?

— Анам ючюн кьоркъама... Жашым ючюн. Мен юйге кьайтмай кьалсам, ала кьалай болурла?

— Кьоркъама, Кьайырбек. Душманны хорлап, юйюбюзге эрлеча кьайтырбыз.

Асхатны отряды атакагъа чыкъды. Ушкокланы бла автоматланы атылгъанлары, гранатланы чачылгъанлары башха бир затны да эшитдирмейдиле. Аскерчиле хар кьарыш жер ючюн кьан тегедиле. Душман ахыр кючюн салып кюрешеди... Баууру бла сюркелип бара, Асхат кьар юсюнде сойланып кьалды. Бираздан ол ёрге турургъа умут этди. Алай борбайлары тутмады. Бу кезиуде аны кьатына Кьайырбек жетди.

— Асхат, ой Асхат, не болгъанды сапга?

— Эшта, манга болуру болгъан болур.— Командир, эси азып, башын Кьайырбекни кьолларына бошлады.

— Угъай, Асхат, угъай... Ёлюрге алыкъа эрттеди...— дей, Кьайырбек командирни суйреп, уруш бара тургъан жерден алып чыкъды. Тер суу жибитген ич кёлегин жыртып, Асхатны бойнунда жарасын байлады... Тюз да кьатларында чачылгъан топ Кьайырбекни да сыхыр этди. Ол да, Асхат да кьар кьатыш топуракъ тугулланы тубюнде кьалдыла. Кьайырбек эсин терк жыйды. Къулакъларыны чууулдагъанларындан башха ол бир зат да эштмей эди. Солууун зордан алады. Юсюне къуюлгъан ауур топуракъ аны санларын эзеден эзе барады. Къалын къара энишгеден энишге чёге, аны кесини кюйсюз къучагъына тартады. «Асхат!..» Аны эсине келген биринчи оюму ол болду. Кьайырбек жан къазауатха кирди. Кюреше кетип, кьолларын эркин этди да, тегерегин чучхуп тебиреди. «Асхат... Асхат, кьайдаса?..» Асхатха кьолу тийди. Кьайырбек энди аны бетин изледи. Ол солургъа керекди... Бузлагъан топуракъ тугулла, ташла кибик, бирин кетерсе, экинчиси аны орнуна тюшеди. Тютюн кьатыш ушкок от ийис тамакыгъа бизча чанчылып, солууну тунчукъдурады. Кьайырбек ёлюм тузагъына тюшгенин сезе башлады. Алай адыргысын кьоймады. Жюреги кьутургъанды. Жана тургъан юйден тышына чыгъаргъа адыргы этгенча, ол Кьайырбекни кёкюрегин тарх-тарх этдирип урады. Бир заманда Кьайырбекни кёсюне от жилтин урунганча болду. Ол, къазауат этип, алайны чучхууду. Бетине таза хауа урду. «Кьутулгъанмы эгдим?!» — деп келди аны кёлюне. «Асхат!.. бусагъат, бусагъат!..» — деп, ол командирни юсюн къазыуу бла болду. Тапды!.. Бетин тапды... Бир кьолу бла аны солурча эте, экинчи кьолу бла уа кесини аллын тырнакълады. Тешик уллудан уллу ачыла тебиреди. Энди ол алайдан ары чыгъарыкъ эди, алай, жерге жабышып кьалгъанча, санла-

рын тепдиралмай эди. Къулакълары зат эшитмей эселе да, тышында от жарыкъны кѳреди. Ол да дуня жарыгъы туююлдо — жашаугъа ёлюм чачхан жарыкъды. Болса да Къайырбекге ол кюн нюрюча кѳрюндю. Битеу къаны, жаны бла да ол анга тартынды. Не этди эсе да, кесин къабыр урудан чыгъарды. Асхатны да юсюн ачды. Тѳгерекеге къарап, адам кѳрмеди. Шахар саулай жана тургъанчады. Къайырбек Асхатны къолтукъ тюплеринден тутуп, палах жерден сюйреп чыгъарды. Бу кезиуде, къарда баууру бла сюркеле, аланы къатына саниструктор жетди. Къайырбек къоллары бла бетин сыйпады.

— Сендамы жаралыса? — деп сорду саниструктор, Къайырбекни къан жугъу бетине бла къолларына къарап.

— Угъай...

Полевой санбатха жетгенлеринде, Къайырбек, онгсуз болуп, эсин ташлады. Эртгенликде уянганында, аны эки къолу да байланып эдиле.

— Медсестра!.. — деп хахайлады ол.

— Не этесе?

— Командир саумуду?

— Сауду.

— Мен анга барама. Ол къайдады?

— Ашыкъма, барыrsa.

— Мени къолларымы нек байлагъансыз?

— Сени кесинги да, командирни да ёлюмден къалдыргъанлары ючюн...

...Къайырбек жукъудан элгенип уянганча болду. Ол эки къолун да кѳз аллына тутду. Бармакъ къыйырлары туумакъла эдиле. Жалан да сол къолуну баш бармагъыны тырнагъы сауду ансы, къалгъан бармакъларыны тырнакъ орунларында бош сынган туюмелеге ушаш сюек жаркъа-чыкъла кѳрюне эдиле...

Ичинден ауур кючюне, Къайырбек халкъ арасындан бир жанына чыкъды. Тѳгерегине къарап, олтурургъа шинтик изледи. Бош жер тапмагъандан сора университетни темир бурууну аллында тизилип ёсген бийик акътерекледен бирини къатына барып, анга аркъасын тыяндырып сюелди.

Саргъылдым сахтияндан этилген портфелин да къолтукъ тюбюне салып, Асхат университетден чыкъды. Жарыкъ кюню нюрю аны кѳзлерин къаматдыла. Кюл бетли костюмуну къоюн хуржунундан къара кѳзлюклерин чыгъарып, аланы кѳзлерине салды да, юйюне тебиреди. Арбазда адамланы арасы бла ётюп бара, терек сериуюннге да къысылып, мудах сюелип тургъан Къайырбекни эследи. Асхат дыркъ тохтады. Алай нек тохтагъанын кеси да билмеди.

Кеси кесинден уялганча, аркьасы терледи. Биразгъа дери тенгине жашыртын къараганлай турду. «Шендю аны акъылына не келе болур? — деп оюмлады ичинден Асхат. — Баям, мени терсге санай болур. Тенглик эталмады деп жарсый болур.. Не айтыр ол манга? Ангылармы мени?..»

Адамла Асхатны жаны бла ары-бери етедиле. Алай ол кишини да эслемейди. Башына кеп тюрлю оюмла асыры терк кирип чыкыгъандан, ол аланы къайсы бири не магъананы тутханларын да тохташдыралмайды.

— Асхат, не сюелесе... Юйюнге бармаймыса? — деди аны къаты бла озуп барган устаз негерлеринден бири.

— Угъай... Мени ишим битмегенди, — дей, Асхат андан айырылып, Къайырбекни къатына барды.

— Салам-алейкум...

Къайырбек башын кетюрдю. Ол аллында Асхатны арыган, саз бетин кердю. Аны саламына жууап къайтарды.

— Башыңгы да энишге бошлап, былайда нек сюелесе? — деди Асхат, аны къолтугъундан ала, — кел юйге.

Къайырбек аны биргесине тебиреди.

— Къачан келгенсе?

— Эрттенликде.

— Жашыңга тюбегенмисе?

— Да аны уа бек къуандыргъанса, — деди Къайырбек, жүреги къыйналгъанын жашырмай.

Асхат терк жууап къайтармады. «Жанына тиймезча къалай тап айтсам иги болур?..» — деп оюмлады ол. Къайырбекни солугъанындан окъуна аны жүреги къаты къыйналгъанын Асхат сезе эди.

— Керти окъуна, жашха алай келюнг бламы этгенсе, огъесе уа?.. — Къайырбек андан ары айтыргъа жукъ тапмаганча, тохтап къалды.

— Мен бюгюн анга эки салмаз ючюн, уруп къолуму кесдирирге окъуна хазырем, — деди Асхат, хар сёзюн базманда тартханча, сабыр айта.

— Да сора нек салганса да?

— Арталлы да зат билмейди... Анга адамны жүреги чыдап, иги белги къалай салыр? Сен манга кечгинлик бер, Къайырбек...

— Мени хатерими этерге жарамаймы эди да?.. Айтыр ючюн да къалмаган ушай эдим да?..

— Ахшы, мен сени хурметинги этип, аны экзаменледен етдюрейим. Сора уа, сора?

— Сора не?.. Къалганлача ол да окъур.

— Къайырбек, биз коммунистлебиз. Ажал аякъларыбызгъа чырмалышып айланганыбызда да адамлыгъыбызны тас этмегенбиз.

— Да сен аны экзаменледен ётдюрюп ийгенликге бизни адамлыгыбыз нек тас болургъа керекди да? Хар ким да туудугъун окъутургъа, адам этерге сюеди.

— Тюздю. Баласыны къадары ючюн къайгы этмеген ата, ана жокъду. Алай биз бир бирледе асыры жумушакъ жүрекли болабыз. Сабийибизге ахшылыкъ этебиз деп, аманлыкъ этгенибизни сезмей къалгъан заманларыбыз да болады. Бюгюн мен сени жашынга иги белги салып жиберсем, кесинг сагъыш эт, аны кёлюне не келир эди?.. Ол жашауну ма алай жукъ да билмей тургъанлай алгъан багъасыча къыйматсыз сунар эди...

— Философия,— деди Къайырбек, шуёхуну айтханлары арталлы бла да онгсунмай.

— Философия жашауну ёзегиди,— деп къошду Асхат, сагъышланып.— Ансыз жашау жарлыды.

— Энди жашха къалай этебиз? Шёндю философиядан анга келлик хайыр жокъду,— деди Къайырбек, иш алыкъа алай бла бошаллыгына ийнанмагъанын сездире.

— Да айт, не этейик?.. Мени акъылыма кёре, ол бу факультетни бош сайлагъанды.

— Айхай, инженер болургъа бир бек итинеди.

— Итиннгенин иги этеди. Алай къуру итиниуден хайыр жокъду. Математиканы билирге керекди.

— Ары бир кирсе, кюрешир эди... Энди аны жүрегин да аллай бир аурутма да, ол салгъан экинги тюзет да къой...

Асхат, башын чайкъай, ауур кючсюндю...

6

Къайырбек юйуне мудах болуп къайтды. Къатыны аны эслеп, тынгысыз болду.

— Жашны иши къалайды?

— Осалды... Эки алгъанды.

— Кет! Къуру да мени къоркъутхандан суюгенинг жокъду.

— Мен керти айтама, къатын.

— Къалай? Ол неге ушагъан ишди? — деп Саниятны кёзлери жандыла.— Экзаменни ол сени шуёхунг алмагъанмыды да?

— Ол алгъанды.

— Сора уа?

— Сора не?.. Эки билет да алып, бир соруугъа да жууап бералмай къалгъанды.

— Бералмасын... Аны ючюн а эки нек салады? Ол сени шуёхунг ушайды да?

Къайырбек аллына салынган ашдан бир-эки къапды да, ауур атлай барып, диваннга чёкдю.

— Къалай эки салып къойду да бу мынга? — Саният къызадан къыза башлады.— Ол адаммыды огъесе уа эшекмиди? Къара, аллахчу, бу ишге! Ой, андан эсе ёлген этейим! Сени хатанг болду! Сен ышандырмасанг эди, мен башха жол табар эдим.

— Сандырай тураса сен алай! Не жол табарыкъ эдинг? — Къайырбек къатынына огъурсуз къарады.

— Башхала тапхан жолну табарем. Ултха берирем. Шёндю окъургъа ансыз ким киреди? Халкъ ултха бла жашайды. Ма ол сени шуёхунга да узатыргъа керек эди.

— Къой, бу болмачы затланы айтып башымы аурутма.

— Атамы жаны ючюн, къоймам. Тохта мен тамбла ары бир барайым... Асхат эсе, ауруу эсе да мен анга кёр-юзтюрме. Ол заманда элтгенчиклеримн азсынып, аны ючюн алай этгенди. Я мени аллахым, санларынг къурушуп, тилинг тутулуп, къатынынг да юсюнге жилий тургъанынга барайым... — Саният, ундурукъ юсюнде жаулугъун сермеп къолуна алып, юйюнден жел этдирип чыкъды. Ол элли ара орамында, колхоз правленни къатында тюкеннге къууулду. Тюкен этилип эди. Саният эшикни къакъды.

— Баршау, ач, менме,— деди Саният, эшикни тутуучусуна жабышып.

Тюкенчи эшикни ачханлай, Саният, оу-шау эте, ары кирди.

— Не болгъанды?

— От тюшдю... Къан жауду!..— дей барып, Саният эки жумдуругъу бла да прилавканы тюйдю. Тюкенчи абызырап, не этерин билмей къалды. «Адам ишми ёлген болур?» — деп келди аны кёлюне.

— Баршау, жанынга къор болайым, къутхар! — деди Саният, эки къолу бла тюкенчини жагъасындан тутуп.— Бюгюн Мазаннга экзаменде эки салгъандыла...

— Ух! Не аман къоркъутдунг.— Баршау солууун эркин аяды.— Аны ючюн быллай бир неге сынсыйса?

— Жюрегим жарылып къалады. Болушмасанг, мен ёлюкме. Былтыр сен жашынг ючюн ултха узатхан адаммынга барып тюрберге керекбиз. Сюйсе, ийнек окъуна берирме.

— Ол боллукъ иш туююлду,— деди Баршау, Саниятны сёзюм бёлюп.— Аны университетден къыстагъаңдыла.

— Оу кюнюм, сора уа не этейик? — деп, Саният тюкенчиге аралды. Баршау, не билейим да дегенча, башын бир жанына буруп, имбашларын жыйырды. Саният, мыккыл болуп, прилавкагъа тыянды.

— Экзаменни ким алгъан эди? — деп сорду бираздан Баршау.

— Асхат... Асылгъанын кёрю эсем.

— Къой, аллах сакъласын,— деди тюкенчи эки къолу бла да башын тутуп.— Ол ит адамды. Анга жанлап къарыу жокъду. Къыш семестрде бизни жашха эки салгъанды да, мен билген амал бла кюрешеме, анга аны тюзетдир-талмайма. Энди, не этерге билмей, амалсыз болуп турама.

— Абери узатып кёрмегенмисе?

— Къой, къой, къой... Ол манга этгенни соргъан иш да этме. Хуржунуна къызыл тюменликледен бешисин сукъгъан эдим. Ол а, аланы да чыгъарып, чууунумдан тутуп, милициягъа элтеме деп, ол манга кёргюзтген ишни душманым да сынамамын!

— Аз бергенсе да, ол андан этгенди,— деди Саният къаны къайнап,— Асламыракъ узатыргъа керек эдинг. Тохта, тамбла мен анга бир барайым!

Экинчи кюн Саният, эрине да билдирмей, автобус бла шахаргъа кетди. Ол, ары-бери да бурулмап, тюзюнлей Асхатлагъа барды. Анга эшикни Асхат ачды. Бурун сюеклерин да тургъузуп, Саният юйге боранча кирди. Асхат да, Балжан да, аны къонакълыкъ хурметин кёре, жарыкъ болдула. «Олтур»,— деп, шинтик салдыла.

— Сау болугъуз,— деди ол, огъурсуз кёзлерин Асхатха буруп.— Бек иги этдинг. Шуёхум барды деп, ол бизни аман санга ышандырып, эшигибиз жабылды...

— Сен къайгъы этме, олтур, тап сёлешейик,— деди Асхат.

— Олтурмайма! Мен бери олтурургъа деп келмегенме. Жашымы эшигин нек жапдынг деп, аны дауун этип келгенме. Сен бизге душманыбыз этмезликни этгенсе! Сау къалыгъыз!

— Тохта, тохта...— деп, Асхат аны аллын тыйды.— Сен асыры женгил адам кёреме. Мен айтханнга да бир тынгыла.

— Игирек ултха бергенлени сабийлерин университетге бек терк аласыз!

— Алаймы сунаса? — деди Асхат, бети тюрленип.

— Ол алай болгъаны кибики жаннетде жатсын харип атам. Асламыракъ узатсам эди, ма мени жашым да, башхалача бешле алып, окъургъа кирлик эди!

— Муну ол затларын бери келтирчи — деди Асхат къатынына.

Балжан эшик артында, мюйюште тургъан къагъыт чулгъамны эрине берди. Асхат а, аны Саниятха бере:

— Ма, бу затларынгы да ал да, мындан думп бол! — деди ачуланып.

— Аз эди бу, бек аз эди. Кёлюнге тиеригин билмегем,— деп, Саният, чулгъамын да кьолтукъ тюбюне сугъуу, юйден суху чыкъды.

— Кёрдюнгмю ол бетсизни,— деди Асхат, башын чайкъай.— Къайырбек аны бла къалай жашайды?

Ким билсин дегенча, Балжан эрине мудах къарады.

— Къайырбек мени ёлюмден кьутхаргъанды деученг.

— Алайды,— деди Асхат, сагъышха берилип.— Болса да ол мени ангыларгъа керекди.

7

Окзургъа да киралмай, тенглеринден айырылып, элге къайтханлы, Мазанны хазна юйден чыгъарыгъы да келмейди. Къашлары туююлгенлей турады. Юйюнде атасы, анасы бла окъуна алгъынча жарыкъ сёлешалмайды. Тышына чыкъса да, адамгъа тюберге суймей, таша жерлени сайлайды. Бир бирледе кеси аллына таугъа чыгып кетип, андан кёз байланганда къайтады. Билмей тургъанлай, школда окъутхан устазларындан бирлерине тюбесе уа, бети кызарып, кесин къайры этерге билмей, амалсыз болады.

Къайырбек бир ингирде жашын къатына чакъырып айтды:

— Жюрегинг кыйналып, адамланы кёзлерине къараргъа уялып айланнганынг сеземе. Алай, не этериксе? Ёнгеленип туруп сен табарыкъ жокъду. Болгъан ишге тёзерге керекди. Алыкъа сен жашса. Битеу жашауунг алдады. Эсингге болсун: хар адамны къадары аны кесини кьолундады...

Мазан атасына, башын да энишге бошлап, шош тынгылай эди. Аны сёзлери жашны сагъышларын теренлете, школда окъугъан жылларын эсине тюшюре эдиле. «Мазан, сени ючюн мен уялама. Осал окъуйса. Къуру да ойнап айланаса. Артда тюп эрнинги къабарса...» — деучю эди атасы анга, ол школдан эки алып келсе. Бир бирледе Къайырбек, тёзюмю тауусулуп, урушхан да этиучю эди. Саният а: «Э, киши, муну кемиргенинг боллукъду. Кесинги тыйчы»,— деп эрини аллына сюелип, Мазанны уа кьолтукъ тюбюне кысыучу эди. Анасыны алай этиучюсю жашха хычыуун кёрюнюучю эди, атасыны айтханлары уа къулагъына кирмеучю эдиле...

Жаш кёргенин унутмаз дегенча, ала барысы да Мазанны эсиндедиле. Ол атасыны аллында кесини терслигин

сезе башлагъанды. Аны ючюн бусагъатда атасыны айтханлары анга тазир салгъанча ауур кёрюнедиле...

Къайырбек хар замандача эртте къопду, жарый келген тангга терезеден къарады.

— Кюн иги боллукъду, — деп къууанады ол ичинден, къадалып кийимлерин кие. Бичен ишлеген заманда хар кюнню, ол угъай, хар сагъатны да къаллай бир багъасы болгъанын Къайырбек ахшы биледи. Ол юйден кетерге тебирегенлей, ич отоудан Мазан кийинип чыкъды.

— Сен а былай эртте къайры хазырланганса? — деп сорду Къайырбек, эшикни къадауун ача.

— Таугъа, биченге барыргъа эркин эт.

Атасы, артха бурулуп, жашыны жукъудан къанмагъан кёзлерине ышанлап къарады. Мазан атасына жууукълашды. Къайырбек аны имбашына къолун салып, юйден экиси да бирге чыкъдыла.

Колхозну бичен ишлеген жери элден узакъда эди. Мазан бла атасы ары тюш бола жетдиле. Тау гелеуледе къанкъазлача тизилип, акъ кёлекли жашла, чалгъыларын кенг силдей, ызларында тизгин дурула къалдырып барадыла. Аладан арлакъда къызла дырын жыядыла. Кимни эсе да, сыбызгъы сокъгъанча, ариу жырлагъан ауазы эшитиледи. Мазан къызланы кёргенде, Жамиля эсине тюшдю. Жюреги шор тарагъанча болду. «Энди ол мени суйген да этмез. Студент жашладан кесине тенг нёгер табар», — деп, ичинден кюе, ауур кючсундю.

Биченчи жыйынны бригадири Шаухал ишни къалай баргъанындан Къайырбекке хапар айтып бошады да, сора Мазанга бурулду.

— Жигит, сен а болушургъамы келгенсе?

— Ишлерге, — деди Мазан, аз уяла.

— Аперим! Чалгъы чалалмазса, алай къызла бла дырын жыяргъа боллукъса.

Мазан Шаухалны бетине жаратмай къарады. «Мында да мени жараусузгъа санайдыла», — деп келди аны кёлюне. Шаухал жашны жанына тийгенин сезди да, терслигин бойнуна алгъанча, аны аркъасындан къагъа айтды:

— Ойнагъан этеме. Сени кибик киши чалгъы тарталлыгъын билмегенми сунаса мени.

Ол кюн окъуна Мазан Шаухал бла бирге чалгъычы жашлагъа къошулду.

— Хайда, тебире, — деди бригадир, Мазанны аллына салып. Жаш, бирсилеча иги керилип, чалгъыны тартды. Ол аны асыры къаты силдегенден, чалгъыны аузу алгъан бичен аны сол жанында дуруну юсюне барып тюшдю, кеси да бир жанына сюрюшдю.

— Былайны бичени жумушакъды, артыкъ уллу кюч салма,— деп юйретди анга Шаухал. Мазан чалгъыны экинчи кере эслеп, тап тартды. Эки билеги да талып, мангылайындан саркъгъан тер суугъа да къарамай, дурусун ахырына дери чыгъарды. Ол ызына бурулуп, Шаухалны иги кесек артда къалып келгенин кѳргенде, ичинден ѳхтемленди. Алай ол бригадирни кесинден артха нек къалгъанын ангыламады. Шаухал жыйында аллына адам тюшюрмеучо чалгъычы болгъанын ол билмей эди.

Бригадир дурусун чыгъарды да, Мазанны имбашындан къагъа айтды:

— Сен ашыкъгъан этме. Адам кесин иште бир кюнде юйретип къоймайды...

Ингирде биченчиле къошха жыйылдыла. Ушхуурдан сора жашла тутушуп, къол таш атышып ойнадыла. Бираздан а, таудан ѳзеннге шорхулдап саркъгъан эсирик черекни тауушуча, къобуз согъулуп тебиреди. Жашла, къызла тѳгерек туруп, тепсеу башланды. Мазан да алагъа къошулуп къыстау къарс ура, аякъ бюкген жашлагъа бла майрышып тепсеген къызлагъа кюллюгю бетин жарытып къарайды. Аны жарыкъ кѳллюлюгюн эслеп, Къайырбек ичинден къууанды. Мазан тиширыуланы арасындан кесине жашыртын, кѳз къакъмай къарап тургъан Фаризатны эследи. Анасы Саният: «Жашым, бизни элде Фаризатча намислы къыз жокъду. Кеси да толгъан айча ариуду...» — деучюсю жашны эсине тюшдю. Мазан бираздан дагъыда Фаризат таба жашыртын къарады. Къыз, аны эслеп, анга билинир-билинемез ышарды. «Угъай, мен Жамиляны кишиге да алышаллыкъ туюлме»,— дей, Мазан тойчуладан бир жанына чыкъды. Фаризат аны ызындан тынгысыз къарады.

Мазан тауда биченчиле бла бир ай ишлеп алай къайтды. Кеси кесин не бек жубатыргъа кюрешсе да, окъургъа киралмай къалгъан ачыуу аны жюрегин кемире эди. Экзаменден эки алып чыкъгъан сагъаты эсине тюшген сайын къанаты сынып, учаргъа адыргы эте къалгъан къушча болуп, кѳзлерин мудахлыкъ басады.

8

Саният эки женгин да жингириклерине дери къайырып, терлегенлери да бара, къадалып быстыр жууа тургъан кезиуде тышындан почтачы сѳлешди. Ол эки къолун да ал ботасына сыйпай, юйден чабып чыкъды. Почтачы анга военкоматдан келген повестканы берди. Аны кѳргенлей, Саниятны жюреги отча жанды. Эки кѳзюне ау чапды.

Ингирде эри ишден келгенде уа, повестканы анга уллу бушуулукъ бла жилярыгы келе кѳргюзтдю.

— Хы, да муну несине жарсыйса? — Къайырбек мыйыкъ тюбюнден кюлдю.— Бу хар адамны сыйлы борчуду. Аны ючюн сен бош тикги боласа.

— Сени жүрегинг ташданды! — деди Саният, къашларын туююп.— Ол анда къалай турлукъду? Аны юсюнден сагыш этемисе? Угъай... Не да этип, аны юйде къалдырыгъа...

— Ол боллукъ иш туююлдю! — Къайырбек аны сѳзюн бѳлдю.

— Нек боллукъ иш туююлдю? — деп жанды къатыны.— Аны аскерге ийип, сен тынчайып къалыргъамы умут этесе? Угъай, угъай! Андан эсе мен отха кирейим. Ол къарысузду. Саулугъу иги туююлдю. Аскерде ёлюп къаллыкъды. Ары барыргъа Мазандан къалгъанла да жетерикдиле.

— Бир хатасы жокъду. Ол да бирсилеча Ата журтну жашыды. Кесини сыйлы борчун толтурургъа керекди.

— Оу кюнюм! Сен аны арталлы да суюмейсе!..

— Керексиз затланы жаншама, къатын. Энди муну жаппа-жангыдан бешикге бѳлерик туююл эсенг бир да билмейме.

— Сиз, кишиле, ана жүрекни билмейсиз. Ол къыйынлыкъ сынагъандан эсе мен сан-сан болайым.

Бу кезиуде Мазан келди. Къайырбек да, къатыны да даулашханларын тохтатдыла. Жаш стол юсюнде повестканы кѳрюп, аны къолуна алды.

— Мангамыды бу?

Анасы, бойнун да бир жанына салып, ауур кючсюндю. Атасы уа жашына къаш тюплери бла жашыртын къарады.

— Аскерге аладыла да мени! — деди Мазан, повестканы окъуп бошап.— Жүрегим сезип тура эди. Тюшюмде гимнастѳрка кийип кѳргенем кесими...

Къайырбек жашыны бет халындан аны повесткагъа къууаннганын сезди.

— Аскерни иши тынч туююлдю,— деди атасы жашына.— Ол хыбылланы бла эринчеклени суюмейди. Анда низам къатыды.

— Билеме... Аскерден къайтхан жашла айтхандыла.

— Айтып эштген кѳз бла кѳргенча туююлдю. Солдат чурукъну киймеген аны не болгъанын билмейди.

Саният, бир уллу бушуу келгенча, кесин кѳпдюрюп, баштѳбен да болуп олтурады. Аны алай этгенин Къайырбек

ичинден жаратмайды. Алай, жашыны кьатында ачуланыргъа болмай, кеси кесин тыяды.

— Мен жашаууму бек магъаналы кезиуюне аскерде айланган жылларымы санайма.

— Кьойчу, аллах ючю, башыбызны аурутма! — деп чочуду Саният.

— Башынг ауруй эсе, бар да жатхан эт,— деди Кьайырбек, тютюн кьабындыра. Кьатыны олтургъан жеринден кьобуп, ичинден бир затла мурулдай, башха отоугъа кетди. Кьайырбек да жашы бла селешип, ол жатхандан сора, кьатыны болгъан отоугъа барды.

Саният, чилле кьуртча, жууургъаннга чулгъанып, кымылдамай жата эди. Кьайырбек, жууургъанны кьыйырын тартып, аны башын ачды.

— Кьатын, кесинг билесе, мен ачуланыргъа артыкъ бек суйген адам туйюлме. Алай бир ачуулансам, аман ачуулануучума...

— Кимге ачуулануурыгъенг?.. Мангамы? — деп, Саният жингиригине кетюрюлдю.

— Бу жашны мындан бек бузма.

— Менми бузама аны? Хы! Сен аны аскерге кетерине ыразы болуп тураса. Ата деген алаймы болады? Сен туугъанынга жазыкъсына билмейсе! Мен жаным сау туруп, аны аскерге иерик туйюлме. Ол анда ёлюп кьаллыкьды. Мен тамбла дохтурлагъа барып, ол аскерге жарамайды деп, справка аллыкьма. Военкомгъа да барлыкьма.

— Жаншап бошадынгмы? — деп сорду Кьайырбек.

— Этеригим алайды...

— Угъай, кьатын! — деди Кьайырбек, бет кьаны тюрленип.— Мындан кеп кьанымы бузма. Боллукьду! Жашны жолуна хазырла...

Бир ненча кюнден сора Мазан аскерге кетди.

* * *

Мазанны кетгенин эшитгенде, Жамиляны жюреги чапчды.

«Манга билдирмей, бир кёрюннген да этмей кьалай кетип кьалды,— деп башын сагъыш бийледи.— Ол, баям, мени унутхан болур. Аны суюме дегени да ётюрюк болур эди. Алай болмаса, мени не аманлыгьымы кёргенди?..»

Бир кьауум кюннге дери Жамиля, саусуз адамча, бети кетип, тенглери бла да хазна селешмей, бузулуп айланды. Ол кесини бла Мазанны ортасында байламлыкь юзюлгенге санады.

Аланы бир бирге жүрек тынгысызлыкълары сегизинчи классда окъуп айланганларында окъуна башланган эди. Аны башлагъан а Мазанны Сегизинчи мартда Жамилягъа жазгъан открыткачыгъы болгъан эди. «...Ийсагъан, сени алгъышлап туруп ючюн, хар кюнден да Сегизинчи март болуп турса эди!» — деп жазгъан эди Мазан. Ол сёзле бек алгъа кызгъа къалай эсе да сейирлик кёрюнген эдиле. Артдан артха уа аны жүрек отун ышыра башлагъан эдиле.

Алгъа ала бир бири бетлерине къараргъа уялгъан окъуна этиучю эдиле. Къуру экиси тубешип къалгъан жерде, бетлери кызарып, бир бирге жукъ айталмаучу эдиле. Кюн сайын бир бирге къагъытла жазып, билдирмей, бир бирини портфелине салыучу эдиле. Экиси да юйге теркирек жетип, аланы окъургъа ашыгъыучу эдиле...

Жамиля, кеси жангыз къалгъанда, ол затларын эсине тюшюрюп, жиягъан да эте эди. Жюреги инжилип, кюнлерин жарсыу бла ашыра эди.

Мазанны жүрегинден атар ючюн, Жамиля артдан артха кинолагъа, театрлагъа терк-терк жүрюп тебиреди. Биргесине окъугъан студент жашладан анга лакъырда этгени болса, алгъынча къашларын туюп къоймай, жарыкъ болады.

Къыш тюшдю. Къар жерни агъартханды. Юй башларыны кыйырларында буз къатханла агъырыкъгъа жайылгъан быстырлача салынадыла.

Ыйых кюн эди. Салим, пальтосуну жагъасын да ёрге къайырып, тиширыуланы общежитиясына келди. Ол тенг кызлары бла атлауучладан энишге тюшюп келё тургъан Жамилягъа тубеди.

— Къайрыса? — деп сорду анга Салим.

— Киногъа. Кел сен да бизни бла.

— Санга жумуш барды;— деди Салим, Жамиляны тенглеринден артха тыйып.

— Айт, не жумушунг барды?

— Мен бюгюн Мазандан письмо алгъанма,— дей, Салим къоюн хуржунуна узалды.

— Да сора не эди да? Аны манга несин айтаса? — деп, кыз имбашларын жыйырды. Салим анга сейирсинип къарады.

— Письмода ол сени соруп жазады.

— Ой, къалай уллу насыпды!..— Жамиля, хыликгя этгенча, битеу коридоргъа эшитдирип кюлдю.

— Нек кюлесе алай? Мазандан бир хапар билмеймисе деп, кесинг кюн сайын манга соруп айланыученг да?

— Сау бол, Салим. Мазанны хапарын мен энди алай бек тансыкъламайма.

— Нек?.. Не болгъанды?

— Да сен а билмеймисе? Ол мени унутханды. Аны мен да унутургъа керекме,— деп, Жамиля тенг къызларыны ызындан чабып кетди.

Салим да, сагъыш эте, орамгъа чыкъды. Мазан бла Жамиляны арасында суймекликни ол ахшы билиучю эди. Ол экиси ёмюрде бир бирин татлы суйгенлей къалырла деп оюмлаучю эди Салим. Къуру ол угъай, аланы халларын билген башха тенглери да алай сунуучю эдиле. Энди уа кёре се да...

9

Жамиля эрттенликде лекциялагъа къалай эсе да мудах болуп келди. Башхала къадалып конспект жазгъан заманда, аны эки кёзю уа къайры эсе да сагъышлы къарайдыла.

«Ол мени юсюмден не жазгъан болур? Къагъытны алып нек окъумагъан эдим, мен тели... Салимни да акъылына не келген болур?..» — деп, Жамиля ичинден кеси кеси бла сёлеше эди.

— Сен конспект нек жазмайса? — деди къатында олтургъан тенг къызы, аны жингириги бла тюртюп. Жамиля, эринген этгенча, къаламын къолуна акъырын алды.

«Къой, къой, керексиз затны юсюнден сагъыш этип, башымы неге аурутама. Унутургъа дегенме да, унутургъа керекди. Болду», — деп, кеси кесине кёл этдире, устазны айтханларына тынгылап, конспект жазып башлады.

Перемена болду. Жамиля аудиториядан чыкъмады. Аны биргесине олтургъан тенг къызы кирирге звонок да болгъунчу, къайтып келди:

— Жамиля, тепсе! — деди, жарыкъ ышара.

— Нек?!

— Письмо.

— Бер бери. Юйден келген болур.

— Угъай, жан дуккул. Солдат письмоду.

— Алаймыды?..— Жамиля, сансыз кибик этип, ичинден а тынгысыз болду. Письмо Мазандан эди.

— Ач, окъуюкъ,— деди тенг къызы. Жамиля, ашыкъмай, конвертни ачды.

Устаз келип, лекциясын окъуп башлады.

— Конспект жазайыкъ... Переменада окъурбуз,— деди Жамиля, къагъытны стол тюбюне букъдуруп. Алай бираздан ол, тёзалмай, къагъытны чыгъарып аллына салды. Тенг къызы анга кёз къыйырлары бла къарап кюлдю.

«Узакъ Востокдан салам!

Жамиля, сен манга ёпкелеген болурса. Аны мен сеземе. Тюшюмде окъуна кёрючюме. Алай, ийнан, мени жюрегим санга не аз да тюрленмегенди. Аллай бир заманны ичинде санга къагъыт жазмай тёзген манга аркъам бла таш ташыгъанча кыйын эди. Кесинг билесе, хыликгялыкъ болгъанма. Университетге киралмай къалырма деп не аз да жарсымаучем. Эсингдемиди бир бирледе битеу классны аллына чыгып махтануучум?.. Андан эсе мен ёмюрде да махтануу деген не болгъанын билмей окъуна къалгъыем. Къуру школда угъай, битеу элибизде окъуна: «Къайырбекни жашы иги окъумагъанлыкъгъа, университетге кирликди», — деучю эдиле. Артда уа не болду? Аны сен кесинг да билесе... Сизни биригизни бетигизге да къараялмай къалгъан эдим. Сенден а бютюн да бек уяла эдим... Университетге киралмай элге къайтхандан сора, санга къагъыт жазаргъа умут этген эдим. Алай, ийнан, эки сёзню бир бири ызындан тизалмагъан эдим. Айтыр зат табалмаем. Андан бери мен кёп затны юсюнден сагъыш этгенме. Жамиля, айтып жетишдирагъан эсем, сен мени ангыларыкъса. Энди тохтамай жазып турлукъма.

Жууабынгы ашыгып сакълайма. Солдат саламым бла Мазан»

Жамиля переменагъа звонокну урулгъанын иш да эштмеди.

Лекцияла бошалып, общежитиягъа келгенлей, ол Мазанга къагъыт жазаргъа олтурду.

«Туугъан жерингден салам!

Мазан, письмонгу алдым. Тюзюн айтсам, къууанган этген эсем да, ачыуума ачыу къошулгъан эсе да билмейме. Экибизни суймеклигибизни сен дуняда не затда да багъалы кёрген сунуучу эдим. Эсингде эсе, аны сен кесинг къуру да айтычу эдинг. Алай болуп тургъанлай, сен менден къачып айланганса, мени кёрюрге суймей тургъанса. Ашыра келир деп къоркъгъандан, аскерге кетер кюнюнгю да билдирмегенсе. Сен керти суйсенг, алай этмезенг. «Ёмюрден ахыргъа!» — деп ант этгенибиз а? Аныдамы унутханса?

Мазан, жюрегим толгъандан жазмазлыкъ затларымы жаза болурма. Алай сен да ангыла!..

Жамиля».

Письмону жибергенден сора Жамиля солуун эркин алды. Болса да аны жюреги тынгысыз эди. Ол тынгысызлыкъны ауанасы Мазандан экипчи письмо келгинчиннге дери кетмеди.

Экинчи письмону Жамиля бир айдан сора алды.

«Мени багъалым! Бюгюн мен онкюнлюк аскер юйрениуден арып къайтханма. Казармагъа кирип, ундуругъуму юсюнде сенден келген письмону кѳргенимде, арыгъаным иш да кетген эди. Ачыуланып жазгъанса. Халгъа кѳре, сен мени ангыламагъанса. Не этериксе, жашауда кѳп тюрлю затла боладыла. Алай, не болса да, санга тутхан ниетим тюрленирик туйюлдю. Мен ѳмюрден ахыргъа экибизни суймеклигибизге кертичилей къаллыкъма. Жамиля, сен окъууунгдан, жашауунгдан хапар жазмагъанса. Тилейме, келир письмонгда хар затны да толу жаз!

Мени халым игиди. Не аз да бош заманым болса, китапланы къолгъа алама...»

Жамиля къагъытны эки-юч кере окъуп, аны кѳкюрегине къысды. Ол а суууп баргъан жюреке жангыдан жылыу кире башлагъаныны белгиси эди.

10

Мазан юйюне терк-терк жазады. Алай анасына уа эки письмосуну арасында сау жыл ѳтгенча кѳрюнеди. Ол эрттен сайын орамгъа чыгып, почтальонну сакълаучуду. Жашындан къагъыт келтирсе, Саният анга айтмагъан ариу сѳз къалмайды. Айран ичирмей да жибермейди. Письмо келтирмесе уа, адамыча сѳлешген окъуна этмеучюдю. Аны ючюн почтальон Мазандан къагъыт болмаса, Къайырбекланы юйюню къатындан, бир жанына къарагъан кибик этип, теркирек озаргъа кюрешиучюдю. Алай Саният аны ычхындырмаучуду.

— Къагъыт болса, мен кесим бермеймеми... Быллай бир неге тынгысыз боласа? — деп, почтальон анга кѳп кере тырман да этеди. Алай аны ючюн ол къамамайды.

— Не этейим, жашым урушдады... — дейди ол бойнун бир жанына салып.

— Не уруш хапарды ол! Шѳндю уруш жокъду. Къоркъма сен. Мазан сау-эсен юйге келликди, — деп, почтальон аны жюрегин жапсарыучуду.

Бир эрттенликде Саният ийнек саууп бошап баудан чыкъгъанлай, почтальон келди.

— Былай иги, кюшлю айранынг бармыды? — деди ол, артмагъына узала.

— Аллахакъына барды. — Саният челегин да жерге салып, почтальонну аллына чапды.

— Письмому келгенди?

— Угъай. Журнал «Работница».

— Кет, кет... Мен а...

— Не кет, кет. Сен письмо алгъанлы алай кѣп болмайды да. Мазанны уа олтуруп санга къагъыт жазып тургъандан сора иши жокъму сунаса? Келтирчи ол айранынгдан. Бу исси кюн суусабымы бир къандырайым.

Саният айран келтирип, анга берди. Почталъон андан ичип, мыйыкъларын да сыйпай, атына къамичи уруп, жолуна кетди.

Саният терк окъуна юйюн тап этди да, элни башында жашагъан Хорасан деген хыйнычы къатыннга барды.

— Юйдемисе, аурунг, Хорасан,— деди Саният эшикден акъырын кире,— къалай тураса? Саулугъунг игимиди?

— Кел, кел, кел...— деди ундурукъгъа олтуруп, жюнтите тургъан гуппур, къарт къатын.— Бюгече тюшюмде сени бери келлигинги кѣрген эдим. Айт, не жумушунг барды?

— Бир таш салсанг эди деп келе келеме,— Саният къолтугъунда чулгъамны тапкагъа салды.— Жашдан къагъыт келмегенли он кюнден озуп барады. Жюрегим тынгысызды.

— Аны уа, аллахакъына, бусагъат айтып берейим,— деп, Хорасан ундурукъдан тюшюп, мюйюшде кир столну артына барып чѣкдю.— Шѣндю дуния аманнга кетип барады. Адамла аллахха ийнанмай башлагъандыла. Таш салыу, саусузгъа тюкюрюу — была барысы да уллу аллахны ишлеридиле. Алагъа ийнанмагъан гяурду... Аллаи адам жаханымге барлыкъды.

— Мен бек ийнанама, аллах кеси кѣре болур,— деди Саният.

— Сен а аллахны тюз къулуса,— деп, Хорасан столгъа нартых бюртюклени жайды. Ол бир-бир, эки-эки... айырып тизгин-тизгин этди да:

— Аллах хакъына бош жарсыйса. Жашынгы къагъыты жолдады,— деди.

— Керtimi айтаса?

— Мен салгъан таш алдамаучуду. Керек болса, дагъыда келе тур, аурунг.

— Сау бол, Хорасан, сау бол. Қъалай къууандырдынг сен мени...— Саният ыразы болуп кетди.

Ол юйден чыкъгъанлай: «Не келтирген болур бирсидатилни къатыны?» — деп, Хорасан тапкада чулгъамны къолуна алды.

Кюн бла кече заманны тала билмеген аякъларыча, тохтамай аны алгъа элтедиле. Толкъун толкъунну къуугъанча, ай айны къууа, жыл а жылны ашырады.

Кюз арты кюнлени биринде Саният жашындан: «Сакъ-лагъыз, жолгъа чыкъгъанма»,— деген телеграмма алды. Ол аны да къолунда тутханлай, мукъут болуп, колхозну правление жетди. Алай Къайырбекни анда тапмады. Фермагъа кетген хапарын эшитип, ары чапды. Ол эрин анда да тапмады. Саният къууанчлы хапарны анга билдирге ашыгъа эди. Аякъ тубюнде чѣп сынмай, юйюне къайтып келе Осман эфендини къызы Фаризатха тубеди.

— Жанчыгъым, Мазан келеди... Ма окъу,— деп, Саният телеграмманы анга узатды. Фаризатны эки кѣзю мудахлыкъдан толду, бетин эриулю хал бийледи. Саният аны алай этгенине сейир болду.

— Санга не болгъанды, жанчыгъым, нек къууанмайса?

— Мен неге къууанайым... Жамиля къууансын,— деди къыз, жерге къарап.

— Нек Жамиля уа? Аны уа не иши барды мени жашым бла?

— Ала бир бирге къагъыт жазып тургъандыла.

— Хы, жазсынла!..— Саният къызарды.— Мен аны къалай билмей тургъанма? Сен да аны манга айтмагъанса. Халкъ таныгъан къахме Жамилягъа уа неге къагъыт жазарыкъ эди ол? Ким эсе да санга ѳтюрюк айтханды. Бир суймеген адамынг айтханды, къогъузтургъа кюрешгенди. Сен анга ийнанма, жанчыгъым. Мени босагъамдан келин болуп сенден башха бир жан атларыкъ туююлдю...

Фаризатдан эшитген хапары Саниятны къууандырмады. Ичин къайгъы алды. Болса да ол бу хапаргъа ийнаныргы келмеди. Ол Фаризатны Мазанга эртте окъуна бичгенди. Къызны атасына бла анасына да билдиргенди.

Экинчи кюн жашларыны алларына туберге Къайырбек бла Саният шахаргъа кетдиле. Жолда машиналары бузулуп, ала вокзалгъа кечигип жетдиле. Саният Мазанны кенген окъуна таныды. Нальчикде окъугъан тенглери аны тегерегин алып тура эдиле. Саният, жилимсырап, жашын къучагъына къысды.

— Ма, энди адамгъа ушагъанса...— дей, атасы да кѣлю тола, Мазанны къучакълады.

Саният къол жаулугъу бла кѣзлерин скюртюп бошап, жашыны тегерегинде тургъан шуѳхларыны арасында Жамиляны кѳргенде, жюреги элгенди. «Бу уялмагъан къахме уа мында не этеди? Фаризат айтхан керти окъунамы болур?..» — деп, ол Жамилягъа эрнин-бурнун жыйырып, жийиргенчли къарады. Аны эслеп, Жамиля сейир этди. «Ол манга не зат ючюн былай огъурсуз къарады?» — деп сатгышха къалды.

Бираздан: «Хайда, кетейик...» — деп, Саният жолгъа

ашыкдырды. Салим Мазанны чемоданын машинагъа салды.

— Шабат кюн мен юйге барлыкъма, тюбеширбиз,— деди ол Мазанны къолун тута.

— Шабат кюн къуру сен угъай, Мазанны мында тенг-лери, барыгъыз да келигиз,— деди Қъайырбек.

Бир-эки кюн озуп, адамланы келиулері да сел болгъандан сора, элни ичинде бир кесек айланып къайтайым деп, Мазан тышына чыкъды.

Ол чыкъгъанлай, Саният жашыны жол чемоданын башындан тюбюне дери тинтгинчи тѣзалмады. Ол излеген Жамиляны къагъытлары эди да, тапды. Аланы кѣргенде, Саниятны кѣзлери от чакъгъанча болдула. Артында да: «Сюйгеним Мазаннга» деген жазууу бла аны суратын кѣргенде уа, Саниятны чач тюклери ѳрге турдула.

— Аурууум ичинге! — деди ол, женгил окъуна башына жаулугъун кыса.— Сен сахар тюбюнде къала айланган бешишлик керти окъуна жашымдан умут этип тура кѣреме да! Угъа-а-ай, мени жаным саулай, сен манга келин болмазса...

Асыры терк баргъандан жаулукъ къанатлары да жел эте, Саният Хорасаннга келди.

— Болуш, Хорасан!..— деди ол эшикден хыны кирип,— болуш!.. Юйюме от сугъаргъа айланады! Хыйны эт, бизни ол палахдан къутхар!..

— Не болгъанды? — деп хырылдады Хорасан.

— Шамханини кимилдиден туугъан кызы Жамиля мени жашыма кесин алдырыргъа айланады. Андан эсе ѳлюп жерге кирейим. Эт бир хыйны, Хорасан, къор болайым. Не сюйсенг да — берирме.

— Қъоркъма сен,— деди Хорасан, олтургъан жеринден ынчхап къоба. — Аланы уа, экиси бир бирни кѣрселе, эки жанына къачарча этейим.

— Ы, маржа, алай этгиенг ансы...

— Сен бир акъ тауукъ бла къара тауукъ тап,— деди Хорасан мюйюште эски къюбюрню ача. — Хыйны этер ючюн манга аланы экисини да къанларын бирге къошаргъа керекди.

— Да ол а алай къыйын туююлдю. Бусагъат барып алып келейим.

— Андан сора да эркек гогош керекди...

— Охо... Аны да табарма.

— Қъалгъан затлары уа кесимде бардыла.— Хорасан къюбюрюнден не эсе да бир чулгъамны чыгъарды.— Хы, унутуп къоя эдим... Қъара ийнекни къуйрукъ тюгюнден да бир кесекчик керекди. Сизники къара ийнек ушайды да?

— Хау, къара ийнекди.

— Алай эсе, кыпты бла тап кесип, аны да ала кел...

— Бек ахшы... Мен аланы барысын да бери тапдырайым,— деп, Саният ашыгып кетди.

Ол ингир алагъа Хорасан айтхан затланы алып келди.

— Хыйны тамблагъа хазыр боллукъду. Тюшден сора келе келирсе,— деди Хорасан.

Саният кетди: Юйде аны иши кѣп эди. Тамбла шабат кюндю. Ингирде алагъа къонакъла келликдиле. Хазырла-ныргъа керекди.

Саният кетгенлей, Хорасан ол келтирген эки тауукъну къуйрукъларын да кесип, кесини тауукъларына къошду. Гогушну уа хоншуларында кишиге кесдирип, къазаннга урду. Аны этинден ашаргъа ол жашындан туугъанланы да чакъырды.

12

Къайырбек ишден эртте келди. Юйде столланы тизгин салынып, аланы юслери тап жарашдырылгъанын кѣргенде, ыразы болду.

— Сен къолунгу бир затха тийирмейсе,— деп, Саният анга тырман этди.

— Охо, менсиз да жетишесиз,— дей, Къайырбек сигарет къабындырды. Аны кѣлю бюгюн бютюн да жарыкъ эди. Жыл да бошалгъынчы, колхоз планларын артыгъы бла толтургъанды. Районда биринчи жерни алып, анга кѣчюучю Къызыл байракъ берилгенди. Колхозну алчы адамларыны да, Къайырбекни да суратлары газетде чыкыгъандыла. Қолхозну махтап жазгъандыла.

Ингир алагъа Мазанны тенглери жыйылып тебиреди-ле. Бек алгъа Салим бла Жамиля келдиле. Олсагъатдан Саният, шапалыкъны да къоюп, терк окъуна плащын кийип, Хорасаннга къууулду. Ол келгенде, хыйнычы къа-тын, терлегенлери да бара, шорпа иче тура эди.

— Келдингми? — деди Хорасан, къолунда агъач аякъны эринлеринден да кетермей.— Олтур, сен да шорпа ич. Ала-мат семиз гогуш кѣреем...

— Олтура туругъа заманым жокъду. Ол затны хазыр этген эсенг, бер. Мени юйде сакълап турадыла,— деп ашыкъдырды Саният.

Хорасан ашыкъмай шорпадан дагъыда бир-эки уртла-ды да, туруп барып, тапкадан бир гитче шешачыкъны алып, аны Саниятха берди.

— Сен энди къалай да этип, мындан Жамиляны ичине барырча этерге керексе,— деди хыйнычы, ал ботасы бла бурнун сыйпай.

— Ол а кыйын туйюлду. Шендю кеси да бизде олтуруп турады.

— Алай эсе, ишинг кьуралып турады. Чайгъа не да шорпагъа тамызып, билдирмей бер. Айып эт, мындан аны ичине жукъ баргъанлай, ол сени жашынга тонгуз сыфатдан кьрюнюп кьалмаса.

— Ай сау кьалгъан а. Ёмюрюнг узакъ болсун! — деп, испас эте, Саният юйюне кетди.

Ол келгенде, юйде адам кеп эди. Жашланы бла кызыланы стол артына олтуртханда, Саният Фаризатны сыйлы этип, терге чыгъарды. Мазанны да анга жууукъ олтуртду. Жамиля уа кыйырда кьалды. Мазан аны жаратмады. Ол жанында олтургъан Салимни кьулагъына бир затла шыбырдады. Саният тышына чыкыгъандан сора, Салим Жамиляны кьоймай кесини бла Мазанны ортасына олтуртду.

— Не десенг да, кьатынгда врач болса, жанынга кьоркьмайса,— деди Салим, чам эте. Кьалгъанла кюлдюле. Жалан да Фаризат мудахлай кьалды.

Саният, жарыкъ ышара, уллу сай табакъ бла тылпыу эте тургъан хычинлени алып келди. Ол Жамиляны жашыны кьатында олтуруп тургъанын кьргенде, артына ауаргъа аздан кьалды. Бети тюрленди.

Бираз олтуруп, бираз ашагъандан сора жаш кьауум, башха отоуда олтургъан таматаладан эркинлик алып, тепсеп, ойнап башладыла. Ортагъа Мазан чыкьды. Аны жилтиреген эки кьара кёзю: «Кел, тепсейк...» — дегенча, Жамилягъа кьарадыла. Алай бу кезиуде Саният Фаризатны кьолундан тутуп, ортагъа чыгъарды.

— Эй, кьарс!..— деди Салим, алгъа ийилерек да болуп, эки кьолун бир бирге кьаты ура, кьарс кызыды. Мазан, аякъларын женгил ала, кьолларын да эркин ойната, тепсеп тебиреди. Фаризат да ийменгенден, увуртларына кызыл ингилик жайылып, бойнун да бир жанына тутуп, аны аллында тынч сюзюлюп башлады.

— Ой, кьор болайым! — деди Саният, кеси да кьарс ура.— Кьарачыгъыз аланы экисине да!.. Санлары тойгъа кьалай ариу жарашадыла.

Аны айтып, ол кез кыйырлары бла Жамиля таба жашыртын кьарады. Жамиля, ышаргъан да эте, башхала бла бирча кьарс ура эди. Аны алай этгени Саниятны бютюн да бек кьозгъады.

«Кьарачы аны кьамамагъан кёзлерин!..» — деп, ичинден кыжырыкълана, Саният юйден чыкьды.

Ол терк окьуна шапачы кьатынлагъа шорпаны табакълагъа кьуйдуруп, столгъа элтдирди. Алагъа кеси да болуша, табакъладан бирине жашыртын Хорасан берген хый-

ныдан кьуйду. Сора ол табакъны элтип, Жамиляны аллына салды.

— Эй, шорпаны суутхунчу ичигиз,— деди шапа кьатынладан бири.

Кьобузчу аны эшитгенлей, сокъгъанын тохтатды, арыгъан кьолларын энишге бошлады. Салим аны кьобузун алып, ундурукъ юсюне салды.

— Хар ким кеси жеригизге олтуругъуз,— деди Саният.

— Эт — этге, шорпа — бетге деп бош айта болмазла,— деди Салим.

— Ох, алаMATды... ичигиз.

Жамиля аллында шорпасындан уртлагъанлай, Саният: «Бхы, аллахха шукур, сенден да кьутулдукъ»,— деп, ичинден кьууана, отоудан чыкъды.

Кьонакъла кече ортадан аууп алай жайылдыла. Къайырбекни бети кьулакъ артларына дери кьызаргъанды. Кесини да ышаргъаны кетмейди. Ол алай «шайтан суудан» асламыракъ тартып ийсе болуучуду.

— Мени аскер кьуллугъунг бла ыразы этгенсе,— деди Къайырбек, жашыны кьатына олтуруп. — Аскер — ол уллу сынауду. Андан жигитча ётгенсе. Энди мындан арысында хайт де.

— Окъуу бла тенглеримден артха кьалгъаныма жюрегим кьыйналады ансы...— деди Мазан, мудах болуп.

Жашыны ол сёзлерин Къайырбек кесине этилген тырманча алай ангылады. «Не этейим, кьолумдан келгенни аяп кьоймагъан эдим...» — деди ол ичинден жюреги кьыйнала.

Атасы не сагъыш этгенин сезгенча, Мазан:

— Алай терслик кесимдеди. Аны мен билеме,— деди. Жашыны ол сёзлери Къайырбекни кьууандыргъан да, ёхтемлендирген да этдиле.

— Окъургъа бир заманда да кеч тьююлдю,— деди ол Мазаннга кёл этдире.— Энди университетни тынчыракъ факультетин сайла да...

— Къалай тынчыракъ?

— Математикасы болмагъан,— деди Къайырбек, желкесин къашый.— Ол палах затды. Аны хар ким да бир кибик билмейди. Инженер болмагъанла да жашайдыла.

— Угъай, атам. Мен инженер-техника факультетден башхасына кирлик тьююлме.

— Да биягъы математика уа?.. Мен энди кишини аллына тилей барлыгъым жокъду.

— Барама десенг да унарыкъ тьююлме.

— Айхай, ол Асхатча бир осал адамны кьолуна тюшюп кьалсанг а?

— Асхат осал адам туююлду,— деди Мазан, атасы айтханнга ыразы болмагъанын билдире.— Онг болса, мен энтда да математикадан экзаменни анга берирге кюреширикме. Ол тюз ниетли адамны аллында мен аман бетли болуп къалыргъа суймейме...

Бу кезиуде Саният аланы экисин да дивандан тургъузду.

— Тынчайыргъа керекди. Кечди,— деди ол, сейнада чыракъны ёчюре.

Мазан кесини отоуна кетди.

Къайырбек бла Саният да, башха отоугъа кирип, жерлерине жатдыла.

— Аллахха шукур, хар зат да тап болду,— деди Саният, эрине жууукъ къысыла.

— Жокъ эди хатасы,— деди Къайырбек да онг къолун къатыныны боюн туюне сала.— Аш да, суу да эркин эди. Алай гогуш эт эслемедим.

— Да болмагъан гогуш этни къайдан эслерик эдинг?

— Охо, да бек семиз гогушуму сени къатынынг алып кетгенди деп, Домалай бюгечели бери махтанып турду да.

— Хы-ы-ы!..— Саният, сансыз этгенча, узун тартды.— Мен аны башха затха жаратханма.

— Не затха?

— Охо, не затха эсе да, зыраф этмегенме,— деп, Саният туююн айтыргъа унамады.

Эрттенликде эртте Мазан терезе къагъылгъаннга уянды. Ол, терк окъуна жеринден туруп барып, терезе жабыуну бир къыйырын кётюрдю. Тышында Салимни эследи.

— Бери чыкъ,— деди ол Мазаннга.

Мазан терк окъуна юсюне бир затла къаплап, тышына чыкъды.

— Не этесе былай эртте?.. Кетгенми этесе? — деп сорду Мазан.

— Угъай, угъай. Жамиляны алып кетгендиле...

— Ким? Къайры? — деп, Мазанны ахы кетди.

— Районнга, больницагъа.

— Нек?

— Туююн билмейме...

— Мен бусагъат,— деп, Мазан юйге кирди. Бирси отоудан жукъусу къанмагъан кёзлерин ууа Саният чыкъды да, ары бла бери урчукъча бурулуп айланган жашына:

— Не болгъанды? — деп, къоркъуулу сорду.

— Жамиля бюгече къыйын ауруп, больницагъа тюшгенди.

— Охо, да аны ючюн а быллай бир несине гузаба этесе? Эгечинг туююл, затынг туююл...

Мазан аскердеча женгил кийинип, анасына жууап кьай-тармай, юйден терк чыкьды.

— Бу не алааматды? Ол хыйны жарамаймы кьалгьан болур? Бир да ангыламайма...— деп, Саният, гыр-мыр эте, жерине кьайтды.

— Не тыхыр-мыхыр эте айланаса? — деп сорду Кьайырбек, кёзлерин жарты ача.

— Кет, кет,— деди кьатыны чочуп.— Ол эл таныгьан кьахме ауругьан этеди деп, Мазан ары кетгенди.

— Ким кьахмеди ол?

— Ма ол кьурттай Шамханини кьызы.

— Жамилягьамы айтаса?!

— Хау.

— Да аны уа неси кьахмеди? Элни иги кьызларындан бириди да.

— Сен болмасанг, анга игиди деген бир адамгьа тюбемедим мен.

— Да анга аман кьызды деп сенден болмаса, мен да бир адамдан эштмегенме...

— Танг да иги атхынчы, не эгечи, не жууугьу болмагьан тиширууну несине чабып барады,— деди Саният эрин сёзюн бёле.

— Да аманмы этеди да? Адам болса, алай болургьа керекди. Бек тюз этгенди. Ол аны суйген иш эте эсе уа кьайдан билесе?

— Не зат?! Сюе болурму дейсе?! — деп Саният, жиян ургьанча, секирип тёшекден кьопду.— Сен аны ылыкьсынмай кьалай айтаса? Аллай шахар тюбюнде атыла айланган баштакьдан сора бизни жашыбызгьа кьыз табылмаймы кьалгьанды?

— Ала, сен былай терк кьабынып нек кьаласа? — деди Кьайырбек сууукь бет алып,— кьычырмай, учунмай, былай сабыр сёлеширге жарамаймыды?

— Да не этейим,— деди Саният жиярлыгьы келип.— Жангыз жашыбыз ол кимилдиден туугьанга алданып, кесин да, бизни да бедишлик этер деп кьоркьама. Ол уялмагьан Мазанга кьагьыт жазып тургьанды. Суратын да бергенди...

— Алай эсе, ала бир бирни суйген этедиле. Сен а, кьара жин кибик, аланы орталарына не затха кирирге кьорешесе? Кьызгьа да юсюнде болмагьан аман затланы нек айтаса?

— Кьой, кьой!.. Мен жюрегим жарылып ёллюкме.— Саният жияп башлады.— Ол келин болуп мени юйюме келгенден эсе, юйюм ёрге жансын!

— Къылыкъсызланма,— деди Къайырбек, ачыуланып.—
Неге деп жияйса, сабий кибик?

Саняят эки-юч кере бурнун тартып тохтады.

— Бу бизни элде Фаризатча алтын кыыз жокъду,— де-
ди ол, кёз жиямукъларын сыйпый.— Мен аны Мазаннга
эрттеден бичгенме. Ол бек намыслы кыызды. Ораза да ту-
тады, намаз окъуна этип башлагъанды дейдиле. Ма бизге
аллай келин керекди.

— Бизгеми огъесе сангамы?

— Мен Мазаннга андан башха бир жанны алдырлыкъ
туйюлме.

— Охо, ары дери да бир жашай барайыкъ да, кёрюр-
бюз,— деди Къайырбек.

Ингирде кеч Мазан келди.

— Къалайды кыыз? Неси ауруйду? — деп сорду атасы
анга.

— Не эсе да бир бузулгъан затны ашап ауругъанды,—
деди Мазан сагъышланып.— Врачла иги этерикбиз дей-
диле.

— Охо сора,— деп, Къайырбек мыйыкъларын бурду.

13

Хар зат да ол замандача башланды. Биягъы универси-
тет... Биягъы аудиторияла... Жалан да абитуриентле баш-
халадыла. Алай, мындан эки жыл алдача, Мазан матема-
тиканы жазыу экзаменинде кимден кёчюреме деп, жан
жанына жашыртын къарай, ишсиз олтуруп турмады. Хар
затны да кеси билгенича этип, устазгъа ётдюрдю. Экинчи
кюн «тёрт» алгъанын билгенде уа, къууанчы жүрегин ий-
накълады.

Ол замандача Асхат саргъылдым сахтиян портфелин
да къолунда тутуп, бир жаш нёгери бла аудиториягъа кир-
ди. Аны кёргенде, абитуриентлени бетлери агъардыла, бир
къауумла къоркъуп, суугъа сугъулуп чыгъарылгъан
тауукълача жыйырылдыла.

— Бек къаты адамды дейдиле...

— Эшигибизни жабарыкъды.

— Оу, атам...— деп экзамен берликлени арасында тюр-
лю-тюрлю къуш-муш сёзле башландыла.

«Биягъы Асхатны юсюнден биягъы хапар энтда да бара
кёреме!» — деди Мазан ичинден.

Бу кезнуде аны къатына Салим бла Жамиля келдиле.
Аланы кёргенде, Мазанны жүреги къууанды.

— Къоркъамыса? — деди Салим, тенгини къолтугъун-
дан алып.

— Къоркъама деп да билмейме... Алай, нек эсе да, жүрегим асыры терк ургъанын а сеземе.

— Анга къарама,— деди Салим, тенгине кёл этдире.— Алай алтын медалистни окъуна болады.

— Айхай, быйыл а конкурс бютюн да уллуду.

Бу кезиуде Асхатны: «Тёртеулен киригиз»,— деген ауазы эшитилди. Эшик къатында тургъанла бир бирге къарашдыла. Мазан Салимни къолун къысды да, жукъ да айтмай, абитуриентлени ортасы бла ётюр, аудиториягъа таукел кирди.

«Биягъы Къайырбекни жашы ушайды да бу?!» — деди Асхат ичинден, Мазанга кёз къыйыры бла къарай.

Биринчи киргенле билетле алып, жерлерине чёкдюле.

— Акъылыгъызны ары-бери бёлмей, иги хазырланьгъыз,— деди алагъа Асхат.— Шпаргалка бла кюрешмегиз. Кимде шпаргалка табылса, андан экзамен аллыкъ туююлме.

Жыйырма минут чакълы озгъандан сора Мазан къолун кётюрдю. Асхат ичинден сейирсинди.

— Ашыкъма, иги хазырлан,— деди ол анга ийнаныргъы келмей.

— Мен хазырма,— деп, Мазан жеринден къопду.

— Алай эсе, чыкъ бери,— деди экзаменатор, имбашларын жыйыра.

Мазанны билетинде соруула алай тынч туююл эдиле. «Алгъын жолча этип, бу жууугъум энтда да-аркъамы бир терлетмеге эди»,— деди Асхат ичинден.

Болса да Мазан хар соруугъа тынгылы жууап берди. Асхатны бети жарыды.

— Атанг къалай турады? — деп сорду ол Мазанга.

— Ишлеп айланады.

— Нек эсе да кёрюнемейди,— деди ол сагъышланып. Сора экзаменчи нёгерине бурулуп айтды: — Сени сорлугъунг бармыды?

Асхатны нёгери Мазанга бир-эки соруу берди. Жаш алагъа да жууап къайтарды.

Аудиторияны эшиги ачылып, Мазанны андан ышарып чыккыгъанын кёргенде, Салим да къууанды.

— Айтмасанг да, бет халингден окъуна не алгъанынгы билеме,— деди ол, эки къолу бла да шуёхуну белинден къаты къысып. Жамиля да Мазанны алгъышлады. Ала ючюсю да университетден кюле-кюле, бир бирине лакъырда эте чыккыдыла. Тышында да ариу кюн эди. Жашил чашыракълы тереклени башларында чыпчыкъла, бутакъдан бутакъгъа къона, жарык жырлайдыла. Орамлада машинала бир бирлерин оза, къайры эсе да барадыла. Адамла

да кими ёрге, кими энишге ашыгъадыла. Бирле кюледиле, бирле уа ачыуланадыла... Жашау алайды, ол кьууандыргъан да, жиятхан да этеди. Жашауда не зат болмайды дейсе!..

Къайырбек университетни къатына бармазгъа ант этген эди. Алай жюреги тѣзалмады. Бир къауум ишлерин тамам этип бошагъандан сора шахаргъа келди. Ол университетге жетгенде, кюн тюшден иги кесек озгъан эди.

Университетни арбазында адам базардача кѣп эди. Ол Мазанны не да аны нѣгерлеринден адамны иш кѣрюрмеми деп, тѣгерегине къарайды. Бу кезиуде ол кенгирекден:

— Къайырбек, сенмисе? — деген ауазны эшитип, бойнун ары бурду.

Къайырбек, адамланы ортасы бла сьпдырылып, кеси таба келе тургъан Асхатны кѣрдю. Кенгирекден окьуна Къайырбек шуѣхуну жарыкълыгъын эследи.

— Салам-алейкум, Къайырбек! — деп, Асхат шуѣхуну къолун къаты къысды.— Нек тураса былайда?.. Кимни излейсе?

— Бош, алай... Биягъы жаш...

— Аны ючюн энди сен жарсыма,— деди Асхат Къайырбекни сѣзюн бѣле.— Кел, юйге барып чай ичейик. Мен да эрттенли бери ишими шѣндю бошап чыгып келеме. Арыгъан да этгенме. Кел...

— Тохта, жаш мында эсе, тубей кетейим.

— Кетген болур. Эрттенликде бек алгъа экзаменни ол берген эди.

Къайырбек да къалай эди да дегенча, анга соруулу къарады. Асхат жукъ да айтмай, аны къолтугъундан тутуп, экиси да алгъа тебиредиле..

— Мен билеме, сен манга ол жол бек ѣпкелеген эдинг,— деди Асхат сагъышлы ѣн бла,— алай бюгюн мен эсли, адежли, къаты жашны кѣргенде, жюрегиме къаллай бир ырахатлыкъ келгенди.

Ол бек тюрленгенди. Адам болгъанды. Жашауну англагъанды. Сабийин суймеген ким барды дейсе! Алай суйгенни да суйген биледи. Эки аягъы жерге тиеди деп къоркъуп, боюннга миндирип айланган — ол суймеклик туююлду. Таулада ыфчыклача, жашауну да ыфчыклары бардыла. Алай тау ыфчыклача жашау ыфчыкла кѣзге кѣрюнюп турмайдыла. Хар адам кесини ѣмюрюн ол ыфчыкландан ауа алай ѣтдюре барады. Жашауну кѣзге кѣрюнмеген ыфчыкларындан эрлай ауа барыр ючюн хар адамны кесини къыйыны, билими, сынауу болургъа керекди. Алайсыз жашауда жол тарды... Баям, биягъы сен ичингден «фило-

софия» деп кюле болурса. Алай, Къайырбек, мен санга жүрегимде болганны айтама...

Къайырбек шуёхуна сёз къайтармай тынгылай эди. Асхат анга къая жухча бийик да, къудуретли да кёрюндю.

Юч жыл озду. Къайырбекни юйюрюнде жашау кюн бла кече кезиу-кезиу келгенча тюрленмей барады. Колхозчула Къайырбекни дагыда председателге айыргъандыла. Мазан университетни ючюнчю курсунда окъуйду. Саният юй жумушун этеди.

Жаз башы эди. Тёгерек кёгерип, терекле чапыракъ этип башлагъандыла. Жылны бу кезиую Тар къолда эсде къалырча иги болады. Кёкню хазна булут жапмайды. Дайым кюн тийгенлей турады. Кече уа тау сууланы шууулдап саркъгъан тауушлары, жайны юсюнден этилген ийнарлача, къулакъгъа ариу эшитиледиле. Акъ башлы къаяладан ургъан салкъын тебенниги уа адамны санларын тирилтеди.

Малланы жайлыкълагъа чыгъаргъанда, Къайырбек да малчыла бла бирге таулагъа кетип, ала орналышып тынчайгъандан сора элге алай къайтды. Юйюне ингирде кеч келди. Къатыны нек эсе да, жауаргъа тюрленген кюнча, кесин кёпдюрюп тура эди. Эрини келгенине да ол артыкъ уллу магъана бермеди.

— Не болганды? Ауругъанмы этесе? — деп сорду Къайырбек, диваннга тыянып, узакъ жолдан арыгъан санларын солута.

— Аברי да болмагъанды,— деди Саният, бойнун бир жанына буруп.

— Сора неге деп чюелгенсе?.. Мен кетгенли Мазан юйге келгенмиди?

— Келмегенди.

Къайырбек тыянган жеринде къалкъый тебиреди.

— Тур да, ундурукъда жеринге жат,— деп, Саният аны диванда жукъларгъа къоймады. Эри жатхандан сора Саният да жатды. Алай, ары-бери бурула, кёпге дери жукълаялмай къыйналды. Аны къаны ингирде, эри келирни алдында, Осман эфендини къызы — Фаризатны тилей, тюп элден келечиле келгендиле деген хапарны эшитгенде бузугъан эди. Жюрегин чимдиген хапарны ол эрине да айталмады. Ол хапарны Къайырбек къулагъына да алмазлыгъын ол ахшы биле эди.

Эрттенликде Къайырбек жукъудан иги къанып алай кюндю. Сакъалын жюлюп, бетине одеколон да сюртдю.

Жукъаргъан акъсылдым чачын артха омакъ тарады. Акъ келегин кийип, галстугун да бойнуна кысыды.

— Э, киши, былай не затха омакъланаса? — деп саргъайды Саният.

— Бюгюн бизни элге министр келликди.

— Не министрди ол?

— Саулукъ сакълауну министри... Жарахмат Батырович. Бюгюн биз элибизде жангы амбулатория ачабыз.

Къайырбек ауузланып кетди. Ол кетгенлей, Саният да, башына узун чачаклы акъ чилле жаулугъун кысып, Осман эфендини юйуне барды. Юйде Фаризатдан сора киши да жокъ эди.

— Жанчыгъым, ауруунгу алайым... — деп, ол, жилярыгъы келе, Фаризатны кучагъына кысыды. — Не хапарды бу, ариу балам? Мени къолумдан сени учуруп кетерге айланган жаналгъыч кимди? Бюгече асыры ачыудан жукълаялмай чыкъгъанма. Сен жалан да мени келинчигим боллукъса. Сени ычхындырлыкъ туююлме мен. Мазан окъуун бошай турады. Энди эки кысха жылчыгъы къалгъанды. Андан сора той этербиз. Бир кишиге да барма. Мазанны сенден суйгени жокъду.

Фаризат ауур кючсюндю. Акъ уууртларына кызыл ингилик жайылды.

Бу кезиуде юйге Фаризатны анасы Кебахан кирди. Ол Саниятны кёргенлей, къашларын туююп тохтады. Фаризат тышына чыгъып кетди.

— Кебахан, аурунг, тапсыз хапар эшитип, тёзалмай келгенме. Мен Фаризатны кишиге да ычхындырлыкъ туююлме. Бизни кибик жууукъну сиз къайдан табарыкъсыз? — деди Саният, кёлкъалды болуп келгенин сездире.

— Къой, Саният, бизни башыбыз бла ойнагъанынг боллукъду! — Кебахан ол сёзлени аузунда оту болгъанча, ачыуланып айтды.

— Оу кюнюм!.. Не этесе, Кебахан? — деп сорду Саният да, бети тюрленип.

— Сени хатанг болмаса эди, Фаризат шёндюге дери жерин табып, тынчайып турлукъ эди. Жашыма алама деп ышандыра, аны да, бизни да эшигибизни жапдынг. Къаллай жашладан къуру къалды ол. Обур кибик, сен къаллай бир хата салып кетдинг бизге.

— Кебахан, не затла жаншайса сен? Мен айтхан сёзюмден къайтханмы этген сунаса? Угъай, жарлы. Фаризат жалан да мени келиним боллукъду.

— Киминге келин этериксе мени кызымы? — Кебахан Саниятха кюйсюз къарады.

— Тохта, Мазан осал киеу болур депми кьоркьаса? Алай жаш бу элде жокьду.

— Анга Шамхани кьууансын.

— Шамханини уа не иши барды Мазан бла?

— Жашынг аны кьызы Жамиля бла шахарда неках этдиргенди.

Саният аны эшитгенде, аузу ачылып, Кебаханнга арайып кьалды. Бираздан ол, эс жыйып:

— Аузунгу чайкьа, Кебахан. Ылыкьмай сен аны кьалай айтып кьойдунг? — деди, гузаба бола.

— Аны мен тюенене базарда эшитгенме.

— Ийнанма... Ийнанма, Кебахан. Ол ётюрюк хапарды. Аны бизни суймегенле чыгьаргьандыла. Угьай, угьай! Алай болургьа амалы жокьду. Мени жаным сау туруп, Жамиляны аягьы бизни юйню босагьасын басмаз...

Саният Кебаханладан бети кетип, этеклери жел эте чыкьды. Эшитген хапары асыры кьайгьы этдиргенден, арбазда эски чалыгьа аркьасын берип, мудах сюелип тургьан Фаризатны да эслемеди. Юйюне кетип бара, жолда Салимни анасы Ариубатха тюбеди. Ол аны да кёрмегенча этип ётюп кетерге умут этди. Алай Ариубат сёлешгенден сора тохтамай кьарыуу болмады.

— А-а, сенмисе, Ариубат? — деди Саният, жарыкь болургьа кюреше. Ичинден а: «Кебахан айтхан хапар керти эсе, бу да эшитген болур... айтыр», — деп оюмлады. Алай ол акьылындан кеси кьоркьду.

— Сен а халкь жыйылгьан жерге бармаймыса? — деп сорду анга Ариубат.

— Халкь а кьайры жыйылады?

— Жангы больницаны ачадыла да бююн. Эшитмегенмисе?

— А-а, арымы бараса? — Саният сагьышланды. Барыргьа бла бармазгьа экили болду.

— Кел, кел... ишинг-кючюнгмю озады. Министр келгенди дейдиле. Не тукьум эсе да аны да кёрейик. Мен алыкьа министр кёрмегенме.

Ала эки кьатлы жангы амбулаториягьа келгенде, анда адам кёп эди. Жол узуну «ол» хапарны юсюнден Ариубатны жукь сагьынмагьаны Саниятны кёлюн бираз кётюрдю. Юсю да кьызыл кьумач бла жабылгьан столну артында ортагьа олтуруп тургьан эрин кёргенде уа, ичинден ёхтемленди.

— Энди сёз республиканы Саулукь сакьлау министри Жарахмат Батырович Хасановха бериледи, — деди колхозну партия организациясыны секретары. Министр жеринден кьонду.

— Къарачы, аллахакъына, келбетли адамды,— деди Ариубат, жингириги бла Саниятха къатыла.

— Кет, кет — къартды,— деп, Саният башын бир жанына бурду. Министр кёзлюклерин да алып, халкъгъа къарап, сёзюн башлады:

— Мен сизни элигизде бу жол бла экинчи кере болама. Биринчи кере бери отузунчу жыллада, коллективизацияны кезиуюнде келген эдим. Андан бери элигиз танымазча тюрленгенди. Кёп зат этгенсиз. Октябрь революция урунган халкъгъа берген насып сизни жашауугъузда окъуна ачыкъ кёрюнеди. Коммунист партия совет адамланы жашауларын не къадар иги этер ючюн хар заманда да атача къайгъыргъанлай турады. Аны хайырындан эллерибиз да, сахарларыбыз да жашнайдыла... Адамларыбыз ёседиле. Октябрь революциягъа дери сизни элде хат таный билген жангыз бир адам болгъанды. Ол да эфенди эди. Аны акъ сакъаллы къартларыгъыз ахшы биледиле. Бююнлюкде ичигизде жаза, окъуй билмегенигиз жокъду. Сизни элден беш алим чыкъгъанды. Эки жюзден аслам жашыгъыз бла кызыгъыз бийик окъуу юйлени бошагъандыла. Ала республиканы жер жеринде жууаплы къуллукълада ишлейдиле. Ахшы школугъуз, алапат клубугъуз бардыла. Жангы юйледе жашайсыз. Бююн а жангы амбулаторияны ачасыз. Саулукъдан багъалы адамгъа зат да жокъду. Бу мекам а сизни саулукълу болуругъузгъа болушуругъуна не сёз барды. Барыгъызны да жангы амбулаторияны ачылууу бла алгъышлайма...

Адамла кызыуу къарс урдула. Хар кимни бетинде къууанч эсленди. Газетледен бла радиодан келген корреспондентле, къадалып, блокнотларына бир затланы жазадыла, сурат аладыла.

Къарс уруула бошалгъандан сора партия организацияны секретары министрге бурулуп айтды:

— Жарахмат Батырович, бизни эллилени сизге бир тилеги барды...

Айт не тилегигиз бар эсе да дегенча, министр анга къарады. Жыйылгъанла, солдууларын ичлерине тартып тохтагъанча, шумсуз болдула.

— Бизни бир кызыбыз быйыл университетни медицина факультетин бошай турады. Онг бар эсе, аны бери, кесибизге ийсегиз эди.

— Кимди ол? — деп сорду министр.

— Сауболова... Жамиля Сауболова. Атасы Уллу Ата журт урушда ёлгенди. Жангыз анасы барды...

Адамла къарс урдула. Саният а кызгъан темирни суугъа сукъгъанча чыжылдады.

— Оу кюнюм, ол кѡахмени министрден иш да тилеп, быллай бир неге сыйлы этедиле? — деди ол Ариубатха.

— Кет, кет, аурунг, Саният, ырысламай келининге алай кѡалай айтаса?

Ариубатны аузундан «келининг» деген сѣзню эшитгенде, Саниятны бети кѣгерди. «Кебахан айтхан керти кѣреме да, кюнюм кѡуругъан! — деди ол ичинден. — Юйюме кѡан жаууп тургъанын билмей турама да! Ой, башсыз жашым, бизни эл бедешлик этипми кѡойдунг?.. Угъай, ол боллукъ иш тѡйюлдю».

Саният жан жанына огъурсуз кѡарады. Ол кесинден арлакъда, бетине нюр жайылып тургъан Шамханини кѣргенде уа бютюн да кѡозуду. Тѣзалмай, халкъдан айырылып юйюне кетди. «Не амал этейим?» — деп, жеринде туралмайды, эшикге да чыгъады, юйге да киреди, аш юйге барып суу да ичеди, отоугъа кирип, тѣшекге да ауады.

— Кѡара мен телиге. Хорасаннга бармай нск турама? — деди ол кеси кесине. — Алгъын жол этген хыйнысы да жарамай кѡалгъанды. Бу жол алай этсе, бир да унамам.

Кѣп сагъыш эте турмай, Саният, эшикни киритин салыргъа да унутуп, Хорасанлагъа кѡууулду. Ол келгенде, Хорасан, арбазда тѡккючге олтуруп, кеси кеси бла жаншай, этегине нартюхчюк уууп, тѣгерегине басынган тауукълагъа чача тура эди.

— Не кѣп тауугъунг барды, Хорасан, — деди Саният, сехледен ѳте.

— Юш! Юш, аллах кѡурамазлыкъ, — Хорасан Саниятха да эс бурмай, териси жыйырылып, кѡан тамырлары биллине тургъан кѡолун ѳрге бла энишге силдей, тауукъланы кѡоркѡутду. — Кѣремисе аны, мырхык киби кетерге унамагъанын. Юш, аллах урлукъ! Кѡайдан юйреннген эсе да, бу былайда хоншубузну бир тауугъу тохтамай бери келип, меникилеге аш нѣгер болгъанлай турады. Юш!..

— Хорасан, мен санга жумуш бла келгенме.

— Жюз бар эдиле да, бу кѡыш экиси тас болуп кѡалды, — деди Хорасан, Саниятны айтханын кѡулагъына да алмай. — Ашлары тауусула турады. Сен, бирсидатилни кѡатыны, бир кесек нартюхчюк бералмазмыса манга?

— Берирме, Хорасан, берирме. Алай сен бу жол мени жарсыууму тынгылы эт. Тауукъларынга сау жылгъа жетерча нартюх берирме.

Хорасан олтургъан жеринден ынчхап кѡопду да, юйге тебиреди. Аны ызындан Саният да юйге кирди.

— Айт жумушунгу, — деп кѡуралды Хорасан.

— Кѡара жин киби, ол биягъы Жамиля жашыбызны

этегине жабышханды да, бир да айырылыр халы жокъду. Ол эртте этген хыйнынг да жарагъан болмаз ансы, быллай сейирликни ким кѳргенди. Жангы хыйны эт деп келгенме.

— Тохта, алыкъа ала бир бирлерин суйгенлейми турадыла?

— Андан да озгъандыла. Ол къахме къоймай жашым бла сахарда неях этдиргенди.

— Тоба астофирулла... Аны бузгъан а къыйын боллукъду. Алай сен къоркъма. Мен аллай хыйны этерме, аллай, ала бир бирлерине тонгуз сыфатдан кѳрюнюрча.

— Къор болур эдим санга.

— Тауукъларыма берирге айтханынгы мажарсанг, хыйныны алырса.

— Бек ахшы. Мен аны мычытмам,— деп Саният кетди. Ол келгенде, Къайырбек юйде эди.

— Эшиклени да этмей, къайда айланаса сен? — деп сорду Къайырбек.

— Юйюбюзге от тюшюп, башыбызгъа къан жаугъанындан хапарынг бармыды сени?! — Саният чачакълы чилле жаулугъун хыны тешип, диванны юсюне атды.— Эшитгенмисе ол хапарны?

— Не хапарды ол? Мен жукъ эшитмегенме.

— Ол тели Шамханини къызы жангыз жашыбызны бедишлик этип къойду да!

— Къалайлыкъ бла?

— Алдап, тюбюне, башына кирип, Мазан бла кесине неях этдиргенди. Оу, андан эсе, мен кѳрге кирейим. Андан эсе мен...

Къатыныны сынсыгъанын эшитмез ючюн, Къайырбек ич отоугъа ташайды. Ол Саният бла ачыкъ сѳлеширге базынмады. Бусагъатда анга адам сѳзю жарашмазлыгъын Къайырбек ахшы биле эди.

Къыз заманларында Саният да, Жамиляны анасы Шамхани да татлы шуѳхла болуучу эдиле. Той болгъан жерге, колхоз ишге баргъанда да ала хазна бир бирден айырылмаучу эдиле. Шамхани ариу къыз болуучу эди. Анга элни жашлары Саниятдан эсе кѳбюрек лакъырда этиучю эдиле. Шамханиге жашла тохтамай къагъыт да жаза эдиле. Ол аланы асламын да Саният бла бирге окъуучу эди. Ала бир бирден хазна жукъларын жашырмаучу эдиле. Тенг къызына ичинден зарланса да, Саният аны бла шуѳхлугъун къаты тутуучу эди. Бир-жол ала дырын жыяргъа таугъа чыгъадыла. Шамхани, батан артына бугъуп, не эсе да бир къагъыт окъуй тургъанлай, Саният

юсюне чыгып кьалды. Шамханини бети тюрленеди, кьагьытны букьдуралмай апчыйды.

— Охо, неге жашыраса? — деди Саният, аны кьатына чёге.

— Ким жазгьанды?

— Кьайырбек.

Аны эшитгенде, Саният жалан этине кьызгьан темирни басханча болады, жүреги чанчады. Шамханини кьолундан кьагьытны тартып алып окьуду:

«Шамхани, айып этме, санга жүрегим эрттеден тынгысызды. Алай айтыргьа базынмай айланама. Кьачан юйдегили боласа деп анам кюн сайын кьысады. Ыразы эсенг, бир кюнню да болжалгьа саллыкь туююлме...»

Саният, андан ары окьугьан да этмей, кьагьытны Шамханини юсюне быргьап кетеди. Ол кюнден сора, аланы араларында тенглик юзюледи. Саният Шамханини кёрюп болмай тохтайды. Шамхани кесини не аз да терлиги болмагьанын бир-эки кере да анга айтып ангылатыргьа умут этеди. Алай Саният аны бла сёлеширге да унамай кьояды.

«Кёремисе сен ол гатчаны? Мен Кьайырбекни сюйгеними биле тургьанлай, андан кьагьыт алып, жашыртын окьугьанын!» — деп, Саният анга ичинден кьызгьанлай туруучу эди. Шамхани башха жашха эрге кетип, Саният да Кьайырбек бла бир юйдегили болгьандан сора да аланы аралары сууукь эди. Андан бери кёп жыл озгьанды. Шамхани эрин урушда тас этип, жангыз кьызын сакьлап кьалгьанды. Ким биледи, башына тюшген кьыйынлыкьла аны кьыз заманында болгьан ишлени унутдургьан да этген болурла. Алай Саниятны жүреги уа анга бузулгьанлай кьалгьанды.

15

Шабат кюн эди. Эрттенликде бираз кюн тийип, ингир алагьа кёкню кьоргьашин булутла жапдыла. Кёп да турмай, жауун жаууп тебиреди. Аны ызындан а буз урду. Кюнню аманлыгьындан Нальчикден Тар кьолгьа жүрюген автобус заманындан кеч кьалып келди. Автобусдан тюшюп юйюне киргинчи, Мазан жибиди. Юйде кеси жангыз тургьан анасы анга, кёз-кьаш бермей, сууукь тюбеди. «Баям, эшитгенди» — деген акьыл Мазанны мыйысын жарып ётгенча болду. Ол, суу кийимлерин алышындырып, анасыны кьатына барды.

— Нек мудахса, анам?

— Уялмай сен мени бла кьалай сёлешесе? — Саният, башып чайкьай, ауур кючсюндю.

— Нек айтаса алай? — деп сагъайды Мазан.

— Манга да билдирмей, ол кяхаме Жамиля бла нек неках этдиргенсе?

Мазанны бети кзулакъ артларына дери кызарды. Жукъ айтмай, тынгылауну ийди.

— Андан эсе, балта бла уруп, мени башымы кетерсенг ыразы болур эдим.

— Анам...

— Къой! Сен мени анагъа санасанг, аллай бедишлик ишни этмез эдинг. Алыкъа кеч туйюлдю, некахынгы буздургъан эт. Аллай алмостуну мен босагъамдан ичине иерик туйюлме.

— Анам, мен аны сюеме...

— Сюймейсе, жашым, сюймейсе. Ол хыйныла этип, санга кесин алай сюйдюргенди. Аллай сюймеклик а жүрек алдауду. Ол кеси да узакъгъа бармаучуду.

— Жамиля хыйныны не болгъанын да билмейди, анам.

— Къой, балам. Мени бла даулашма. Ол билген аманлыкъны сау элде бир киши да билмейди. Аны анасы къуртха къатынды. Къуртхадан а къуртха тууады.

Мазан не айтыргъа билмей къалды. Анасыны сёзлери, юсюне къайнар суу кзуйгъанча, санларын кюйдюредиле, жүрегин чанчдырдыла. Алай ауур сёз айтып, аны жанына тиерге да болмайды. Не десенг да, ана анады. ЗАГС-ха неках жаздырыргъа бара туруп, Жамиля Мазаннга: «Нек эсе да сени ананг мени сюймейди. Ол бизге жашау этерге да къоймаз», — деген эди. Къыз алай айтханда, кесини бош ышарып къойгъаны Мазанны эсине тюшдю.

— Санга бу журтда Фаризатдан тийишли тиширыу жокъду, — деди Саният, бираз жумушап. — Андан адепли, андан ариу къыз да туумагъанды, туугъан да этерик туйюлдю. Ол санга келирге хазырды.

— Анам, мен Жамилядан башханы сюймейме. Сен аны къалай ангыламайса?

— Мени анагъа санай эсенг, сен ол затны манга сагъынма. Керекмейди. Ангыладынгмы?

— Ол санга не хата этгенди?

— Бир зат да этмегенди.

— Сора анга нек чамланаса да?

— Чамланмайма, жашым. Ол санга тийишли тиширыу туйюлдю. Шахар тубюнде къала айланган баштакъны сен мени юйюме къалай алып келирсе? Ол кюн мен кесими ёлтюрюрме да!

Бу кезиуде Къайырбек келди. Саниятны гурт тауукъча кесин кёпдюрюп, жашыны уа тюр эрни салынып тургъа-

нын кѳргенде, аланы араларында татлы ушакъ бармагъанын сезди. Атасын кѳргенде, Мазан бютюн да апчыды: бети бирде кызырып, бирде уа агъарады. «Энди экиси да бир болуп, кюнюмю кѳргюзтедиле»,— деп келди аны акылына. Алай Къайырбек, жукъ да билмегенча, ышарып келип, аланы алларына сюелди да, Мазанны имбашындан къакъды.

— Къалайды окъуунг? Асхат шуѳхуму уа кѳремисе?

Билинир-билинемез Мазанны кѳзлери жарыды. Ол, башын акырын кѳтюрюп, атасына къарады.

— Асхат Мурзабекович санга салам айтдыргъанды.

— Аха... Сау болсун, сау болсун...— дей, Къайырбек бирси отоугъа кетди. Саният да аш юйге кирди. Жалан да олтургъан жеринден тепмей Мазан къалды. Бираздан Саният эрин да, жашын да ушхуур ашаргъа чакъырды. Тѳгерек столну артына чѳкдюле. Къайырбекден сора киши да аузун ачып сѳз айтмайды. Саниятны эки къашы тѳююлгенлейди.

— Быйыл каникулларында не этерге муратынг барды? — деп сорду атасы Мазаннга, жан жаулукъ бла къолларын сыйпай.

— Элге келип, колхозчула бла бирге бичѳн чаллыкъма.

— Тюздю. Мен да алай айтырса деп тура эдим. Къолу ишлемегенни башы да ишлемейди. Алайды... Къара иш саулукугъа игиди. Саулукъ иги болса уа, баш да жарыкъ болады.

— Мени бла бирге Мурманскеден эки жаш окъуйдула. Ала да каникулларын мында ѳтдюрюрге умут этедиле.

— Бек ахшы...— Къайырбек къолун жашыны имбашына салды.— Аланы да биргенге алып кел. Чалгъы чалыргъа юйретирбиз. Тауланы да кѳрюрле.

Ушхуурдан сора Саният жерлерин этди. Мазан эрттенликде эртте биринчи автобус бла кетерге керек болгъанын себепли, кесини отоуна кирип тынчайды. Къайырбек, диваннга тыянып, жангы газетлеге къарады. Аш юйде адырланы жуууп, жыйышдырып бошагъандан сора, Саният да жукъларгъа кетди. Аны ызындан Къайырбек кирди.

— Къатын, кимден тил тутаса? — деди Къайырбек юсюнде кийимлерин теше. Саният жууап къайтармады. Ол, аркъасын Къайырбекге хыны буруп, жууургъан бла башын тумалады.

— Не болгъанды санга, къатын? Жашауубузну булутду кюнча къарангы этгенлей къачаннга дери турлукъса? — Къайырбек, алай айта, къатыныны жанына къысылды.

— Сен, адам эсенг, жашха нек урушмадынг? — деп,

Саняйт уллу къазанда хантус къайнагъанча боркъулдады.

— Урушурча ол не хата этгенди?

— Сора сен аны хатагъа санамайса? Юйюнге жаналгъычны келтирсе, андан уллу хата къайда!

— Къой, къатын. Тилейме, эсинги жый. Жаш суйюп этген ишге биз ыразы болургъа керекбиз.

— Къалай ыразы болур эдим мен ол ишге?!

— Ыразы болмай не этериксе? Бир бирни суйгендиле да, жашасынла.

— Хау, сен алай айтырыкъса. Мен билеме. Шамхани сени суйгенингди. Къуру къызын келтирип не этериксе? Шамханини кесин да келтирейик. Ма сен излеген олду.

— Телиле жаншама, къатын...

16

Башда айтылгъан ишледен сора, юч-тёрт ай озду. Мазан таугъа биченнге кетгенди. Окъууун бошاپ, Жамиля туугъан элине — Тар къолгъа къайытханды. Ол жангы амбулаторияда врач болуп ишлейди. Жамиля элге келгенден сора Саняйтны тынчлыгъы арталлы бла да кетди. Хорасан, къыйын ауруп, айтхан хыйнысын этмегени аны бютюндә къайгъыландырды. Ол аны юйюне хар юч кюнден бир барады. Алай Хорасан иги болмайды. Саняйт жашы бла талай кере сёлешип кёргенди. Ол Мазанны Жамилядан ахшылыкъ бла айырылмазлыгъын толу сезгенди. Энди ол жалан да къарт Хорасанны хыйнысына ышанады. Андан сора амалы къалмагъанды.

Алай эте, кюгле ёте барадыла. Аланы биринде Саняйт аурукъсунду. Аны аш оруну ары дери да ауруй-ауруй туруучу эди. Алай бу жол а бичакъ ургъанча, къаты буруп, алай ауруп тебиреди. Къайырбек ишден келгенде, къатыны ундурукъда сытыла тура эди. Ынчхагъаны уа арбазгъа окъуна эшитиле эди.

— Не болгъанды?.. Не этесе? — деп Къайырбек тынгысыз болду. Жюреги къоркъду.

— Тюймек, тюймек! — деди Саняйт, юйню ичин хахайгъа алдырып. — Соллоуну къатынын чакъыр. Ол тюймек теше биледи. Оу анам, ёлеме, терк бол...

— Соллоуну къатыны санга не этерикди? Андан эсе врачны чакъырайым.

— Ким врачды ол?

— Ы-ы... Элибизни врачын... Жамиляны.

— Керекмейди. Андан эсе жанымы Ибилис алсын. Соллоуну къатынын чакъыр! Ол бир кере мени сау этгенди. Бу жол да этерикди. Турма... Эл башында Хасау эфенди-

ни да чакъыр. Аны тюкюрвени да бек жарашады...

Қъайырбек не этерин билмей апчыды. Ол бир заманда да тюкюрвенге да, дууалагъа да ийнанмагъанды. Аланы саусузгъа себеп болмазлыгъын ол ахшы биледи.

— Не этсин адам? — деди ол кеси кесине. — Жамиляны чакъырама да, бу кесин анга къаратыргъа унамаз. Чакъырмайма да къалай болсун?

— Нек тураса?.. Ёлеме мен. — Саният, къырнындан тутуп, онгуз болду. Қъайырбек чабып тышына чыкъды. «Амбулаториягъамы огъесе уа Соллоуну къатынынамы?..»

Тышында къарангы эди. Сагъат он болгъанды. Орамда хазна адам да кърюнмейди. Қъайырбек, бир кесек энишге барып, дагъыда ызына бурулуп, ёрге айланды. «Қъой, кесин ыразы этейим», — деп келди аны эсине. Ол барып Соллоуну къатынын алып келгенде, Саниятны амалы тауусулуп, ынчхаргъа да къарыуу жетмей тура эди. Соллоуну къатыны мычымай къолунда узун къара тартманы туюмчекле этип, ичинден да бир затланы окъуй, билгенин этип тебиреди. Алай ол саусузгъа болушмады. Саниятны кез акълары айлана башладыла. Қъайырбек, андан кеп тезалмай, барып Жамиляны алып келди. Саният аны келгенин да экили эследи. Врач аны къарнына тийип-тийип кърдю, кезлерине, тилине къарады.

— Женгил окъуна район больницагъа жетдирирге керекди, — деди Жамиля Қъайырбекке, — сени машинанг къайдады? Бир минутну оздурургъа жарарыкъ туююлду. Сокъур чегиси кеси аллына атылгъынчы, операция этерге керекди.

Қъайырбек машина табып келгинчи, Жамиля Саниятха эс тапдырырча дарман да ичирди.

Жамиля ауур саусузну район больницагъа кече ортасындан ауа алай жетдирди. Юйюне барып хирургну чакъырды.

Қъатынын операция этиучю отоугъа алып кетгенлеринде, Қъайырбекни бети агъарды. «Мазанны мында болмагъаны къалай тапсыз болду», — деп, ол ичинден къоркъууду сагъыш этди. Акъ халатны имбашларына къаплап, коридорда ары бла бери тынгысыз жорюйдю. Операция этилген отоудан эшитилген хар тауушха сагъайып тынгылайды. Бууунунда сагъатына терк-терк къарайды. Алай анга аны стрелкалары жеринден тепмегенча кърюнедиле.

Операция этиучю бълюмню эшиги ачылды. Андан хирург бла Жамиля чыкъдыла. Қъайырбек къалайды, не болду дегенча, аланы кезлерине соруулу къарады.

— Бир-эки сагъат кеч къалса, анга бир киши да болу-

шаллыкъ туююл эди,— деди хирург, мангылайында терле-
генлерин сыйпай.— Энди уа къоркъуу жокъду, жаша-
рыкъды.

Саниятны палатагъа келтирип* жатдырдыла. Жамиля
бла Къайырбек аны ундуругъуну аллында чѣкдюле. Сау-
сузну бети къарча агъарып эди, эки эрни бозаргъандыла.
Бираздан ол кѣзлерин ачды. Аллында олтуруп, кесине кѣз
къакъмай къарап тургъан Жамиляны кѣрдю да, тилин
кючден бла бутдан айландыра:

— Сау бол, жаным, келиним...— деди. Жамиля, уялып,
кѣзлерин букъдурду. Къайырбекни уа тюп сакъалы тепди.

Он кюнден Саният больницадан сау болуп къайтды.
Аны саулугъун сора эллилери келдиле. Тыякъгъа тыяна,
ух-чух эте, къарт Хорасан да келди. Ол юйде адам болма-
гъан кезиуде, къойнундан чыгъарып, Саниятха бир чул-
гъамны узатды.

— Ма, ол айтханынгы хазыр этгенме,— деди Хорасан
хырылдап.

— Сау бол, Хорасан. Алай энди ол манга керек туююл-
дю,— деп, Саният хыйнычыны чулгъамын кесине къайтар-
ды...

КЪАРАНГЫ ЖОЛДА

1

Самолётдан түшгенден сора, ары-бери бурулмай, иш-леген жериме — уголовный розыскагъа келдим. Тюзюнлей таматабызгъа кирдим. Кёбюракъ къалып келсем да, ол мени ишиме ыразылыгъын билдирди. Қырал банкны тонагъан уручу, не бек бугъаргъа кюрешсе да, бизден къутулуп кеталмагъанды.

— Ахшы, жолдаш Болатов, хорламынг бла алгъышлайма,— дей, ол къолуму тутду.— Арыгъан болурса... Юч кюннге эркин этеме. Солу.

Керти да бек арыгъанымы юйге келгенде сездим. Са-къалым да ёсюп, кеси кесими танымазча болгъанма.

Ваннагъа кирип жууундум да, башымы да жан жау-лукъ бла чёргеп, диваннга аудум... Уяниганымда, юйню ичи къарангы болуп тура эди. Терк окъуна кийинип, тышы-на чыкъдым. Жаз башы ингирни салкъын хауасы алапат хычыуун кёрюндю.

Мен Ларисаны кёрмегенли ай чакълы болады. Кете ту-руп анга: «Бир ыйыкъдан кёп къалмам»,— деген эдим. Алай мен умут этгенча болмагъанды. Не этериксе, следо-вателни иши алайды. Заманны не бек къысхартыргъа кю-решсек да, ол бизге бой салмайды.

Автобуса минип, шахарны энишге къыйырына дери бардым. Лариса анда жашайды. Экибиз танышханлы юч ай чакълы болады. Ол кеси да кийим тикген ательдеде иш-лейди. Қъабакъ эшикни манга Ларисаны атасы Семён Гав-рилович ачды.

— А-а... капитан,— деп ол манга жарыкъ тюбеди.— Кел юйге, нек сюелип тураса?

— Лариса къайдады?

— Ётмек алыргъа тюкеннге кетгенди. Бусагъат кел-ликди.

Биз юйге кирдик. Ларисаны кухняда шапалыкъ эте ай-ланган анасы да мени кёргенде жарыкъ болду.

— Не эсе да бу жол кёп айландынг? — деп, Семён Гав-рилович манга соруулу къарады.

— Бир бирде алай да тюшеди,— дедим мен, къабыргъа-да тагъылгъан суратлагъа къарай. Бир кесекден Лариса

келди. Ол эшикден киргенде, экибиз да бир бирге къарап кълдыкъ. Аны кёксюдюм уллу кёзлери къууанчлы ышара эдиле.

Ол ингирде окъуна биз киногъа бардыкъ. Андан чыкъгъандан сора да бираз айландыкъ.

— Кел, юйге ашырайым. Кечди, атанг урушур,— дедим Ларисагъа.

— Ол манга бир заманда да урушмагъанды.

— Иги адам кёрюнеди.

— Ол мени ёге атамды.

— Хо бир да?!

— Мени туугъан атам урушда ёлгенди,— деди ол мудах болуп. Ол алай айтханда, анга жюрегим жазыкъсынды. Мени атам да урушдан къайтмай кългъанды. Ол Польшаны азатлай ёлгенди. Сабийге атасыз ёсген кыйынды. Аны мен сынагъанма.

2

Хар жыл сайын 9-чу Майны биз, уголовна розыскада ишлегенле, бирге жыйылып ётдюрюючюбюз. Бизни арабызда Уллу Ата журт урушха къатышханла аз туююдюле. Ала талай сейирлик хапарла айтычудула. Мен а аланы хапарларына тынгыларгъа бек суюючюме. Бюгюн да биз Хорлауну байрам кюнюн бирге жыйылып ашырыргъа оноулашханбыз. Хар заманда шахарны огъары жанында терекле ичине барычубуз.

Мен бир къауум иш бла чырмалып, ашыгъып кетип бара тургъанымлай, дежурный аллымы тыйды.

— Жолдаш капитан, бусагъатчыкъда райондан сёлешгендиле. Узун кёлню къатында ёлюк табылгъанды...

Эки милиционерни да, судмедэкспертде ишлеген врачны да нёгер этип, жолгъа чыкъдым. Тапсыз болду... Бу жол Хорлауну Кюнюн байрамларгъа тюшмеди. Не этериксе, следователни иши алайды. Анга иш билмей тургъанлай чыгъады. Анга хар заманда къарангы жолда барыргъа тюшеди.

Биз Узун кёлню къатына жетгенде, анда милиционерледен сора да бир къауум сабий бар эди. Милицияны район бёлюмюню начальниги манга:

— Жолдаш капитан, ёлюкню ма бу сабийле тапхандыла. Аны суудан да ала чыгъаргъандыла,— деп кысха рапорт берди. Ёлюк кёлню жагъасында эди. Мен ёлюкню хуржунларын къармап, бир тюрлю документ табалмадым. Менден сора ёлюкге врач къарады.

— Жаны чыкъгъанлы он, он бир сагъатдан кёп озма-

гъанды, — деди ол, ёлюкню башын кётюре. — Ким эсе да ургъанды. Желкеси къаралыпды. Ауур зат тийгенге ушайды...

Милиционер нёгерлеримден бири ёлюкню суратын алды. Энтда да бир жашырын мурдарлыкъ. Ёлген 50—55 жылы болгъан адамгъа ушайды. Кимди ол? Аны ёлюмю кимге керек болгъан болур?.. Да, соруула кёпдюле. Мени ишим — алагъа жууап табыуду.

— Ёлюкню къалайлыкъ бла тапхан эдигиз? — деп сордум сабийлеге.

— Чабакъ тутаргъа келген эдик, — деди аладан бири. — Келсек, ма бу ыргъакъ сапны кыйыры жагъагъа чанчылып тура эди. Биз аны тартып чыгъардыкъ. Сора жайгъдан жерине салдыкъ...

— Ыргъакъгъа чабакъ илинипми эди? — деп сордум мен жашчыкыгъа.

— Угъай, — деди ол. — Чабагъы жокъ эди.

— Ыргъакъдан сора жукъ тапханмысыз?

— Ма, ол артмакъ да былайда эди, — деп, жаш манга рюкзакны кёргюзтдю. Аны ичинде бир туурам ётмек бла кыйма бар эдиле.

— Тутулгъан чабакъ жокъму эди? — деп сордум жашчыкыгъа.

— Угъай, жокъ эди.

— Айт, андан ары айт, иги жаш. Ыргъакъны жерине салдыгъыз, сора уа?

— Сора кетейик деп тургъаныбызлай, Алёшка: «Къарачыгъыз!» — деп кычырды. Биз барыбыз да ол кёргюзтген жерге къарадыкъ. Сууну башындан аз ёрге чыгып чурукъ бурун кёрюне эди. Биз ма былайдан энишге тюшюп, аны тутуп кёрдюк. Ол адамны аягъы эди. Алгъа кьоркьуп барыбыз да жагъагъа чыкдыкъ. Сора мен, ким биледи, суугъа кёп болмай кетген эсе, сау болур, келигиз, чыгъарайыкъ дедим. Тартып чыгъардыкъ. Алай ол ёлюп тура эди. Сора, барып, милициягъа айтхан эдик.

— Башха адам кёргенми эдигиз?

— Угъай.

Ёлюкню машина бла шахаргъа ийдик. Мен тёгерекге къарай барып, ёлюк болгъан жерден он атлам арлакъда паспорт тапдым. Ачып окъуйма: «Назирова Борис Тауланович»...

Мен шахаргъа къайтханда, ахшам болгъан эди. Тюсюндёй кабинетиме келдим. Биргеме айланган эки милиционерни паспортну иесин алып келирге ийдим. Ишни болушуну юсюнден сагъыш эте тургъанымлай, дежурный сёлешди.

— Сени бир тиширыу излейди,— деди ол.

— Қирмеге кьой,— деп, трубканы жерине салдым. Баям, Лариса тюбеширге айтхан жерибизде мени табалмай кьалгъанына тынгысыз болуп келген болур деп ойладым.

Эшик ачылды. Акъ шинли тиширыуну башы кёрюндю. Аны кёзлеринде кьоркзуулу хал эсленеди.

— Киригиз, киригиз... — дей, жеримден кьопдум.— Не жумушугъуз барды?

— Узун кёлде ёлген кимди? — деп сорду ол, эки кьолу бла бетин жабып.

— Алыкъа билмейбиз.

— Мени атам эрттенликде эртте, чабакъ тутама деп, ары кетген эди. Ол энтда да кьайтмагъанды.

— Атангы аты кьалайды?

— Хоренко... Николай Николаевич Хоренко.

— Кесинги атынг а?

— Светлана.

— Мени бла кел, Светлана,— деп эшикге тебиредим.

— Къайры,— деп, тиширыу тынгысыз болуп сорду.

— Моргга.

Жолда бара, кьыз бу шахаргъа бир жыл мындан алда кёчюп келгенлерин айтды. Ол ёлюкню кёргенлей:

— Па-па-а! — деп ачы кьычырды. Ол тентиреп башлагъанда, мен аны кьолтугъундан тутуп, билгеними айтып, жапсарыргъа кюрешдим.

Къызны врачла бла анда кьоюп, ишлеген жериме кьайтдым. Милиционерле ёлюкню кьатында табылгъан паспортну иесин да келтирдиле. Аны жюлюннген башына жангыдан чач чыгъа башлагъанды. Алаша бойлу, бёкем санлы адамды. Жыйырма юч-жыйырма беш жылдан кёп болмагъанды. Урлагъаны ючюн беш жылгъа тутулуп, тюрмеден кёп болмай чыкьгъанды.

— Атынг, тукъум атынг, атангы аты? — деп сордум мен анга.

— Тукъум атымы билмей, сиз мени бери келтирген болмазсыз, жолдаш капитан,— деп, ол кьужур жууап берди.

— Паспортунг кьайдады?

— Юйде. Ишге кийиучю костюмуну хуржунундады.

— Къайда ишлейсе?

— Металл заводда.

— Бу адамны таныймыса? — деп, мен анга Николай Николаевични суратын кёргюзтдюм.

— Таныйма,— деди ол, бош алай сансыз кибик этип.

— Кимди?

— Ким боллукъ эди? Подлец,— деди ол жулуп ал-
гъанча.

— Нек айтаса алай, не хата этгенди ол санга?

— Бир зат да этмегенди.

— Сора нек жаныйса сен аны?

— Мени юсюмден сизге тил этгени ючюн.

— Сени юсюмден бизге киши да тил этмегенди,— де-
дим мен.

— Сора мени не затха деп чакъыргъансыз?

— Бу адам Узун кёлню бойнунда ёлюп тургъанлай та-
былгъанды.

— Ёлюпмю?! — деп, жаш эки кёзю уллу жанып, же-
ринден кёпдү.

— Хоу, ёлюп тургъанлай. Тюзюн айтханда, ол кеси ал-
лына ёлмегенди. Сени паспортунгу уа ёлюкню къатында
тапханбыз. Ма, кёр.

— Мени паспортум юйдеди! — деди ол, мен узатхан
паспортха сейирсинип къарай. Ол аны кёлуна алып, ачып
къарады. Сора, жукъ да айтмай, бир ауукъгъа дери ста-
туяча сын къатып къалды.

— Не тынгылайса, Борис? — деп сордум, жумушакъ
ауаз бла. Ол, терен жукъудан элгенип уянганча, башын
кётюрюп, манга къарады.

— Сен паспортунгу юйде сунуп тура болур эдинг, алай-
мыды?

— Жолдаш капитан,— деди ол паспортну манга бере,—
не сюйсегиз да этигиз... мен айтханнга сиз ийнанырыкъ
туйюлсюз.

— Нек ийнанмайбыз? Тюзюн айтсанг, ийнанмай кёяр-
гъа эркин туйюлбюз.

— Мени кибиклеге сиз ийнанмаучусуз. Ашагъан да —
бёрю, ашамагъан да — бёрю. Тутугъуз мени, манга сюд
этигиз.

— Борис, сен бизни бир зат ангыламагъан сунма. Терс-
лигинг жокъ эсе, санга бир тюрлю сёз айтыллыкъ туйюл-
дю. Алыкъа биз мурдарны ким болгъанын билмейбиз. Сен
эсенг да, башха биреу эсе да белгисизди. Алай ол табы-
лыргъа керекди.

— Табыгъыз,— деди Борис, ёню къалтырай,— мен бир
кишини да ёлтюрмегенме. Ийнанамысыз, ёлтюрмегенме...

— Ёлгенни не замандан бери таныйса?

— Бир айдан кёп болмайды. Аны кызы Светлана бла
мен бир цехде ишлейбиз.

— Экигизни арагъыз къалайды?

— Ол да, мен да бир бирибизни сюебиз, жолдаш ка-
питан.

— Сора кызын суйюп, атасына «подлец» дегенинг а неге ушайды?

— Николай Николаевич мени тюремден чыккыганымы билгенден сора, Светлананы мени бла тубеширге эркин этмей кыойгъан эди. Мен анга барып, экибиз бир бирни суйгенибизни, юйдегили болургъа оноулашханыбызны айтхан эдим. Ол а: «Сени кибик уручугъа мен кызымы берлик туююлме»,— деп, хоншуларын да юсюме къаратып, итни кыыстагъанча кыыстап ийген эди.

— Сен тюнене ишге баргъанда паспортунг биргенгемеди?

— Мен ишге кыуру да бир костюмну кийип жюрюйме. Паспортуму да хар заманда аны кыюн хуржунунда тутуучума.

— Тюнене паспортунг бергенгемеди?

— Тюненеми?.. Билмейме...

— Ахшы, Борис, керек болса, энтда да чакыртирбыз. Шёндю уа юйюнге бар.

— Кыалай?..— деп, сейир эте, жаш жеринден кыопду.— Юйге окыуна?..

— Хоу, эркинсе. Алай сенден бир тилеригим, бу ишни юсюнден хапар жайма. Керек туююлдю.

— Ахшы, жолдаш капитан, ахшы...— дей, Борис ызына да къарай-къарай, кабинетден алай чыккыды.

— Нек жибердигиз?— деп милициячы нёгерлерим сейирсинип сордула.

— Хоренкону ол ёлтюрмегенди,— деп жууапладым мен.

— Жангыла болурмуса, капитан?— дедиле ала манга тюрслеп къарай,— сиз аны бир кесек кыыссагъыз эди, ол терслигин бойнуна аллыкъ эди.

— Угъай, багъалы жолдашла, терслиги болмагъан адамны керексиз кыысып тургъандан эсе, заманны озурмай, мурдарны табаргъа керекди.

Кабинетге таматабыз кирди. Ол тынгысызды. Мен анга ишни башындан ахырына дер болушун айтдым. Ол, тынгылап бошاپ:

— Планынг кыалайды?— деп сорду.

— Ёлгенни юйюне барыргъа деп турама.

— Тюзю. Бек алгъа ёлген не адам болгъанын иги тинт,— деди ол.— Санга болушургъа Алексей да келликди. Хайт де, Магомет. Не зат керек болса да билдирип кыярса.

Таматабыз кетди. Милиционер нёгерлерим бла мен тышына чыккыдым. Кыарангы кече тынгысыз кёрюндю. Жел уруп, тегерек шууулдайды. Жолну ёрге кыаты сызгырып,

женгил болушлукъ бериучю машина барады. Кёк къаралыпды, жауун жауаргъа ушайды.

— Кетдик,— деди шофёр, машинагъа от алдырып.

— Эй, тохтагъыз! — деп кычырды биреулен. Мен машинадан чыкъдым. Чабып келген Алексей эди. Аны келгени кёлюмю кётюрдю.

Хоренкону ююю шахарны кыбыла жанында эди. Биз ары жетгенде, юйюю ичи да, арбазы да адамдан толуп эди. Светлана анасы бла бирге ёлюк салынган гулланы кытында олтуруп жияйдыла. Асыры кёп жиягъандан кездери кёпчюгендиле. Быллай бушууларында аланы кюзгъай айланган да иги туююлдю. Алай не этериксе, следствие не къадар женгил барыргъа керекди. Алайсыз жарамайды. Светлана мени кёргенлей окъуна жеринден кюпду. Биз аны бла ич отоугъа кирдик.

— Сени атанг 9-чу майда, эрттенликде чабакъгъа барлыгъын адамгъа иш айтхан болурму эди? — деп сордум мен анга.

— Айтмай а, аны ары барлыгъын хоншуларыбызда атамы шагъырейлери биле эдиле. Ала 8-чи майда бизге келип, атам бла Хорлау Кюнню къалай байрамларыкъларыны юсюнден оноулашхан эдиле,— деди ауур кючюне.— Ой, папам, жюрегим жарылып къалады...

— Мени да атам жокъду,— дедим аны жапсарыргъа кюреше,— не этериксе, дуняда адам аз тюрюлю кыйынлыкъгъа тюбемейди, тезерге керекди.

— Мени папам кёп кыйынлыкъ сынагъанды. Урушда ол кёрмеген ачылыкъ къалмагъанды. Аны санында жара тапланы кёрмеген ийнанырыкъ туююлдю. Сау жери жокъду.

— Бери кёчгюнчю къайда жашаучу эдигиз?

— Харьковда.

— Мында ахлугъуз бармыды?

— Папамы тамата къарындашы мында жашайды.

— Аны ююю уа къайдады?

— Узакъ туююлдю...

— Бу юйню уа сиз сатыпмы алгъансыз?

— Хау.

— Хоншугъузда атанг бла сёз болгъан адам иш билемисе?

— Степан... Комов Степан...— деди кызы, тишлерин бирге кысып, ачыуланып.— Ол ичгичиди. Ичип келсе, кытынын да, сабийлерин да туююп, юйден кыстаучуду. Мени папам а: «Алай нек этесе?» — деп анга тырман этип туруучу эди. Болмагъанындаң сора уа бир жол милицияны чакъырып, тутдургъан да этген эди. Ол тутмакъдан он

беш сутка туруп, алай чыкыгъан эди. Аны ючюн ол мени атамы хар заманда да жаныгъанлай туруучу эди. Кёп болмай, Степан, кеф болуп, юйюне къайтып келе, арбазда мени папамы кёрюп, анга: «Тохта, алыкъа сени ёлюгюню къаргъала ашарча этерме»,— деген эди. Ол алай айтханда, мен терезеден къарап тура эдим.

— Ол къайсы кюн болур эди, эсинге тюшюрчю.

— Шабат кюн.

Елгенни хоншулары бла да сёлешдим. Комов Степанны кёп сакъладыкъ. Ол юйюне кече он эки сагъатда келди. Къылыкъсыз кеф эди. Аны вытрезвителге жиберип, кесим да юйге солургъа кетдим.

3

Эрттенликде ишни Комовха соруу этиуден башладым.

— Ненча жыл болады санга?

— Эки жыйырмадан атлагъанды.

— Хоншунгу ёлгенин билемисе?

— Эшитгенме.

— Ол 9-чу майда эрттенликде Узун кёлде ёлюп тургъанлай табылгъанды. Сен а 8-чи майдан 9-чу майны ингирине дери юйюнгде болмагъанса. Къайда эдинг?

— Билмейме.

— Къалай билмейсе?

— Просто, билмейме. Мен кеф эдим.

— Ким бла ичгенинги билемисе?

— Осман бла.

— Ким Османды ол?

— Осман Боранов... эски бараклада жашайды.

Мен эки милиционерни Осман Борановну алып келирге ийдим.

— Комов, сен Хоренкону жанып айланнганынга женгдиремисе?

— Ол ит адам болуучу эди.

— Да, угъай, башха хоншулары алай айтмайдыла да.

— Мен айтама. Мени адамгъа санамаймыса?

— Хоренкону ёлтюрюрге ачыкъ жаныгъан жангыз сен болгъанса.

— Ким айтханды?

— Эшитген адамла. Керек эсе, чакъыртаим.

— Угъай... керек туйюлдю...— деди Комов, тынгысыз болуп,— жолдаш следователь, аны бойнума алама.

— Не затны?

— Ёлтюрюрге айтханымы.

— Андан арысын а?

— Угъай, аллах бла ант этеме, угъай. Мен ёлтюрме-
генме.

— Ёлтюрмеген эсенг, ёлтюрген адамны биле болурса?

— Билмейме, жолдаш следователь, ийнан, билмейме.

Милиционерле Борановну келтирдиле. Аны эки кёзю-
тереннге кетипди, сакъалы жетипди, онг жыягъы тырна-
лыпды.

— Осман Боранов сенмисе? — деп сордум мен.

— Хоу...

— Муну таныймыса? — деп, анга Комовну кёргюзт-
дум.

— Хоу, таныйма.

— Ахыр кере сен аны къачан кёргенсе?

— Ахыр кереме дейсе?.. Ахыр кере... — деди Боранов,
бети къызарып, — биз бирге эдик.

— Къачан?

— Бирси кюн.

— Кече да биргеми эдигиз?

— Ы...ы...хоу! — Борановну бети къулакъ артларына
дери къызарды.

— Къайда эдигиз?

— Жолдаш капитан...

— Къайда эдигиз? Соруугъа жууап бер!

— Таныгъан тиширууларыбызгъа баргъан эдик. Ти-
лейме, къатыныма билдирмегиз, палах боллукъду.

— Комов да биргенгеми эди?

— Хоу, ол асыры кефден жугъун да билмей эди. Мен
аны ары такси бла элтген эдим.

Аланы экисин да милицияда тыя турургъа буйрукъ бе-
рип, Алексей бла бирге ала айтхан тиширууланы излерге
чыкъдым. Юйлеринде табылмадыла. Ишлеген жерлерине
бардыкъ, экиси да бир предприятияда ишлей эдиле. Ди-
ректорну болушлугъу бла аланы энчи кабинетге чакъырт-
дыкъ. Соруу этдик. Ол соруудан сора Комовну Узун кёлде
болгъан мурдарлыкъ ишден кери болгъаны ачыкъланды.

Ишни жаппа-жангыдан башларгъа тюздю. Хоу, жаппа-
жангыдан...

— Магомет, — деди Алексей, мени акъылымы бёле, —
баям, сен Борисни бош ийип кьойгъанса. Аллай адамны
сёзюне ийнаныргъа боламыды!

— Энтда да андан башларгъа дейсе?

— Ол кеси ёлтюрмесе да, ёлтюрген адамны билирге
боллукъду.

— Угъай, Алёша, бу ишни юсюнде Борисни терслиги
барды деп айталлыкъ туююлме. Мурдар ким эсе да, бизни
жолдан ажашдырыр ючюн, Борисни паспортун урлап,

ёлюкню кьатында атып кетгени хакъды. Анга мен не аз да ишекли болмайма. Ким болур ол? Ким?..

Мен биягъы сагъышха кьалдым. Бек ишекли болгъаным Комов эди да, ол да чотдан кетди. Энди не этсин адам? Айхай, Борисни паспортундан сора ишекли болурча бир башха жукъ табылмагъанды. Паспортну юсюнде бармакъ ызла кьалмагъандыла. Туманда ажашханча болуп кьалгъаным кишилик туююлдо.

— Алёша, сагъыш этеме да, бу ишни тамыры бек теренде болгъанча кёрюнеди,— дедим нёгериме,— келчи, энтда да ёлгенни юйюне бир барайыкъ.

Хоренкону кьатыны юйде жангыз кеси эди. Ол, башына къара жаурукъ чёргеп, бушуулу олтура эди. Бизни келгенибизге ол артыкъ уллу магъана бермеди.

— Светлана уа кьайдады? — деп сордум мен анга.

— Иште,— деп жууаплады ол къарыкыгъан ён бла.

— Сизни эригизни документлери болурла, ала бла шагърейленирге керек эди бизге.

Къатын, жукъ да айтмай, ич юйге кирип, андан гитче кьол чемоданчыкъны алып келип, столгъа сала:

— Къаллай кьагъытлары керекди сизге? — деп сорду.

— Не тукъум да болсун... Аны битеу кьагъытлары...

— Письмоларыдамы?

— Хоу, письменлары да керекдиле.

— Барысы да мындадыла,— деп, ол чемоданчыкъны аллыбызгъа тюртдо. Къагъытла кёпдюле. Заман аланы кёбюсюн саргъалтханды. Жазуула онгандыла. Хоренко Къызыл Жулдузну ордени бла эки кере саугъаланнганына шагъат кьагъытлары да бардыла. Танкист болгъанды. Пленнге да тюшгенди. Андан къачып, Белоруссияны партизан отрядларындан бирине кьошулгъанды. Ауур жаралы болуп, госпиталгъа тюшгенди. Экинчи группа инвалидди, аны ючюн пенсия алып тургъанды. Къагъытладан бизни билгенибиз ол болду. Къатындан кечгинлик тилеп, юйден чыкъдыкъ. Биз арбазгъа чыкъгъанлай, ишден келе тургъан Светлана аллыбызгъа тубеди. Аны бети бушуулуду, кёзлери къызарыпдыла. Биз анга не зат ючюн келгенибизни айтдыкъ.

— Костюм хуржунунда письмену уа кёргенмисиз? — деп сорду Светлана.

— Угъай, не письмену ол? — деп сагъайдым мен.

— Бусагъат,— деп къыз юйге кирди. Бир кесекден ол авиаконвертни келтирип манга берди.

— Баям, папам муну жазып, почтагъа атаргъа унутуп кьойгъан болур эди. Ол арт эки-юч жылда нек эсе да унутуучу болгъан эди,— деди Светлана, ауур кючюне.

Письмону адреси Северде Н сахарны кѣргюзтеди. Ким эсе да Петров К. К. деген биреуленнге жазылганды. Алай-да окъуна конвертни ачдыкъ.

«Багъалы Константин Кириллович, эрттеден бери санга къагъыт жазмай тургъаным ючюн кечгинлик тилейме. Унутуп къойгъаң сунма, Беркут. Мен шѣндю Харьков-да туююлме, югга кѣчгенме.

Костя, бу къагъытны санга бир ашыгъыулу ишни юсюнден жазама. Суйсенг ийнан, суйсенг къой, мен ол бизни сатхан Сотниковну кѣргенме. Жыйырма сегизинчи апрелде паркда кѣргенме.

Кѣргенлей таныгъанем. Мени кѣргенлей, аны да бети тюрленген эди. Ол мени къатымдан терк кетип тебиреди. Алай мен да, олтургъан жеримден къобуп, аны ызындан тебиредим. Ол артха къарап мени кѣрдю да, акъыртын атлап тебиреди. Ызындан жетип, тютюн къабындырыгъа сирнек тиледим. Ол сирнек бла сигаретими къабындырды. «Сау бол, Сотников»,— дедим мен, бош сансыз халда. «Ким Сотниковха айтаса?»— деп, ол бетиме аралды. Не деп жууап къайтарыгъа билмей, мен апчып къалдым. «Баям, сен мени бир башха танышынга ушата болурса»,— деди ол, сирнегин хуржунуна сала. «Тейри, бир кѣргеними уа унутмаучума, алай ким биледи»,— дедим мен. «Мындамы жашайсыз?»— деп сорду ол. Мен анга адресими окъуна айтдым. Ол, бир зат да билмегенча, имбашларын жыйырып кетди.

Костя, сен манга ийнан, Сотников олду. Мыйыкъла къоюп, чачын такъыр жюлюп, кесин кавказлыгъа ушатып, танымазча этгенликге, мен аны таныгъанма. Не этейим? МВД-гъа билдирейимми? Андан сора кѣрген иш этермеми деп паркга талай кере чыкъгъанма, алай кѣрмегенме. Къачып кетген эсе да ким биледи. Сенден жууап сакълайма. Сен айтханча этерме. Кесинги да 9-чу Май бла алгъышлайма!

Саламым бла *Хоренко*».

— Света, бу къагъыт бизге керек боллукъду,— дедим, аны окъуп бошап.

— Керек эсе, алыгъыз,— деди къыз.

4

Таматабыз къагъытны окъуп бошады да:

— Заманны оздурургъа жарамайды,— деди, столунда кнопканы басып, къагъытчысын чакъыра.— Бу ишни не эсе да бир жашырын туююмчеги барды...

Таматаны кѡагъытчысы кирди.

— Болатов командировкагъа барады, кѡагъытларын жарашдыр,— деп буюрду ол.

Эрттенликде эртте жолгъа атланыргъа керекди. Жукъ айтмай кетип кьалсам, Ларисаны кѡлюне тиерикме. Анга тубемей кетерге кесим да суймейме. Юйде жолгъа керекли бир кѡауум затларымы да хазыр этип, тышына чыкъдым. Къаппа-къарангыды, жауун аз шулпу этеди.

Мен келгенде, Лариса арбазда тура эди. Ол, сабийча кѡууанып, бойнума тагъылды.

— Жюрегим келлигинги сезип тура эди. Юйде олтуралмай чыкъгъанем...— деди ол, кѡулагъыма шыбырдай.

— Мен энгда кетген этеме,— дедим Ларисагъа.

— Къайры?

— Узакъгъа.

— Ненча кюннге?

— Аны уа билмейме. Иш тап болса, юч-тѡрт кюнден къайтырма,— дедим. Лариса мудах болду.

— Жолгъа тебиреп тургъанымлай алай этме,— деп, мен кѡлкьалды кибики этдим.

— Кел, алаамат кѡгет хычинле этгенме,— деп, Лариса мени юйлерине тартды.

— О, капитан, кел, кел,— деп, Ларисаны ѡге атасы жарык болуп, кенгден окъуна манга кьолун узатды. Биз столгъа олтурдукъ. Лариса кухнягъа кетди.

— Да,— деди юйню иеси, къаш тюплери бла манга жашыртын къарай,— баям, кызымы тилей келген болурса, ы?

— Угъай, Семѡн Гаврилович. Бюгюн ол иш бла келмегенме. Командировкадан къайтханлай...

— Не командировкады энди уа? — деп, ол сѡзюмю бѡлдю.

— Да иш азымыды.

— Тохта, ол мындан алда ѡлюгюн тапханыгъыз ким эди?..

— Хоренко.

— Хоу, хоу, Хоренко. Аны ѡлтюрген адамны табалмай кѡюпму кѡйдугъуз?

— Алыкъа табалмагъанбыз,— дедим мен, бууун сагъатыма къарай,— алай тапхан а этербиз.

— Ол бизни заводда ишлеген жашны... тукъум аты да кьалай эди?.. Хы, Назировну да чакъырта айланган ханпарыгъыз бар эди.

— Хоу, аны паспортун ѡлюкню кьатында тапхан эдик.

— Хо бир да? — деди Семѡн Гаврилович, эки кѡзю жанып.— Аны аман жапысы барды. Заводда анга хар ким да

ишекли болады. Не десенг да, тутулуп чыкъмагъанмыды. Аллай адам къаллай харамлыкъны да этерикди.

Лариса тылпыу эте тургъан хычинлени келтирип, столгъа салды. Кертисин айтханда, ач туююл эдим. Алай хычинлени татыулу ийиси ашха кѣлююю ачды.

— Кесинг да олтур бизни бла,— дедим Ларисагъа. Угъай демей, шинтигин ёге атасына жууугъуракъ салып олтурду. Аны алай этгени манга хычыуун окъуна кѣрюндю. «Намыслы тиширыуду. Ёге атасы болса да, Семён Гавриловични ыспассыз этмейди»,— деп келди мени кѣлюме. Жюрегим айтханны эшитгенча, Лариса мени бетиме къарап, кѣзлерин ойнакълата, болмагъанча ариу, жумушакъ ышарды. Ичинден не эсе да бир зат айтханча, къызыл ингликли, тогъай эринлерин къымылдатды. Мен ангылагъан эсем, ол, баям: «Сен алыкъа мени кѣп игиликлерими билмейсе»,— деген болур эди. Лариса ол оюмун ачыкъ окъуна айтса да, мен аны бла даулашмаз эдим. Кертиси бла окъуна, ол алыкъа мен толусунлай окъуп бошамагъан бир сейирлик китапха ушай эди.

— Сен къонакъны адамыча сыйлай билмей кѣреме,— деп, Семён Гаврилович Ларисагъа терс да къарап тырман этди. Къыз апчыгъанча болду. Сора, кюлюмсюреген да эте, олтургъан жеринден женгил турду.

— Унутуп къойгъанма.

— Манга бир зат да керек туююлду,— дедим мен, ишни болушун ангылап.

— Алай жарамайды, капитан,— деп, Семён Гаврилович кѣксюлдюм, мутхуз кѣзлерин манга сюзюлтдю.

5

Н сахаргъа ингир алагъа жетдим. Къонакъ юйде жер алып, бир кесек солугъандан сора, тышына чыкъдым. Хауа чыракъла уллу сахарны айлы кечедеча жарытадыла. Трамвайла бла троллейбусла чепкен сокъгъанча къыстау жюрюйдюле. Таууш уллуду. Заводланы узун быргъыларындан къалын тютюн чыгъып, къарангы кѣкге жайылып, кѣрюнмей къалады.

Мен, таксиге минип, сахарны милиция бѣлюмюне бардым. Дежурный, орта жашаулу майор, мени бла шагъырей болгъандан сора:

— О, келгенинг нечик иги болду! Сизде кюн иссиди дейдиле, кертимиди? Къаллай санаторияла бардыла? Нервалары ауругъанлагъа балчыкъ бла бакъгъан жер барды деп эшитгенме, ол, кертимиди? Кѣгетле багъамыдыла?

Къаллай кѣгетле кѣпдюле?..— деп, къадалып соруу этип тебиреди.

— Жолдаш майор, бир жолгъа асыры кѣп затны соруп, мени кыйнамагъыз,— деп кюлдум.

— Да, не этейим,— деди ол бираз сабыр ён бла,— мен Кавказы бир заманда да кѣрмегенме. Жыйырма кюнден а отпускакъа чыгъама. Нальчикге барлыкъма. Путька бергендиле.

— Ах, алаймыды? — дедим мен, аны не зат ючюн соруу этгенин энди ангылап,— сокъуранырыкъ туююлсе, жолдаш майор, бизни жерлерибиз кюн нюрюне бла гокка ханслагъа бѣлюннген жерледиле.

Майор, жарыкъ ышара, олтургъан жеринден кюпду да, къабыргъада тагылып тургъан картаны аллына барып сюелди.

— Жолдаш майор, манга хар такыйкъа багъалыды,— дедим мен, сагъатыма къарай.

— А-а,— деп, ол картадан артха бурулду,— ангылайма.— Бусагъат мен санга ахшы нѣгер табайым,— деп, ол столну кыйырында аппаратны кнопкаларындан бирин басды. Мычмай отоугъа узун бойлу, жаш милиционер кирди.

— Дежурный машиналадан кыйсы бошду? — деп сорду майор анга.

— «Уазик»,— деп кысха жууап берди милициячы жаш. Беш минутдан ол да, мен да машинагъа минип, манга керекли адресни излерге кетдик.

— Бу боллукъду,— деп, жаш машинаны бир уллу юйню аллында тохтатды. Машинадан чыгып, юйню номерине къарадыкъ. Тюзю, конвертде кѣргюзтюлген юй олду. Фатарны да терк тапдым. Ол ючюнчю этажда эди. Эшикни къакъдым. Аны ары жанындан гуппур къарт къатын кѣрюндю.

— Кюн ахшы болсун, ынна.

— Ахшылыкъ кѣр, балам...

— Петров мындамы жашайды?

— Ким Петровду ол? — деп, къарт къатын онг кюлагъын алгъа тутду.

— Петров Константин Кириллович! — дедим, ёнюмю кѣтюрюп.

— Константинми дейсе?.. Угъай, балам, бизни юйюрге аллай аты болгъан жокъду. Биз Сальниковлабыз.

— Эрттеденми жашайсыз мында?

— Беш-алты жыл болады.

— Ахшы, ынна, кечгинлик беригиз,— деп, мен эншге тюшдум.

— Былай терк а? — деп, мени бла келген милициячы жаш манга соруулу кырады.

— Жокъду анда, — дедим мен, кёзлериме ийнанмагъанча, юнню мюйюшюнде номерге жангыдан кырай, — бир да билмейме, конвертде адрес терсми жазылгъан болур?

— Бир да билмезсе, — деди негерим, — тутчу конвертни. Мен кыююн хуржунумдан конвертни чыгъарып анга узатдым. Ол анга кырай кетди да:

— Кел жолдаш капитан, — деди.

— Кыайры? — деп сордум.

— Петровну излерге.

— Кыайда излерикбиз?

— Конвертде «Комсомольск, 12», — деп жазылгъанды. Биз а Комсомольск 120-гъа, не 112-ге, не да 102-ге барайыкъ.

«Тейри, бу жууугъуму башы да бош кыашха болуп бара болмаз...» — дей, машинагъа миндим. 120-чы юйде ишибиз болмады, 112-чи...

— Петров менме, — деди эшикни ачхан толу санлы, бёкем киши. — Кыригиз юйге.

Биз юйге кирдик. Эки сабийчик, бизни кёргенлей, ийменип, ойнай тургъан илляуларын да кыюуп, терезе кыатына барып сюелдиле. Мен алагъа кырап ышардым. Ала да: «Бу адам телимиди?...» — дегенча, манга жашыртын кырап кюлдюле.

— Жашымдан туугъанладыла, — деди Петров, мени сабийлеге эс буруп тохтагъанымы эслеп.

Танышып бошагъандан сора мен письмону Петровха бердим. Ол аны окъуп бошады да:

— Хо бир да, Николай жангылгъан эте болур, — деди кыагъытха артыкъ уллу магъана бермегенча.

— Ким билсин, — дедим мен анга, — муну санга жазгъан адам ёлгенди.

— Не дейсе? — деп эки кёзю да уллу жанып, юнню иеси олтургъан жеринден кыопду. — Кыалай ёлюп кыалды да, харип, Коля? Ах, нечик иги адам болуучу эди. Бек ачыу этдим... Неси ауруп ёлдю?

— Ауруп ёлмегенди, — дедим мен, Петровну кыолундан кыагъытны ала. — Аны ким эсе да ёлтюргенди. Мурдар бир тюрюлю белги кыалдырмагъанды. Бу кыагъыт санга жазылгъанды. Манга Сотниковну ким болгъанын билирге керекди. Сени излеп аны ючюн келгенме.

Хоренко кёрген кертиси бла да Сотников эсе, аны ёлтюрген да ол боллукъду, — деди Петров сагъышлы халда. Ол, стол артында олтургъанлай, бир ауукъгъа дери эки

кьолу бла бетин жабып, жукъ айтмай турду. Мен аны ашыкъдырмадым. Баям, ол озгъан кюнлени, башындан ётген ишлени эсине тюшюре болур эди. Мен, олтургъан жеримден кьобуп, терезе аллына бардым. Тышында бнягъы хауа чыракъла жанадыла. Орамда машиналары да жюриогенлери сел болгъанды, адамла да азайгъандыла. Сагъат он бир болгъанды. Тынчайыргъа керекди. Авери айтмагъанлыкъгъа, Константин Кирилловични да къаты жукъусурагъанын сезип турама. Кесим да арыгъанма. Не десенг да, Кавказдан Сибирге дери жол алай кьысха туююлдю. Аны юсюне уа самолётха миннгеним манга иги жарашмайды. Тохтамагъанлай кёлюм аман этгенлей туруучуду.

— Хар затны иги эсигизге тюшюрюгюз,— дедим мен Петровха, столда кьагъытларымы жыйышдыра. Мен тамбла келирме.

— Ахшы,— деп, ол мени босагъагъа дери ашырды.

Экинчи кюн Петровха он сагъатда келдим. Ол манга бу хапарны айтды:

— Мен 1942-чи жылда Белоруссияда партизан отрядладан бирини командири эдим. Жашырын атым Беркут эди. Декабрь айны сууукъ кюнлерини биринде юсюбашы зыккыл-зыккыл болуп, сакъалы да жетип, ачдан ёле, биреулен келди.

«Концлагерден кьачып келеме... Бир тюрлю кьагъытым жокъду. Тукъум атым Сотниковду, атым а Михаилды»,— деди ол. Аллайлагъа он кюн карантинибиз болуучу эди. Он кюнню ичинде биз аны юсюнден ишекли болурча хапар билмегенден сора отрядха кьошдукъ. Сёзюне ийнандыкъ. Ийнанмай не этеригенг? Отрядда кёбюбюз концлагерден кьачып келгенле эдик. 1943-чю жылда 22 январда бизге душманны сауутла жыйылгъан складын чачдырыгъа тюшдю. Ол бек жууаплы борч эди. Операцияны планын жарашдырдыкъ. Ол операцияны бардырырдан алгъа душман бегиннген жерге разведка этерге керек эди. Аллай жууаплы тасхачылыкъ ишге биз хар заманда бир-эки нёгер бла Хоренкону жиберуучю эдик. Ол жол да разведкагъа анга барыргъа тюшдю.

— Жолдаш командир, нёгерге Михаилны бер,— деди Хоренко.

— Ким Михаилны? — деп сордум мен. Бизде Михаилле алты-жети адам болуучу эдиле.

— Сотниковну,— деп жууаплады ол.

— Да, алыкъа аны не адам болгъанын биз иги билмейбиз,— дедим мен.

— Шёндю тургъаныча турса, бир заманда да биллик

түйюлбюз. Қелсин мени бла, кёргюзтсюн кесин,— деп, Хоренко кьаты болады. Мен угъай демедим. Ала экинчи кюн эрттенликде кетдиле. Арадан бир кюн озду. Кече ортасында мен ушкок атылган тауушдан уяндым. Жер юйде эдим. Тапчандан секирип кьопдум. Жастыкъ тюбюнде керохума узалган кезиуюмде ким эсе да аркъама бичакъ бла урду. Эсими жыйганда, госпиталда жатып тура эдим....

Петров хапарын тохтатды. Менден сигарет тиледи.

— Госпиталда къаллай бир жатханенг?

— Юч ай,— деди ол.— Эки кере операция этген эдиле.

— Сора уа?

— Сора не,— деп башлады Петров, бираз тынгылап туруп.— Сотниковну юсюнде биз жангылган этдик. Аны бла душман бизни алдаган эди. Бюгюн да, бюгече да аны ачыуу жүрегимден кетмейди. Отряд хазна къалмай къырылган эди. Эх, анасына...

— Сотниковну фашист агент болганын а къалай бла билген эдигиз?

— Эки жылдан сора... Мен Сотниковну бла Хоренкону излеп кёп жерлеге къагъыт жазган эдим. Ахырында Хоренкону тапхан эдим. Сотниковну хапарын ол айтхан эди.

— Не айтхан эди ол?

— Ала разведкагъа кетип бара, жолда суу ичерге гитче шауданчыкъны кьатында тохтайдыла. Хоренко суугъа бауурланганлай, Сотников аны бичакъ бла уруп кетеди. Хоренкону башха партизанла табып, госпиталгъа иедиле. Аны сау къалгъанына госпиталда сейир этип болгандыла. Ол тешекден кьопмай сау жыл жатханды. Бизни Сотников сатханын аны сау къалгъаныны хайырындан билген эдим. Алай болмаса, жукъ да билмей къаллыкъ эдик.

— Андан сора органлагъа айтып Сотниковну излетмегенмисиз?

— Излетмей а. Табылмагъанды. Аллай адам кесин тапырадымы дейсе? Хоренкону жазгъанына да ийнаныргъым келмейди. Мындан төрт жыл алгъа ол манга Харьковдан тюз быллай бир къагъыт жазып ийген эди. Ма окъу,— деп, Петров жазмалары онгуп башлагъан къагъытны манга узатды. Окъуйма: «...Багъалы Беркут, мен мында бир адамгъа ишекли болуп айланама. Сотниковха айланмай ушайды. Мен аны кьатына барып селешгенде, талымагъан кибики этип кьойгъанды. Ол Сотников болганына не аз да ишекли түйюлме...»

— Бу къагъытны алгъанымдан сора тюзюнлей Харьковха барган эдим,— деди Петров.— Хоренко ишекли

болган адам Сотниковха ушагъан да эте эди. Алай ол ол Сотников туююл эди. Сотниковну сыфаты Хоренкону кезлерине дайым кёрюнюп тургъанды. Тюбешгенибизде, ол аны манга кеси айтхан эди. Алайды да, жолдаш следователь, Хоренкону бу къагъытына да артыкъ уллу магъана берирге керекмиди, билмейме. Ол сигни ишигизди.

— Да,— дедим мен, сагъатыма къарай.— О-о, кече арасы!..— Заманны билинмей алай терк озгъанына сейир этдим. Кетерге деп мен жеримден къопдум.

Юйню иесин андан кёп къыйнаргъа болмадым. Аны эки кезюн жукъу басхан эди. Кесим да ырмах болган эдим. Мен эрттенликде дагъыда келирге айтып кетдим.

Ючюнчю кюн Петров манга эрттеден таныш адамына-ча жарыкъ тюбеди. Ич отоугъа кирип, биз тюнене кече юзюлген хапарыбызны андан ары башладыкъ.

— Хоренко бла сенден сора отряддан сау къалган адам болурмеди? — деп сордум мен.

— Угъай. Экибизден сора киши да къалмагъанды. Аны мен бек тююн билеме,— деп жууаплады Петров.

— Сотниковну бет сыфатын унутмай турамыса? Айтып бераллыкъмыса аны?

— Айтмай а... Къашлары тишируну къашларыча инчге узунла болуучу эдиле...— деп башлады ол. Аны айтханларын жазып алдым. Керекли затланы соруп бошагъандан сора мен ауур кючсундюм. Кючсунмей не этериксе? Ким эсе да, Сотниковну ызы да кёлге кетген ташча жокъ болду. Хоренкону ёлтюрген ол болгъаны бла болмагъанын да толу билмей, быллай бир узакълагъа келип айланганыма да чогуеж кирик болдум. Ким биледи, бу жол да Хоренко башха биреуню Сотниковха ушатып жангылган эсе уа?

— Билмейме, жолдаш следователь,— деди Петров да, мени тюнгюлген халими сезгенча, жарсыган ён бла. — Сотниковну къуйругъун тутхан тынч болмаз. Аллай башкесле кеслерин тапдырыламы дейсе?

Анга не жууап къайтарыргъа да билмедим. Иш чырмашханды. Баям, энтда да ишни башындан бапларгъа тюшерик болур. Энди мен мында этерик болмаз. Константин Кириллович да айтырын айтханды. Кетерге керекди.

Петров мени ашыра чыкъды.

— Ол мурдарны тутсагъыз, манга билдирмей къоймагъыз,— деп тиледи Константин Кириллович.

— Бек ахшы, сау къалыгъыз,— дедим мен анга, подъездни атлауучларындан эне.

— Жолдаш капитан, алай тохтачы,— деп сёлешди ызымдан Петров. Мен тохтадым. Ол, атлауучла бла энишге

тюшюп, мени къатыма келди.— Табаллыкъ эсенг, Махмудну изле. Ол сау эсе...

— Кимди Махмудунг а?

— Чеченли жаш,— деди Петров, мени кьолтукъгъа алып.— Ол аскер газетлени бирини суратчы корреспонденти эди. Аны партизан отрядлагъа Уллу жерден ийген эдиле. Ол бизге Хоренко бла Сотников разведкагъа кетеркюн келген эди. Партизанланы суратларын алып кетген эди. Аны тапсанг...

— Сотниковну суратын а алгъанмеди? — деп сордум мен, аны сѣзюн бѣле.

— Алмай а. Мен кесим айтып алдыртхан эдим. Ол суратха тюшмезге бек къаты болгъан эди. Алай мен кьоймагъанем. Хоренкону да, аны да суратларын бирге алдыртхан эдик.

— Аны тукъум аты къалай эди, эсингде жокъмуду?

— Суратчы-корреспондентними?

— Хоу.

— Эсимде жокъду. Аты уа эсимде кългъанды. Жарыкъ кѣллю жаш эди. Бир талай кавказ тепсеулени тепсеп, бизни къуандырып алай кетген эди.

Мен Петровну ол айтханларын да жазып, жолума кетдим.

6

— Энди муратынг къалайды? — деп сорду таматабыз, мени Н шахардан келтирген хапарым бла шагъырей болгъандан сора.

— Бир да билмейме,— дедим, ауур кючсуне. — Ырбынга тыйылгъанма.

— Хомух болма,— деди ол, бармакълары бла столну кългъа.— Ким эсе да ол чеченлини табаргъа керексе.

— Айхай, табылса уа. Табылгъан окъуна этсе да, ол 1942-чи жылда алгъан плѣнкаларын сакълап тура болурму дейсе?

— Кесини ишин суйген чынтты суратчы эсе, сакъламай амалы жокъду,— деп кесип айтды тамата.

— Не да болсун, манга дагъыда жолгъа чыгъаргъа тюшдю. Бу жол а Ларисагъа тюбеялгъан окъуна этмедим. Мен алагъа баргъанда, ол бир-эки кюннге Къарачайгъа, атасыны эгечине кетгенди деп тура эдиле.

Грозныйге жетгенлей окъуна, мен мычымай редакциягъа бардым. Махмуд сау эсе, кесини корреспондент кълугъун унутуп кьоймазлыгъы шарт эди. Редакцияны штабында ишлемесе да, тышындан газетлеге суратла ийип

турургъа боллукъ эди. Тюзюнлей редакциягъа келгеним да ол себепденди. Бурун тюбюнде эки эл чакълы къара мыйыгъы болгъан, добар санлы редактор манга бек жарыкъ болду. Мен анга келген жумушуму айтханда уа аны кёзлерин мудахлыкъ алды.

— Махмуд Димаев бек ахшы адам болуучу эди,— деди ол жазыкъсынган ён бла.— Алай, не этериксе... Ёмюрден ахыргъа дери дуняда киши да жашамайды.

— Къачан ёлгенди?

— Бир ай бола болур.

— Да,— дедим мен, жарсып,— ишлеген а сиздеми этиучю эди?

— Хоу.

— Ол урушда да суратчы-корреспондент болуп тургъанды. Аны архиви болмай амалы жокъду.

— Болмай а,— деди редактор, столуну бир къыйырында газет подшивканы ача,— биз аны уруш заманда алгъан кёп сейирлик суратларын басмалагъанбыз.

— Архиви уа юдемиди огъесе уа мында, редакциядамыды? — деп сордум мен, газетлеге къарай.

— Юйюнде, юйюнде... — деп женгил жууап къайтарды редактор.— Баям, санга аны архивине къараргъа тюшерик болур. Алаймыды?

— Хоу.

Махмудну юйюне мен эки-юч нёгер бла бардым. Бизге къартайгъан къатын тюбеди. Аны юсюнде узун къара жыйрыгъы барды. Башына да къара кюпес жаулукъ къысыпды. Кёзлеринде бушуулу хал эсленеди. Ол Махмудну къатыны эди. Нёгерлеримден бири — редакцияны суратчысы, бизни нек келгенибизни анга айтды. Къатын, жукъ да айтмай, бизни ызындан тизип коридоргъа чыгъарды да, уллу къара кирит салынып тургъан эшикни аллына элтди.

— Аны ишчи отоуу буду. Ачхычын излеп табалмай къойгъанма, суйгенигизлей этигиз,— деди къатын, ауур кючюне. Нёгерлеримден бири, милициячы жаш, кирит салынган къадауну чыгъарыргъа умут этди. Мен унамадым.

— Быллай кирити болгъан адам бар эсе, соруп билирге керекди,— дедим мен милиционерге. Ол чыгып кетди. Биз къабыргъада суратлагъа къарай тургъунчу, милиционер бир угъай, эки ачхыч окъуна алып келди.

Махмудну ишчи отоуу айланмай лабораториягъа ушай эди. Отоуну юч къабыргъасы полдан тебиреп башына дери тапкаладыла. Аланы юслери плёнкаладан, сурат къагъытладан толупду. «Тейри, мында зат тапхан алай тынч бол-

маз...» — дейме кеси кесиме, тапкаладан кёзлерими айырмай.

— Жолдаш следователь, сизге къайсы жыл керекди? — деп сорду редакцияны суратчы-корреспонденти.

— Къалай къайсы жыл? — деп сейирсиндим мен.

— Къайсы жылда алынган суратын излейсиз дейме?

— А-а, да алай айтсанг а... 1942-чи жылда...

— Алай эсе, бусагъат, — дей, ол тапкалагъа къарап тебиреди. — Махмуд низамны суйген адам болуучу эди. Мен аны уста билеме. Бери, бу жазыулагъа къарачыгъыз.

Кертиси бла окъуна тапкалада уллу низам эсленеди. Мен кире келгенлей бош къоркъгъанем. Хар жылны кесини энчи тапкасы барды. Плёнкала къагъытлагъа чулгъанып, юслерине айлары, кюнлери окъуна жазылыпдыла.

— Ала, «Беркут» дегени уа неди?.. — деди милиционер, тапкада тургъан пленкаладан бирин къолуна алып.

— Къайда?.. Берчи бери! — дедим мен, жюрегим элгенип. Чарх халы кибики, гитче тегерек чулгъамчыккыны кълума алдым. Аны юсюнде «Беркут» — деген жалан да бир сёз жазылып эди.

— Буду! — дедим, чулгъамны ууучума къаты кысханлай. Алыкъа анда не болгъанын да билмейме. Болса да аны табылгъаны кълюмю кётюрдю.

Мен плёнканы терк окъуна сурат лабораториягъа жетдирдим. Къарангы отоуну ичинде увеличителни кызыл жарыгъындан сора хазна жукъ кёрюнмейди. Суратчы мен келтирген плёнканы аны «кёзюне» тутханлай, акъ къагъытха суратны ауанасы тюшдю.

Суратчы биринчи суратны проявитель суудан чыгъарып аллыма салды. Ол Петров эди. Дагъыда эки сурат хазыр болду. Алай ала мен таныгъанла туююл эдиле.

— Бу уа, ким эсе да, кёзлерин жумуп тюшгенди, — деп, суратчы дагъыда бир суратны аллыма салды. Анга къарагъанлай, жюрегим элгенди, кёзлерим ау басханча болдула. Хуржунумдан къл жаулулгъуму чыгъарып, кёзлерими сыйпадым. Асыры сейир этгенден, аркъам иш да терледи.

Ол кюн окъуна мен Грозныйден кетдим. Акъылымы асыры уллу сагъыш алгъандан, юйге къалай жетгеними да билмей къалдым.

— Не болгъанды, Магомет? Бетингде бет къанынг жокъду да? — деди таматабыз кабинетине киргенимлей окъуна.

— Кёп сейирлик затлагъа тюбей келгенме, алай бу жолча... — деп, мен шинтикге чёкдюм.

— Неди? Сотниковну суратынмы тапханса?

— Суратын угъай, кесин окъуна тапханма.

Не дейсе дегенча, таматабыз, сейир эте, манга къарап къалды. Мен портфелимден экеулен тюшген суратны алып, анга узатдым.

— Да, бири Хоренкоду, экинчиси кимди ансы? — дей, ол манга соруулу къарады.

— Экинчиси уа Сотниковду.

— Къайдан билесе?

— Махмуд Хоренко бла аны суратын ала разведкагъа атланган кезиуде алгъанды. Ол сурат буду. Кесини сатлыкъ болгъанын Сотников суратында окъуна билдирип турады. Аны бетин жыйырып, кезлерин кысып тюшгенин кѳремисе...

— Ахшы, бу Сотниковну сураты болсун, ол кеси уа къайдады? — деп сорду таматабыз, мени сѳзюмю бѳле.

— Кеси да узакъда туююлдю. Мында, сахардады,— дедим мен.

7

Сотниковну тутуп келирге адамла ийдим. Жюрегим тынгысызды. Жеримде олтуруп туралмайма. Сигаретлени бирини ызындан бирин къабындырама.

Тышындан аякъ тауушла эшитдим. Жериме чѳкдюм. Мен жиберген адамла Сотниковну алып келдиле.

— Олтур,— дедим мен анга, шинтикни кѳргюзте.

— Магомет, бу не ишди? Ойнагъанмы этесиз! — деди ол, эки кѳзю тана кѳзлеча уллу жанып.

— Угъай, ойнамайбыз. Оюн бошалгъанды,— дедим мен анга, кѳз къыйырларым бла жашыртын къарай.

— Ангыламайма... Бир зат ангыламайма...

— Олтургъан эт, бусагъат ангыларса. Сен бек алгъа манга тюз тукъум атынгы айтчы.

— Аны несин сораса? Сен кесинг бек уста билесе, Магомет.

— Мен сени эки жалгъан атынгы билеме. Аладан бири — шѳндю жюрютген атынгды. Экинчи жалгъан атынг а — Сотниковду... Сотников Михаил. Ол тукъум атны сен 1942-чи жылда жюрютгенсе.

— Ким? Менми?! — деп, ол жеринден кѳтюрюлюп сорду.

— Хоу, сен,— дедим мен. Ол, кесин абери ангыламагъанча сундура, эринлерин чюелтип, имбашларын жыйырды.

— Бош сыпдырылыргъа кюрешесе,— дедим мен, тютюн къабындыра,— Беркут сауду.

Аны эшитгенлей, ол жетел этди, манга къарамады.

— Ма, тансыкъ болгъан эсенг, кёр,— деп, анга Петровну суратын узатдым.

— Танымайма,— деп, ол аны артха къайтарды.

— Да, сора муну танырыкъ болурса,— деп, аны Хоренко бла бирге тюшген суратын къолуна тутдурдум. Суратха къарагъанлай, аны бармакълары къалтырап, манглайы терледи. Кёзлери тузакъгъа тюшген жаныуарны кёзлерича тегерегине гузаба этип къарадыла.

Анга соруу этип кеч бошадым. Арыгъан да этгенме. Алай, не бек арысам да, санларым женгилдиле. Аркъамдан бир ауур жюкню атханча болгъанма.

Кабинетни киритин этип, тышына чыкъдым. Эшик аллында Ларисагъа тюбедим. Шёндю аны кёрюрге деп эсле эсимде да жокъ эди. Аны бет къаны кетипди.

— Эрттеденми сакълайса? — деп сордум мен анга къол бере.

— Иш анда туююлду,— деди ол, эринлери къалтырай,— нек эсе да бююн атамы тутуп кетгендиле.

— Билеме,— дедим мен кюлюмсюрөп.

— Къара анга! Сен кьюуанганмы этесе?

— Хоу.

— Нек?

— Ол сени туугъан атанг болмагъанына.

Лариса оймакъча гитче ауузчугъун ачып, бетиме ара-лып къалды.

— Кел, юйюнге ашырайым,— деп, аны къолтугъундан тутдум.

— Угъай, сен манга не зат болгъанын айтхынчы, жеримден теберик туююлме,— деди ол бнягъыча кёзюме аралгъанлай.

— Кел, жолда айта барырма,— дегенимде, Лариса тебиреди...— Семён Гаврилович Глинов сени ёге атангы жалгъан атыды... керти айтама. Аны, Сотников Михаил деп дагъыда бир жалгъан аты болгъанды. Тюз аты уа — Данил Шимановду. Атасы Сибирде уллу кулакладан бири болгъанды. Кеси да Совет властха къажау сермешледе ёлгенди.

Фашистле бизни кыралгъа чапханда, Данил Шиманов аланы жанына ётуп кетеди. Фашистле анга гестапода иш береди. Ол атамы къанын алама деп, талай совет адамны жойгъанды. 1942-чи жылны ахырында Белоруссияны агъачларында партизан отрядла душманга уллу халеклик тюшюрөп тебирейдиле. Гитлерчиле аланы жояр ючюн тюрю хыйлалыкъла этедиле. Партизан отрядлагъа провокаторла, шпионла иедиле. Аллаиладан бири уа Ши-

манов болгъанды. Ол уллу партизан отрядладан бирине барады. «Концлагерден къачып келеме...»,— дейди. Бир къауум кюнден сора душманны бегинген жерине разведка этерге тюшеди. Отрядны командири Беркут, ол ишни Хоренкогъа буюрады. Хоренко уа нёгерге Шимановну сайлайды. Ала юч кюнден къайтыргъа керек эдиле. Бир иш болуп, юч кюнден аладан бири да артха къайтмай къалса, отряд тургъан жерин алышындырыргъа керек эди. Уста разведкачы Хоренко агъачны къыйырына жетгенден сора Шимановха къарангы болгъунчу агъачдан чыгъаргъа жарамагъанын айтады. Қъарангы болургъа уа 5—6 сагъат керек эди. Хоренко, автоматын жерге салып, суу ичерге бауурланганлай, Шиманов аны аркъасына бичакъ бла эки-юч кере уруп кетеди. Ол тюзюнлей фашистлеге барып, ишни болушун айтады. Гитлерчиле кече бла Беркутну отрядын жоядыла. Ол операция ючюн фашистле Шимановну къуллугъун кётюредиле. Совет аскерчиле Белоруссияны азатлагъан заманда Шиманов гитлерчиле бла бирге кеталмай къалады. Ол, къачып, Кавказгъа келеди. Сени ананг бла шагъырей болады. Ашап, жашап турады. Сора... ма санга! Аны Хоренко кёреді. Таныйды. Шимановну жүрегине сюнгю сукъгъанча болады. Хоренко сау болур деп аны эслеп эсинде да жокъ эди. Шимановну ичине аш бармай, кёзюне жукъу кирмей тохтайды. Ол Хоренкону жашыртын марлап башлайды. Жашагъан жерин да биледи. Сегизинчи майда уа, кече къарангыда, ол Хоренкону ююню арт терезесине барып бугъады. Хоренко эрттенликде Узун кёлге чабакъгъа барыргъа хазырланганын биледи.

Андан ол ючюнчю сменде ишлерге кетеди. Станокну артына барып сюеледи. Жукъ эталмайды. Арлакъда Назиров Борисни кёреді. Шимановну эки кёзю жанады. Борис костюмун тешип чюйге тагъады. Шиманов, жанлай барып, билдирмей, костюмну хуржунуна кёз жетдиреди. Паспортну кёреді. Ол, къол къабын кийип, коридоргъа чыгъады да, цехде чыракъланы ёчюлтеди. Қъарангыда чабып келип, Борисни хуржунундан паспортну алады да, быстыргъа чулгъап, къойнуна сугъады. Чыракъ жаннгандан сора ол, ауругъан этеме деп, цехни таматасындан тилеп, ишден кетеди. Тюзюнлей Узун кёлге барады. Анда бугъуп, Хоренкону сакълайды. Танг белги бере башлагъанда, ол да келеди. Шиманов аны артындан жашыртын барып, арт желкесинден таш бла уруп, суугъа батдырып, Борисни паспортун да алайда атып кетеди...

Ма биз Шимановну аны ючюн тутханбыз. Ол сени туугъан атанг болмагъанына да мен аны ючюн къууанама.

Лариса, бир затдан къоркъгъанча, манга къысылды...

ЛОКЪМАННЫ «ИШИ»

Заман кягъытларын саргъалтхан кялын «ишни» аллыма салып окъуй тургъанымлай, бизни бѣлюмню таматасы, кенг мангылайлы, узун бойлу полковник, сигарет иче, мени кабинетиме кирди.

— Не ишлейсе, Магомет? — деди ол, диваннга олтура.

Кѣзлеримден кѣзлюклерими алып, окъуй тургъан кягъытларымы юсюне салдым да, мен да «Беломор» папиросну кябындырдым. Полковник не эсе да бир затны юсюнден жарсыгъанча манга къарап, ауур кючсюндю.

— Заман дегенинг, тюпсюз челекден саркъгъан сууча, кяалай терк озуп барады. Ма къарап-къарагъынчы сени да пенсиягъа чыгъар заманынг жетди...— деп, ол башын чайкъады.

Полковник бла мен талай жылдан бери бирге ишлеп келебиз. Мен прокуратурада следователь болгъанда, ол уголовный розыскада ишлеучю эди. Артда уа къадар бизни жолларыбызны бирге тюбетеди. Экибизге да кырал кюркюуусулукъну комитетинде ишлерге тюшеди. Биз бир бирни ахшы билебиз. Мен аны иште хунерлигин неден да бек багъалайма. Ким биледи, мени да ол жаратхан бир илишанларым болурла. Алайсыз подполковник мени пенсиягъа чыгъар заманым жетгениге жарсыгъан да этмез эди.

— Шѣндю не ишге къарай тураса? — деп сорду полковник.

— Эсингдемиди «Локъманны иши»?

Полковник сейрсинип къарады.

— «Локъманны иши»...— деди ол, арт желкесин кяшый.— Аны уа не этесе? Ол «иш» мындан жыйырма беш жыл алгъа тохтатылгъан ушай эди да.

— Отуз жыл.

— Отуз жыл окъуна.

— Жолдаш полковник, эки жыйырма жылны ичинде мени кьолума тюшюп ачыкъланмай кяалгъан «иш» жалан да бу болгъанды.

— Тохта, сора сен аны тюбюне жетергеми умут этесе?

— Эркин этсегиз, хоу. Билемисиз, жолдаш полковник, бу «иш» мени битеу жашауумда аркъамдан тюшмей кяалгъан жюкча алай кѣрюнюп турады. Аны ачыкъламай, пен-

сиягъа кетип къалсам, жүрегим ырахатлыкъ табарыкъ туююдю.

— Мен угъай демейме, Магомет. Алай сагъыш эт. Отуз жыл дегенинг аз заман туююдю.

— Аны тюз айтаса, жолдаш полковник. Заман кѣп затны жашырады. Алай бу «иш», отуз жылны ичинде архивде тургъанлыкъгъа, мени эсимден кетмегенди. Айланган, жүрюген жеримде аны юсюнден сора, материал жыя айланганма.

— Локъман сау болур деймисе?

— Хоу, жолдаш полковник.

— Алай эсе, эркинсе.

— Манга Орта Азиягъа барыргъа керекди.

— Ары уа нек?

— Аслан бла Ханипа анда жашайдыла. Аланы тургъан жерлерин билир ючюн мен он беш жыл кюрешгенме.

— Да ол а алай къыйынмы эди да?

— Мен да алгъа алай сунган эдим. Болса да, жолдаш полковник, аланы тапхан манга тынч болмагъанды. Мен алай айта эсем, сен аны ангыларгъа керексе.

— Аслан бла Ханипа жашагъан жерлерин жашырыргъа кюрешген эселе, ала Локъманны табып, аны букъдуруп иш тура болурламы?.. Алай, Аслан аллай ишни этер деп ийнаныргъым келмейди.

Полковник столда къалын томну къолуна алып, аны саргъалгъан къагъытларын ачып окъуйду: «Аслан Абдулович Темиров 1915 жылда Состар-Ташда туугъанды. Жыйырмажыллыгъында партиягъа киргенди. Колхозда иги ишлеп, грамотала бла, алтын сагъат бла саугъаланганды. 1941 жылда уруш башланганда, кеси тилеп, фронтха кетгенди...»

— Да...— деди полковник, томну столгъа салып.— Аслан Локъманны жашырып туруп деп мени ийнаныргъым келмейди. Алай, жангыдан таукел болуп, бу «ишни» къолгъа алгъан эсенг, мен санга ышанама. Қъагъытларынгы жарашдыр да, жолгъа тебуре.

Алай бла мен жолгъа атландым. Ноябрь эди. Беш сагъат чакълы учхандан сора, самолёт Ташкентни аэропортунда къонду. Эрттенликде Минводдан чыкъгъанымда, пальто бла окъуна сууукъсурагъан эдим. Мында уа пальтону тешип, къолтукъгъа алыргъа тюшдю. Ол кюн къонакъ юйде къалдым. Жангы Ташкент бла шагъырейлендим. Эрттенликде уа автобус бла биягъы жолгъа чыкъдым. Барлыкъ жериме арып, ахшам бола алай жетдим. Эки-юч орам болгъан гитче элчик манга къалай эсе да уллу тенгизде иесиз къалгъан эски къайыкъча кѣрюндю. Хазна

адам да эсленмейди. Андан-мындан ит юрген эшитиледи. Орамны эки жанында юйлеге къарай, акъырын барама. Юйле къалай эсе да алашачыкъла кёрюнедиле. Аланы бирлерини башлары кьошун бла, бирлерини уа — къанжал бла жабылыпды. Топуракъбаш юйле да эслендиле. Элни ортасына жууукълашханымда, аллыма жаланаякъ, къарачач жашчыкъ тюбеди. Мен аны тохтатып, эл Советни сордум.

— Ма, ол анда бийик быргъысы кёрюне тургъан юйдо,— деп, жашчыкъ кьолун созуп кёрюзтдю.

Мен бираз барып артыма бурулгъанымда, биягъы жашчыкъ, жеринден тепмей, мени ызымдан къарагъанлай тура эди. Баям, тыш адам мында бек аз бола болур ансы, ол сабий мени кёргенине аллай бир сейир этмез эди.

Насыпха, эл Советни председателин жеринде тапдым.

— Мен Нальчикден келеме,— дедим анга.— Къарайма да, сизни элигизде кьонакъ юй болгъаннга ушамайды.

— Э-э, катта досум, кьонакъ юйню не этесе? Мени юйюме сени кибик жыйырма адам сыйыныргъа боллукъду,— деп кюлдою председатель. Биз шагъырей болдукъ. Ол мени юйюне алып келди. Эшикден киргенибизлей, сабийле, дауур этип, юсюбюзге чапдыла. Алай ала мени бетиме къарап, тыш адам болгъанымы билгенден сора, суу кьуйгъанча, шум болдула.

— Эй, хатын, кьонакъны сыйларгъа керекди,— деди председатель, сабийле бла ауара болуп айланган орта жашаулу, чырайлы тиширыугъа. Мен анга башымы энишге ийип салам бердим.

— Ненча баланг барды? — деп сордум мен кьонакъбайыма.

— Кёп туйюлдою... Сегиз болалла,— деди ол, кюле-кюле.

Мен сабийледен бирин кьойнума алып, ёрге кётюрдюм. Ол, уялып, башын менден бир жанына бурургъа кюрешди. Аны алай этгенине кьалгъан сабийчикле кюлдоюле.

Кьонакъбайым мени ич отоугъа киргизди. Юсю ариу накъышлы жабыу бла жабылгъан столну артына олтуртду. Кеси да манга къаршы чёкдю.

— Нальчикден келгенмеми дейсе? — деп сорду кьонакъбайым.

— Хоу.

— Игиди, игиди... Узакъдан келгенсе. Арыгъан болурса. Бусагъат бир зат ауузланайыкъ да, солурса.

— Къайгъырмаз, солургъа да жетиширме. Ненча юй барды элигизде?

— Кёп туйюлдою. Жюз чакълы юй барды.

- Узбеклиледен башха миллет жашаймыды?
- Хоу, сизни жаныгыздан, Кавказдан бир юйюр барды... Эгеч бла къарындаш.
- Кимдиле ала?
- АлаMAT адамладыла, Аслан бла Ханипа деп. Кёрюрге сюе эсенг, бери окъуна чакъыртайым. Узакъ туююлдюле. Ала бла бизни арабызда жалан да юч юй барды.
- Угъай, чакъыртыр кереклиси жокъду. Мен алагъа тамбла туберме.
- Бек ахшы. Сен айтханлай.
- Ала бери къайсы жыллада келген болурла, эсингде **жокъмуду?**
- Эртте келгендиле. 1944 жылда болур эди дейме. Ол заманда мен эл Советде секретарь болуп ишлеучю эдим. Ханипа ханум артыкъ да иги адамды. Аны битеу эл сюеди. Бизде, школда ишлеген бир узбекли жаш аны суююп, алгъан этеме деп азмы айланганды...
- Нек алмагъанды да?
- «Къарындашым да, мен да атадан, анадан да ёксюз къалгъанбыз. Аны кесин кююп, эрге барлыкъ туююлме»,— деп, унамай кюйгъан эди.
- Да къарындашы да, къатын алып, юйюр къураса эди уа?
- Анга да айтып кюрешгенек. Алай ол да къалай эсе да юйдегили болалмагъанды.
- Ишлеген а этемидиле?
- Ханипа ханум пенсиядады. Аслан а ишлейди. Колхозубузда бек алчы мамукъ ёсдюрюучюледен бириди...
- Биз сёлеше тургунчу юй бийче плов хазырлап, аллыбызгъа келтирип салды...
- Эрттенликде, арыгъаным кетип, санларым жайыгып алай уяндым. Бет-къол жуууп, чай ичдик.
- Районугъуз мындан узакъмыды? — деп сордум мен къонакъбайыма.
- Жууукъ туююлдю. Алай ары барыр ишинг бар эсе, менден иги жол негер тапмазса.
- Сени да анда жумушунгму барды?
- Хоу. Райисполкомгъа чакъырадыла.
- Машинанг бармыды?
- Колхозну председателини машинасы барды. Аны бла барырбыз. Тюнене мен анга айтханма.
- Алай эсе, кетдик.
- Тохта, Аслан бла Ханипагъа тубемей кетипми къаласа?
- Къайтып келгенден сора туберме.
- Ахшы, алай эсе, жюр.

Биз районнга сагъат он бирде жетдик. Манга район больницагъа барыргъа керек эди. Эл Советни председатели Хожалий мени анда къюп, кеси уа райисполкомгъа кетди. Мен больницада ишими бошаргъа Хожалий да келди. Мычымай ызыбызгъа къайтдыкъ.

Ингир аласында элге жетдик.

— Бусагъат юйге барып ауузланган этейик ансы, ач болгъанбыз,— деди Хожалий.

— Тамбла мен ызыма къайтыргъа керекме. Аны себепли, артха соза турмай, ол ёз жерлилериме кирип чыгъайым. Аны бизге къайтармагъанса деп санга тырман этерле да турурла.

Хожалий мен айтханнга угъай демеди. Мен машинадан сюртюлгенлери тозурагъан орталыкъ юйню жанында тюшдюм. Аны башына жабылгъан къошунла асыры эскиден къаралып, зыгыт бет алгъандыла. Арбазда не эсе да бир зат бла жубана тургъан къатын мени эслеп, сирелип къалды. Аны кюн кюйдюрген бети къаралдым тартыпды. Башына бош къысылгъан мор жаулукъну тюбюнден агъаргъан чачы эсленеди. Эки кёзю къалай эсе да теренден къарайдыла. «Олмуду, огъесе уа ол туююлмюдю?» — деп, ишекли бола, нга жууукъ бардым.

— Мени таныдынгмы, Ханипа,— дей, анга къолуму узатдым.

— Тохта, тохта...— деди Ханипа, эки кёзюн менден айырмай,— сен ол соруу этиучю жаш туююлмюсе?

— Таныгъанса, ол кесиме, Магомет.

— Аллах, аллах, къайдан чыкъдынг?.. Не алапат, не сейир! Кел, юйге кир, аллах ыразы болсун! Туугъан жерими кёргенча болдум. Кел...

Мен Ханипа бла юйге кирдим. Қыалай эсе да мылы тартхан жер ийис бурнума урду. Полгъа салынган къангаланы бир къауум жерлеринде жепилеге бармакъ сыйынырчады. Бояулары да къопханды. Қыабыргъагъа къысылып эски темир ундурукъ сюеледи. Аны юсюнде тешек кереги тап жыйылыпды. Терезе аллында тёртгюл стол, столну юсюнде уа чай ичиучю узбек пиалаладан экиси кёрюнеди. Ханипа терк окъуна столну юсюн тазалап, мени шинтикге олтуртду.

— Аслан а къайдады? — деп сордум мен, тёрт кёзлю гитче терезеден тышына къарай.

— Ишдеди... Кёп турмай келир ол да,— деди Ханипа, юйде ол-бу затха къармаша.

— Эрингден а хапар жокъмуду?

— Угъай, жокъду.

Ханипа бла мен бир бирге къарап къалдыкъ. Аны терен-

нге кетген мутхуз кёзлеринден абери ангыларгъа кыйын эди. Болса да мени сорууум аны тынгысыз этгенин эследим. Баям, мен Локъманны юсюнден бир зат билип келген сунган болур эди.

Бу кезиуде юйге башында да узбек гыдай бёркчюгу бла, къара мыйыкълы, алтмыш-алтмыш беш жылы болган киши кирди.

— Ма, Аслан да келди,— деди Ханипа. Аслан, бу кимди дегенча, манга энikleп къарады. Мен анга кьолуму узатдым.

— Аслан, ма ол мен санга хапарын айтхан прокурор буду,— деп, Ханипа мени къарындашы бла танышдырды.

— Прокурор угъай, следователь,— дедим мен, Ханипаны жангылычын тюзете.

— Игиди, игиди...— деди Аслан, жарыкъ болуп.— Олтуругъуз, жолдаш следователь.

Аш-суу къайгъылы болуп, Ханипа тышына чыкъды. Аслан бла мен стол артына чёкдюк.

— Тютюн ичемисе? — дедим мен, Асланнга папирос узата.

— Угъай, ичмейме. Сау бол,— деди ол. Онг кьолун кёкюрегине салып, башын аз энишге ийди.

— Къалай турасыз?

— Жокъду хата. Турабыз.

— Туугъан жеригизге нек къайтмайсыз?

— Да, къалай эсе да мажарып къайталмай турабыз,— деди Аслан, бош сансыз халда.

Юйге Ханипа кирди.

— Келчи, Аслан, хоразны кес,— деди ол, женглерин ёрге къайыра.

— Кьоюгъуз. Мени ючюн кыйналмагъыз,— дедим мен, адетдеча къаты болуп. Алай ала мен айтханига кьулакь салмадыла. Экиси да тышына чыкъдыла. Аслан арбазда уллу, кызыл хоразны кыбылагъа буруп, бойнун тартханын терезеден къарап кёреме. Ханипа да аны къатында энишге ийилип, къарындашына не эсе да бир затланы айтады. Аслан да анга жууап къайтарады. Алай не затны юсюнден сёлешгенлери манга эшитилмейди. Хоразны союп бошагъанлай, Аслан терк окъуна къайтып келди да, жерине чёкдю.

— Биз бир бирни танымайбыз,— дедим мен Асланнга.— Алай сени таныргъа мен бек эрттеден бери кюсеп турганма.

— Алай эсе, муратынга жетгенсе,— деп кюлдю Аслан, эки кьолун да кеннге жайып. Аны жарыкъ кёллююгюн жарата, мен да ышардым.

— Мен сени киеуюнг Локъманны юсюнден толуракъ хапар билир ючюн келгенме. Андан башха жумушум жокъду,— дедим да, олтурган жеримден къобуп, белими тюзетдим. Аслан, эки кёзюн терезеге буруп, тынгылауну ийди. Сагъыш этме къояйым деп, анга сёз къатламадым. Эки къолуму да кёнчек хуржунларыма сугъуп, акъырын ары-бери айланып тебиредим. Отоуда мени атлагъанымдан сора, бир зат эшитилмейди. Қъауум такъыйкъадан сора, Аслан кёз къарамын терезеден манга бурду.

— 1941 жылда ноябрь айда кёргенимден бери мен Локъманны не болгъанын билмейме,— деди ол. Сора дагыда бираз тынгылап туруп, былай къошду: — Сау болса, андан бери аны бир хапары эшитилир эди. Ит ёлгенча, бир жерде ёлген болур. Аны хатасындан эгечим да, мен да туугъан жерибизге къайталмай турабыз.

— Нек?

— Эллилерибизден уялып. «Сиз сатлыкъны жууукъларысыз»,— деп айып этерле, аман кёзден къарагъанлай турурла деп къоркъама. Халкъ айыбы уа ёлюмден да кючлюдю.

Аслан мудах болду. Мен жериме чёкдюм.

— Сен манга Локъманны юсюнден битену билгенинги айтчы.

— Да эгечим айтхан болур эди. Мени анга хазна къошар затым болмаз.

— Тап алай окъуна эсе да, айт.

— Заман кёп озгъанды. Унутхан окъуна этгенме. Кавказда немецлиле бла уруш этген 38-чи армия болур эди дейме...

— 37-чи.

— Огъесе алаймы эди?.. Хоу, 37-чи армия болур эди. Мен да ол армияда эдим. Душман бизни жан жаныбыздан къысып, артха чегиндиреди. Ставропольда къанлы уруш этебиз. Алай немецлилени тыялмайбыз. Мен болган аскер бёлюм Қъабарты-Малкъаргъа ётеди. Алай душман мычмай ары да жетеди. Бизге кече артха кетерге тюшеди. Туугъан элим Состар-Ташны юсю бла ёткуп бара: «Юйюме кирип чыгъаргъа бир кесекчикге эркин эт»,— деп тиледим командирибизден. Ол эркин этди. Кёзню кёзге урса кёрюнмезча, алай къарангы эди. Юйге барама. Ханипаны кёреме. Олтуруп ушакъ эте турургъа заман жокъ эди. Эгечиме: «Жылы носкиле, къол къапла бар эселе бер»,— дейме. Ол сейнагъа чыгъады. Аны ызындан мен да чыгъама. «Сен былай тур, мен чардакъгъа чыгъып, алып тюшейим»,— деди Ханипа. «Сен къымылдай тургъунчу кеч къаллыкъма»,— деп, чардакъгъа кесим миндим. Фонарик бла жары-

та, уллу кюбюрню къатына бардым. Ханипа юйде харакетлени немецлиледен ары букъдургъанлыгъы эди. Кюбюрню башын ача, аны артында бир тепген затны эследим. Аягъым бла тюртюп, эски тонну бери тартдым. Бети да чыммакъ болуп, Локъман аллыма суюлди. «Нексе мында?» — деп сордум мен анга, сейир эте. «Немецлиле бизни хорларыкъдыла. Не затха уруш этебиз. Жан сакъларгъа керекди. Сен да былайда букъ да къал», — деди ол манга. Аны эшитгенимде, жюрегиме къама бла ургъанча болдум, Локъманни богъурдагъындан тутуп, буууп тебиредим. Ханипа келип жиляды. «Ёлтюрме», — деп тиледи. Мен чардакъдан тюшюп, автоматымы алып, дагъыда чардакъгъа миндим. «Сени кибик итге ёлюм керекди», — деп, автоматны анга бурдум. «Сора мени да ёлтюр былайда», — деп, эгечим Локъманни аллына суюлип, атаргъа къоймады. Къаным бузулуп кетдим. Андан сора мен Локъманни кёрмегенме. Хапарын да эшитмегенме, эшитирге да суюмейме.

Аслан энтда да абери къошар эсе деп, мен бир ауукъгъа дери тынгыладым. Алай ол жукъ къошмады. Ханипа столгъа аш салды. Ауузланып бошагъандан сора, мен Асланга кесини юсюнден хапар сордум.

— Ол кече алай болуп кетгенден сора мени ишим да хазна болмады. Немецлиле тегерегибизден алдыла. Пленнге тюшдюм. Бизни Германиягъа сюрдюле. Концлагерде болама. Андан къачып къутулдум. Уруш бошалгъандан сора уа юйге къайтыргъа эркин этдиле. Алай туугъан жерни кёрюрге тюшмеди. Миллетибизни Орта Азиягъа кечюрюлгенин эшитип, бери келеме. Сурап, эгечим Ханипаны тапхан эдим, — деп бошады Аслан хапарын. Ол, кёп къыйынлыкъ кёрген адамча, ауур кючюндю.

— Ханипаны къайда тапхан эдинг? — деп сордум мен. Аслан столну жыйышдыра тургъан эгечине бла манга кезиу къарап, башындан тутуп тохтады.

— Текелиде, — деп Ханипа къарындашыны эсине салды.

— Хоу, Текели... — деп, Аслан эгечини сёзюм терк къатлады. — Баям, унутмай тура эсем, ол Талды-Курган областда болур эди дейме.

— Тюздю, унутмагъанса, — дедим мен. — Анда къоргъашин шахта да болур эди?

— Хоу, не эсе да аллай бир зат бар эди, — деп жууаплады Аслан, Текелини юсюнден артыкъ бек хапары болмагъанын сездире. Ханипа чай келтирди.

— Биз мынга узбекледен да бек юйренип къалгъанбыз, — деди ол, кёк чайны пиалалагъа къуя. Кертиси бла

да чай алават эди. Қъуру ийиси окъуна ичеригинги келтиредди.

— Сиз анда, Текелиде, жашап турмай, бери, бу узакъ жерге нек кѣчген эдигиз? — деп сордум мен Асланга бла Ханипага, тылпыуу бара турган исси чайдан уртлай.

— Хауасы аман эди,— деди Аслан.— Мен ары бара барганлай ауруган эдим. Аны себепли кѣчюп кетген эдик.

— Бери, бу кыйыр элчикге, къалай тюзелип келген эдигиз?

— Ошда игиди деп эшитген эдик да, биз аны тийресинде тохтарбыз деп Текелиден аллай акъыл бла чыкыган эдик. Алай поездда бир къарт узбекли: «Шѣндю ачлыкъ къысхан заманды. Андан эсе узакъ элледен бирине барыгъыз. Ол игиди» — деп, бизни бери алландырган эди.

Бу кезиуде бир узбекли къатын келип, не эсе да бир жумуш бла Ханипаны тышына чыгарды.

— Сорганны айбы жокъду... Қъатын алмаганмыса?

— Угъай, Мажарып аны да эталмаганма,— деп ийменди Аслан.— Ханипа да, мен да гитчеликден атадан, анадан ѳксюзлей къалган эдик. Ёксюзню жюреги уа хар заманда да такыр болады. Кѣбюсюнде да мен юйюрлю болмай эгечим ючюн къалганма.

— Да, Ханипа эрге барса эди уа... Огъесе тилеген адам болмаганмыды?

— Угъай, тилеген да этген эдиле. «Манга къарама, бар»,— деп да кюрешген эдим. Алай унамаган эди. Мени жангызлай къоюп кетерге жюреги суйген болмаз эди.

Ханипа, къайтып келип, Асланны къатында шинтикге олтурду. Мен сагъатыма къарадым. Заманны билинмей терк озганына ичимден сейирсине, жеримден къопдум. Папирос къабындырдым. Аслан бла Ханипа энди уа не сорлугъунг барды дегенча манга къарадыла.

— Мен а Локъманни юсюнден жангы зат иш биле болурму суз деп, сизни аны ючюн излеп келген эдим,— дедим, кыйыны сыраф болган адамча, жарсып.

— Да, жангы зат билсек, бек суйюп айтыр эдик,— деди Аслан, къол бармакъларын чыкырдата.

— Билип, жашырган иш а эте болурму суз? — деп сордум мен, ѳчюлген папиросу жуанган къабындыра.

— Хо бир да... Билсек, аны не жашырыр кереклиси бар эди,— деди Аслан, мени алай сорганыма кѣлкълалды болду.— Биз Локъманни эртте унутханбыз. Сен келип эсибизге тюшюрдюнг ансы, ол он жукълап бизни тюшюбюзге да кирмейди.

Мен терен сагъышха кетдим. Адамла нечик тюрлю-тюрлю боладыла... Кавказны уллу поэти Расул Гамзатов эсиме тюшдю. Бир жол аны жазгъанларын окъуй, быллай тизгинлеге тюбеген эдим: «Алгъын, дуня жаратылгъанда, адамла бары да адам болгъандыла. Артдан артха уа аланы бир къаууму жилинлагъа, бир къаууму уа тау къушлагъа бурулуп кетгендиле». Къалай терен магъаналы айтыуду ол. Бирлени кёкюрегинде халаллыкъдан толу жүрек ура эсе, бирлени ичлери уа харамлыкъдан толуду. Бирле жашау жолларында жарыкъ ниетлени элте эселе, бирле уа аманлыкъны ызын ызлайдыла. Жер аланы да, аланы да кётюреди. Игиле солугъан хауаны мурдарла да жутадыла. Ахшыла ашагъан ашны аманла да ашайдыла... Бу былай нек болады деп, кёк бла да, жер бла да даулашырыгъынг келеди. Алай не этериксе? Табийгъат бизге сыйымайды, биз анга сыйынабыз ансы...

Адам кесин сагъышлагъа бир берсе, туманда ажашханча, хайран болуп тебирейди. Мен башымы кётюрдюм. Аслан бла Ханипа манга къарап тура эдиле.

— Болса да, мен сизге Локъманны юсюнден бир къауум зат айтыргъа керекме,— дедим мен сабыр халда.

Аслан къалай эсе да элгеннгенча кёрюндю. Ханипа да нек эсе да башында тап къысылып тургъан жаулукъгъа узалды.

— Локъман сауду,— дедим мен, биягъыча кесими сабыр тутуп.

Аны эшитгенде, Ханипаны аузу ачылып къалды. Асланы уа къашлары туюлюп, бетине огъурсуз къан чапды.

— Сора ол ит алыкъа жер башындады,— деди ол, ауур кючсюнюп.— Къайдады ол сатлыкъ? Мен аны ма бу эки къолум бла бууаргъа хазырма.

— Сора бош тургъанса. Локъман сенсе... Хоу, бош сейирсинесе. Аслан эртте ёлгенди.

— Ойнагъанмы этесиз, жолдаш следователь? — деп, ол уллу аузун кеннге ачып, бети къулакъ артларына дери къызаргъынчы кюлдю.— Сора сизни акъылыгъызгъа кёре, мен эртте окъуна жер тюбюнде чиригенме, алаймыды? Ха-ха-ха!.. Сора эгечими да менден айырып кыймагъыз. Аны да ауушханланы къауумуна жазыгъыз...

— Болду, Локъман! — деп, столну жундуругъум бла урдум да, олтургъан жеримден къопдум.— Аслан сени чардакъда бугъуп тургъанынгы кёрген кечени эрттенлигинде немециле Состар-Ташны аладыла. Алай, ала ары тынчлыкъ бла кирмейдиле. Элни тийресинде совет аскерчиле душман бла къаты сермеш бардырадыла. Фашистле элни алгъанлай, сен чардакъдан тюшюп, аланы алларында баш

иесе. Элде коммунистлени, аланы юйюрлерин да душманнга сатаса. Состар-Ташны тийресинде баргъан сермешледе пленнге тюшген совет аскерчилени арасында башындан ауур жаралы болгъан Асланны кѳресе. Къаны бара тургъан къайынынга болушурну орнуна, аны жагъасына жабышып: «Сен чардакъда мени ёлтюрюрге умут этген эдинг да, энди ит ёлгенча кесинг ёллюгюнгю билемисе?», — деп жаныйса. Аслан ахыр кючюн жыйып, бетинге тюрюреди. Сен сермеп керохунгу чыгъараса. Алай атаргъа тюшмейди. Аслан алайда жарасындан ёледи... Сен аны хуржунларын къармап, къагъытларын аласа. Къарангы кече болады. Башха ёлюкле бла бирге Асланны ёлюгюн да элден тышында танкаланы алларын тыяргъа деп къазылгъан терен уругъа атып бастыраса. Аны юсюнден Ханипагъа жукъ да айтмайса. Немецлилеге Къабарты-Малкъарны жеринде кѳп туругъа тюшмейди. Совет Аскер аланы ызына къуууп тебирегенде, сен да ала бла бирге кетесе. Алай фашистле кеслери жан къайгъылы болуп айланганда, сени ючюн артыкъ уллу къайгъырмайдыла. Украинада дыгалас этип къачхан кезиулери биринде ала сени машинадан тюртюп атып кетедиле. Нек дегенде, машинагъа ала кеслери да сыйынмай эдиле. Ызларындан да чабаса, алай къуууп жеталмайса. Ичинги къоркъуу алады. Не этерге билмей, гузабагъа къаласа. Алай болуп тургъанынглай, Асланны къагъытлары эсинге тюшеди. Къадалып хуржунларынгы къармайса. Асланны къызыл аскерчи книжкасын кѳргенде къууанаса. Кесинги къагъытларынгы кюйдюрюп жокъ этесе. Ма ол минутдан башлап, сен кесинги Аслан этесе. Аны аты бла паспорт да аласа. Айлана кетип, Днепродзержинск деген шахарда тохтайса. Заводладан бирине ишге киресе. Анда ишлеп тургъанынга, малкъарлыланы Орта Азиягъа кѳчгенлерин эшитесе да, Алма-Атагъа бараса. Органлагъа кирип, мен былай да, былай, малкъарлыма, фронтдан келеме. Жангыз эгечимден сора адамым жокъду, аны табаргъа болушугъуз дейсе. Кѳп да турмай, ала санга Ханипаны адресин табып бердиле. Сен мычмай Текелиге: «Ханипа, мен Асланма, Алма-Атагъа жет...» — деп телеграмма иесе. Ханипа аны алгъанда, асыры къууангандан тѳппеси кѳкге жетгенча болады. Ханипа болгъанчыгъын сатып, Алма-Атагъа келеди. Жангыз къарындашын кѳрюрге ашыгъады. Алай поезддан тюшюп Ханипа сени кѳргенде, аны чач тюркери ёрге турады.

— Бюгюнден башлап, мен Асланма... сен а мени эгечим — Ханипаса, аны билип къой, — дейсе сен, апчып, не айтыргъа билмей тургъан къатынынга. «Аслан къайдады?» — деп сорады санга Ханипа эс жыйгъандан сора.

Сен: «Билмейме»,— деп жууаплайса. Алма-Атада бир аз тургъандан сора, сиз анда таулула жашагъанларын билесиз. Бютюн да Состар-Ташдан да адамла болгъанларын сезгенден сора уа экигизден да тынчлыкъ кетеди.

«Бир кюн болмаса да бир кюн бирле кёрюп танырла. Андан эсе мындан кезиуюнде думп болургъа керекбиз»,— дейсе сен, Локъман. Алай бла, кёзден таша жер излеп, бери бу элчикге келип тохтайсыз. Бери келгенден сора Ханипа: «Мында бизни киши да танымайды, бир да болмаса да эр бла къатын болгъаныбызны халкъдан жашырмайыкъ»,— дейди. Алай сен унамайса. Санга къалай да этип, кесинги мурдарлыкъ ызынгы теренирек жашырыргъа керек эди. Алай бла адамланы аллында эгеч бла къарындаш болуп, юде уа эр бла къатын болуп жашайсыз. Билинип къалырбыз деп къоркъгъандан сабий да ёсдюргегенсиз. Ханипа район больницада жашырын халда юч кере къарнын кетертдиргенди. Алайды да, Локъман, бетинги ачар заман жетгенди. Туугъан журтубузну кертичи жашы, батыр совет аскерчи Темиров Асланны ауанасына бугъуп жашагъанынг боллукъду.

Локъманны бети кесеуча къаралды. Башын энишге бошлады.

— Хайда, тебире,— деп, мен къолуму аны имбашына салдым. Ол олтургъан жеринден суймей къопду.

— Кёп заман озгъанды. Манга ке-кечгинлик бермезлеми? — деди ол, метекеча жыйырылып.

— Угъай! Ата журтун сатып, къоллары совет адамланы къанларына боялгъанланы халкъ бир заманда да кечерик туююлдо.

ШАУХАЛНЫ ЖАНГЫЛЫЧЫ

Бююн Шаухалны кёлю жер бла тенгди. Бир учрежденида ишге алыргъа айтып тура эдиле да, алмай кёйгъандыла. Аны орнуна къайсы эсе да бир кзуллукучуну жууугъун алгъандыла.

Мындан алда ишлеген жери тап эди. Заводну коллективине да ариу кёрюнюп, иги жетишимле болдуруп тургъанды. Кесин да ёсдюрюп, мастерден цехни таматасына ётдюрген эдиле. Заводну баш инженери пенсиягъа кетерге башлагъанда уа аны орнуна бек алгъа Шаухалны кандидатурасын тежеген эдиле. Алай...

Бир кюн директор Шаухалны кесине чакъырды.

— Квартал планыбыз толмайды, не этейик? — деп сорду ол анга.

— Мени цехим толтургъанды... артыгъы бла окъуна.

— Мен заводну планын айтама.

— Да, аны уа билмейме, — деди Шаухал.

— Билирге керексе. Биз сени баш инженер этерге деп турабыз.

— Баш инженер болсам, биле туурма не этерге керек болгъанын. Алай бусагъатда...

— Бусагъатдан башлап билирге керексе, — деди директор, Шаухалны сёзюн бёлюп. — Сен озгъан айда отчётуңу артха ал да, жангыдан жаз. Кёп керекмейди. Алтмыш минг сом багъасы продукция кшошсанг боллукъду.

— Да алай этерге жарамайды да?

— Жарамаса да жаратыргъа керекди. Завод планын толтурмаса, башындан тырман этедиле. Премия бермейдиле.

— Къыралны алдаргъа мени бетим чыдаяллыкъ туююлдю.

— Ол алдау туююлдю.

— Сора уа не затды?

— Планын толтурууну амалыды. Бирси цехле да кшошхандыла.

— Мен а кшошаллыкъ туююлме.

— Ахшы, алай эсе... бизни сёзюбюз бошалды.

Директор бла ол ушагъындан сора Шаухалны аягъы заводда тутмагъанды. Цехден кетергенлеринде, бир къауум

органлагъа тарыгъып да баргъанды. Алай файда чыкмагъанды.

Андан бери Шаухал кесини усталыгъына кёре ишге киралмай, ауара болуп айланады. Усталыгъы уа — инженерди. Институтну кызыл диплом бла бошагъанды. Коммунистди.

Шаухалгъа бюгюн да бир тыякъ тийди. Сабийни алдагъанча алдадыла аны.

Ол юйюне келди да, кюн узуну жер къазып арыгъан адамча, диваннга ауду. Сыртындан жатып, эки кёзюн юйню башына къаратды. Акъылы сагъышха кетди: «Мен бир осал адам болуп, кесим аны билмейми тура болурма? Да не осаллыгъым барды? Не хата этгенме? Ёмюрде бир адамгъа харамлыгъым жетмегенди. Биреуден ийне тенгли бир затны урламагъанма. Аман ауузлу туююлме. Жагъыным жокъду. Мени бир киши да алыкъа акъылсызгъа тергемегенди. Школда юйретгенлерича, тюзлюкню жолун тутханлай келеме. Ишлеген жерлеримде ишни иги бардырып тургъанма. Техниканы сюме. Анга фахмум барды. Сора манга къуру да тапсыз тюшюп нек турады? Тенглерими кёбюсю жашау къууанчлы болуп айланадыла. Чора, Жоккай, Сайлам, Батрай, Адрай... Мени школчу тенглерим. Бюгюнлюкде ала кёкде, мен а — жерде. Къалай, не амал этдиле эселе да, жашау атлауучла бла ёрледиле да кетдиле. Мен а къалдым да къалдым. Нек болду былай? Къайда, къалайда жангылгъан болурма мен? «Бу узакъгъа барлыкъды», — деп, устазларыбыз мени юсюмден алай айтучу эдиле. Мен а бек артда къалып къалдым. Мен энди аланы кёзлерине кёрюнюрге окъуна уялама. Ала ичлеринден: «Биз Шаухалны юсюнде жангылгъан эдик», — дей болурла. Ол а манга къаллай бир ыспассызлыкъды. Жууукъ-ахлуларым да мени ракетача кёкге учарыкъ сунуп туруучу эдиле. Мен а ишледен кыстала айланама. Не эсе да бир жангылычым а барды. Алай мен аны билалмайма. Билирге уа керекди. Алыкъа жашаууму жартысы алдады. Терс жерими тюзетирге заманым барды. Бир акъылман адам табып, аны бла кенгеширге керекме. Не акъылман? Мени окъутхан устазларым а! Аладан акъылман къайда! Угъай... уялмай аланы алларына бараллыкъ туююлме. Тохта, тохта... бийикге кётюрюлген тенглеримден бирлерине барып акъыллашыргъа нек жарамайды?! Алай этейим. Чорагъа барайым. Угъай. Минг кере угъай! Ол не бийикге кётюрюлген эсе да, аны адамлыгъы болмаучу эди. Адрай! Адрайгъа барыргъа керекди. Қлассыбызда андан къарыусуз окъугъан ученик болмаучу эди. Энди уа институтда преподаватель. Биология илмуланы

кандидаты! Доктор диссертация жаза тургъан хапары да барды. Къалай бла ёрлеп барады ол алай?! Сейирди бек. Башы ишлемесе ёрлемез эди. Аны бла акъыллашыргъа керекди...»

Шаухал тенгини юйюне ингир алада барды. Анга эшикни къара шинли, ушагъыулы тиширыу ачды. Ол Адрайны юй бийчеси эди. Шаухал аны танийды. Адрай анга юйленгенде Шаухал киеу нёгерге баргъан жашладан бири болгъанды.

- Ингир ахшы болсун, Айжан.
- Сау бол, ахшылыкъ кёр. Киригиз юйге.
- Адрай...
- Юдеди ол да.

Кирлиги келмегенча, Шаухал босагъадан арсарлы бола атлады. Къалай эсе да келгенине чоғъежленнгенча болду. Алай энди, келгенден ары, артха айланып кетерге жарарыкъ туююлду. Аллаи адепсизликни Шаухал ёмюрюнде да этмегенди, этген да этерик болмаз.

Къайдан эсе да теренден: «Кимди ол?» — деген эр киши ауаз эшитилди. Адрайны ёнюн Шаухал ишексиз таныды. Айжан эрини сорууна жууап бере да турмай, ашыгъып барып, эшикледен бирин ачды. Кенг, жарыкъ отоуда, жумшакъ диваннга тыянып газет окъуй тургъан Адрай Шаухалны кёргенде сейир этди.

— О-о!..— деп, ол дивандан терк турду.— Къайдан чыкъдынг, Шаухал?

— Сен жокъламагъанлыкъгъа, мен жокълап келдим сени.

— Аламат иги этгенсе! Сау бол! Тюнене эки-юч кере да сен эсиме тюшген эдинг. Кёремисе, адамны сезими къалайды? Алыкъа алиMLE анга иги эс бурмай турадыла ансы, адамны юсюнде болгъан затладан бек сейирлик биологиялы шарт олду.

— Да сора сен кесинг да терссе анга эс бурмай тургъан.

— Ол айтханынг да тюздю. Алай, кесинг билгенликден, табийгъат адамгъа жашауну, аптека базманда ёнчелегенча, бек аз бергенди. Бир затны ызындан тюшсенг, экинчи затха заманынг жетмей къалады...

Кесини алиMLEлик даражасын да сездире, Адрай школчу тенгине жарыкъ тюбеди.

Кирген отоуу Адрайны кабинети болгъанын Шаухал ангылады. Бир къабыргъада ариу тапкала ишленип, ала китапладан толупдула. Терезе аллында — эки тумбалы узун кенг стол. Аны юсюнде омакъ подставкасы бла календарь, тюрлю-тюрлю къаламла, къарындашла. Столну

бир кыйырында Дарвинни китаплары, «Уллу Совет Энциклопедияны» бир тому, жазылган кыргызча...

Шаухал, тапкалада китаплагы сукъланып кырай, ичинден сейир этеди. Адрайны быллай алакат библиотекасы болур деп аны эслеп эсинде да жокъ эди. «Керемисе муну! Окъуу жаны бла биз Адрайны онунчу классдан ары бармазлыкъ сунуучу эдик. Бу уа кёбюбюзню башыбыз бла атлап кетгенди. Аперим!..»

Адрай да Шаухалны туурасындан жашыртын кырап тура эди. Тенгини сейирсингендин сезип, ичинден ёхтем болганды. «Кыра, кыра... тегерегинге иги кыра! Школда сиз тергеусюз этиучю тенгигизни кыаллай чекге жетгенин кесинг бир кер! Кимни аллы, кимни арты дейле, шуёхум. Сен школда алчы эдинг, мен а — жашауда. Алыкы мен профессор да боллукыма. Ол заманда мени аллыма баш уруп келе да башларсыз. Школда атымы билим-сизге чыгарып, манга осал багыала салуучу устазларыбыз да тюбюмден ёрге кырап сейирсинирле!..»

Шаухал китап тапкаладан артха бурулду.

— Ахшы библиотеканг барды, Адрай.

— Бу манга азлыкъ этеди. Адам илмугы бир берилсе, китапсыз болмайды.

— Китап дегенинг хар кимге да керекди. Ол — акыл байлыкыды.

— Шаухал, олтурган этчи. Сёзге кызынып, адетни унутмайкы.

Адрай Шаухалны кеси бла бирге диваннга олтуртду.

— Кергениме бек кыуандым, — деди юнню иеси.

— Сау бол, Адрай. Не десенг да, школчу тенгле бир бирни унутмайдыла.

— Унутханны кыой, мен тансыкы болуп, излеп окыуна айланыучума. Бир кыауумларыбызны кере да турама. Сен а кыалай эсе да атынг-чууунг чыкымай, тас болуп кыалганса.

— Да, айланама мен да...

— Оллаха, Шаухал, биз сени академик боллукы сунуучу эдик.

Шаухал шум болду. «Бу манга кюлген этеди» — деп келди эсине. Алай, ол оюмун Шаухал башындан терк кетерди. Бир заманда да ол Адрайны кёлюне тиймегенди. Тогъузунчу бла онунчу класслада уа экиси бир партаны артында олтуруп окыугандыла. Анга Шаухал ангыламаган затларын ангылатып, болушуп турганды. Адрай аны да унутхан болмаз.

Болса да Шаухал келген жумушун анга айтыргы бла айтмазгы арсарлы бола, сагышланды. Адрай да са-

гъайып сѣз къатламады. Ол Шаухалны бюгюн бери бошдан келмегенин сезгенди. Кеси айтычулай, сезими аны алдамаучуду. Тенги анга не эсе да бир жумуш бла келгенди. Не жумуш бла? Адрай аны билмейди. Билирге уа бек сюеди. Къолундан келлик зат болса, ол анга болушхан окъуна этерикди.

— Адрай, тюзюн айтханда, мен сени бла, шуѣху шуѣхунача, кенгеширге келгенме,— деди Шаухал, аркъасына мардасыз ауур жюк кѣтюргенча, аллына къынгыр болуп. «Акъыл сурай келгенме»,— дерик эди да, аны кесине асыры даражасызлыкъгъа санап: «Кенгеширге»,— деп къойду.

— Кенгешир жумушунг бар эсе, мен бек ыразыма,— деди Адрай.

— Барды...

Шаухал школчу тенгинден бир затын да жашырмай, битеу оюмун айтды.

— Мен сенден болушлукъ тилей келген сунма,— деди Шаухал ахырында, мангылайында терлеген суун сыйпай.— Мен жалан сени акъылынгы билирге келгенме. Не десенг да, адам кеси кесин иги танымайды. Хар ким да тышындан къарагъан кѣзге бегирек танылады — шуѣхлагъа, тенглеге, жууукълагъа, ахлулагъа.

Адрай къонагъына бир сѣз къошмай тынгылады. Шаухал хапарын айтып бошагъандан сора да ол шум болгъанлай къалды. Бир кесекден ол кесини кенг кѣкюрегин Шаухалгъа бурду.

— Мен сени ангыладым,— деди юйню иеси сагъышлы да, басымлы да ѳн бла.— Ахшы, сен ачыкъ жюрек бла менден кенгеш излеп келген эсенг, кеси акъылымы мен да айтайым. Кертиси бла окъуна биз, школчу тенглеринг, устазларыбыз да сени окъуу жаңы бла бек бийикге кѣтюрюллюк сунуучу эдик. Сен кѣтюрюлмединг. Орта жолда къалдынг. Аны юсюнден сен кесинг кѣп сагъыш этгенинг баямды. Алай сылтауу неден болгъанын билмейсе. Къалайда, не жерде жангылгъан болурма деп сораса сен. Алай жангылгъанынга уа ийнанырыгъынг келмейди. Жангылгъан а этгенсе.

— Къалайлыкъ бла? — деп, Шаухал ашыгъып сорду.

— Школну бла жашауну бир бирден айырмагъанса сен. Школ — башха, жашау — башха. Устазла школчаулы дуняда бек сыйлы, бек арну затлагъа — огъурлулукъгъа, тюзлюкге, халаллыкъгъа, таза ниетлиликге, жигитликге, адепликге, намысха... юйретедиле. Жашауда уа ала барысы да, къулакъны жаны бла шууулдап ѳтген желча, жукъгъа да тергелмей къаладыла. Сен а жашау жолунга аланы нѳгерге алып чыкъгъанса. Ма, шуѣхум, сени жангы-

лычынг алайдан башланганды. Жашауну кесини энчи законлары барды. Хар ким да жан багъар ючюн къазауат этип кюрешеди. Ол кюрешде уа тюпде малтанып къалмаз ючюн бёрю болуп улургъа да тюшеди, къой болуп макъырыргъа да тюшеди. Тийишли жерде кёзбау да этерге керекди, ала да, бере да билирге керекди. Ол угъай, ётюрюк айтыргъа, урларгъа, алдаргъа да тюшеди. Сен а, Шаухал, аны ангыламагъанса. Школда устазларыбыз берген ариу ууазланы байракъ этип айланаса, тюзлюкню жолун къууалап. Алай бла уа узакъ барлыкъ туююлсе...

Шаухалны къаны уюгъанча болду. Жюреги ташча къатды. «Энди таныдым сени ким болгъанынгы»,— деп, ол олтургъан жеринден суху турду. Бу кезиуде алагъа Адрайны къатыны кирди.

— Аш хазырды,— деди ол, жарыкъ болуп.— Келигиз.

— Сау бол, Айжан. Мен ач туююлме.

— Угъай, Шаухал, алай къалай жарайды? Сыйланмай кетерик туююлсе,— деп, Адрай къонагъыны билегинден тутуп тохтады.

— Кечгинлик беригиз, бир такъыйкъа заманым жокъду.

Шаухал тенгини ююнден терлеп, суу-салам болуп чыкъды. Тышында къарангы кечени электрочыракъла жарыта эдиле. Шаухал Адрай жашагъан юйден къачхан этгенча, атлагъаны бла чапханы тенг бола, орамны ёрге кетди. «Угъай, Адрай, жашау мени тубюне малтап, эзип кетерик болса да, устазларымы сатмам. Ала манга берген байракъны жашаууму ахыр такъыйкъаларына дери бийикге кётюргейлей барырма!»

КРИСТИНАНЫ НАСЫБЫ

— Кесинги да, бизни да ауара этип, не заманнга дери былай айланырыкъса? Чачынга акъ кирип баргъанын кёрмеймисе. Энди бир, эки жылдан атынг къартха айтылып къаллыкъды... Халкъгъа табылгъан къызладан бири санга къалай табылмайды? Сени хатангдан кичи къарындашларынг да юйдегили болалмай турадыла! — деп, ишден келе келгенимлей, анам юсюме алынды.

Ол затны юсюнден анам манга алгъындан да тырман эте туруучу эди. Алай, бу жол а кёлю бла ачыуланды. Сабий заманымда хыли этгенимде урушуучусуча урушду. Мен анга жукъ айтмадым. Кеси тохтагъынчы, бойнуму да бир жанына этгенлей, тынгылауну ийип турдум.

Экинчи кюн ишге келе келгенимлей, директорубуз мени кесине чакъырды.

— Нек мудахса, Махай? — деп сорду ол, ызымдан эшикни да этгинчи, манга кёзлюклерини юсю бла ышанлап къарай.

— Бøш алай.

— Олтур... Сени бир айгъа командировкагъа иебиз. Кесинг билесе, бирси инженерлерибиз барысы да юйдегилидире. Аллай узун командировкагъа аладан адамны ийсек, юйлеринде сёз чыгъаргъа боллукъду. Сени уа алыкъа аллай къайгъынг жокъду.— Директор, дагъыда, манга кёзлюклерини юсю бла къарап, билинир-билинемиз ышарды.

— Баргъан а къайры этерикме?

— Ригагъа.

Директорну кабинетинден кёлюм кётюрюлюп чыкъдым.

Не десенг да, бир айны, юйде тырмандан солурма. Ол да игиди. Аны юсюне уа, Ригада мен бир заманда да болмагъанма.

Керекли затларымы жыйып, жолгъа чыкъдым. Кюн жауунлу эди. Аны ючюн туююл эсе, билмейме, жукъу къысып, купеде теке къалкъыу эте барама. Вагонну чархларыны тыхырдагъанлары, бирде къулагъыма уллу эшитилселе, бирде уа поезд мени жолда къоюп, узайып баргъанча, акъырындан акъырын эшитиледиле.

Ригагъа эрттенликде жетдим. Чемоданымы къолума алып, вагондан тюшдюм. Уллу байрамдача, вокзал адамдан толупду. Бирле келелле, бирле кетелле. Жолоучулары ашыкъдыргъанча, тепловозла андан-мындан къычырадыла.

Адамлары ортасы бла сыпдырыла, вокзалдан чыкъдым. Шахар манга къалай эсе да хычыуун кёрюндю. Тюрлю-тюрлю архитектуралы юйле, ариу боялгъан троллейбусла бла автобусла кёлуюм кётюрдюле.

Къонакъ юйде жер алып бир-эки сагъат солугъандан сора, илму-излем институтха бардым. Манга анда жарыкъ къобедиле. Менден сора да ары командировкагъа келгенле аз туйюл эдиле. Бизни барыбызны да институтну директору кесини кабинетине жыйды. Ол бизге институт жарашдыргъан бир къауум жангы приборлары юсюнден хапар айтды.

Бизни, бери командировкагъа келгенлени, баш борчубуз да техникалы жангылыкъла бла терен шагъырейленни эди.

Директорну ушагъындан сора бизни лабораториягъа элтдиле. Аны эшигинден кире баргъанымлай, уллу терезени аллында не эсе да бир приборла бла жубана тургъан акъ халатлы тиширыугъа кёзюм илинди. Жюрегим къалай эсе да бир тюрлю болду. Къызны бети манга ышарып тургъанча кёрюндю. Ол, анда-санда башын кётюрюп, бизни таба да къарайды. Алай этгенинде, аны эки жарыкъ кёзюню жылыуу манга жетгенча болады.

Лабораториягъа бизни алып келген инженерни не айтханы да хазна къулагъыма кирмейди. Эсим терезе аллында акъ халатлы тиширыугъа кетгенди.

— Манга не болгъанды? Биринчи кёргенлей, жюрегим мынга быллай бир нек алынды? — деп, ичимден кеси кесиме сейир этеме.

Къызгъа кесими эслетир ючюн мен башхаланы арасындан бир жанына чыкъдым. Бираздан ол мени эследи. Кёз алмай къарап тургъанымы сезгенде уа, аны акъсылдым бетине къызыл ингилик жайылды.

Инженер бизни лабораторияны экинчи бёлуюмне чакъырды. Кетип бара, мен ызыма бурулдум. Алай терезе аллында акъ халатлы къыз башын кётюрмеди.

Тюшден сора бизни эркин этдиле. Мен башхалача къонакъ юйге кетип къалмадым. Мени акъылым къалай эсе да экиге юлешингенча болду. «Тамбла да кюн барды, быллай бир несине гузаба этеме?...» — деп, эсиме бир алай келсе, экинчи уа: «Угъай, кетме... Сакъла... Сакъла...», — деп, алай келеди.

Къысхасы, кетмедим. Институтда иш бошалгъынчы аны тегерегинде айланып турдум.

Кексюлдум къабакъ эшикни бир жанында кенг бутакълы терекни тубюнде, пютюн да иче, институтдан чыкъгъанлагъа кез къыйырым бла жашыртын къарайма. Кеп да турмай, эки негери бла мен сакълагъан тиширыу да чыкъды. Ол мени эслемеди. Троллейбус тохтаучу жерге бардыла. Ары мен да бардым. Жууукъдан ол тиширыу манга бютюн да суйдюмлю керюндю. Саргъылдым чачы ариу таралып, желкесине жыйылыпды. Мангылайы, жарты айча, тогъай формалыды. Кезлери тохтамай кюлюмсюреп тургъаннга ушайдыла. Ол а аны бетине ариулукъну, огъурлулукъну нюрюн береди.

— Ишни бошадыгъызмы? — деп сордум, аны къатына барып.

Ол да, аны эки негери да манга, бу адам кимди дегенча, соруулу къарадыла.

— Бюгюн мен сени лабораторияда керген эдим.

— Ах, алаймыды?.. — деп жарыды къыз, кезюме тюрслеп къарай.— Баям, мен да сени эслеген окъуна болур эдим дейме...

Бу кезиуде троллейбус жетди. Ала бла бирге мен да троллейбусха миндим. Адам аз эди. Бош шинтикlege олтурдукъ.

— Шахарыбызны уа жаратамыса? — деп сорду къыз, башын да бираз бир жанлыракъ тутуп.

— Тауушлукъ шахарды. Алай алыкъа мен аны бла толу шагъырей болалмагъанма.

— Жетиширсе. Мында бир ай турлукъ ушайсыз да?

— Хоу, алайды. Сен а институтда эрттеденми ишлейсе?

— Эки жыл болады.

Троллейбус тохтады.

— Кристина, тамблагъа дери... — деп, аны эки негери да, къолларын булгъай, троллейбусдан тюшдюле. Кристина да аланы ызларындан къолун кетюрюп, узун акъ бармакъларын кымылдатды.

Кесине сора турмай, аны атын билгениме да къууандым. Биз троллейбусдаи жангы юйле ишлене тургъан жерде тюшдюк.

— Былайдамы жашайса? — деп сордум мен Кристинагъа.

— Ма, ол анда керюннген бийик юйде.

— Ашырайым.

— Хо бир да. Сау бол. Алыкъа къарангы туюлдю. Ажашмам, — деп, ол менден айырылып, кетип тебиреди.

— Кристина, мени бу шахарда арталлы да шагъырей адамым жокъду.

Ол тохтап ызына бурулду...

Кече узуну кёзюме жукъу кирмеди. Жюрегим лагъым къабынганча болуп, битеу ичими ёртен алгъанды.

— Ала, шуёхум, сен ауругъанмы этесе? Бетинг къалай эсе да моргъулдум болуп къалгъанды. Тюнене алай туююл эдинг,— деди къонакъ юйде биргеме тургъан нёгерим.

Мен барып кюзюге къарадым. Алай, тюзюн айтханда, мен анда кесими кёрдюм деп да билмедим. Кёзлерими ау басып, кеф адамгъа ушайма.

Институтха сагъат сегизге жыйылдыкъ. Тюшге дери бир къауум лекциягъа тынгыладыкъ.

Ингирде, ишден сора, Кристинагъа биягъы троллейбус тохтаучу жерде тюбедим.

— Кел, ушакъ эте жыяу барайыкъ,— дедим мен анга.

— Угъай, Махай, ашыкъгъан этеме. Тюнене санга айтмагъан эдим... Мени жетижыллыкъ къызчыгъым барды. Биринчи классха жюрюйдю.

Бу жапгылыкъ мени сагъайтды.

— Нек тынгылап къалдынг? — деп, Кристина кёзюме къарады.

— Бош алай,— дедим мен ышарып.— Сабий бар эсе, сора ашыгъыргъа керекди.

Ол ингирде Кристина мени юйюне чакъырды. Эшикни ачханлай: «Мамочка, келдингми?» — деп, акъбет, гитче ариу къызчыкъ, къууанып, анасына чапды. Мени кёргенлей, ол буюкъду.

— Людочка, бу — дядя Махайды. Бизни институтха узакъ Кавказдан командировкагъа келгенди,— деди Кристина къызчыгъына.

Мен, ариула айта, анга къолуму узатдым. Алай ол манга терс къарап, анасыны этегинден тутду.

Кристина эки отоулу фатарда жашай эди. Мен уллу, жарыкъ терезени къатында жумушакъ шинтикге олтурдум. Юй тазады. Хар зат жериндеди.

— Мамочка, сабийле бла бир азчыкъ ойнап келирге эркин эт,— деп тиледи Люда.

— Бар, къызым. Алай кёп турма. Эшитдингми?

— Эшитдим, мамочка,— деп, ол юйден чыкъды. Кристина менден арлакъда башха шинтикге олтурду. Мен аны къатыма чакъырдым. Ол башын булгъады.

— Къоркъгъанмы этесе? — деп сордум мен.

— Угъай.

— Сора уа?

— Сени не адам болгъанынгы алыкъа мен толу билмейме.

— Кристина, сени кѳргенли битеу тынчлыгъым кетгенди.

— Менден сора алдаргъа адам тапмаймыса сен?

— Алдамайма, Кристина. Не зат бла суйсенг да ант этеме. Ай юйюнге, мен ётюрюкчюге ушаймамы да?

— Кавказлы жашланы хар айтханларына ийнанып барыргъа болмайды. Мен аны тенглеримден эшитгенме.

— Ол тюздю,— дедим мен, сагъышланып.— Кертиси бла да, хар сѳзге ийнанып барыргъа жарамайды. Алай таза жюрекден чыкъгъан сѳзлеге уа ийнаныргъа керекди.

Кристина, кючсюнюп, къабыргъада суратха къарады. Аны кѳзлерин мудахлыкъ бийледи.

— Ол кимди? — деп сордум, мен да суратха къарап.

— Эримди...— деди Кристина, ахтынып.— Къыркъ биринчи жылда урушха кетген эди. Андан къайтмай къалгъанды.

— Да не этериксе? Урушну отундан кѳпле жоюлгъандыла,— дедим мен, жарсып.

— Биз бир бирибизни бек суйюучу эдик. Дуняда алай суймеклик болур деп мен энтда да ийнанмайма. Бир бирибизден айырылгъанлы жети жылдан атлап барады. Алай мени жюрегим анга сууумагъанды.

Кристинаны кѳзлери мылы тартдыла. Аны сѳзюнден, ауазындан да эрине керти да уллу суймеклиги болгъанын ангылагъан кыйын туююл эди.

Людачыкъ кирди. Ол барып анасына къысылды. Аны сакъалчыгъы, артыкъ да бек а мангылайы суратда атасына ушай эдиле.

— Мама, дерслерими этейим,— деп, къызчыкъ бирси отоугъа кетди.

— Атасы муну да кѳрмей къалгъанды,— деди Кристина, къызы кирген эшикге мудах къарап.— Ол кетгенде бу туумагъан эди.

— Энди уа уллу къыз болгъанды,— деп къошдум мен.

— Къуру да атасын соргъанлай турады.

Ол ингирде мен да Кристинагъа кесими хапарымы айтдым. Манга толу ийнанганын бла ийнанмагъанын ол ангылатмады. Болса да, арабызда, ашыкъ ойнагъанча, сѳз эркин жюрюп тебиреди.

Бйых кюн, Людачыкъны да алып, биз паркга чыкъдыкъ. Кристина, ары биринчи кере баргъанча, тереклеге бла тюрюлю-тюрюлю ариу гюллеге сейирсинип къарай эди.

— Сизни Нальчикни уа быллай тауушлукъ паркы бармыды? — деп сорду ол.

— Барды,— дедим мен.— Алай бизни парк мындан эсе игирекди.

— О, сора кёрюрге керекди.

Биз, ушакъ эте, къайры эсе да узакъгъа, тенгиз жагъасына дери жетгенибизни да сезмей къалдыкъ. Баям, Людачыкъ: «Арыгъанма»,— деп анасыны этегине жабышып тохтамаса, биз андан ары да барлыкъ болур эдик.

Терек салкъынында шинтикге олтурдукъ. Людачыкъ башын анасыны тобукъларына салып, татлы жукъугъа кетди. Тенгиз жанындан ургъан шош тѣбенгичик къызчыкъны саргъылдым, силпи чашчыгъы бла ойнагъанча, аны ары-бери чайкъалта эди.

— Жашау дегенинг нечик сейирликди,— дедим мен, сагъышланып.— Бери, Балтиканы жагъасына келип, сени кёрюрге деп кимни эсинде бар эди? Ёмюрде тишируугъа ачылмагъан жюрегими бир кѳргенлей латышлы тишируу къабындырыр деп кимни эсине келир эди? Угъай, Кристина, сенсиз жашау эталлыкъ туююлме.

Кристина энишге къарады.

— Къоркъма сен... Дунияда насып деген бар эсе, мен сени андан юлюшсюз къоймазгъа кюреширме. Людачыкъгъа уа туугъан сабийимден башха болмам.

— Санга не айтыргъа да билмейме,— деди Кристина, къызчыгъыны чачын сылай.— Муну атасы сау болса эди, манга андан уллу насып керек туююл эди.

— Анга не сѳз барды.

— Мен аны унуталмайма. Ол хар заманда кѳзюме кѳрюнгенлей турады. Урушха кете туруп: «Кристина, къоркъма, мен къайтырма...» — деген эди. Къайтырыкъ болса, Арманд шѳндюге дери къайтыр эди. Болса да аны ахыр сѳзлери кѳулагъыма эшитилгенлей турадыла.

— Мен сени ангылайма. Болса да, тохтамай сагъышлы болуп, жюрегинги инжилтгенлей турма. Сеничала кѳпдюле. Не этериксе.

Люда уянды. Ол кесини кѳксюлдюм кѳзчюклерин уукъалай, башын кѳтюрдю...

Мени командировкам да тауусулду. Сау айны кѳз къакъгъанча терк озуп кетгенине сейир этдим.

Ингирде мен келгенде, Кристина аш юйде шапалыкъ эте айлана эди. Мени кѳргенлей, ол бираз абызырагъанча болду, кесини тынгысызлыгъын жашырыр муратда жарыкъ болургъа кюрешгенин сездим. Алай мени тынгысызлыгъым аны тынгысызлыгъыны къатында, баям, кыйырсыз тенгизге ушай болур эди.

— Кетесе... — деди Кристина, мудах болуп.

— Жалан да сени кюнден бир кёрюр ючюн окьюна турурем бу шахарда,— дедим мен да, жюрегимде болгъаны айта.— Алай, не медет! Къайтыргъа керекди.

Кристина стол къурады. Бир шампан шешаны да башын ачдыкъ.

— Сёзюбюз сёзлей къалады,— дедим мен, бокалны кётюре.— Хар затны да хазыр этгенлей, келип сени да, Людачыкъны да алып кетерем...

Биз алай бла айырылдыкъ.

Мен Ригадан къайтхан кюн юйюбюзге кёп ахлуларыбыз да хапар сора келдиле. Мени кёлюм таула бла тенг эди. Ышармагъанлай хазна сөлешген да этмей эдим.

Ингирде адамла сел болдула. Тамата эгечим Табият мени башха отоугъа чакъырды. Ызыбыздан анам да кирди.

— Махай, тамбладан кеч къалмай, бизге бир жет,— деди тамата эгечим, башында жаулугъун тап къыса. Табият кесини юйюрю бла узакъ элде жашайды.

— Нек барама? Не.. болгъанды? — деп сордум мен.

— Бармай амалынг жокъду,— деди анам экинчи жанымдан.

— Санга къыз кёргюзтюрюкме,— деди Табият, ышарып.— Устаз къызды. Бизни элге кёп болмай келгенди. Сурат кибикиди. Намыслыды... Кёргенлей суйюп къоярыкъса. Сени юсюнгден мен анга чалындыргъанма.

— Ай юйюнге...

— Кеси да иги тукъумданды,— деди анам, мени андан ары жукъ айтыргъа къоймай.— Андан къалсанг, сора арталлы да къалып къаллыкъса.

— Аллай къызла эшикде атылып турмайдыла,— деп эгечим къадалды.— Тилегенле кёпдюле. Теркирек къармашыргъа керекбиз.

— Не этесиз сиз? Манга бир жан да керекмейди!

— Нек? — деп, ала экиси да бетиме аралдыла.

— Мен кесиме къыз тапханма.

Анам да, тамата эгечим да сейир болдула. Аланы бетлери тюрленеден тюрлене барып, ахырында экиси да бирге ышардыла.

— Кимди ол? — деди Табият, богъурдагъыма жууукъ къысылып.

— Къайсы элденди? — деп сорду анам да, тынгысыз болуп.

— Бизни жерли туююлдо.

— Сора уа?

— Мен аны бла Ригада танышханма. Ол латышлы тиширыуду.

— Оу кюнюм кьуругъан, ол а не миллетди? Буслийманмыды? — деп сорду анам, мангылайы иш да терлеп.

— Угъай, ол бизни динден тьююлдю. Алай мен аны дунияда бир буслийман тиширыугъа да алышырыкъ тьююлме.

Анам баш тикги болду.

— Не тукъум затды? Сыфаты къалайды? — деп сорду тамата эгечим. Мен, жукъ да айтмай, кьоюн хуржунумдан чыгъарып, анга Кристинаны къызчыгъы бла бирге тюшген суратын бердим.

Табият суратха сейирсинип къарай, аны анама да кёр-гюзтдю.

— Угъай, ариу къызды, — деди тамата эгечим, бираз жумушап. — Аллахакъына бир хатасы жокъду.

— Бу къызчыкъ а кимди? — деп сорду анам.

— Аны къызыды, — дедим мен.

— Ойнагъанмы этесе, огъесе?.. — деп, анам манга огъурсуз къарады.

— Угъай, ойнамайма. Ол аны къызчыгъыды.

— Ой, мен харип, — деп, анам жүрегинден тутду. — Бир да болмай эсе да, ызындан такъмагъы болмагъан биреуню тапсанг эди уа! Угъай, жашым, бу ишинг болмазлыкъ ишди. Сыйлы башынгы учуз этме. Бизни да бедишге къалдырма. Мени ананга санай эсенг, сен ол ишни этмезе.

— Андан эсе барыбыз да ёлюп къалайыкъ, — деди эгечим да, тобукъларын тюе. — Биреу къойгъан сабийли къатынны уа уялмай къалай алырса? Тенглеринг кюл-мезлеми санга?

— Аны киши да къоймагъанды, — деп, мен ачууланып юйден чыкъдым.

Экинчи кюн ишге бардым. Биргеме ишлегенле манга жарыкъ тюбедиле. Юйде бир кесек сёз болгъанлыкъгъа, кёлум жарыкъ эди. Манга ол жарыкълыкъны Кристина бла байламлы умутларым бере эдиле.

Мен командировкадан къайтхандан сора бир къауум кюн предприятиябызны баш цехинде техникалы тюрлениуле бардырдыкъ. Аны хайыры уллу болду. Аны ючюн администрация мени саугъалагъан да этди.

Бир къауум кюнден биягъы Табият келди. «Ыхы, биягъы даулаш башланады», — деп оюмладым мен ичимден.

— Алыкъа тели акъылынгы тюрлендирмегенмисе? — деп сорду ол, анам да тургъанлай.

Мен жууап къайтармадым.

— Нек тынгылайса? — деп сорду дагъыда эгечим. Аны

бла кѣлюю кенгдиргинчи урушургъа да бир болдум. Алай дагъыда кеси кесими тыйдым.

— Сиз мени юйдегили болуруму сѣе эсегиз, тилейме, чырмаулукъ этмегиз,— дедим жалынып.

— Жанынг аллай бир сѣе эсе, мен угъай демейме,— деди анам, сансыз этгенча къолун булгъап.

Ол сѣзле мени жарытдыла. Болса да анам кесини ыразылыгъын сѣймей бергенин жюрегим сезе эди.

— Ол бек ахшы адамды,— дедим мен, къууаннганымы да жашырмай.— Ма кѣрюрсюз, сиз аны жаратырыкъсыз.

Бир къауум кюн озгъандан сора мен Кристинагъа былай къагъыт жаздым:

«Багъалы Кристина, санга тансыкълыгъымы айтып да жетишдираллыкъ тѣюлме. Людачыкъны сѣфаты да кѣзюме кѣрюннгенлей турады. Энди биз, кѣп турмай, бирге жыйышырыкъ болурбуз. Мында хар зат да тап болгъанды. Анам ыразылыгъын бергенди. Бусагъатда юйде аямай хазырлана турадыла. Эгечлерим, къарындашларым да санга саугъала ала айланадыла. Кристина, сен ишингден да эркин болуп, хар затынгы да тап этгенлей, къагъыт жаз. Не да телеграмма жибер. Мен мычымай жетерме. Хайда, сау кѣрюшейик.

Сени Махайынг».

Юйде хар затны да хазыр этгендиле. Мени отоууму да ариу жарашдыргъандыла. Ишлеген жериме да хапар жайылгъанды.

— Сени командировкагъа эртте жиберирге керек кѣреем...— деп, тенглерим чам этедиле...

Кюнле озадыла. Мен Кристинадан жууап сакълайма. Хар кюн жылча узун кѣрюнеди. Заман не къадар кѣбюрек кете баргъаны сайын, жюрек тынгысызлыгъым ёседен ёсе барады. Юйде да: «Келтире эсенг, муну къачан келтиресе?..» — деп, соруу этип тебирегендиле. Почтачыгъа кюн сайын тюбеп, аны да жанындан этгенме.

Бир эрттенликде ишге тебиреп тургъанымлай, почтачы къыз келди. Аны ышаргъанын кѣргенимлей окъуна жюрегим къууанчдан толду. Ол кесини къара артамагъындан тѣрт мѣююшлю конвертни къолума тутдурду. Къагъыт Кристинадан эди. Мен асыры къууаннгандан аны ёшююме къысдым. Кеси отоуума кирип, конвертни ачдым.

«Багъалы Махай, шѣндюге дери хапар билдирмей тургъаным ючюн сенден кечгинлик тилейме. Бу къагъытны санга жазардан алгъа мен кѣп сагъыш этгенме. Ким биледи, мени бу къагъытым сени къууандырыргъа да болур

не да жүрегинге жара салыргъа да болур. Аны мен билмейме. Ол сени адамлыгъынга кѳреди. Мени жашауумда адам айтып ийнанмазча сейирлик иш болгъанды. Сени къагъытынгы алгъан кюньюмю ингиринде эшигибиз къагъылды. Дерслерин эте тургъан Люда барып эшикни ачды. Босагъада акъ шинли, орта бойлу адам кѳрюндю. Мени жүрегим ток бла ургъанча элгенди. Ол юйге тынч кирди. Люда аны бетине къарай кетип: «Папа... папочка...»,— деп, жиляп, тобукъларына чулгъанды. Ол Арманд эди! Махай, мен кесими да, къызчыгъымы да къалай насыплы болгъаныбызны санга айтып жетишдираллыкъ туююлме! Арманд 1942-чи жылда ауур жаралы болуп, эсин тас этеди. Битеу озгъан жашауун унутуп къояды. Биргесине къагъытлары да болмайды. Врачла аны эсин къайтарыр ючюн беш жыл кюрешгендиле. Алай бла тас болгъан насыбым, жүрегими кюйдюрген суймеклигим, ахшы умутум жангыдан къайтып кесиме келгендиле! Сау къал, Махай...»

Андан ары эки кѳзюмю ау басып, къагъытда не зат жазылгъанын окъуялгъан окъуна этмей къалдым. Къолларым къалтырап, къагъыт жерге тюшдю. Отоуну ичи къаппа-къарангы болгъанча кѳрюндю. Эки къолум бла бетими жапдым. Кристинаны ышара тургъан сыфаты кѳз аллыма келди.

— Сау къал,— деп шыбырдадым мен да анга ичимден.— Сау къал... Кристина.

Биринчи уллу суймеклигим алай бла кюйдю. Ол мени жүрегиме эл бла бир ачыу салды. Алай Кристинаны насыбы эсиме тюшгени сайын кесим насыплы болгъанча къууанама.

ИСМАИЛ ЮЙЮНДЕН КЕТЕДИ

Школдан келген жашчык, ауузланган да этмей, дерслери бла кюрешеди. Анасы кезиуонде юйге келсе, атасына ач болгъанма деп тарыкъмаз эди жашчык. Исмаил тышында аяк таууш эшитгени сайын, къатыны келе тургъан сунуп, жүреги сагъаяды. Ол анга энди не айтып туберге да билмейди. Исмаил дерслерин этип бошагъан жашына чай ичирди. Тойгъандан сора, диваннга олтуруп, атасы бла бирге телевизоргъа къарай кетип, жашчык къалкъды. Аны акъырын кетюрюп, Исмаил ундурукъгъа жатдырды. Бу кезиуде Раузат да келди. Ол, эрине да эс бурмай, ич отоугъа ашыгъып кирди да, халатын кийип, бир кескден чыкъды. Биягъыча, диванда олтургъан Исмаил таба къарагъан да этмей, аш юйге озду. Андан табакъкъашык таууш эшитилди. Исмаил, телевизорну ёчюлтюп, Раузатны ызындан аш юйге кирди.

— Шёндюге дери къайда айланаса? — деп, Исмаил, эшик жанына тыянып, шош сорду.

— Қъайда болсам да санга башхамыды...— деди Раузат, аш юйню жыйышдыра. Қъатыныны аллай жууабын эшитгенде, Исмаилни кёзлери къарангы этдиле, юй тубю башына бурулуп баргъанча кёрюндю. Бир ауукъгъа дери не айтыргъа билмей, сын къатханлай турду.

— Санга не болгъанды, Раузат? — деп сорду Исмаил, жүрегинде чамланыуну оту бираз чёкгенден сора.

— Жукъ да болмагъанды...

— Мен санга сабий туююлме. Ангылаймыса? Не муратынг барды?

Раузат эрине къалай эсе да масхара этгенча къарады да, сёз къошмай, эте тургъан ишин андан ары бардырды.

— Мен санга сорама... Не муратынг барды?

— Башымы аурутма, аллах ючюн болсун! Алайсыз да ауруп турама.

— Угъай, сени манга не муратынг болгъанын айтыргъа керексе. Қъатыным эсенг, къатыным бол, алай туююл эсе...

— Не ахшылыгъынгы кёргенме сени къатынынг болуу?

— Нек айтаса алай? Мен санга аман болмагъанма. Бирге жашагъанлы бир ачы сёзюмю эшитгенмисе?

— Завод да бек, сен да бек. Андан сора сени билгенинг да, ангылауунг да жокъду. Манга уа жашау этерге керекди...

Раузат аш юйден кюкюреп чыкъды да, тюзюнлей ич отоугъа барып, халатын да тешмей, ундурукъгъа ауду. Исмаил, не этерге билмей, хайран болду. Диваннга чёгюп, эки къолу бла башындан тутуп, тынгылады.

— Мындан ары мен сени бла жашау эталлыкъ туююлме,— деди Раузат.

Исмаилны жүреги тамагъына буштукъ болуп, солууун алыргъа къоймагъанча кёрюндю. Кеф адамча, санлары бошайып, кёзлерин чарс басды.

— Мен тели уа сау жыл кюрешип тапхан рацпредложениямы заводда къабыл кёргенлерин айтып, сени бир иги къууандырайым деп, аякъ тюбюмде чёп сынмай, юйге ашыгъып келгенме,— деди Исмаил, башын чайкъай.

— Анга сен къууан, мен нек къууанама.

— Не болгъанды санга, Раузат?

— Мен санга айтырымы айтханма.

— Сабийибизни юсюнден сагъыш этмеймисе?

— Аны ючюн бир да жарсыма.

Исмаил андан сора жукъ да айтмады. Туруп костюмун кийди да, тешекде тынч жукълап тургъан жашчыгъыны аз терлеген къызыл ууртчугъундан уппа этип, юйден чыкъды. Тышында анга сүху желчик тюбеди. Шахар жукъугъа бёленип эди. Жалан да анда-мында эсленнген бир къауум чыракъ, къарангы кечени жарыталмагъанча, мутхуз жанадыла...

Кечесин жукъусуз ашыргъан Раузат экинчи кюн ишге тозурап келди. Аны ол халын кёрген Халимат да бираз тынгысыз болду. Раузатны къоллары къалай эсе да ишге жарашмай эдиле. Ол бир затны этип башласа, аны къоюп, башха затны къолгъа ала эди. Ийнени халысын терк-терк юзе эди. Биразгъа дери Халимат тёзе турду да:

— Бюгюн не къайгъынг барды? — деп сорду. Халиматны аллай соруун сакълап тургъанча, эслемей ийнени бармагъына чанчып, Раузат ынжыр-мынжыр этди.

Театр жангы спектаклни салыргъа хазырланады. Аны себепли Халиматны бла Раузатны ишлери кёп эдиле. Алыкъа артистлени бирини да спектаклни кезиуюнде киерик кийимлери хазыр туююлдю. Режиссёр бир жанындан, артистле уа экинчи жанындан ашыкъдыра эдиле. Ишни быллай къыстау кезиуюнде Раузатны кёлсюзлюгю Халиматны бегирек да тынгысыз этди.

— Бир да ангыламайма. Ауругъан ишми этесе? — деп сорду Халимат дагъыда.

— Тилейме, манга урушма,— деди Раузат жалынган халда.

— Исмаил?..— деди Халимат, ёню тюрленип. Хау дегенча, Раузат башын кымылдатды.

— Жангылганса. Артда кеч болур. Ол заманда санга киши да болушмаз.

— Костюмер цехге Къаншау кирди. Аны кёргенде, Раузат элгенгенча болду.

— Къалайды мени костюмум, хазыр боламыды? Эшитмедим демегиз, ариу тигигиз, мен киеуню ролюн ойнарыкъма. Киеу а къаллай костюм кийиучюсюн кесигиз билесиз. Ха-ха-ха...— Раузатха кёз кысып, Къаншау чыгып кетди.

— Муну ючюн деп юйюрюнго чачхан, сени акъылынг болурму? — деди Халимат, Раузат таба бюсюремей къарап.

— Не этейим да? Суйгенме. Дуняда ансыз жашауум болмазлыкъ сунама.

— Мен санга айтханма, Къаншау тутхучсуз адамды. Сен ичгичини иги адам болуп эшитгенмисе? Эки къатын кьойгъаны уа!

— Ичмезге айтханды.

Халиматны кёлю кюлдю.

Ингирде, Раузат ишден чыкьгъанда, Къаншау аны сакълап тура эди. Ала паркга ташайдыла.

— Не болдунг? — деп сорду Къаншау, Раузатны кьолундан тутуп.

— Сен суйгенча болгъанды,— деди Раузат, ауур кючсюноп.

— Мудах болма, ариучугъум. Ол санга ушамайды...— Алай айта, Къаншау Раузатны чачын акъырын сылады.— Жюрек жарыкьлыгъынгы бузма. Хар ким да жашауда кесини насыбын табаргъа керекди. Мени насыбым сенсе, сени насыбынг а — мен.

— Кече ортасында ол юйден кетгенде, анга жаным бек буругъан эди.

— Не хапарды ол? Сен алай айтсанг, мени жаныма тиерге боллукъса! Сен аны унут! Аны атын эсинге тюшюрме, манга да сагъынма.

— Аракъы ийисинг чыгъады. Ичмезге айтхан эдинг да.

— Бююн репетицияда режиссёр бла туююшгенме да, аны ачыуундан бир кесекчик уртлагъанма,— деди Къаншау, къашларын туююп. Раузатны соруулу кёз къарамы Къаншауну кёкюрегинден ёрге акъырын сылжырай барып, жюлюнмеген сакъалында тохтады.

Эки жыл чакълы заман озду. Ноябрь айны ал кюнлери. Халкъ байрамгъа хазырланады. Заводдан чыгып бара, Исмаил сагъатына къарады. «Охо, ашыкъмайым, алыкъа заман барды»,— деди да тюкеннге кирди. Андан бир къауум затла алып, аланы да газетге тап чѳргеп, жашчыгъы окъугъан школгъа барды. Ючюнчю классда ахыр дерс бара эди. Къонгуроу къагъылгъынчы Исмаил, арыбери айлана, коридорда турду. Къонгуроу да урулду. Къонгуроу бла бирге Исмаилны жюреги да зынгырдагъанча болду. Жашчыгъы окъуучу классны эшигини аллына барып сюелди. Дауур этип андан сабийле чыгъа тебиредиле. Исмаил аланы хар бирине жарыкъ ышарып къарай эди. Алай ол кесини жашчыгъын кѳрмегенде, жюреги къыйналды. Классдан бек артда чыгып келген устаз Исмаилны кѳрюп, босагъада тохтады.

— Ингир ахшы болсун, Елена Ивановна,— деп, Исмаил башында папахын кѳлуна алды.— Алийни кѳрмедим. Ол бюгюн дерсге келмегенмиди?

Устаз аны классха чакъырды.

— Олтур,— деди анга Елена Ивановна. Исмаил партаны узун шинтигини къыйырына чѳкдю.

— Алийни анасын мен бир ненча кере школгъа чакъыртханма. Алай ол келмегенди,— деди устаз.— Сабий бузулгъанды. Осал окъуйду. Бир тюрюю сылтаусуз школгъа келмей къалады. Эх, сиз атала, къалай ташжюреклезиз. Сен къатында болсанг, ол алай этмез эди. Не десенг да, сабий атасына бек тынгылайды.

Устазны сѳзлери Исмаилны жюрегине сюнгюча чанчылдыла. Ол устазгъа жукъ айталмады. Не айтыргъа да билмей эди. Озгъан кюнлени ачыуу къайтып келип, башындан хуру болуп оюлгъанча кѳрюндю. Жеринден акъырын къобуп, эшик таба тебиреди.

— Папахынгы унутуп бараса,— деди устаз аны ызындан.— Жанынга тийдим сунама, кечгинлик бер...

Исмаил устазны ол сѳзлерин да эшитмеди, школдан къалай чыкыгъанын да сезмеди. Къайры эсе да ѳрге кетип, нек эсе да ызына бурулду. Кѳз байланып тебиреген эди. Юйледе чыракъла жаннгандыла.

— Исмаил, айлана кетип, къалай эсе да алгъын жашаучу юйюню къатына келди. Ол бери келгени ючюн кеси кесине сейир окъуна этди. Аны бери жашын кѳрюрге тартынган жюрегими алып келди огъесе ачыулу сагъышланы туманында ажашыпмы келди... аны тюзюн билген къыйын эди. Не да болсун, Исмаил юйюню аллында, ке-

чеги кьалауурча, бираз сюелип турду. Сора, таукел этип, атлауучла бла ёрге чыккыды. Таныш эшиги... Бояуу бир кесек онгганды ансы, жукъ да тюрленмегенди. Юйден не эсе да дауур эшитилди. Исмаил эшикни зынгырдатуучу кнопкасына кьарады. Ол жашауунда аны азмы басханды. Алай бу жол ол кнопка анга лагъымча кёрюнеди. Кьолу узала баргъанлай, жюреги да тамагъына келе башлагъанча болады.. Бу кезиуде юйде жашчыкыны: «Мамагъа тийме...» — деген назик ауазы аны кьулагъына чалынды. Аны эшитгенде, кьонгуроуну кьалай зынгырдатханын Исмаил кеси да эслемей кьалды. Эшикни Раузат ачды. Аны жиямсырагъан кёзлери Исмаилны кёргенде, орунларындан чыгъыпмы кетедиле дегенча, уллу жандыла.

— Мен Алийге келгенме,— деди Исмаил, ауазы кьалтырай. Ол Раузатны ызындан юйге кирди. Атасын кёргенлей: «Аття»,— деп чабып, Алий аны тобукъларына чырмалды. Исмаил кьолунда чулгъамын анга берди. Бу кезиуде Исмаил столну ары жанында кьутургъан бугъача кьарап тургъан Къаншауну эследи. Стол юсюнден эки бош шеша бла аууп тургъан стакан. Исмаил эсин жашына бурду.

— Бюгюн школгъа нек бармагъанса? — деп сорду ол.

— Дерслерими этмеген эдим да, Елена Ивановна урушур деп кьоркьгъандан бармай кьалгъанма.

— Дерслеринги уа нек этмегенсе да?

Жууап берирни орнуна, Къаншаугъа буюгъуп кьарай, Алий атасына бютюн да жууукъ кысылды...

— Телибаш кибиб нек тураса? Сен адам айтханны ангыламаймыса? Тюкенни этилир заманы жете турады,— деп гюрюлдеди Къаншау мюйюшде буюгъуп тургъан Раузатха.

— Ичгенинг боллукъду. Мен бир жары да барлыкъ туююлме,— деди Раузат, кёз жашларын сыйпай. Къаншау, столда бош шешаладан бирин сермеп кьолуна алып, Раузатха керилди.

— Тийме,— деп кычырыкъ этип, Алий анасыны аллына чапды. Раузат Къаншаудан кьоркьуп, жыйырылып, гупшун болду.

— Тиширугъа кьол кётюрюу кишилиб туююлдю,— деди Исмаил, эки кёзюне кьан чапхан Къаншауну билегине жабышып.

— Сен а не этесе? — деди Къаншау, Исмаилгъа огьурсун кьарап. Сени бери ким чакъыргъанды?

— Мен жашны кёре келгенме.

— Ит кючюгюнгю да ал да, мындан думп бол! — деп тартышды Къаншау.

— Бир да кьоркъма, мен мында кьалыргъа келмегенме.

Исмаил эшик таба бурулду.

— Аття, кетме, Къаншау маманы туйген этерикди,— деп, жияп, Алий атасыны этегине жабышып тохтады.

— Барамыса тюкеннге огъесе бармаймыса? — деп, Къаншау буюгъуп тургъан Раузатны эки-юч кере жыягына урду.

Исмаилны ичинде от жаннганча болду. Раузатны кьоруулай, аны аллына кьалай сюелгенин да билмей кьалды. Бу кезиуде, тишлерин кыжылдата, Къаншау Исмаилны жагъасына жабышды.

— Ёлюргеми келгенсе бери?

— Тели болма, Къаншау,— деп, Исмаил аны кесинден айырыргъа кюрешди. Алай, Къаншауну сингир кьоллары Исмаилны жагъасына нал кысхашча жабышып иймедиле.

— Къой, Къаншау,— деди ол биягъы.

Алай Къаншауну жууашыр халы жокъ эди. Ол, Исмаилны жагъасындан тарта келип, тобугъу бла къарын тюбюне урду. Бир-эки такъыйкъагъа Исмаил солууун алалмай кьалды. Къаншау экинчи да керилди. Алай бу жол а жетишалмады. Сакъал тюбюнден тийген къарыулу, ишчи жумдурукъ эски тулукъча чулгъандырып, Къаншауну жерге тёнгеретди. Исмаил жагъасындан тутуп, аны ёрге сюеди. «Барын да кечерге боллукъду, алай жашымы кёз жашларын а кечмем»,— деди ол ичинден.

— Къой, ёлтюресе муну,— деп, Раузат Исмаилны билегинден артха тартды. Исмаил жукъ да айтмай, юйден чыкъды. Чамлангъан жүреги, кёкюрегине сыйынмагъанча, ёрге, тамагына келди.

Тышында къарангы эди. Исмаил юйню мюйюшюне жетгенде, ызындан «Аття»,— деп кычыргъан ауаз эшитилди. Исмаил артха бурулду.

— Аття, мен да сени бла барама,— деди Алий, атасыны тобукъларына чулгъанып. Исмаил аны кьойнуна алып, жыягын жыягына кысды...

ФАТАР

Андрей кече узуну кёзюн кысмады. Танг атхынчы төшегинде бурулуп, сытылып, кючсюнюп турду. Юй бийчесини: «Аллай бир кыйнама кесинги. Не этерикбиз, тэзербиз. Бу жол бермеселе, экинчи жол берирле...» — дегени да тынчайтмагъанды Андрейни кыызгъан жүрегин. Ол танг аласы бла турду да, ашагъаны да болмай, ишине кетди. Андрей заводха келгенде, проходнойда олтургъан тишируу:

— Былай эртте уа?! — деп, сейир этди. Андрей анга жууап кыйнама турмады. Кеси ишлеучю цехге барды да, ишчи-кийимлерин кийип, станогуну кнопкасын басды. Аны ауур, темир тауушу шошайып тургъан цехни ичин дауургъа алдырды.

Андрейге быйылгъы жыл аман башланмагъан эди. Ишде болдургъан ахшы жетишимлери ючюн «Знак почёта» деген орден бла саугъаланганды. Андан сора туугъанлы кыркъ жыл толуп, аны да, юйюрю бла бирге кыуанчлы болгилегенди. Барысындан да игиси уа — быйыл ол фатар алдыргъа керекди. Очереди жетгенди. Ол ишден юйюне келгени сайын:

— Папа, кыачан бердиле бизге фатар? — деп, сабийлери төгерегинден алып, соруу этип тохтаучудула. Андрейни юй бийчеси уа, бир кыуум хапчукларын кысып, хазыр окыуна этгенди. Ала адам юйюнде жашагъандан эригендиле. Эркин кымылдаргъа онглари болмай, жашаулары ётюп барады. Алай энди кёп квалмагъанды. Быйыл алагъа аталары ишлеген заводдан фатар берликдиле. Кеслерини журтлары боллукъду. Бирсилеча насыплы жашауыгъа чыгъарыкъдыла. Аналары экинчи, ючюнчю этаждан ёрге кётюрюлюрге суймегенин айтса, сабийлери уа: «Угъай, биз бек башына чыгъаргъа сюебиз. Андан хар зат да ариу кёрюнюрюкдю!» — деп, уллу даулашыучудула...

Алай бюгюнлюкде уа ол юйюрю суу кыйыгъанча болганды. Бетлерин да, жүреклерин да мудахлыкъ бийлегенди. Сабийлени бек гитчеси — Олеса, фатар бермейдиле дегенин эшитгенде, кеси кесин тыялмай, кёп жилигъанды. Аталары уа, кече узуну жукълаялмай чыкыгъанды.

Заводну администрациясы партком бла да, профком

бла да келишип, Андрейге жетерик фатарны башхагъа берирге деп оноу этгенди. Андрейни кесин да чакъырып, анга халны ангылатхандыла. Экинчи жол биринчи фатар аныкты боллугъун да айтхандыла. Андрей аны унамагъанды. «Очередь меникиди. Манга жетерик фатарны бир кишиге да берлик туююлме!» — деп тохтагъанды. Администрация жаны не бек кюрешген эсе да, анга бой салдыралмагъанды.

— Сизни оноуугъуз терсди. Мен аны бла бир заманда да келиширик туююлме,— дегенди ол. — Мен терс эсем, вопросну коллективни аллында салыгъыз. Кимни тюз, кимни терс болгъанын ишчиле тохташдырсынла. Ала айтханынга мен угъай дерик туююлме.

Быланы тюненеги даулашлары аны бла бошалгъанды. Бюгюн ишден сора заводну коллективи жыйыллыкъды. Администрация бла заводну алчы ишчиси — Андрейни араларында фатарны юсюнден чыкыгъан даулашны сюзерикди...

Жыйылыуну профкомну председатели ачды да, сёзю заводну директоруна берди. Ол залда олтургъанлагъа ишни болушун кысха айтып ангылатды:

...— Уллу урушну ёртенинде, жанларын, къанларын аямай, Туугъан журтубузну азатлыгъын сакълагъан жигит адамларыбызгъа биз кесибиз хурмет этмесек, тыш кыралладан келип, алагъа киши да намыс берлик туююлдю. Севридов Андрей аны ангыларгъа суймейди. Кесигиз билгенликден, Адрахман Темиркулов бизде кадрланы бёлюмюнде ишлейди. Ол Уллу Ата журт урушха къатышханды. Немецли фашистле бла сермешгенди. Заводну администрациясы, партком, профком да кенгешип, бу жолгъу фатарны Адрахман Алиевичге берирге деп оноу этгенбиз. Кертиди — очередь Андрейниди. Фатарны ол алыргъа керек эди. Алай Адрахман Алиевич урушха къатышхан адам болгъаны себепли, бек алгъа фатар бла аны жалчытыргъа борчлубуз. Башындан да буйрукъ алайды. Андрей Севридов заводубузну алчы ишчисиди. Анга кишини да дауу жокъду. Алай бу ишни юсюнде ол кесини сезимсизлигин, ырахматсызлыгъын, хурметсизлигин да кёргюзтюп тохтагъанды. Заводубузну жашауу бу фатар бла бошалып къалмазлыгъын биз анга айтханбыз. Энди фатар сёзсю анга бериллигин да ангылатханбыз. Алай Андрей аны да унамагъанды. Ол заводну администрациясын да, парткомну бла профкомну да терс оноу этгенге санайды. Ма, жыйылгъаныбыз да аны ючюндю. Ким терс, ким тюз болгъанын сиз сюзюгюз.

Залны ичи дауур болду. Арт шинтикледен олтургъанла-

дан биреулен жеринден турду. Ол сёз айтыргъа деп тургъаны хакъ эди. Алай, неден башларгъа билмегенча, сакъышланып къалды. Залдагъыла да аны сакълай, шум болдула. Орнундан тургъан — заводну хурметли ишчисиди. Жыл саны пенсиягъа жууукълашханды. Эки-юч кере да ол кесини уллу, ауур къоллары бла башында агъаргъан, жукъа чачын артха сылады.

— Андрей партиягъа кире туруп анга рекомендация бергенледен бири мен эдим, — деди ол сабыр халда. — Аны кесин да бек алгъа токаръ усталыкъгъа мен юйретгенме. Ишни суйген адамды. Бирге ненча жыл ишлей эсек да, мен аны бир тюрлю аман къылыгъын кёрмегенме. Алай бу жол этгенин а тюзге санамайма. Фатар ючюн фронтовик бла жагъалашмакълыкъ иги туююлду. Намыссызлыкъды. Биягъында директор бек тап айтханды. Мен кесим да урушда къан тегюп къайтханладан бириме. Бизге, фронтовиклеге, кеси халкъыбыз, урушдан сора ёсген жангы теглюбюз намыс этмесе, тышындан келип, бизни башыбыздан киши да сыларлыкъ туююлду. Биз кёрген къыйынлыкъла унутулмазгъа керекдиле...

Дагъыда селешгенле кеп болдула. Алай Андрейни жанындан сюелген адам чыкъмады. Ахырында Севридовну кесине сёз бердиле. Не айтырыкъ болур дегенча, анга залдан кеп кез къарады. «Терслигин бойнуна аллыкъды...», «Адрахман Алиевичден кечгинлик тилерикди...» — деп, бир бирге къуш-муш этгенле да бардыла.

— Сиз барыгъыз да тюз айтасыз, — деди Андрей, хар сёзю ызындан тыйгъыч белги салгъанча, солуун тыя. — Урушха къатышханлагъа хурмет этерге керекди. Алай бош хурмет угъай, уллу хурмет! Битеу халкъыбызны оюму, ниети да алайды. Мен а ол затха къажар болгъан сунасыз. Алай туююлду. Не уллу игиликни да бек алгъа урушха къатышханлагъа этерге керекди. Мени ниетим да алайды. — Андрей юч-тёрт такыйкъа чакълы бирге тохтанды да, жетел да этип, солуун ичине тартды. Кез къарамын мудахлыкъ бийледи. — Уруш башланганда, манга ол бир жыл болгъан эди. Ол заманда биз Ростовда жашаучу эдик. Биринчи кюнден окъуна атам фронтха кетди. Анам, мен, сора мени тёрт да кичи эгешчигим юзде къалдыкъ. Атам бла анам бир заводда ишлеучю эдиле. Уруш башлангандан сора, ол заводда снарядла этип тебирейдиле. «Балам, сен энди уллу жашса. Заводда хазна эр киши къалмагъанды. Фронтха кетгендиле. Атамы орнуна сени кибикле сюелмеселе, кимле сюелликдиле?..» — деп, мени биргесине кеси ишлеген цехге элтген эди. Анда менден таматаракъла да, менден гитчерекле да

бар эдиле. Артдан артха биз бютюн да кѣп болабыз. Он эки, он тѣрт сагъатны юзмей ишлеучю эдик. Сабий бол-сакъ да, Туугъан жерибизге келген уллу палахны биз сезе эдик. Аны себепли, ийнаныгъыз сиз манга, ачдан кѣзлери-биз къарангы этип, башыбыз тѣгерек айлана тургъанда да, станокларыбызны къатларындан кетмей, ахыр кючюбюзге тыянганча ишлерге кюрешиучю эдик. Аллай кюнлени биринде, станокга алдырып, онг къолуму эки бармагъын да юздюртген эдим. Дохтур аны байлап бошагъанлай: «Энди юйюнге бар!» — деп буюрду. Алай мен станогума къайтхан эдим. Алгъын ишими эталмасам да, сау къолум бла, нѣгерлериме заготовка келтирирге болуша эдим. Бир ыйыкъдан а ма бу чолакъ бармакъларым бла биягъы станогуму артына сюелген эдим. Артда уруш бизни ша-харны босагъасына да жетди. Бир кече хауа тревога бол-ду. Анам да, мен да, эгешчиклерим да, бешинчи этажда фатарыбыздан къачып, тышына чыкъдыкъ. Юйню тюрюнде подвалгъа бугъаргъа керек эдик. Адам асыры кѣпден, ары алай терк киралмадыкъ. Кирген да этерик болур эдик, анабыз: «Ашыкъмагъыз, алгъа ууакъ сабийле кирсин-ле...» — деп, бизни аллыбызны тыйды. Ол кезиуде юйню ал-лына бомба тюрюп чачылды. Анам да, эки эгечим да алайда ёлдюле. Фашистлени шахарыбыздан къыстагъан-ларындан сора, мен биягъы заводубузгъа бардым. Ол ууа-лып эди. Болса да, жыйылып, биз аны бир цехин къура-дыкъ да, биягъы снарядла чыгъарып тебиредик. 1944-чю жылны ахырында бир буту да кетип, санында башха ауур жаралары бла да атам урушдан къайтды. Ол бек къыйын эди. Амалсыз кюнлерибизден биринде анамы эгечи келди. Ол атамы да, мени да, эки эгешчигими да бери, кеси жа-шагъан жерге — Нальчикге алып келди. Эки ай да озгун-чу, атам уруш жараларындан ёлюп кетди. Мен а бу за-водха ишге кирдим. — Андрей, жюреги такъыр болуп, сѣ-зюн тохтатды. Бираздан ол эс жыйгъанча болуп айтды: — Кечгинлик беригиз, сизге жашаууму айтып заманыгъызны алгъаныма. Алай, манга ийнаныгъыз, мен аны сиз манга жарсыгъыз деп айтмайма. Мен аны айтханым башха зат ючюндю. Адрахман Алиевичге да, бирси фронтовиклеге да мени дауум жокъду. Ала къолларына сауут алып, къанлы душман бла сермешгендиле. Урушха къатышхан жигит-ледиле. Мени кибикле уа? Биз а къатышмагъанбызмы урушха? Биз а сынамагъанбызмы урушну къыйынлыкъ-ларын? Ол замандагъыла барысы да урушну ичинде бол-гъандыла. Бирле душман бла къолларына сауут алып сер-мешген эселе, бирле уа жугарла бла жер къазып, станокла бла сауут-сабала ишлеп сермешгендиле. Кеслери ачдан

тарала турганлай, аууз кѣбынларын фронтха ийгендиле. Ол а сермеш тѳююлмюдю? Уруш битеу совет халкѣгѣ бирча уруш болгѣнды. Ол замандагѣ совет адамла бары да урушха кѣатышхан жигитледиле деп мен алай санайма.

Андрей Севридов жерине олтурду. Зал шум болду. Бир адам базынып бир сѣз айталмай тохтады. Ахырында Адрахман Алиевич жеринден турду. Энди ол а не айтырыкѣ болур дегенча, залдагѣыланы эслери анга бурулду.

— Андрей тюз айтады,— деп, Адрахман Алиевич жерине олтурду.

* * *

Юч кюнден, Севридов кесини юйюрю бла жангы фатаргѣа кѣчдю. Адрахман Алиевич гюл кѣысым бла Андрейни фатарына барып, аны кѣууанчлы сабийлерин, юй бийчесин да жангы журтлары бла алгѣышлады.

К И Е У

Къаншауну ныгъышха чыккыгъанын кёрселе, элли жашла аны ызындан ары бармай къалмаучудула. Къаншау лакъырдачы къартды. Аллай адам бла безирерге ким суймейди дейсе. Болса да жашланы аны ызындан сюрюу болуп айланмакълыкълары къартны къуру лакъырдачылыгъы бла байламлы туююл эди.

Къаншауну Салима деп ариу кызы барды. Жашлагъа тынчлыкъ бермей, аланы къарт атаны ызындан тиздирген да олду. Аны Къаншау кеси билмей туююлдо. Билип, не ыйтырса, бухар бёркюн да алчи кийип жорюйдю.

Салимадан башха Къаншауну туудугъу болмагъанды. Ол да аны экинчи къатынындан туугъанды. Биринчи къатыны бла жыйырма жылдан артыкъ жашап, сабийлери болмагъандан сора айырылгъан эди. Экинчи къатыны уа Къаншауну къартлыгъына кыыз табып, аны къууандыргъанды. Кыыз а аллай кызымыды! Аны субайлыгъы битеулей Уллу тарда жашагъанланы аузуна тыюгенди.

Салима шёндю элде туююлдо. Ол Ростовда медицина училищеде окъуйду. Элде амбулатория ачылгъандан сора анда ишлерге элли кеси ичинден адам болса игиди деген хыйсап бла жиберген эдиле Салиманы ары. Ол да окъургъа кетип жыл да озгунчу, анасы ёлюп къалады. Салима юйюне къайтады. Анасыны бушууу селейгенден сора Къаншау кызына:

«Энди окъууунга къайт»,— дейди.

«Угъай, атам. Мен сени жангызлай къоюп къайры кетеме. Сен къартайгъанса. Къатынгда ашынгы этип, кийимлеринги жууп берирча адамынг болмаса къыйналырса. Аны себепли мен окъууну къояргъа керекме»,— дейди кызы.

«Угъай, кызым, угъай, окъууну къояргъа жарамаз. Мени ючюн жарсыма. Манга да бир аллах айтхан болур. Эллилерибиз мени атып къоймазла. Эх, кызым, окъумагъанны кёзю сокъур деп бош айтмагъандыла...» — деп, Къаншау кызыны жюрегин жапсарып, ызына ийген эди.

Андан сора юч жыл озду. Къарт Къаншау кеси айтханлай, эллилери аны атып къоймагъандыла. Ала Къаншауну хар жумушуна да кёз-къулакъ болгъанлай тура-

дыла. Ол кеси да юйде олтурууну артыкъ суйген адам туйюлдю. Къолундан келгени чакълы колхоз ишге да къатыша, арбазында малчыкъларына да къарай, башхалагъа артыкъ уллу ауурлугъун да жетдирмейди. Эриксе уа ныгъышха чыгъады. Къызындан умут этип айланнган жашла бла безирейди.

Къаншау къоншу жашлары — Хасанны бегирек жаратыучуду. Ол ачыкъ айтып къоймаса да, ичинден аны киеулюкге сайлагъанды. Колхозда иги къармашхан жашладан бириди. Адеплиди. Таматалагъа намыс эте биледи. Аракъы ичмейди. Бирсилеча эркеленип, орамлада тютюн букъулатмайды. Къаншауну малчыкъларына биченни да жыл сайын ол чалады. Ташыргъа да болушады. Къысхасы, Къаншаугъа киеулюк этеди. Андан озгъан киеу Къаншаугъа да керек туйюлдю. Кесини ичиндегин Хасаннга ачыкъ айтып билдирмесе да, ол анга бирси жашладан эсе бегирек ышаннганын а сездирип туруучуду. Къаншау кеси къара танымагъан адамды. Къызындан келген письмону Хасанны чакъыртып, анга окъутдуруучуду. Салимагъа письмону да кеси аузу бла айтып анга жаздыртыучуду.

Аны себепли Хасан кимден да бек кесин биринчи киеулюкге санап, Салиманы теркирек къайтырын ашыгъып сакълайды. Салима уа энди къайтыргъа керекди. Быйыл аны окъууу бошаллыкъды.

Алай элни бирси жашлары да Салиманы къайтырыгъын Хасандан кем ашыгъып сакъламай эдиле. Къаншаугъа кеслерин ариу кёргюзтюр ючюн ала да билген амалларын этедиле. Къаншауну къатында аладан бири да тютюн ичмейди. Хапарыбызны анга бирле жетдирип къоярла деп, жашланы кёбюсю аракъы ичгенни да унутхандыла. Къарт окъуулу адамны бегирек жаратханын сезген жашла уа, ныгъышха газетле бла журналла алып барыучудула. Ала Къаншауну кёз туурасында ташлагъа олтуруп, алып келген газетлерин бла журналларын окъургъа кюрешиучюдюле.

«Не жазылады газетледе? Манга да айтыгъыз», — десе уа, ала къартны тегерегин алып, бир бирге ал бермей жаншаучудула. Бютюн да Салиманы кёп турмай къайтырыкъ хапары чыкъгъанлы уа, киеулюкле Къаншауну басхан ызын басып: «Этер жумушунг бармыды?..» — деп, къангал этегине такъмакъ болгъанлай айланадыла. Къызыны къайтыр заманы жууукълашханлы Къаншау кеси да жарыкъ болгъанды. Лакъырдачылыгъы бютюн бек ачылгъанды. Бухар бёркюн тюшге дери онг жанына аудуруп кийсе, тюшден сора уа сол жанына аудуруп киеди.

Ариу кюн эди. Къаншау гулоу тыягъын да къолуна

алып, юйюнден чыкъды. Ол да сехлерини къатына жете баргъанлай, алайгъа почтачы келди. Ол кесини къара артмагъындан письмо чыгъарды да, аны Қъаншаугъа берди.

— Қъызынгданды,— деп, почтачы жолуна кетди. Қъаншау къоншу юйге къарады. «Арабий, Хасан юйде болурму?..» — дей, ол конвертни жыртды. Аны ичинден къагъыт бла бирге сурат да чыкъды. «Бу уа не затды?» — деп, кёзлерин да сыйпай, Қъаншау суратха къарады. Анда — экеулен. Бири — Салима, экинчиси уа — жаш!

— Кимди бу? Мен муну танымайма,— деп мурулдады ол кеси кесине. Суратха къарай кетди да, сора аны къойнуна сукъду. Бу кезиуде, жер тюбюнден чыкъгъанча, сехлени ары жанындан Хасан кёрюндю.

— А-а, сенмисе? — деп, Қъаншау анга жарыкъ болду. — Қъыздан къагъыт келгенди. Ма, окъучу. Не зат жаза эсе да бир эшитейик.

Хасан, къууанчлы болуп, Қъаншауну къолундан къагъытны сыйырып алгъанча терк алды. Окъуду:

«Багъалы атам, къызынгдан къызыу, тансыкълыкъ салам ал. Атам, мен окъууну бошадым. Энди юйге барама. Аллыма къара. Атам, тилейме, айып этме... юйге экеулен болуп барабыз...»

Хасан, окъугъанын къоюп, Қъаншаугъа соруулу къарады. Қъаншау да, ишни болушун толу ангылаялмай, алай бир тапсыз затны сезгенча, Хасаннга къарады.

— Не... Не дейди? Экеулен дегени уа неди? Тауусулупму къалды? Андан ары жукъ айтмаймыды?

— Салима эрге баргъанды,— деди Хасан, мудах болуп.

— Эргеми?.. Не?.. Қъалай?..

— Борис деп оруслу жашха баргъанды.

— Оруслуму?.. Ы-ы-ы?.. Оруслуму дейсе?..

— Кёп турмай экиси да келликдиле,— деп, Хасан письмону да Қъаншауну къолуна тутдуруп, бурулуп кетди. Қъарт, не этерге билмей, аузу да ачылып, жерге ургъан къазыкъча, сехле къатында сын болуп, сюелип къалды. «Не дейди бу?.. Мени къызым оруслугъа эрге баргъандымы дейди? Угъай, угъай... Ол ётюрюкдю. Салима алай этерик туююдю...» — дей, Қъаншау къолунда письмогъа къарады. Сора, сурат эсине тюшюп, къолун къойнуна сукъду. «Бумуду Борис дегени? Ийнанмам. Ёлсем да ийнанмам...»

Санлары тюшюп, башын да чайкъай, артха бурулду. Юйюне кирди да, тапчаннга олтурду. Саудан ёлю болуп, тёшекге тюшдю.

Салима оруслугъа эрге баргъанды деген хапар да би-

теу элге терк жайылды. Ингирде, ахшам артында Қыаншауну юйюне Тембот эфенди келди.

— Сени кызынг кыруу сени бетинги угъай, битеу элибизни бетин да жойду. Аллаи туудукъну аллах кыаргъасын! — деп, Қыаншауну юсюне алынды. Кыарт аузун ачып бир сёз айтмады.

— Ким кёргенди, ким эшитгенди, буслийман киндикден юзюлген тишируу гяуургъа эрге баргъанды деп! Жаханимни жети кыатысына барлыкъ, гюняхлы мынафыкыладан бири болдунг, Кыаншау. Энди сен намаз этип да кыйналма, ораза да тутма. Ала санга болушурукъ туююлдуле.

Тембот эшикни да кыаты уруп, алай кетди. Кыаншауну кёзлери жиямулкыладан толдула.

«Ай, кызым, кызым,— деди ол, эринлери кыалтырай. — Кыаллай асылыкъ иш этдинг сен. Кыартлыгъыма башымы бешиликге кыалдырдынг да. Энди не этейим мен?.. Кызым орусла бла бери келгинчи мен мындан думп болургъа керекме. Энди мен туугъан элимде уллуну, гитчени бетине да кыараялмазча болгъанма. Аллах, мени бююннге дери нек жашатдынг?..»

Кыаншауну ахшы умутлары оюлдула. Кызым окыуун бошап келсе, элде жашладан бирине барыр да, мен да кыартлыгъымда аны кыатында жашарма, аны кыолунда ёлорме деучю эди. Сунмай тургъанлай, этген муратлары кыол болуп, хауагъа чачылдыла да кетдиле.

Тембот эфенди уа ол ингирде элни ичинде кирмеген юйю кыалмады. «Барып Кыаншауну бетине туюкюрюгюз!..» — деп юскюрдю ол адамланы. Алай эфенди айтханша артыкъ уллу эс бурмай:

«Сюйген болур да баргъан болур. Аны аллай бир не аманлыгъы барды»,— дегенле да табылдыла. Тембот эфенди уа алагъа да налат береди.

Кыаншау башын юйден чыгъармай тохтады. Бу не болуп кыалды деп, аны жокылагъан адам да болмады. Кыон сайын Кыаншауну арбазына он кере кыайтып кириучю Хасан да бери жолну унутханды. Ахлулары окыуна келмейдиле.

Баям, ала да Темботну ууазына сыйынып тохтагъанлыкылары болур. «Кыаншауну журтуна аягъын ким басса да, ол жаханимли боллукъду!» — деп эсгертгенди эфенди жамауатха.

Арадан кёп эсе, аз эсе да, юч кюн озду. Кыаншауну жашауунда ала аны бек кыйын кюнлери эдиле. Кеси да, ону жыл башын жастыкыдан кётюрмей ауругъан саусузча, кыарыусуз болгъанды.

— Эй, маржа, хорлатып кьойдум ушайма да,— деп, ол тапчандан кётюрюрге умут этди. Санлары ташча ауур эдиле. Юйню ичи да — кьаппа-кьарангы. Бир заман да эшик ачылгъанча болду.

— Атам, юйдемисе?

Къызыны ауазын эшитгенде, Къаншауну жүреги элгенди. Башын кётюрюп, босагъа таба кьарады. Алай сёз а айтмады. Къызы келсе, ол аны бла сёлешмезге ант этгенди.

— Борис, жанынгда сирнегинг бар эсе, берчи. Чыракъны жандырайкь.

Къызыны «Борис» дегенин эшитгенде, Къаншау жаппа-жангыдан ёлю мыллыгы болуп, тапчанына сойланды. Алыкъа аны бу ишге толу ийнанырыгъы келмей, бир гитче умутчугъун жүрегини теренинде сакълап тура эди. Энди ол умут да ёчюлдю.

Салима чыракъны жандырды. Тапчанда жатып кёз акълары ёрге айланып тургъан атасын кёргенде, Салиманы ахы кетди.

— Атам, не болгъанды... ауругъанмы этесе, атам? — деп, Салима, чабып келип, атасыны бойнундан кьучакълады. Атаны жиялумукълары кёз кыйырлары бла энишге саркъдыла.

— Атам! — деди Салима, жүреги тарала.— Нек жийса, атам? Не болгъанды санга?..

Бу халны кёрген Борис, жукъ ангыламай, босагъа кьатында сюелип кьалды. Жолда келе ол Салимагъа: «Сизде адет кьалайды, мен сени атангы кьучакълагъанмы этерикме, огъесе уа кьолун тутупму кьоярыкьма?..» — деп соргъан эди. Салима да суйсенг а уппа окъуна этерсе деп, лакъырдагъа тартдыра, кюлюп кьойгъан эди.

Энди уа тапчанда жатып, аны таба кьарагъан да этмей тургъан кьайын атасына кьалай жанларыгъын билмей, армау болуп сюеледи.

— Бетими жойгъанса, къызым,— деди Къаншау.

— Атам, сени бетинги жоярча мен жукъ этмегенме. Тилейме, жангыз балангы жүрегин инжилтме.

Борис ишни болушун ангылады. Былай сюелип тургъандан а хайыр жокъду деген адамча, Къаншауну кьатына келди.

— Ата, салам алейкум.

Кюн кьакъгъанча, Къаншауну кёзлерине ырахатлыкъ хал келди. Сора ол, сейирсиннген да эте, башын жастыкъдан ёрге кётюрдю.

— Алейкум салам... Ы-ы... Мен а сени оруслу сунуп турама...

— Оруслума мен,— деди Борис.

Къаншауну къашлары сокъур туюмчек болдула.

— Къалай оруслуса, бусурманча саламлаша тураса да?

— Салима юйретгенди манга.

Къаншауну башы деп деп жастыкъгъа тюшдю.

— Ата, сен мени кеси баланга санап къой. Мен ёксюзме,— деди Борис. Къаншау башын жастыкъдан энгда да кётюрдю.

— Ёксюзмеми дейсе?..

— Атамы да, анамы да акъла ёлтюргендиле.

— Ол а тапсыз болгъанды. Акъла мени да ёлтюрюрге аздан къойгъан эдиле,— деп сагъышланды Къаншау. Сора, кызына бурулуп айтды: — Нек мугурайып тураса, сиз жолдан келгенсиз, ач болурсуз. Мен да тоюп туююлме. Ожакъдан тютюнню чыгъар. Къаншауну от жагъасы ёчюлмегенин эл кёрсюн...

* * *

Салима элде амбулаторияда медсестра болуп ишлеп тебиреди. Ол кезиуде тау элде уллу тюрлениуле башланган эдиле. Аладан бек тамашасы — юйлеге электрочыракъла тартуу эди. Аны хапары кёп болса да, билген адам табылмай, ол иш акъырын бара эди. Борис а электротехник эди. Элни оночулары излеген адамларын аллах келтирип кёлларына бергенча, кьюандыла. Чыракъла тартуу ишни ала Борисни бойнуна салдыла.

Ал чурулада адамла Борисге бла Салимагъа кынгыр къарап айландыла. Аланы юслеринден кёп тюрлю ушамангъан хапарла чыгъаргъанла да болдула. Бютюн да бек тыйылмай кюрешген а Тембот эди. Иш аны оноуна къалса, Борисни бла Салиманы элден кыстарыкъ эди. Алай оноу эфендини кёлунда угъай, Совет властны кёлунда эди!

Заман оза баргъаны сайын Къаншауну халы да жауундан сора аяза башлагъан кюнча болуп тебиреди. Ол ачыкъ айтып къоймаса да, киеуюн жаратханды. Аны ишден теркирек къайтырын сакълап окъуна туруучуду. Борис кёп затдан ангылауу болгъан жашды. Аны бла олтуруп хапар айтхан Къаншаугъа хычыуун кёрюнюп башлайды. Бир жол Борис: «Атам, мен сизни адетлеригизге иги тюшюмей, терс этген ишлерим да бола болур. Айтыгъыз, юйретигиз...» — дегенде уа, Къаншауну жюреги артал да жибийди. Ол киеуюню намыслы адам болгъанын тохташдырады. Элде да Борисни юсюнден ахшы хапарла айтыла

башлайдыла. Қъаншау аланы да эшитип, ёхтем болады. Алгъынча, бухар бёркюн бир жанлы кийип, ныгъышха да бара тебирейди.

Элни адамлары электрочыракъланы юйлеринде жанарларын ашыгъып сакълай эдиле. Ол зат — Совет власть башлагъан жангылыкъ эди. Аны теркирек бошاپ, жамауатны ыразы этер ючюн Борис бир бирледе ай жарыкъ кечеледе да ишлеучю эди.

Темир чыбыкъланы юй сайын тарта келип, ол Темботлагъа жетеди.

— Манга шайтан чыракъ керек туююлдю. Думп бол былайдан! — деп, эфенди Борисни арбазына кирирге да къоймай, кыстап иеди.

Иш битеди. Жай ингирлени биринде тау элде электрочыракъла жанадыла. Хар юйню терезесинден нюр жарыкъ чыгъады. Жалан да Тембот эфендини терезелери мутхузлай къаладыла. Ала эски жашауну узакъдан узакъда къала баргъан къарелдилерине ушай эдиле...

* * *

Бу хапарны гитче заманымда манга къарт аппам айтахан эди. Артда, талай жылдан сора мен Борисни сурашдыра, ол элге бардым.

— Эй, жууугъум, не тап келгенсе, — дедиле манга соргъан адамларым, — Борис бюгюн кызын эрге береди.

Тегереги, башы тап жыйышдырылгъан къууатлы юйню арбазына кирдим. Бетлеринде жарыкълыкълны нюрю ойнай, кекеллери агъаргъан экеулен аллыма чыкъдыла. Мен аланы биринчи кере кёргеним бу жол болса да, шашмай таныдым.

Аланы къартлыкъ хорлай башлагъан бетлеринде мен жаш Борисни бла Салиманы эски суратларын кёрдюм.

Ол кюн Борис бла Салима мени иерге унамадыла. Аланы къууанчларында олтурдум. Саулай эл аланы арбазына жыйылгъанча эди. Хар келген Борисни бла Салиманы къуачакълап, алагъа алгъыш эте эдиле.

Бу къууанчлары аланы тогъузунчу къууанчлары эди. Бу жолгъа дери Борис бла Салима сегиз кере той этгендиле. Шёндю эрге чыгъара тургъан кызылары Фатимат а — аланы тогъузунчу туудукълары эди.

Мен ол кюн Борисни бла Салиманы туураларындан кеп къарадым. Ала насыплы эдиле. Ала экиси да манга къая башында битген тереклеча къудуретли кёрюндюле. Нек дегенде, ала бу тау элде миллет къарындашлыкълны биринчи жаниган чыракълары эдиле.

Ж Ы Р Ч Ы К Ъ Ы З

Бир кѣргенлей суймеклик боламыды, болмаймыды? Анга бирле: «Хоу!» — деселе, бирле уа: «Угъай!» — дейдиле. Мен да алгъын угъайчыланы жанындан болуп тургъанма. Алай артда уа...

Артда уа башыма бир иш тюшдю.

Солуу кюн эди. Юйде кѣп олтуруп эрикгенден тышына чыкъдым. Шахарыбызны орамларын къыдырдым. Уллу тюкенлени бирини къатында къызыл-къолан афишагъа кѣзлерим илинип, аны аллында тохтадым. Озуп кетерик эсем да, афишадан кюлюмсюреп къарагъан къыз мени кесине тартды. Жазууланы окъудум: «Жаш жырчыланы Битеусоюз конкурсларыны лауреаты, сыйлы артистка Мальвина...»

Афишадан бир жанына бурулуп кетип тебирегенимлей, жырчы къыз узун кирпиклерини араларындан крест тузгъа ушашлы кѣзлерин мени ызымдан сюзюлтдю. Аны алай этгени манга хычыуун киби кѣрюндю да, жангыдан афишагъа бурулдум. Къызны бетине эслеп къарадым: кенг мангылайлы, тогъай къашлы, ашыкъбурун, толу эринли, эки жыягъында бармакъ бла басханча батычукъла, чачы, бурма болмай, артха сыйдам таралып, къулакъларында гитче сыргъачыкъла... Бир сѣз бла айтханда, аны жапысында илишанла кълмай мен суйюучю илишанла эдиле. Афишагъа къарагъанла менден сора да бар эдиле. Алай жырчы къызны кѣзлери, бирсилени эслемей, жалан да манга бурулуп тургъанча эди.

— Сафар, не сюелесе былайда?..

Бурулуп къарасам, антлы тенгим Жамал къатымда. Алыккъа экибиз да юйдегили болмагъан, эсирик жашлабыз.

— Бу ариу къызны концертине барырк, — дедим тенгиме. Сафар да афишагъа бираз къарап турду да, башын кымылдатды.

— Барсакъ барайыкъ, — деди ол.

Андан экибиз да театргъа кетдик. Жамалны эки шагъырей къызы тюбеди да, аланы да кесибизге нѣгер этдик.

Жамал менден эсе бийигирек, келбетли жашды. Ол

менден кзуру ёсюмю бла угъай, тили бла да озады. Анекдотла айтып тебиресе, кюлдюргенден ёлтюрюучюдю. Къызла да анга бек жууушадыла. Мен аныча болсам, шёндюге дери ююр кзураыгъым хакъ эди. Нек эсе да туугъанлы да уялчакъма мен. Аны хатасындан кёп затдан кзуру къала баргъан сунама мен кесими. Алай уялчакълыгъымдан кзутулургъа не бек адыргы этип кюреце эсем да, ол затха мени къарыуум жетмейди. Ма бусагъатчыкъда да шагъырей къызла бла Жамал эркин безиреп, аланы жарыкъ кюлдюреди. Мен а аланы кватларында, аузумда сууум болгъанча, сёзге кватышмай, тынгылауну ийип барама. Бир бирледе тенгим къызланы серилтеме деп оздуруп ийсе, аны орнуна мен уялып, жерге кирлик болама.

Билетле алып театркъа кирдик. Кёп да турмай, концерт да башланды. Бек алгъа сахнагъа конференсье чыкъды. Ол, не эсе да бир затла айтып, залдагъыланы кюлдюрдю. Мен а кюлмедим. Кюллюк эсем да, конференсье айтханланы магъанасына тюшюнмедим. Нек дегенде, битеу эсим жырчы къызгъа кетип эди. Ол теркирек чыгып, аны бир кёрсем эдим деген оюм акъылымы бёлгенди.

Конференсье да кетди. Ол кетгенлей, юсюнде узун, мор бетли жыйрыгъыны окъа тигиулери да жылтырай, сахнагъа Мальвина чыкъды. Ол манга афишада суратындан эсе кёп да ариу кёрюндю. Жюрегим кёкюрегиме сыйынмай башлады. Залдагъыла къарс урдула. Ол ишге мен да кшошудум. Жырчы къыз а микрофонну аллында жарыкъ ышара сюеледи.

— Сафар, не этесе? — деп, Жамал кёлумдан тутду. Къарасам, жалан мен къарс ура... тегерегимден да адамла манга къарап. Уялдым, буюкъдум, аркъам терледи. Мени къарсым тохтагъандан сора Мальвина жырлап тебиреди. Аны сырыйна сокъгъанча ариу макъамы къанымы уютду. Къайдан эсе да айлана келип: «Эри уа болурму?» — деген тапсыз соруу мыйыма кирди. Жюрегим элгенди. Кертиси бла окъуна мен аны юсюнден щёндюге дери нек сагъыш этмегенме? Эри бар эсе, кесими кысып тохтаргъа керекме. «Жокъ эсе уа?..» — деген кзууанч келди манга. Алай ол кзууанчым да кёпге бармады. Эри жокъ эсе, аны бла танышыргъа керек боллукъду. Ол затха уа мени ётюм жетерикмиди?

Кесим да билмей тургъанлай, башыма уллу палах тюшгенин ангыладым. Бу такъыйкъаладан тебиреп, Мальвинасыз жашауум жашау болмазлыгъына ийнандым. «Не амал? Къалай этейим?..»

Эки кёзюм сахнада — жырчы кызда, акъылым а — сагъышлада.

Концерт бошалгъандан сора Жамалны бир жанына чакъырдым.

— Болуш манга,— деп жалындым тенгиме. Ол, сейир этип, манга тюрслеп къарады.

— Не этесе, Сафар? Бетинг нек тюрленгенди былай? Не болушлукъ излейсе менден?

— Къалай да эт, мени ол жырчы къыз бла танышдыр.

— Ол а не хапарды?

— Дунияда манга бир игилик этерик эсенг...

— Сафар, телими болгъанса! Ол кёкде, биз жерде.

— Бир да болмай эсе да, эри бары бла жогъун бил. Сора...

— Не сора? — деп Жамал хыны этди. Тюзюн айтханда, жилирлыгъым келди. Жамал аны сизди эсе да огъесе башына башха акъыл келди эсе да, бети жумушап, сагъыш этип тохтады. Сора, эрлай башын кётюрюп, кимни эсе да излегенча, эцикден чыгъып бара тургъан адамлагъа къарады.

— Ыхы, сен былай тур,— деп, къайры эсе да думп болуп кетди. Бир кесекден а, къайдан тапды эсе да, гюл къысым алып келди.— Быланы берген сылтау бла мен ары кирейим. Энди кийинип да бошагъан болур.

Жамал алай айтып, залгъа кирди. Анда жан да жокъ эди. Сахна да къызыл къатапа жабыу бла жабылып тура эди. Алай жабыуну ары жанындан а тахур-тухур этген тауушла бла адам ауазла эшитиле эдиле. Мен Жамалны, ол сахнагъа чыгъып, жабыу артына ташайып кетгинчи, кёз къарамым бла ашырдым. Ол сагъатдан къууанчым тёппеме жетип, кесими ахырлыкъ насынлыгъа санадым. «Энди не бола эсе да, бир зат болады!..» — деген татлы оюмну жүрек жырыма буруп, чыгъыучу эшикге бардым. Адамла барысы да кетип эдиле. Жалан да курт-мурт эте тургъан уборщицаны кёрдюм.

— Сен а кимни сакълайса? — деп сорду ол манга.

— Тенгими. Ол ары — артистлеге киргенди,— дедим мен жарыкъ болуп.

Къаллай бир сакълагъанымы билмедим, (сагъатыма къарамангъан эдим), алай бир заманда, бети да къызарып, кёзлери да къууанчлы ойнакълай, Жамал чыкъды. Аны жарыкъ халын кёргенде: «Ишим къуралды!!!» — деп учуп кетеригим келди.

— Не хапар?!

— Эри жокъду,— деди Жамал. Андан сора жукъ да айтмай тышына чыкъды. Мен аны къолтугъуна кирдим.

— Сен аны кеси бла сёлешдингми?

— Ы-ы... Угъай...

— Кёргендамы этмединг?

— Кёрдюм.

— Сора уа?

— Сора не?.. Эри бары бла жогъун бил деген эдинг да, билдим. Эри жокъду.

Не эсе да Жамал мени сорууларыма мен умут этгенча былай тынгылы, тап жууап бермеді. «Анам мени сакълап, жукъламай тура болур»,— деп, ол юйюне ашыкъды.

Мен да юйюме кетдим. Кечеми жукъусуз ётдюрдюм. Къалай да этип, Мальвинагъа тюбешиуню планын къурашдырыу бла болдум. Экинчи кюн ауругъан сылтау бла иште бармадым. Жырчы къыз жашагъан къонакъ юйню билип, аны арбазын сакълау бла болдум. Кёрдюм!.. Къатында да эки нёгери бла (бири тиширыу, бери уа сакъаллы киши), къонакъ юйден чыкъды да, солгъа бурулуп, тюкен таба кетди.

«Аллына нек бармадынг? Ызындан жет! Алыкъа кеч туйюлдю. Не осалса сен!..» — деп, жүрегим манга къутурду. Алай ол айтханны эталмадым. Ётюр жетмеді. Уялдым. Болса да Мальвинаны ызындан а бардым... узагъыракъдан. Къатына жууукълашып башласам, мангылайым терлеп, амалсыз болуп тохтайма. Аны ызындан тюкеннге да кирдим. Ол суюелген прилавканы къатында да суюелдим. Кюйдюм, бишдим, алай анга сёз айталмадым.

Ингирде Жамалгъа къууулдум. «Кел, гюлле да алып, къонакъ юйде номерине барайыкъ!» — деп къысым мен аны. Ол артал да унамады. Хыны этип къойду.

Эки кюнден Мальвина бизни шахардан кетди. Ол кетгенден сора кеси кесиме урушдум, айтмагъаным къалмады. Андан сора мен Жамалгъа да ёпкеледим. Ол мени керти тенгине санап, ишни жүреги бла къолгъа алгъан болса, мени отлу суймеклигиме бир мадар этер эди.

Ол ишледен сора талай заман озду. Мени жүрегимде къабынган суймекликни ёртени да сел болду.

Жырчы къызны юсюнден мени ахшы умутларым алай бла оюлгъан эдиле. Болса да Мальвинаны арталлы да унутуп а къоялмагъанма. Башха жашау сагъышла бла бирге, анда-санда ол да эсиме тюшюп, жарлы жүрегими элгендириучюю. Бир бирледе уа газетледе аны атын, суратын окъуна излеучюме. Алай ол барысы да, суугъа кетген таш къармар дегенча, амалсызны иши болгъанын билиучю эдим.

Жай да кетип, кюз арты жетди. Жауунла терк-терк жаууп тебирегендиле. Жолланы жанлары бла баргъан

ырхы суучукъла, терек бутакъладан тюшген саргъылдым чапыракъланы элте барып, жер жерде тебечикле этип кетдиле. Ойнаргъа суйген жаланаякъ жашчыкъла уа, кенчек бухчакъларын да ёрге къайырып, кёлчюклени юсю бла хамам ары-бери чабадыла. Сууну чачылгъаны алагъа хычыуун кёрюнеди.

Аллай кюнлени биринде, шуёхум Жамал манга телефон бла сёлешди.

Тюзюн айтханда, мен сейир окъуна этдим. Мальвинадан бери мен аны кёрген да этмегенем, телефон бла да сёлешмегенбиз бир бирге.

— Не этесе? — деп сордум мен анга.

— Тансыкъ болгъанма,— деди ол. Мен тынгыладым. Анга кёлкълалдым алыкъа жүрегимден кетмеген эди. Болса да Жамал мени бек суйген тенгим эди. Керексизине аны жаулап энди мен табарыкъ зат да жокъ эди. Аны себепли бир жаны бла Жамалны сёлешгени манга хычыуун кёрюндю.

— Тансыкъ а мен да болгъанма,— дедим, алай айтханыма кесим да иги ийнанмай.

— Сора ингирде бизге кел,— деди ол.

— Нек? Къатынмы аласа? — деп кюдюм мен.

— Билгенсе.

— Ойнама.

— Керти айтама, Сафар.

Шуёхуму хапары мени тамашагъа къалдырды.

— Ай юйюнге бал жауарыкъ, ол ишни шыбыртсыз къалай этип кёйдунг да?! — деп сейирсиндим мен.

— Тейри, этгенбиз,— деди ол не эсе да апчыгъан халда.— Ингирде сакълайма...

Мажарып къатын алалмай айланганым эсиме тюшсе: «Охо, Жамал да айланады да»,— деп, кеси кесиме кёл этдиричю эдим. Тенгими юйдегили болгъанына къууансам да, андан артха къалгъаныма жүрегим ауруду.

Тюкенлеге айланып, келиннге саугъагъа да бир затла да алып, ингирде тенгими юйюне бардым. Стол артында олтургъанла, сакълал тюплери да терлеп, кёлларында рюмкаларын бир бирге чарх-чурх этдирип урушдура эдиле. Ала мени кёргенде: «Э-эхе-е... Сафар, келчи бери, табир аякъ сени эрттеден сакълайды...» — деп, бютюн да дауур болдула.

— Тохтагъыз, маржа, къаллай эсе да, келинни да бир кёрмеге кёюгъуз...— дедим мен, тегерекге къарай.

— Охо, аны да кёрюрге. Ол бирси отоудады. Алгъа кёлунга муну ал да,— деп, манга аракъыдан толу стаканны узатдыла. Бу кезинде Жамал кирди. Мен кёлун да

тутуп, кьучакълагъан да этип алгъышладым. Алай, келини кёргюнчюннге деп, стаканны алыргъа унамадым. «Ашыкъма»,— деп Жамал да къаты болду. Алай ала мени бюгалмадыла. Келинни кёргюнчю унамазлыгъымы билгенден сора Жамал аллымда тебиреди. Экибиз да къоншу отоугъа кирдик. Анда къызла да, жашла да къатыш олтура эдиле. Биз киргенде, ала, адетдеча хурмет этип, ёрге турдула.

Ариу, омакъ кийинген къызланы арасында келин къайсысы болгъанын мен ажашмай тандым. Башында чилле жаулугъуну ал жаны энишге тартылып, аны мангылайын бла кёзлерин кёргюзтмей эди. Мен арсарсыз аны къатына барып, къолун тутдум. Ол, ийменген да эте, башын кётюрюп, манга къарады. Мен, билмей тургъанлай, ток ургъанча элгендим. Эки кёзюм къарангы эте барып, жүрегим чанчды. «Мальвина...» — дедим мен, шыбырдап. Ол сёз аузумдан эринлерими отча кюйдюрюп алай чыкъды. Не этерге билмей, жеримде сын къатханлай бир кесек турдум. Стол артындагъыла ауузларын ачып, сейирсиңип манга къарап тургъанларын эследим. Алып келген саугъаларым тарх деп, къолумдан полгъа тюшдюле. Мальвина не болгъанын билмей, амалсыздан кёз жилтинлери къалтырай, Жамалгъа къарады. Мен хайранма. Не этерге билмейме. Жүрегим жанып, мыдых от болгъанча, кёкюрегими кюйдюрдю. Къулагъыма Жамалны:

— Сафар, не болгъанды санга? — деген сёзлери чалындыла. Мени къаным къайнады. Жукъ да айтмай, ызыма бурулуп, юйден суху чыкъдым.

Юйге къалай келгеними да билмедим. Кече узуну кёзюме жукъу кирмей, тёшекде бурула, сытыла, тангны аманны кебинден атдырдым. Мальвина бла Жамал бир бирге къачан эм къалайлыкъ бла тюбешген болурла?.. Анга асыры сейир этгенден кесиме жер тапмайма. Юсюме хуна оюлгъанча, ауур сагъышла башымдан басып, амалсыз этип тургъан кезиуде эшик ачылды. Босагъада Жамал кёрюндю. Мен анга кёз-къаш бермедим.

— Сен харам тенгсе,— деп анга аркъаamy буруп тохтадым.

— Бош айтаса алай,— деди Жамал.— Ол ингирде концертден сора мен гюл къысым бла аны аллына баргъанымда, ол мени жаратып тохтагъан эди. Сора мен не этерге керек эдим, айт?

Тарх деп эшикни этилгенин эшитдим. Мен артха бурулуп, тенгими ызындан къууулдум. — Тохта, Жамал. Сенде терслик жокъду. Мени кесимден къалгъанды. Кеси осаллыгъымдан...

Жамал тохтады. Экибиз да кьол тутдукъ.

Андан сора кѣп да бармай, Жамал да, Мальвина да мени тоюма келдиле.

Ма иш алай болгъанды. Бююнлюкде Жамал да насып-лыды, мен да насыплыма. Ол да, мен да толу юйюрлю бол-гъанбыз. Сабийле ёсдюребиз.

Алай Мальвинаны кѣргеним сайын а жюрегим чанчыу-чуду.

АСЛАНГЕРИЙ

Уллу Ата журт уруш бошалып, сау кьалгъанла юйлерине кьайтадыла. Бизни тау элде да алай кьайтхан жашлагъа адамла кьууанч бла тубейдиле. Ешюнлери орденле бла майдалладан толуп кьайтхан жашлагъа халкъ бютюн да уллу хурмет береди, алагъа адамла нарт жигитлегеча сукъланып кьарайдыла. Сабийле уа урушдан кьайтхан жашланы боюнларына тагъылып, кьоллары бла майдаллагъа тийгинчи тынчлыкъ тапмайдыла.

Урушдан жашла барысы да бирча орденле, майдалла алып кьайтмагъан эдиле. Аладан бири — Аслангерий эди. Аны ёшюнюнде орден угъай, значок да жокъ эди. Эллилери: «Охо, юйюнге сау-эсен кьайтдынг эсенг, аллахха шукур...» — деп, аны кьолун тута эдиле. Алай урушну юсюнден хапар соруп аны хазна кьыйнамай эдиле. Аны кёре баргъанла кёллеринден: «Майдал окъуна алмагъанды. Муну хазна айтыр заты да болмаз», — дей эдиле. Аны юсюне уа Аслангерий кеси да хазна жукъ айтыргъа соймей эди. «Айландыкъ, уруш этдик, ёлгенибиз ёлдю, сау кьалгъаныбыз кьайтдыкъ...» — деп кьоя эди.

Андан бери талай жыл озгъанды. Аслангерий гюрбежиде ишлейди. Аны атасы да темирчи болуучу эди. Анда-санда, гюрбежиде иш болмай кьалгъан кезиуледе, Аслангерий кёрюкню тубюнде алаша шинтикге олтуруп, тютюн да иче, кёпге дери сагъыш этиучюдю. Биргесине ишлеген салтачы жаш Далхат бир жол анга:

— Аслангерий, сени юсюнгден бир кьауумла урушну заманында кьайда эсе да бугъуп туруп, сора уруш бошалгъандан сора кьайтып келгенди дейле. Ол керти хапармыды? — деп сорду.

Темирчини жарыкъ кёз кьарамы, жауаргъа тюрленген кюнча, мутхуз болду. Тютюнюн терк-терк тартып, аны кьалгъанын ачууланып бир жанына атды. Сора, жеринден кьобуп, кёксюлдюм жана тургъан мыдых отну кьозгъады. «Кёлюне тийдим», — деп келди Далхатны эсине. Ол анга алай соргъанына чогъеж болду.

— Кечгинлик бер... былай жанынга тиерин билмегенем ансы... — дей, ол кёрюкню басып тебиреди.

— Аман тил адамны отдан да аман кюйдюреди,— деди Аслангерий, кызыл мыдыхланы ышырып, аланы арасына темирни сугъа.

— Оллахий, Аслангерий, мен санга эшитгеними айтханма ансы...

— Билеме, Далхат, билеме,— деди темирчи, аны сёзюн бёле.— Сен таза жүрекли адамса. Биреуню кирлерге кю-решгенле — ала кеслери кир адамла боладыла.

Ол кызыл мыдыхланы арасында кыызгъан темирни чыгъарып, тёшно юсуне салды. Далхат ауур салтаны акырын кётюрюп, аны тюйюп тебиреди. От жилтинле тегерекге чачылдыла.

Аслангерий болду деген белги бла темирни тёшден алды. Далхат, салтасын жерге салып, мангылайында тер-легенлерин сыйпады.

Бу кезиуде гюрбежиге, эл Советни председатели жибергенди деп, сельисполнитель кирди. Ол темирчиле бла саламлашды да, Аслангерийни эл Советге чакъырды.

— Мен анда не этерикме? — деп сорду Аслангерий.

— Военком сакълайды,— деди сельисполнитель.

— Военкомму? Нек?! — деп, Аслангерий бютюн да бек сагъайды. Далхат да, сейирсиннгенин сездире, сельисполнителге къарады.

Аслангерий эл Советге келгенде, анда эл Советни председатели бла военкомдан сора да, колхозну председатели, парткомну секретары, дагъыда бир къауум колхозчу олтуруп лахор эте тура эдиле. Аслангерийге ала жарыкъ болдула. Темирчи, мени не этесиз дегенча, эшик къатында сюелди.

— Олтур, Аслангерий, олтур,— деди военком анга тёрде шинтиклени бирин кёргюзтюп.

— Охо, манга былайы да боллукъду,— деди ол, эшик къатында шинтикледен бирине чёге.

— Угъай, къарындашым, бери былайгъа олтур,— деп, военком аны тёрге чыгъарды. Аслангерий кабинетдегилени кесини кёзюне къарап тургъанларын эслеп: «Была мени бюгюн кёргенча не этедиле?..» — деди ичинден.

Военком портфелинден эки гитче коробкачыкъны чыгъарып, аланы кьол аязында тутханлай, жеринден кьопду.

— Аслангерий, бу эки орден сени излегенли жыйырма жыл болады,— деди ол, темирчини аллына барып.

— Не за-а-т?!— дей, Аслангерий ёрге турду.

— Сени батырлыгъынгы шёндюге дери киши да билмей тургъанды,— деп, военком сёзюн андан ары бардырды.— Алай кыралыбызда бир солдатны да жигитлиги унутулуп къалмагъанды, унутуллукъ да тюйюлдю.

Военком эки орденни Аслангерийни ёшюнюне тагъып, аны берчли къолларын къаты къысды.

— Алгъышлайма, Туугъан журтну батыр жашы!

Военком алай айтханда, Аслангерийни сакъал туюбю тебе, кёзлери мылы тартдыла.

Ол эл Советден чыкыгъанда, эшик аллында сюелип тургъан Далхатны кёрдю. Далхат аны ёшюнюнде жылтырагъан эки орденнге къарап къалды.

— Не зат ючюн бердиле санга быланы? — деп сорду ол, Аслангерийни ёшюнюнде орденлеге къолу бла тийип кёре.

— Не зат ючюнмю дейсе? — деди темирчи, жаш негерини кёзлерине сагъышлы къарай. Бу кезиуде анданмындан адамла жыйылып, Аслангерийни ортагъа алдыла.

— Да биз а сени быллай киши болгъанынги билмей тургъанбыз, оллахий,— деди алайгъа келген къарт Оражай.

— Кеси да кишиге бир зат айтмай тургъанды,— деп къошду дагъыда биреулен.

Ол кюн Аслангерийни къолун сау эл тутхан болур эди. Ол юйюне келгенде, арбазда ойнап айланган онжыллыкъ жашчыгъы аны тобукъларына чулгъана:

— Атам, орденлеринги шёндюге дери бизден нек букъдуруп тургъанса? — деп къууанып сорду.

— Букъдуруп турмагъанма,— деди атасы, жашыны башындан сылай.— Мен аланы шёндюге дери алалмай тургъанма...

— Салим, кёремисе, сени атангы жалан да бир ордени барды, мени атамы уа эки ордени барды,— деп, Аслангерийни жашы орамны бирси жанында сюелип тургъан кеси тенгли жашчыкыгъа ёхтемленип къычырды.

— Къой, хайырсыз, айыпды,— деди атасы жашына.

— Охо, къууанмагъа къой муну,— деди Аслангерийни къатыны Абидат, жарыкъ ышара.— «Мени атам урушдан орден алып къайтханды, сени атанг а бир зат да алмай къайтханды»,— деп, ол муну кёп кере масхара этгенди. Энди уа кёлюн кенгдире болур. Сабий жүрек алайды да. Ёхтемленмеге къой. Сени бла ёхтемленмесе, ким бла ёхтемленирикди ол.

— Охо, алай эсе... — дей, Аслангерий юйге кирди.

Кече ол кёпге дери жукълаялмады. Озгъан отлу кюкле аны кёз аллына келе эдиле...

1943-чю жылны къышы, Украинаны кенг аулакъларын къалын къар басханды. Сууукъду. Совет аскерчиле Киевни душмандан азат этгендиле. Ала энди жауну Украинаны къалгъан жерлеринден да къыстайдыла.

Совет аскерчиле, кѐп эллени фашистледен азат эте, Ровно шахаргъа жуукълашадыла. Душман анда къаты бегинип, бизни аскерибизни аллын тыяргъа умут этеди. Алай кызыл аскерчиле кеслерини алгъа барыуларын тохтатмайдыла. Аланы арасында таулу жаш Аслангерий да болады. Окъла жауунча жауадыла. Аслангерийни ёлом от элгендирмейди. Ол баууру бла алгъа сюркеледи. Къатында баргъан нѐгерлерини бирине окъ тиеди.

— Андрей,— деп ол аны кесине тартды. Алай нѐгерини башына тийген окъ анга этерин этген эди. Аслангерийни къаны къартыкъгъа сыйынмайды, кѐзлерине къан чабып, кѐкюрегинде от жанганча болду. Ол бу кезиуде гитлерчилени окопларындан чыгып, шоккларыны сюнголенин алгъа тутуп келгенлерин кѐрдю. Аслангерий бирси солдатла бла бирге, секирип къобуп, къанлы душманнга чапды. Бирин, экисин, ючюсюн... къаплады. Алай, онг быгынындан кирген душман сюнгио Аслангерийни кесин да жерге аудурду.

Госпиталгъа келтиргенлеринде, аны эси азып болады. Врачла терк окъуна операция этедиле. Жаш эсин жыяды. Бир къауум кюнден, ауур жара терсейип, аны Узбекистанда госпиталладан бирлерине иедиле. Ол иги болуп, андан чыкъгъанлай, дагъыда фронтха кетеди. Ол кесини алгъыннгы аскер частын тапмайды. Ровно сахарны азат этерге къатышханында кѐргюзтген эрлиги ючюн Ата журт урушну ордени бла саугъланнганын да билмей къалады.

Андан Аслангерий, фашистле бла сермеше, Югославиягъа дери жетеди. Анда Белградны гитлерчиледен азат этер ючюн баргъан къанлы сермешлени биринде ол гранатла бла душманны эки танкын бузуп, экипажларын къырады, кеси да ауур жаралы болады. Аслангерий энтда да госпиталгъа тюшеди. Югославияны азатлар ючюн баргъан къазауатлада кѐргюзтген эрлиги ючюн ол «Слава» деген орден бла саугъаланады. Алай, Аслангерий аны да алалмай къалады...

«Ма, алайды Далхат. Мен урушну кезиуонде букъмагъанма. Хар заманда алда баргъанма...»

— Э киши, санга не болгъанды? Қеси кесинг бла нек жаншайса? — деп сорду юй бийчеси.

— Алаймы этдим,— деди Аслангерий, жууургъанны юсюне тап жаба.— Охо, бюгюн айып этерча туйюлдю. Жангыдан туугъанча болгъанма. Бир затны да унутмагъан халкъыма къор болайым...

БИР ТОЙДА

Бир жол мени тойгъа чакъырдыла. Татлы тенгим эгечин эрге бере эди. Бармай къалсам кѣлюне тиеригин билип, угъай демедим. Алгъаракъда юй бийчем, мени ыразы этеме деп, къайсы спекулянтдан эсе да, эки багъасын берип, акъсылдым бетли, омакъ костюм алгъан эди. Аны да кийип, тенгими юйюне бардым.

Мени къонакъла олтургъан отоуладан бирине кийирдиле. Узун столну юсю ашарыкъладан бла шешаладан толуп эди. Олтургъан жерлеринден туруп, ары ётериксе деп, манга тёрню кѣргюзтдюле. Алай, стол башында менден эсе таматаракъ кишилени кѣрюп, къыйырда, бош шинтикледен бирин сайлап тохтадым.

— Угъай, ол жарарыкъ туююдю,— деп, бирле билегимден тарта, бирле аркъамдан тюрте, тѣрге ётдюрдюле. Таматаланы да къозгъап, кесиме тийишсиз жерге олтуртханларына мен ыразы да болмадым. Уялгъан да этдим. Не ары-бери десенг да, тѣре тѣреди. Таматаны жерине кичини олтургъаны ушамайды.

— Энди муну тартып къоярыкъса,— деп, жашладан бири аракъыдан толу рюмканы манга узатды.— Адет алайды.

— Кечгинлик беригиз, мен артал да ичмейме. Бауурум ауруйду,— дедим.

— Мында ёгюзле кибик сау адамла жокъдула. Бирер затыбыз бизни да ауруйду...— деп, тырман этип, рюмканы къолума тутдурдула. Халымы айтып, мен билген амал бла кюрешдим, алай манга жакъ басхан бир адам чыкъмады. Къыймазлыкъларын билгенден сора, рюмкадан бир уртлам этип, аны ызына къайтарыуну къайгъысына кирдим. Хо бир да!

— Сен бу юйню да, бизни да жукъгъа санамайса,— деп, битеу барысы да юсюме айландыла. Не этерими билмей, адыргыгъа къалдым. Ичип къоярыкъ эдим, алай арта ауруругъуму билип тыяма кесими ансы.

— Дуняда тюзлюк бар эсе...

— Жангыз биз сѣз айтыргъа эркин туюулсе аны ичгинчи! — деп, рюмканы манга берген жаш аузума чапды. Сол жанымда бир шинтик менден арлакъда олтургъан

къашхабаш киши уа, столова сенекге бир уллу тузланган нашаны чанчып, аны тюз да бурун кыйырыма жетдирип тохтады.

Мен да алай амалсызга кялып турганымлай: «Ас-саламалейкум!..» — деп, биреулен кирип келди. Олтурганланы эслери анга бёлюндю.

«Ким эсенг да, сау кялгын, мени кютхардынг...» — деп, ичимден анга ыспас да эте, рюмканы столга салдым. Тюз да аллымда чюелип турмасын деп, кесин да арлакьга тюртдюм.

Жангы келгенге да төрге ёт деп тохтадыла. Ол а менден да жаш эди. Төрге чыкьмазга кьаты болду. Алай, тюз да манга этгенлерича, ким аркьасындан тюрте, ким кьолундан тутуп тарта, аны стол башына ётдюрдюле. Биз ары-бери ыхтырылып, анга мени жерими бошатдыкь. Аны менден уялгьанын эследим. Кесинден таматаны жерине келип олтургану ушагьысыз болгьанын ол да ангылагьан болур эди. Алай кеф адамлагьа не айтырыкьса? Ала кеслери айтханнны этдирмей кьоймайдыла.

Манга этгенлерича, жангы кьонакьга да толу стаканны узатдыла.

— Штрафды... сёз да айтмай аудуруп кьоярыкьса! — дедиле анга. Ол, кертиси бла окьуна, сёз да айтмай, кьарап-кьарагьынчы стаканны ичин бошатды. Мени санларым титиредиле.

— Ант этдир, бу жууугьум а, хайт десе, стаканны кесин окьуна жутуп кьоярыкьды,— деди кьатымда олтурганладан бири кьулагьыма. Шапачы жаш рюмкаланы дагьыда аракьыдан толтурду.

Дагьыда биреулен келди. Аны да төрге ётдюрдюк. Алай эте, бир кьауум замандан мени жерим эшик кьатына жетди.

Кьонакьланы халы мен келгендеча тьойюлдю. Ичгенлери иги татымай турганла энди кеф болгьандыла. Кеф болуп турганла уа хазна кьалмай келефен окьуна болгьандыла. Алай арабызда шошла да бардыла. Ала жангыдан келип олтурганладыла. Бираздан аланы да кёзлери жылтырап башларыкьларын билеме. Нек дегенде, шапачы да чомарт болгьанды. Ол рюмкаланы кьуру тутмайды, эринлеринден тегюлюп тебирегенчиннге дери кьуюп толтурады.

Онг жанымда олтурган кьарамыйыкь киши не эсе да бек тынгысыз болгьанды. Санлап бирде, столну жундургьу бла уруп, тишлерин кьыжылдатады. Ол алай этгени сайын аркьамда гумулжукла жоргьалап баргьанча болама. Кьоншум не эсе да бир затла айтыргьа да кюрешеди,

алай, тилкѡау адамча, хазна жугъун ангылатмайды. Тура келип, ол, чачы агъара башлагъан уллу башын столдан артха тутуп, манга къарады. Аны кѡзлери ары бла бери сюзюле эдиле.

— Эй!..— деди ол манга, билегимден тутуп тарта.— Сссен кимсе?

— Адам.

Жууабыма ыразы болмай, бетиме огъурсуз къарады.

— Эшшшек болмагъанынги мен да кѡрюп турама...

Къоншуму жапысын тап кѡрмей, кесими кысдым. Мен кысылгъанлыкъгъа, ол кысылмады. Илинип тохтады. Аны орунсуз сѡз къозгъап башлагъанын сезген бирси къоншусу, бойнундан къучакълап, къулагъына не эсе да бир затла шыбырдады. Ол анга не айтды эсе да, къарамыйкъ къоншум, манга да жашыртын къарай, жангы келинча сир болуп олтурду. Бираздан ол манга:

— Кечгинлик бер. Мен сени журналист болгъанынги билмегенме,— деди. Хата жокъду дегенча, мен башымы кымылдатдым.

— Экибиз бирер жюзден ичип, таныш болайыкъ,— деди къарамыйкъ, столда толу рюмкасын эрлай къолуна алып.

— Жюз грамсыз танышыргъа жарамаймыды? Мени атым — Ахматды.

— А-а... Мен а Османма... заготовитель.

— Бек ахшы.

— Ахшы эсе, мени юсюмден газетге былай тап келишдирип бир зат нек жазмайса, ы?.. Алай сиз заготовительни юслеринден жазаргъа суймеучюсюз.

— Аны уа бош айтаса. Мен эки заготовительни юсюнден эки фельетон жазгъанма.

— Фельетон...— деди къоншум жаратмай. Ол аллында стаканны уртлап, сау помидорну аузуна ташайтды.

Шапа табакъла бла эт келтирип, столгъа салды. «Къурманлыкъ! — деп, стаканланы да шайтан суудан толтурду. Таматаладан бири алгъыш этди. Мен къоншума: «Энди ичме, кѡп болуп кетер»,— дедим. Алай ол манга терс къарап, толу стаканны эрлай къолуна алды.

— Мен эрме... Башыма бѡрк киеме,— деди ол. Айтханы бла стаканны бошатханы тенг болду. Сора табакъдан жаулу этни алып, ашап тебиреди.

— Заготовителле барысы да бир кибик болмайдыла, багъалы журналист,— деди ол.

— Да мен а алаймы айтама да?

Къоншум манга бютюн да жууукъ туруп, сол къолун имбашыма салды.

— Он бир жыл ишлейме заготовитель болуп.

— Аперим!

— Ол кезиуню ичинде бир да тутулмагъанма... ангылаймыса, бир да...

— Игиди. Насыбынг барды.

— Иги эсе, нек жазмайса, ы?..

— Аны юсюнден артда сѐлеширбиз.

Къоншум биягъы эт табакъгъа узалды. Бу жол а аны къолуна къойну орта жилиги илинди. Аны ашап бошап, ол биягъы сол къолун мени имбашыма салды.

— Танышханыбыз иги болду,— деди ол, мени кесине тартып.— Целинада да болгъанма, жазар зат табарыкъса...

Бизни ушагъыбызгъа биягъындан бери къулакъ салып тынгылап тургъан сол жанымда хоншум да сѐзге къошулду.

— Сора сен журналистсе,— деди ол да, онг къолун имбашыма салып.— Мен промбыткомбинатда ишлейме. Бизни директорну махтап бир иги статья жазсанг, мени бек ыразы этеригенг.

— Не зат ючюн?

— Билемисе, ол кеси кесин кѐтюрмейди. Эсирик туюлюдю. Къайсы бирибиз бла да тенгча сѐлешеди.

— Акъыллы адам болур.

— Айхай дейсе!.. Мен чурукъ жамаучума. Алай, шешачыкъ алып кабинетине кирсем, ол кесин кѐтюрмейди. Ангылаймыса... Аны адамлыгъы болмаса, бизни бла ичген угъай, сѐлеширге да тенгсинмез эди. Аллаи директорланы излеп табаргъа да къыйынды.

— Керти айтаса.

— Сау бол да къал. Жазарса да аны юсюнден?

— Тамбла окъуна.

— Жаша! — деди ол эки къолу бла да бойнумдан къучакълап.— Сен директорубузгъа тюбеген заманында, бу иги ишни анга менден чыкъгъанын кесине сагъынмай къойма.

— Ахшы, ахшы. Кертиси бла да алайды. Сен айтмадинг, мен аллай директор болур деп да билген да этмез эдим.

— Жаша! Сени не эсе да бир акъыллы адам болгъанын бюгюн бери киргенинглеи окъуна ангылагъан эдим мен.— деп аркъамы сылады. Къарамыйыкъ къоншум а, мени анга кызгъанган этгенча, жагъамдан тутуп, кесине тартды. Орталыкъда амалсызгъа къалдым.

Бир сѐз бла айтханда, ол тойдан кючден бла бутдан

башымы алып кьутулдум. Юйге кеч келдим. Мен келгенде, юйдегилерим барысы да жукълап эдиле. Шыбыртсыз те- шинип, жериме жатдым.

Эрттенликде юй бийчеми кычыргъанына уяндым.

— Не этесе, не болгъанды? — дедим мен, жукъудан кьанмагъан кёзлерими ууа.

— Бу жаппа-жангы костюмну кьалай этип келгенсе сен?! Бери кьарачы мынга!

Костюмуму аркъасы да, женглери да, жагъасы да, бал- чыкь аякълары бла тауукъла малтап кетгенча, жаулу бар- макъ ызладан толуп эди.

Ол ишден сора мен тойлагъа хазна бармайма. Алай бармаздан кьалыргъа тюшсе уа, эски костюмуму кийип алай барыучума.

А Ж А Ш Х А Н К Е М Е

(Фантастикалы хапар)

Ж Е Р Д Е

Космосха учхан кемеле бла радиобайламлыкны жүрютюучю диспетчер арада он жети жылдан бери тынчлык жокъду. Алимле этмеген амал къалмагъанды. Алай «Нюр» табылмайды. Аны бла радиобайламлык юзюлгенди. Болса да, диспетчер арада «Нюрден» къол жуууп къоймагъандыла. Аны излеуно бир такъыйгъагъа да тохтатмай бардырадыла. Галактиканы жер жерине кючлю лазер сигналланы ийип, космос кенгликлени хар мюйюшюн къармап кюрешедиле. Алай «Нюр» табылмайды. Башха планеталада станциялагъа да тохтамай сорадыла. Аладан да: «Алыкъа биз билген зат жокъду. Излеу ишлени бардырабыз»,— дегенден сора башха хапар келмейди.

«Нюр» деп аталгъан космос кеме, ичинде да он юч адамы бла Жетегейле таба мындан 21 жыл алгъа учурулгъан эди. Тёрт жылны ичинде аны бла Жерни арасында байламлык юзюлмей бардырылып тургъанды. Бир жол кемени командири Ахмат Алимов Жерге: «Адам улуна белгисиз не эсе да бир планетаны кёребиз. Приборла берген хапаргъа кёре анда жашау барды. Қыонаргъа эркин этигиз»,— деп билдирди. Жер эркинлик берди. Юч кюн бла тёрт сагъат озгъандан сора «Нюрню» сигналлары диспетчер арагъа жетди: «Қыондукъ! Иллюминаторладан мор бетли битимлени кёребиз. Ала желде чайкъаладыла. Кемеден чыгъаргъа хазырланабыз...»

«Сакъ болугъуз. Барыгъыз да бирден чыкъмагъыз...» — деп эсгертилди Жерден. Бир къауум заман озгъандан сора «Нюрню» командири диспетчер арагъа былай билдирди: «Мында жаннга къоркъуулуду. Иссилик алтмыш градусха жетеди. Тёгерегибизде юч аякълы не эсе да бир уллу жаныуарла айланадыла. Башлары адам башха ушайдыла. Биз аланы къатларында гумулжукла кибикиз. Ала бизни кёрген да этмейдиле. Не селешгенибизни эшитмейдиле. Аланы ауузлары да бек уллуду. Бир бирлери бла селешип тебиреселе, топла атылгъанча аллай таууш этедиле. Бы-

ладан бирини аякъ тюбюне тюшсек, кемебиз да, кесибиз да эзиллип къаллыкъбыз. Аны себепли биз мындан теркирек кетерге деп оноу этгенбиз. Башха амал жокъду...»

Андан сора Алимов: «Учдукъ...» — деп билдирди. Ол аны ахыр сёзю эди. Ма андан бери он жети жыл ётдю. «Нюрден» бир тюрлю хапар жокъду. Диспетчер арада уа къайгъы этип кюрешедиле. Алай «Нюрню» табалмайдыла. Дагъыда он жыл озду. Анда да табылмады. Жюз жыл озду... Алай бла Жерде «Нюрню» хапары да унутулду. Аны излеу да тохтатылды.

КОСМОСДА

Ахмат Алимов кемени иллюминаторундан къарангы космосха къарап кёп турду. Узакъда жылтырагъан жулдузладан башха ол жукъ кёрмеди. Хар къуру да алай болуп турады. «Нюрде» бек керекли эки зат бузулгъанды. Бири — галактикада жол кёргюзтюучю компас, экинчиси уа — радио байламлыкъ. Кемедегиле ол затны къуарар ючюн не амалны да этип кюрешедиле. Алай болалмайдыла.

«Ажашханбыз... — деди Алимов, иллюминатордан кёзлерин айырмай. — Ажашханбыз. Къайдабыз биз? Ненча заман озгъан болур биз Жерден учханлы?..» Ахмат ауур кючсюндю. Кемеде хал къыйын эди. Астронавтланы бир къауумлары къоркъа да башлагъандыла. «Биз энди Жерге къайталлыкъ туююлбюз» — деп, ачыкъдан бушуу этедиле.

Алимов иллюминатордан артха бурулду. Аны сагъышлы кёзлери — орундукъда шош олтуруп тургъан 10—12 жыллыкъ жашчыкъгъа къарап къалдыла. Ол Аскер эди... Ахматны ёз жашы. Галактикагъа бу жолоучулугъуна ол аны да биргесине алып учханды. Аскерни анасы унамай кёп кюрешген эди. Алай атасы бла жашы бир болуп, аны хорлагъан эдиле. Хоу, ала «Нюр» бла учхан заманда Аскерге он жыл бола эди. Атасы жашыны бетине сакъалмыйыкъ ура башлагъанын кёрдю, «Ма, тамаша! — деп келди Алимовну кёлюне. — Мынга сакъалмыйыкъ чыгъа башлагъан эсе, он беш-он алты жылы толгъанды. Алай эсе, биз Галактикада айланганлы беш-алты жыл болады. Ол кезиуню ичинде уа Жерде къаллай бир заман озгъан болур?..»

Ахмат аны тергеп чыгъаргъа боллукъ эди, галактиканы не жеринде болгъанларын билсе. Алай ол аны билмейди. «Нюр» ажашханды.

— Аскер, мудах кёрюнесе, — деди атасы жашына.

— А нама тансыкъ болгъанма,— деп, жаш мыккыл болду. Алимов баласына ичинден эриди. Алай анга кемени командири ол сезимни билдирмеди.

— Къоркъма сен, анангы да кёрюрге,— деп, биягъы иллюминаторгъа бурулду. Бу кезиуде астронавтладан бири командирни кабинасына чабып кирди.

— Жолдаш командир, суююнчю!.. Суююнчю!..

Алимов иллюминатордан артха бурулуп, анга соруулу къарады.

— Жолдаш командир, радиоаппаратураны къурадыкъ. Передатчик ишлеп башлагъанды.

Планеталагъа сигналла жиберигиз. Бек алгъа Жерге! — деп буурду Алимов анга.

ДАГЪЫДА ЖЕРДЕ

Космос бла радио байламлыкъны жюрютген диспетчер арагъа къайдан эсе да узакъ галактикадан «Нюр, нюр, нюр...» деген сигналла келди.

— Не «Нюрдю» бу? — деп, диспетчер арада сейирге къаладыла. Терк окъуна электрон машинагъа соруу этдиле. Ол: «Нюр, 4555-чи жыл...» — деп билдирди. Аны билдиривю бла архивден «Нюрню» ишин тапдыла.

— Ажашхан кеме... тас болгъан кеме... — деп, диспетчер арада алиме уллу сейирге къалдыла. Шёндю жерде 4701-чи жыл бара эди. Алай эсе, «Нюр» Жерден кетгенли — Жерде 146 жыл озгъанды!

Жер бла «Нюрню» арасында радиобайламлыкъ тохташып, аны Жерге къайтаргъынчы дагъыда он беш жыл озду.

«Нюрню» жерге хатасыз къондурургъа битеу дунияны алимлери бирикдиле. Ол ишге башха планеталада ишлеп тургъан астронавтла да къошулдула. «Нюрню» къондурургъа деп белгиленген майданга кёп халкъ жыйылды. 4716-чы жылны 1-чи январында «Нюр» Жерге къонду. Уллу къууанч болду. Он юч насыплы астронавт халкъыны къучагъына кёмюлдю. Жалан да бу къууанчны юсюнде Аскер мудах эди. Ол адамланы арасында не анасын, не анында къалгъан гитче эгешчигин, не да бирге окъуп, бирге обнан айланыучу тенглеринден жангыз бирин да кёрмедиле. Ала жер юсюнде жокъ эдиле. Жашны жилимукълары келдиле.

— Киши бол,— деди атасы анга.— Шёндю Жер юсюнде жашап тургъан анала барысы да сени аналарынгдыла. Кытта — эгечлеринг, жашла уа — тенглеринг.

— Жер аманды. Мында адамла аз жашайдыла. Кел, ибке кетейик! — деп, Аскер атасыны билегине жабышды.

ЭКЕУЛЕН

Шош жай ингирде ала сахар паркны ичи бла тынч барадыла. Жаш да тынгылайды, кыз да тынгылайды. Экиси да бир бирге айтырыкъларын айтып бошагъан адамлагъа ушайдыла. Тюзю уа алай туююлдо. Экиси да бек уллу айтырыкъларын ичлеринде букъдуруп келедиле. Алгъа къайсысы башларлыкъ болур? Къайсысы батыр болур экисинден? «Сен, мен...» — дегенча, бир бирни марайдыла. Алай бирини да тили айланмайды. Экиси да бири бирини солугъанын эшитедиле.

Паркны башына жетип, артха бурулдула.

— Биз танышханлы бюгюн токъсан тогъуз кюн болады,— деди кыз.

— Мени жашауумда бек алапат, бек насыплы кюнле! — деп, терк жууаплады жаш.

Экиси да бирер кере ушкокларын атдырып, илишаннга тийдиралмай къойгъан мараучулача, дагъыда шош болдула. Жангыдан ушкокну жерлерге уа не кыз, не жаш базынмады.

Паркны тебен кыйырына жетип, ёрге айландыла.

— Сен ариуса! — деди жаш.

— Мен эшитмеген сёз туююлдо ол,— деди кыз.

— Мен кёлюм бла айтама. Сенден ариу жулдуз жанмагъанды кёкде.

— Сен да манга алай кёрюнесе.

— Мен бир кюнню да болжал этерге суймейме. Сени алгъан этеме.

— Мен барлыкъ туююлме санга.

— Нек?! Суймеймисе мени?

— Бек сюеме. Жанымы сени юцион кыяргъа да хазырма.

— Сора уа?

— Мен санга тийишли туююлме.

— Айтма алай.

— Мени озгъан жашауум кир жашауду.

— Ийнанмайма.

— Сен иги жашса. Мени бла кесинги кирлерге керекмейсе.

— Не айыбынг барды аллай бир?

- Айтдырма. Керек туйюлдю. Жашлыкъ, телилик.
- Сейирди бек.
- Жиляуду ансы, сейир туйюлдю. Сау кьал, ханым.
- Тохта!.. Башыма таш бла ургъанча этип кетме.
- Алай игиди.
- Угъай. Не уллу гюняхынгы да кечерме мен сени.
- Айтма алай. Сен намыслыса. Мен а...
- Неди сен а?
- Мени намысым, сыйым да аякъ тюпде малтанганды. Мен санга тийишли туйюлме. Мени алсанг, сени ызынгдан тенглеринг кюлюрле. Ыспаслы башынг бедишлик болур. Мен а сени алай болурунгу суймейме.
- Болса да...
- Угъай, ханым. Кеч тюбегенбиз бир бирге. Эки жыл мындан алгъа тюбешген болсакъ эди, бойнунга жумушакъ боюнлукъ болуп чѳргелирем.
- Сен манга бютюн да жууукъ, бютюн да суйдюмлю кѳрюне бараса.
- Мен а шѳндю кѳолумда герохум болса эди, кеси кесими арсарсыз атып ѳлтюрюр эдим. Мен телиме. Къыз намысымы сакълаялмагъанма. Бетими жойгъанма. Адамлыгъымы тас этгенме. Сау кьал...
- Тохта!.. Сен акъыллыса. Мен сени ангыларгъа сюеме.
- Сау кьал.
- Угъай. Битеу дуня манга айланып бетиме тюкюрюп турлукъ эсе да, сени аллыкъма... Жалан да сени!..
- Мен а барлыкъ туйюлме санга. Сени аллынгда айыплы бетими жашыра жашагъандан эсе, минг кере ѳлген тынч боллукъду манга.
- Жашлыкъ барыбызны да жангылтады. Хар жангылгъан адам кесин отха атып барса, жер юсюнде инсан кьалмаз эди.
- Бир сѳзюнгю да эшитирге суймейме, ханым. Сау кьал...
- Жаш къызны билегинден тутуп, жибермей тохтады. Ала экиси да паркны башына жетип, андан дагъыда артха бурулдула...
- Андан сора аланы бир бирге не айтханларын мен да билмейме. Алай экиси да шош жай кече паркны ичинде шинтикге олтуруп, кѳкде жарыкъ жулдузлагъа бармакъларын чюелтип къарай тургъанларын а кѳрген эдим.

КЮЛКЮЧЮ ЧОНАЙ

(ч а м л а)

КЕТ, АЛЛАХ КЪУРАМАСЫН...

Бир эрттенликде Чонайны къатыны базаргъа кьууулуп кетди. Кёп да турмай, ол, жияу-сыйыт этип, ызына къайтып келди. Чонайны ахы кетди.

— Не болду, къатын?! Не палах келди юйюнге?

— Ой мен харип, мен жарлы... Жыгъылып иегилерими сындыргъанма. Бу кьолум буунундан чыкыгъанды. Башым да тешилгенди...— деп сынсыды къатыны.

— Кет, аллах кьурамасын сени. Мен а ахчангы урлатхан сунуп кьоркъдум,— деди Чонай, мыйыкъларын ёхтем бура.

НЕ ЗАТ ИЧЕСЕ?

Къабакъ эшик кьагъылгъанын эшитип, Чонай юйюнден чыкыды. Аркъасында да ауур артмагъы бла тышында биреулен сюелип тура эди.

— Кимсе, не керекди? — деп сорду анга Чонай.

— Узакъ жолоучума. Суусапдан ёлюп къалама...

— Не зат ичесе?

— Не да болсун... суу, айран, боза, гумул, сют...— деп жалбарынды жолоучу.

— Бош санап кьурешесе. Зат да жокъду,— деди Чонай. Жолоучуну ачыуу тутду.

— Да сора не атангы башына сораса не зат ичесе деп.

— Санга ариу кёрюнюр ючюн,— деп жууаплады Чонай жолоучугъа.

ОЛЛАХИЙ, БИЛМЕГЕНМЕ...

Чонай орамда сазбет болуп айланган бир шагъырейине тубеп къалды.

— Аллах, аллах, бетинг-къутунг да кетип, не аман болгъанса. Ауругъан ишми этесе? — деп сорду Чонай анга.

— Да аурумасам былаймы боллугъем? Больницада тёрт ай жатып чыкыдым да, ёлемеден-къаламадан болуп.

Аш орнуму жартысын кесдиле, бутума операция этдиле, ёпкелериме да узалгъандыла. Сен а кенг адамым туююленг. Бир сора да келмегенсе,— деди ол, кёлкълалды болуп.

— Оллахий, билмегенме ансы, бармай кълалмазем. Аллах айтса, экинчи жол аллай ишинг болса барырма,— деп жапсарды Чонай шагъырейин.

КЪЫЗЫМЫ БЕРЛИКМЕ

Бир жол Чонайны ийнеги тас болады. Ол аны излей кетип табалмагъандан сора:

— Ким да ким ийнегими табып келсе, кызымы анга берликме! — деп, хапар жайды. Къоншу элден бир чърчек жаш аны эшитип, Чонайны ийнегин излей чыгъады. Он кюнню ичинде ол таулары, агъачлары кыдыра кетип ийнекни табады да, аны Чонайны аллына сюрюп келеди.

— Аллах, аллах, Чонай, сени ийнегинги излейме деп халек болдум. Энди сёзюнгю толтур. Кызынгы бер,— деди ол.

— Да, гаккыбаш, мени кызым болмагъанын билмеймисе? — деп жууаплады анга Чонай.

Алданган жаш элине мудах болуп кълйтхан хапарын айтып кюлючюдюле адамла.

МАНГА БОРЧЛУДУ

Кесине эрттеден окъуна он тюмен борчлу болуп тургъан бир шагъырей адамны кыйын ауруп тургъан хапарын эшитди да, Чонай аны юйюне барды.

Эшикден кирген Чонайны кёргенлей, саусуз кёзлерин жумду.

— Саусуз болма, жаным,— дей, Чонай аны ундуругъуну кълтында шинтикге барып олтурду.— Не болуп кълалды санга быллай бир? Не затынгды бек кыйнагъан?..

Саусузну кълтыны Чонайгъа:

— Сёзюнгю бош къротаса. Аны кълулакъллары да бетилгендиле, тили да тутулгъанды,— деди.

— Эй а, юйюнге,— деп, Чонай кълты жарсыды.— Не тапсыз болду, не тапсыз болду... Ахыратха борчлу болуп баргъан иги туююдю. Кълуран бла окъуна ол бек уллу туюухха саналады.

— Мени эрим кишиге да борчлу туююдю.

— Манга борчлуду.

— Кълаллай бир? — деп, саусузну кълтыны жаратмай барду.

— Алгъа он тюменими алгъан эди, аны ызындан он жети, дагъыда алты тюмен бла беш сом, андан сора уа...

— Ол не сандырагъанынгды, Чонай?! — деп, саусуз башын жастыкъдан суху кётюрдю.— Мен санга жалан да он тюмен борчлума.

— Охо, аны эсингде тута эсенг, алыкъа хатанг жокъду,— деп, Чонай чыгъып кетди.

Хапаргъа кёре, саусузну къатыны экинчи кюн окъуна Чонайдан алгъан борчларын ызына къайтаргъанды дейдиле.

СЕН ҚИМ ЖАНЛЫСА?

Революцияны заманында эллилери Чонайгъа:

— Ала, сен патчах жанлымыса огъесе уа большевикле жанлымыса? — деп сорадыла.

— Ы, маржа, шёндю ашыкъдырмагъыз. Алыкъа аладан къайсысы хорлап чыгъарыгъын да бир кёрейик,— деп жууаплагъанды дейдиле Чонай.

ЖИГИТЛИКНИ ХАЙЫРЫ

Чонай кесине жангы юй ишлей болады. Аны башын жабаргъа изеу жыяды.

Чардакъны кётюрген бужухладан бирин жерине сала тургъанлай, аягъы тайып кетип, Чонай жыгъылады. Насыбына, къоллары кёнделен салынган къангагъа илинип, тагъылып къалады.

— Аллах, аллах, Чонай, бара барып ол ташлагъа тийсенг, сенден къаллыгъы жокъ эди. Аллахха шукур эт... Аллах къутхарды сени,— дедиле изеучюле анга.

— Угъай, жууукъларым, аллах а бек желкемден тюртюртюр кюрешген эди, кеси жигитлигим бла къутулдум ансы,— деди Чонай, мангылайындан терлегенлерин сыйпай.

САУ БОЛ, ШУЕХУМ...

Бир жол Чонайны юйюне, жыйын болуп, къауум шагъырейи келди. Ол аланы келгенлерин бир да жаратмады. Кесини ичин къонакълагъа сездирмесе да, аладан къутулууну амалын изледи. Келгенле олтурушуп тамам болгъандан сора, Чонай белинде бичагъын къынындан чыгъарды да, аны аузуна тийип, жютюлюгюн кёрдю.

— Жарарыкъды! — деп, тышына кетди.

— Тейри, эт ашайбыз!..— деп, къонакъла уллу ыразы

болуп, бир бирге кез кысыдыла. Бираздан тышындан Чонайны: «Аман гяуур, не затха аякъ тирейсе къартайгъандан сора да. Кеси ажалынг жетип ёлурсе деп тура эдим да, ёлмединг. Энди уа ма, бичакъ аузуна тюшдюнг!..— деп ачыуланнганы эшитилди.

— Аланла, бу бизге ол къарт ийнегинми соя болур?..— деп, къонакъла къаугъа этип, тышына чыкъдыла. Ала арбазда эшекни жерге аудуруп, аякъларын жип бла кыса тургъан Чонайны кёрюп, сейирге къалдыла.

— Бу не ишингди, Чонай?!

— Къалай не ишингди! Сизни кибик сыйлы къонакъла келгенде, сыйлы къан чыгъармасакъ айып болур.

— Къой, маржа, къой, биз къонакъ да туюлюбюз. Бош анысдан айланабыз ансы...— деп, къонакъла бирем-бирем Чонайны арбазындан думп болдула. Ала кетгенден сора Чонай эшегине:

— Сау бол, шуёхум, сен мени кёп кыйынлыкълардан къутхара келесе,— деп, аны бойнундан сылады.

Ол кюнден бери элде Чонайны юйюне керти къонакъла окъуна сагъайып барадыла деген хапар жюрюйдю.

АЛАМАТ ХОЛОДИЛЬНИКЛЕ

Бир жол Чонайны сатыу-алыу этген базагъа директор этедиле. Дефицит затланы тилеучюле асыры кёп болгъандан, ол амалсыз кюнюне къалады. Ишинден башын алып къачарча болады. Алай аны сабийлери кёп эди. Аны себепли чыдап, ишлеп турады.

Бир жол анга: «Мен ревизорма»,— деп биреулен телефон бла сёлешди.

— Не зат керекди? — деп сорду Чонай.

— Холодильниклеригиз бармыдыла?

— Бардыла.

— Игилемидиле?

— Бек алааматла.

— Маркаларын айтсанг эди.

— Асхат, Топпан, Шаман, Фатимат, Тахир, Сафар, Ахия, Кезибан...— деп, санады Чонай.

— Хы, аллай холодильниклени уа бир да эшитмегенме. Бек игилери болурла, ы?

— Несин айтаса! Аланы хайырларындан бизни юйде бир грамм эт, бир грамм жау сыраф болмайды... Алло, алло...

Ол ишден сора, тилеучюле аз болуп, Чонай жеринде тынч ишлеп тургъанды дейле. Алай ревизорла уа аны терк-терк тинте айланнган хапарлары барды.

УЯЛМАЙ КЪУТУЛДУ

Бир заманда Чонай не окъуй, не жаза билмегенди. Кесини бу кемчилигин ол адамладан къаты жашырып болгъанды.

Кюнлени биринде Чонай автобусха минеди. Анда адамланы кими газет, кими журнал, кими уа китап окъуй тургъанларын кѳреди. «Тейри, быладан артха къалыргъа жарарыкъ туююлду. Бири болмаса да, бири айып этер»,— деген акъыл бла, Чонай автобусдан терк туюшуп, остановкада киоскадан газет сатып алады. Ызына къайтып келип, бош шинтикледен бирине олтурады да, келтирген газетин жайып, кесин къадалып окъуй тургъан адамча сундурады. Аны къатында ѳрге сюелип тургъан биреулен:

— Багъалы жолдаш, сен къалай окъуйса? Газетни баштѳбен тутуп тураса да,— деди, битеу автобустагъылагъа эшитдирип. Чонай бедишлик бола тургъанын сезди. Алай, апчымады.

— Ай-яй-яй, сен ким эсенг да, жахил адам кѳреме,— деди Чонай анга.— Газетни тюз тутуп ким да окъуяллыкъды. Былай тутуп а алай кѳп адам окъуялмайды.

Автобустагъыла сейирснип Чонайгъа къарадыла. Ол а киши бла да иши болмагъанча, биягъы къолунда газетге кѳзлерин сюзюп тохтады.

СЕН ЖУКЪ АНГЫЛАМАЙСА

Чонай тирменчи болуп ишлегенинде, хар тирменлик алып келгеннге:

— Антым, халкъны мирзеуюн тарта, кесиммикин тартыргъа заман табалмай къалгъанма,— деп тырман этип болгъанды. Тирменде тыш адам къалмагъан заманда къатыны анга:

— Э киши, тартыргъа бир бюртюгюбюз да болмай тургъанлай, сен хар келгеннге алай нек айтаса? — деп сорду.

— Сен жукъ ангыламайса. Алай кибик айтмасанг, биз аланы къыйынын ашап жашагъаныбызны сезип къоярыкъдыла.

МЕНИ КЪАТЫНЫМА ДА ЧАЛЫНДЫРЫГЪЫЗ

Къалай эсе да бир кезиуде, Чонайны сюдню таматасы этип айырдыла. Биринчи ишлеп башлагъан кюнюнде анга орта жашаулу эр бла къатын келдиле.

— Биз айырылгъан этебиз,— дедиле ала.

— Нек? — деп сорду Чонай.

— Къатынымы тили отда къызгъан шиш кибикди,

жюлгюч кибикди. Жилияны тилинден эсе аманды!..— деп тарыкъды эри.

— Сени тилинг а! — деп жаныды къатыны.— Жаханым отдан да аманды. Сени аузунгдан чыкъмагъан кир зат жокъду. Сени ол уу тилинг болмаса эди, биз жашап турлукъ эдик.

— Сора сиз бир бирден тиллеригиз ючюн айырыласыз, алаймыды? — деп сорду Чонай.

— Алайды.

— Алай эсе, антым, сизни ишигиз какды,— деди Чонай, столда къалын китапны алып аны бетлерин ача,— законнга жангыдан къошулгъан параграфны экинчи тюшюнемесини он ючюнчю пунктунда айтылгъаннга кёре, сизни экигизни да тиллеригизни кесерге керекди.

Эр бла къатын къоркъуп, олтургъан жерлеринден къопдула.

— Аллай тюрлю закондамы барды?

— Барды.

— Да биз аны билмегенбиз ансы...

— Билмеген эсегиз, энди билигиз. Мени къатыныма тюбесегиз, бу законну хапарын аны къулагъына да чалындырысыз.

Элде жюрюген хапаргъа кёре, андан сора айырылгъан этебиз деп сюдге хазна адам бармагъанды дейдиле.

АЙГЪА КЪАРАЙМА

Бир кече эллилери Чонайны бийик чинар терекни тюз да тѣппесине минип тургъанын кѣрдюле да:

— Чонай, анда уа не этесе?! — деп сордула, сейир-тамашагъа къалып.

— Айгъа къарайма.

— Не-е-ек?!!

— Къалай нек?.. Совет Союз кесини Къырал Гербин айгъа чыгъаргъан хапары барды да.

— Алайды.

— Мен а кеси кѣзюм бла кѣргюнчю анга ийнанырыкъ туйюлме.

— Да къалайды, кѣраламыса Гербни?

— Хоу... «СССР» деген харфланы бек ариу кѣреме,— деди Чонай ѳхтем халда.

СЮДДЕ

Чонай ишлеген комбинатда таматаладан бири ултахчылыкъ бла тутулуп, сюдге тюшдю. Коллективни атындан,

аны кѳорууларгѳа жамауат ёкюл этип, Чонайны жибердиле.

— Ултхачыгѳа юч жыл берирге керекди,— деп прокурор сюдге кесини оюмун айтды. Чонай аны бла келишмеди.

— Багѳалы прокурор эм да багѳалы судья,— деп, Чонай сёзюн уллу адеплилик бла башлады.— Сюдге тюшген адамны кѳуру аман ишин кёрюп кѳоймай, аны игилигин да кёре билирге керекди. Бюгюн былайда, сюдде олтургѳан адам юч жюз сом ултха бла тутулгѳанды. Анга аны ючюн сюд этесиз. Алай бу сиз суннганча барып тохтагѳан осал адам туююлду. Бизни коллективде ол намысы, сыйы да бийик даражада болгѳан, таза ниетли кабинетчиледен бириди аны кѳорууларгѳа деп бюгюн бери келгениме мен ёхтемленнген окѳуна этеме. Нек десегиз, мен аны ахшы танныйма и аны юсюнден сиз билмеген алапат шартланы билеме. Сёз ючюн, ол биринчи кере бир минг бла эки жюз сом ултха алгѳанды. Сиз аны билмейсиз. Экинчи кере — жети жюз сом алгѳанды. Андан хапарыгѳыз да жокѳду. Ючюнчю кере уа беш жюзчюкню кѳымгѳанды. Аны да билмейсиз. Тёртюнчю кере уа юч жюз сом алгѳан эди да, аны уа билесиз. Энди кесигиз сагѳыш этип кёрюгюз: ол ултханы аздан аз алып баргѳанды. Бу шарт а — аны тюзеледен тюзеле баргѳанын, акѳылыны ёсгенин, чынтты адамлыгѳын белгилейди. Мен сизден ол затны эсге алырыгѳызыны тилейме.

— Охо! — деди прокурор, бети тюрленип.— Аны эсге алмай а. Мен муну жалан да бир жол ултха алгѳан сунуп турама ансы, бу уа эрттеден юйреннген бёрю кёреме да. Мынга он жылдан аз берирге жарарыкѳ туююлду!

Эшигими жапдынг дегенча, ултхачы ёкюлге мугурайып кѳарады.

— Да мен не этейим, была мени ангыламадыла,— деп, Чонай имбашларын жыйырды.

АНГЫЛАТЫП АЙТА ТУР

Бир ингирде Чонай колхоз кѳойланы ыстауатха жыя тургѳанлай, ары мал дохтур келди.

— О-о, кёп болсун, Чонай! — деди ол, кѳауум кѳонагѳы бла машинадан тюше.

Кѳойламы огѳесе актламы? — деп сорду Чонай.

— Чамынгы магѳанасына тюшюналмай кѳалдым,— деди мал дохтур, кѳашларын туююп.

— Аны не тюшюнюрюгю барды! Сен келген сайын сюрюуде кѳойланы саны аз бола, жазгѳан актларын а кёп

бола барадыла. Аны себепли: «Кёп болсун!» — дегенинде, аланы кьайсысыны юсюнден айтханынгы манга билдирип кьоя тур.

Ол ишден сора мал дохтур Чонайны кьошуна кьайтып бармагъанды дейле. Алай эки-юч жылдан сюрюююнде кьойлары кёп болуп, бегирек кьыйналыргъа тюшгенинде уа: «Тилими хатасына тюбедим...» — деп, Чонай тьуп эрнин кьапхан эди дейдиле.

КОРРЕСПОНДЕНТ КЪУЛЛУКЪДА

Чонай окъууну бошап келе келгенлей, редакцияда корреспондент болуп ишге кирди. Редактор аны чакътырып:

— Жайлыкълада колхоз фермалагъа барып, репортаж жазып кел,— деп буюрду. Чонай кьууанып жолгъа атланды. Ол алыкъа кеси жашауунда фермада болмагъанды. Аны себепли анга бу жолоучулугъу бек сейир кёрюндю.

Кьошда анга жарыкъ тюбедиле. Ферманы таматасы аны биргесине айланып, орунда ийнеклени кёргюзтдю. Чонай малладан бирини кьатына жууукъ барып:

— Муну кьарны уа бек уллу кёрюнеди. Къачан кьозларыкъды? — деп сорду.

— Ол кьозларыкъ тьуйюлдю... бугъады.

Чонай кесини билимсизлиги бла уллу айыпха кьалыргъа тюшгенин терк сизди да, ферманы таматасыны аркъасындан кьагъа:

— Жаша! Мен бош сени малчылыкъдан ангылауунгу сынар ючюн сорама ансы, бугъаны кьозламаучусун а мен да билеме,— деп ышарды Чонай.

АНЫ НЕ СЕЗЛЮГЮ БАРДЫ

— ...уй, гяуур, келефенден туугъан келефен! Сени ол дуняда жаханымге да кьоймазла!..— деп, анасы арбазда хыличи жашына уруша болады. Бу кезиуде алайны озуп баргъан Чонай аны эшитип тохтады да, жашны анасына:

— Охо, ары кьоймасала, кьайтыр да келир, аны не сёзлюгю барды,— деди.

САНГА ЁТЮРЮК АЙТХАНДЫЛА

Чонай колхозда кьойчу болуп ишлеп тургъан заманда аны кьошуна председатель бла бирге бир тыш адам да келди.

— Бу жаш Американлы корреспондентди. Ол бизни

малчыланы жашауларындан, ишлеринден да керти хапар билирге сюеди,— деп танышдырды председатель кьонакьны.

— Игиди, игиди...— деди Чонай, кьонакьны кьолун тутуп саламлаша. Корреспондент хуржунундан блокнот бла кьалам чыгьарды.

— Кимни кьойларын кютесе? — деп сорду ол Чонайгьа.

— Кьалай кимни?.. кесибизни!

— Ненча кьоюнг барды?

— Мингден артыкьды.

— Ма санга! — деп, корреспондент сейир этди.— Сора мен ангылагьанлыкьдан, сизни кьыралда алыкьа кулакля бардыла, ы?

— Кулаклямы? — деп сагьышланды Чонай.— Хоу, хоу... бизде кулакля кьепдюле.

— Ма сенсация! — деди кьонакь кьууанчлы болуп, блокнотуна не эсе да бир затла жаза.— Манга уа Совет Союзда кулакля жокьдула деген эдиле.

— Санга ётюрюк айтхандыла,— деди Чонай, мыйыкьларыны кьыйырларын бура.— Бизни кьыралда миллионла бла саналгьан кулакля бардыла.

— Кьалай?!

— Ма былай,— деп, Чонай мыйыкьларыны тюбюнден кюле, корреспондентге эки жундуругьун кьргюзтдю.

ЕЧЕШЕМЕ, БИЛЕ ЭСЕГИЗ

Чонай нёгерлери бла бир бирге кюлкюлю хапарла айта, орамда бара боладыла.

— Тохтачыгьыз,— деди Чонай шуёхларына.— Ол анда кетип баргьан кьалпакьлыны кьеремисиз?

— Кьеребиз.

— Ма мен аны бла не саламлашхан этмейме, не сёлешген этмейме.

— Не-е-ек?!

— Ечешеме биле эсегиз! — деп кьызындырды Чонай шуёхларын.

Аны билген алагьа алай кьыйын чот кьёрюнмей, хар бири кесини оюмун айтып тебиреди:

— Ол аман адам болур да, аны ючюн жалгьаша болмазса сен аны бла.

— Угьай.

— Сора сиз бир затны юсюнде туююшген этгенсиз.

— Угьай.

— А-а-а, баям, сени къатының бла аны жашырын иш-
чиклери болган болур, ы?..

— Угъай, угъай.

Нёгерлери кёп чурум айтдыла. Алай Чонай аланы бир-
рин да къабыл этмеди.

— Сора билмейбиз. Қесинг айт себебин.

— Ой ангысызла,— деди Чонай кюлюп.— Ол ким эсе
да мен аны артал да танымайма. Ма олду себеби.

БАЗАРДА

Оразаны кезиуюнде бир исси кюн Чонай базаргъа ба-
рады. Суусапдан тамагъы къургъакъсып, уллу харбузла-
гъа сукъланып къарай айлана эди. Сунмай турганлай,
эллеринден эфендиге тюбеп къалды.

— Ала, эфендибиз, соргъаныма айып этме, сен ораза
тутамыса?

— Тутмай а! Мен аллахны тюз къулу ушайма да.

— Алай эсе алапатды! — деп къууанды Чонай. Терк
окъуна эфенди къарап турганлай уллу харбузладан бир-
рин сатып алды да, туурап ашап башлады.

— Не этесе, Чонай? — деп къаугъаланды эфенди.— Сен
ораза тутмаймыса?

Тутуучем. Алай энди тутарыкъ туююлме.

— Нек деп сора?

— Сен тутханынг ючюн.

— Ораза — хар муслийманны борчуду.

— Э-э-э, сен мени алдаяллыкъ туююлсе. Бизни халкъы-
бызда: «Эфенди этгенни этме...», — деген акъыллы сёз жю-
рюйдю.

СЮЙМЕКЛИК

Къатыны бир жол Чонайгъа:

— Талай жылдан бери бирге жашайбыз, алыкъа сен
манга сюеме деп жангыз бир кере да айтмагъанса,— деди,
кёлкъалды эте.

— Да ётюрюк айтмазгъа антым барды,— деп жууапла-
ды Чонай.

ОСАЛ АДАМ

Чонай сыра сатхан жерде ишлеп болады.

— Кружканы жарты къуюп нек бересе? — деп, сыра
ицерге келгенледен биреулен Чонайны юсюне алынды.

— Ала, сен, ким эсенг да, кесингден башханы суйме-

ген, бир осал адам кёреме,— деп Чонай анга кычырды.— Очередни кёрмеймисе? Хар кружкагъа толтуруп кыуюп барсам, кългъанлагъа сыра жетмей къллыгъын билмеймисе, гаккыбаш!

БОЛУРГЪА ДА БОЛУР

— Ы, маржа, заманынг бар эсе, аз кесекчикге бизге бир кир,— деп тиледи кълншусу Чонайгъа.

«Тейри, муну не эсе да бир уллу иши болур ансы, юйюне чакъырыучу адам а туйюл эди»,— деп оюмлай, Чонай кълншуларына барды. Кълншусу Чонайны жумушакъ диваннга олтуртду да:

— Билемисе, Чонай, мени жашым алапат жырлай биледи. Анга бир тынгыласанг эди деп чакъыргъанма сени,— деди.

— Бек ахшы, бек ахшы, тынгылайым.

Кълншусу бирси отоудан жашын чакъырды.

— Жырлачы, ауазынгы Чонай эшитсин. Ол кёлню кёрген, кёлню билген адамды. Сени фахмунга тийишли багъа бичер.

Жаш тамагъын керип жырлады. Ол бошагъандан сора кълншусу Чонайгъа:

— Кълалайды? Мен муну битеу дунягъа аты айтылгъан жырчы боллукъ сунама! — деди.

— Тейри, антым, болургъа да болур. Бек уллу аузу барды.

СУУ БОЙНУНДА

Бир кызыу кюн, жууунуп эс табайым деп, Чонай суу бойнуна барды. Юлкюле ичинде таша жерге кирип, кыппа-кымыжа болду. Энди суугъа кирирге деп тургъанынлай, кълайдан чыкълдыла эселе да, колхозчу кызыла аны юсюне келип кълдыла. Чонай, амалсыз болуп, жерде кийимлерин сермеп алды да, ала бла... бетин жапды. Кызыла жабы-хахай этип, жан жанына кълчдыла. Бу ишни кенгден къларап кёрюп тургъан колхозну бригадири кюле-кюле Чонайны кълтына келди да:

— Ала, сен кызыланы кёргенде, башха жеринги жапмай, жалан да бетинги жапханынг не ишинг эди? — деп сорду.

— Кълалай ангыламайса сен аны,— деди Чонай.— Адамны битеу чархында бетинден сора уяла билген жери жокълду.

ЗАКОННУ БУЗАРГЪА ЖАРАМАЙДЫ

Чонай милицияда ишлеп болады. Бир ингирде ол парк-да низамгъа къараргъа чыгъады. Ол анда айлана тургъанлай, бир жаш тиширыу, жиляп, аны аллына чабып чыкъды.

— Жолдаш милиционер, ол анда къачып баргъан экеуленни ызларындан къууугъуз. Ала бусагъатчыкъда мени къолумда сумкамы сыйырып алып барадыла. Бююн алгъан зарплатачыгъым да аны ичиндеди. Тилейме, терк! Къутулуп кетедиле...

— Заявления жаз,— деди Чонай сабыр халда.

— Не заявленияды ол?

— Аланы тутар ючюн манга основание керекди.

— Да мен санга заявления жазып бергинчи ала думп боллукъдула.

— Ала думп боладыла деп, мен законну бузаллыкъ туююлме. Заявления жазып берсенг, анга кёре мадар этерге юреширбиз.

Чонайдан хайыр чыкъмазлыгъын сезип: «Болушугъуз, болушугъуз...»,— деп хахайлай, тиширыу уручуланы ызларындан кеси къууулду.

БИР ЖОЛ НЫГЪЫШДА

Жай ингирлени биринде элни адамлары, ныгъышха жыйылып, бир бирге элберле да айта, эрикгенлерин кетере, ойнай-кюле боладыла. Чонай да келе келип, сансыз халда ол жыйыннга къошулду. Тынгылауну ийип олтуруп турду. Ахырында:

— Мен да бир элбер айтыргъем, билалсагъыз...— деди ол.

— Айт, Чонай, айт,— деп, кишиле анга акъылларын бёлдюле.

— Къулакъ салып иги тынгылагъыз,— деди Чонай алагъа, къалын къара мыйыкъларыны къыйырларын бура. — Бурунгу жылда да ёсмеди, былтыр да ёсмеди, быйыл да ёсмеди... баям, келир жыл да ёсерик болмаз. Не затды ол? Билсегиз, бир айлыкъ иш хакъымы ортагъа салама.

— Эй, маржа, алай эсе уа!..— деп, кишиле барысы да бирден Чонайны элберин билирге киришдиле. Кёп тюрлю оюм айтылды. Бирле Чонай жерге чириген урукъ салып, аны чыкъмагъанын элбер этеди дедиле. Бирсиле уа ол ёс-меген зат — Чонайны ёз акъылыды деп чурумладыла. Алай Чонай аланы бири бла да келишмеди. Болалмагъандарындан сора, ныгъышдагъыла Чонайгъа женгдирдиле.

— Айт элберинги жууабын, биз билалмадыкъ,— деди-
ле ала.

— Тюзюн айтханда, аны не зат болгъанын мен кесим
да билмейме,— деди Чонай. Кеслерин Чонайгъа алай бай-
тамал алдатхан кишиле, ачыуларын ичлеринде жутуп,
киндиклери къатхынчы кюлдюле.

КЕЛЕЧИЛИК

Чонай бир ингирде, сакъалын да ариу жюлюп, омакъ
да кийинип, бир шагъырейлерини юйюне барды. Юйдегиле
анга адетдеча жууукъ бол айтып, олтуртдула.

— Да, айып этмегиз, мен бу сыйлы ингирде сизге бош
келмегенме. Ата-бабаларыбызны келечиге ёлюм жокъду
деген акъыл сёзлерине сыйынып, ахшы умутларым бла кел-
генме.

Аны эшитгенлей, юйдегиле сагъайдыла. Ичлеринден
къууанып, Чонайгъа жарыкъ болдула. Юй тамата къарап
къарагъынчы тауукъ орундан уллу къызыл хоразны чы-
гъартдырып, аны сойду. Быланы эрге чыкъмай юйде къа-
лып тургъан жангыз къызлары бар эди. Аны тилеучю та-
былды эсе деп, юйдегилени къууанчлы этген да ол эди.

Чонайны хапарына да тынгылай, аны бек сыйлы къо-
накъныча сыйладыла. Ашап-ичип бошагъандан сора Чо-
най айтды:

— Жаш ахшы тукъумну уланыды. Не акъылдан, не сы-
фатдан кем жери жокъду. Жашау къолайын а айтыр ке-
реклиси да жокъду. Ырысхысы кёпдю. Окъуучугъу да бар-
ды. Атасы, анасы да намыслы адамладыла. Аллах кеси
кёреди, жууукълукъну къабыл этсегиз, эки жанына да ол
бек огъурлу иш боллукъду. Мени къызымы аллай жаш ти-
лесе, кесими файгъамбар сунарем, антым. Алайды да,
мени да жерге къаратмагъыз, ыразылыгъыгъызны беригиз
да, барып къууанчлы хапарны айтайым...

— Ы-ы, Чонай, ол кимди?.. Бизни къызны кимге тилей-
сиз? — деп сорду юйню иеси, киеулюкню атын, тукъумун
билирге суююп.

— Сизни къызнымы? — деди Чонай, сейирсинип. — Сиз-
ни къызны мен кишиге да тилемейме.

— Сора уа не хапар айта тураса сен?

— А-а,— деп кюлдю Чонай. — Къашхабашланы Омар
жашына къатын алады да, келир ыйыкъда ол мени кели-
шим этерге къызны юйюне келечиликге иерикди. Мен а
шёндю жарау эте айланама, баргъан ишими былай тынгы-
лы къурап къайтырча.

КИМ КИМНИ АЛДАГЪАНДЫ?

Чонай буфетде ишлеп болады. Бир эрттенликде ол буфетни ачханлай, муштухул болуп, ары тёртеулен кирди.

— Ы, маржа, биз ашыгызулу жолоучулабыз. Эки коньяк бер, саугъагъа элтирик эдик,— дедиле.

— Сагъат оннга дери ичги сатаргъа эркин туююлме,— деп, Чонай унамай тохтады.

— Ай, юйюнге, былай къарагъанда огъурлу адам кёрюнесе, хатер эт. Бир сагъатдан бизни самолётубуз кетген этеди. Айлана, жюриой келген дуняда бир жерде бирибизге тюбеп къалсанг, хайырыбызны кёрюрсе,— деп жалындыла жолоучула.

— Къаллай бирден кетеди дейсиз самолётугъуз?

— Бир сагъатдан!

— Жолугъуз алай кыыстау эсе, не этериксе, болушайым,— дегенни айтып, Чонай эки коньяк шешаны къагъытха чёргеп алагъа берди.— Тилейме, адамгъа кёргюзтмегиз. Бу зат ючюн мени ишимден кыыстаргъа боллукъдула.

— Бир да къркъма,— деп, жолоучула буфетден терк чыгып кетдиле. Бир сагъат чакълы заман озгъандан сора ала тёртюсю да буфетге къайтып келдиле да:

— Эй, сен бизни алдагъан этгенсе, жулик! Шешаланы ичинде коньяк угъай, чай эди,— деп, Чонайны юсюне алынып тохтадыла.

— Ким кимни алдагъанды, ы? — деп, Чонай да къаты ачыуланып, аланы юслерине айланды.— Сиз бир сагъатдан самолётубуз кетген этерикди деген эдигиз да? Нек кетмегенсиз, афериствле? Сиз алдагъансыз мени!

МУНУ БЫЛЛАЙ БИР НЕ КЪУУАНЧЫ БАРДЫ?..

Чонай кеси ёмюрюнде биринчи кере ача-халчук лотерейдан юч билет сатып алды. Бир жол ишине келгенинде, адамла тиражы болгъан газетни да ортагъа салып, лотерей билетлерине къарай тургъанларын кёрдю. Кесини билетлери эсине тюшюп, ол да барып алагъа къошулду. Алагъа къарагъан эки билети бошуна кетди. Ючюнчю билетти уа «Жигули» автомобиль къытды. Ишчи нёгерлери аны тегерегине басынып, къууанып алгъышладыла.

— Муну быллай бир не кѳууанчы барды? — деди Чонай, мудах болуп. — 60 капеги зырафына кетгенин кѳрмеймисиз.

ЧОНАЙНЫ ХОРЛАНЫУУ

Тюзюн айтханда, оюнчулукѳдан тышында да Чонай акѳылман адам болгѳнды.

Бир жол аны эллеринде тойгѳа чакѳырдыла. Быллай жыйылгѳан жерде уа, ол кесини философиялы оюмларын айтыргѳа бек сѳйюучюдѳ.

— Билемисиз,— деди ол стол артында олтургѳанлагѳа,— кѳплюк иги тѳйюлдѳ. Кѳп болгѳан зат — учуз да, ыспассыз да болады. Алтын нек багѳалыды? Азды да андан. Бу ѳтмек шѳндѳ нек учузду? Кѳпдѳ да андан. Ма алайда Сахадин олтурады... аны чачын кѳресиз, бир батан болур дерсе. Аны башындан бир уууч тѳгѳю тѳшгенликге, ол жарсырыкѳ тѳйюлдѳ. Жарсыгѳан угѳай, эсине да аллыкѳ тѳйюлдѳ. Нек дегенде, чачы кѳалынды. Алайда Османны тѳппесича жукѳарып, кѳашхасы ачыла тебиресе уа, ант ѳтейим, хар тѳгѳю тѳшгени сайын Сахадинни жюреги инжилир ѳди. Мен аны сѳз ючюннге айтама. Ма бу электричествону окѳуна алайыкѳ. Ол аз болуучу заманда андан сѳйлы жарыкѳ жокѳ ѳди. ѳнди уа кѳп болгѳанды да, кюндюз окѳуна чыракѳланы ючюлтюрге унутабыз. Суу да алай, кийим да алай. Кѳп сѳзнѳ да магѳанасы болмайды. Кѳысхасын айтханда, хар бир затны кѳбѳю — ыспассыз да, сѳйсыз да болады.

— Муну уа?! — деп, шапачы жаш столда аракѳы шешаладан бирин кѳолуна алып ѳрге кѳтюрдѳ.— Бу не кѳп ѳсе да не сѳйы, не багѳасы тѳшюп кѳрмейбиз, бютюн бек даражасы ѳсюп барады ансы.

Чонай анга жууап табалмай, жерге кѳарады.

БУМУДУ БИРИНЧИ БОЛГѳАНЫНГ?..

Чонай жыл саны жетип, биринчи классха барды. Бир жол ол школдан:

— Ата, ой ата, мен классыбызда биринчи болгѳанма! — деп, юйюне кѳууанып келди.

— Ой аперим! — деп, атасы аны кѳойнуна алып ий-накѳлады.— Мен сени тенглеринги арасында биринчи боллугѳунгу кѳагѳанакѳ заманчыгѳынгдан окѳуна сезип туруучу ѳдим. Кѳргюзтѳю алгѳан багѳангы.

Чонай атасыны кьойнундан тюшюп, арыкьсуу, гитче кьолчукьлары бла портфелинден дневнигин чыгьарып, алгьан белгисин кьргюзтдю. Атасы дневникде кьызыл ша-кьы бла салынган улуу I-ни кьрюп, кьашларын тьюдю.

— Бумуду сени биринчи болгьанынг?

— Хоу, папа. Кьалгьанла ючюнчю, тьртюнчю, бешинчи болгьандыла. Мен а...

САНАЙ БИЛИРГЕ КЕРЕКДИ

— Ата, ол жолда бир алгьаныма ыразы болмагьан эдинг да. Ма энди беш алдым,— деп, Чонай школдан юйюне кьууанып келди.

— Аперим, ма алай эте турсанг, биз экибиз улуу шуьх-ла боллукьбуз,— деди атасы жашына.— Сен бешлеге окьусанг, манга да махтауду. Акьыллы атадан акьыллы жаш туугьанды дерикдиле. Ангыладынгмы?.. Тутчу бери, бешинги бир кьрейим.

Чонай портфелинден эки тефтерин да бирден чыгьа-рып, атасына берди.

— Ма, кьара.

— Эки бешми алгьанса?

— Угьай... бир беш.

Атасы тефтерни ачып кьараса, анда уа «2».

— Да, бу экиди да?

— Бирси тефтерге да кьара.

Атасы ары кьараса, анда уа «3».

— Кьайда бешинг а?

— Тергей билмейсе? Экини ючге кьошса ненча бо-лады?

АХРАТ-МАХРАТ НЕ ЗАТДЫ?

Бир жол Чонайны атасы диванда тыянып, китап окьуй болады. Аны аузундан «матриархат», «патриархат» — де-ген сьзле терк-терк эшитиледиле. Анга тынгылап тургьан Чонай:

— Ата, ол ахрат-махрат дегенлеринг не затладыла? — деп сорду. Атасы харх кьюдю.

— Ахрат угьай, матриархат, патриархат...

— Недиле да ала?

— Ала эртте, эртте, бек эртте болгьан хапарларыды-ла. Билемисе, бир заманда хар затха да тишируула оноу этип болгьандыла.

— Эр кишилегедамы?

— Хоу, эр кишилеге да. Аны себепли историяда ол ке-

зиуге алимле «матриархат» деп атагъандыла. Андан сора уа эр кишиле баш болгъандыла. Анга уа «патриархат» деп атагъандыла. Ангыладынгмы?

Чонай, бираз сагъыш этип турду да:

— Сабийархат а къачан боллукъ болур? — деди.

ТЕЛЕФОН БЛА СЕЛЕШЕ

Бир жол Чонай бла атасы юйлеринде тургъанлай, телефонлары зынгырдады.

— Бар, тынгыла. Тенглерингден бирлери селеше болурла,— деди атасы жашчыгына. Чонай телефонга бара тургъанлай, атасы анга: «Мени сурагъан адам эсе уа, юйде жокъду, ауруп толиклиникагъа кетгенди де да къой»,— деп эсгертди.

Чонай барып, телефонну чолпусун алды.

— Алло... папам юйде жокъду. Ауруп дохтургъа кетгенди. Неси аурудуму?.. Хар заты да... кезлери да, къулакълары да, жүреги да, бюйреклериде да, ёпкелери да, баууру да, башы да... сора безгек да тийгенди...

Чонай телефонну чолпусун жерине салып, атасыны къатына келди.

— Айып туйюлмюдю санга аллай бир ётюрюкню айтыргъа,— деп, атасы жашына урушду. — Бизни битеу тукъумубузда да чыкъмагъанды ётюрюкню адам, сен къайдан чыкъгъанса ансы.

Чонай, аузу ачылып, атасына къарап къалды.

ЖАШ МУДАХ БОЛДУ

Бир жарыкъ кюнюнде Чонайны атасы, эсине не зат туюшдю эсе да, кюбюрню ачып, андан кюмюш къынлы уллу къаманы чыгъарып, жашчыгына кергюзтдю. Чонай, кезчюклериде да жанып, сейир этди.

— Бу къама манга атамдан къалгъанды,— деп ангылатды атасы жашчыгына. — Мени атама уа аны атасындан къалгъанды.

— Сора сен муну манга бер,— деп жалынды Чонай.

Ашыкъма. Алыкъа сен сабийсе. Мен ёлсем, бу къама санга къаллыкъды,— деди атасы.

— Да сен а ненча кюнден ёллюксе? — деп, Чонай ашыгып сорду.

— Уй, хайырсыз! Мен алыкъа кеп жашарыкъма.

Жаш мудах болду.

А, ЭНДИ ТЮШЮНДЮМ

Бир жол Чонай атасына:

— Ата, сен тютюн нек ичесе? — деп сорду.

— Телиликден.

— А, энди тюшюндюм,— деди Чонай, атасыны бетине ишекли болуп къарай.

НАСРА ХОЖАНЫ ДА ОЗАРЫҚЪДЫ...

Чонай элберлени бек суюп болгъанды. Бир эрттенликде атасы ишге ашыгып тургъанлай, жашы аны аллын тыйып тохтады.

— Мен санга бир элбер айтайым,— деди ол.— Аны билсенг, классыбызда отличник болургъа сёз береме. Билмесенг а сен манга хоккей ойнаргъа тюкенден гулош тыякъ алып берирсе.

— Ахшы,— деп келишди атасы.— Айт элберинги.

— Иги тынгыла. Артда ангыламай къалгъанем деп сылтау этме... Халжарда беш кьой бар эди. Аладан тёртюсю тышына чыгып кетди. Халжарда ненча кьой къалды?

Атасы ат кишнегенча уллу кюлдю да, жашчыгыны имбашындан да къагъа айтды:

— Бюгюнден башлап, сен отличник болургъа керексе. Халжарда бир кьой къалгъанды.

— Угъай, билмегенсе,— деп тохтады Чонай.

— Къалай билмегенме?! — Атасы сейир этди.— Сен бош чотну окъуна ангыламай кёреме.

— Мен а ангылайма, сен ангыламайса ансы.

Атасы ишге кеч къала тургъанын да унутуп, кёлю бла сагышланып тохтады.

— Бешден тёртню кетерсе ненчасы къаллыкъды? — деп сорду ол, кёзюне ойнакълап къарап тургъан жашына.

— Бир.

— Тюздю... бир. Қъошда да бир кьой къалгъанды.

— Угъай,— деп, Чонай атасына женгдирирге унамады.— Қъошда эки кьой къалгъанды.

— Сен сандырай тураса. Алай болургъа амалы жокъду.

— Барды амалы.

— Ахшы сора, мен хорлатдым. Алырма санга гулош тыякъ. Айтчы халжарда къалайлыкъ бла эки кьой къалгъанын.

— Нечик ангыламайса сен аны?! Чыгып кетген кьойладан бири артха къайтхан эди.

Атасы харх кюлдю. Ызы бла уа къашларын тюйдю: «Оллахий, бу Насра Хожаны да озгъан биреулен боллукъ-ду»,— деп, ичинден кеси кесине мурулдай, ишине кетди.

КЪОНАКЪДА

Бир юйде эри бла къатыны даулаша болгъандыла.

Къ а т ы н ы. Сен бу юйден чыкъмазгъа ант этген болурса ансы...

Э р и. Не, манга кёлкъалдынгмы барды?

Къ а т ы н ы. Болмай а. Киногъа барайыкъ десем, унамайса. Театргъа десем, сылтау этесе. Паркга чыгъайыкъ десем, белинг ауруп тохтайды.

Э р и. Да жаш заманыбыз туююл ушайды да къуухотун этип айланырча.

Къ а т ы н ы. Эрикгенибиз кетер эди дейме. Чонайдан юлгю алсанг а бир да болмай эсе да. Ол хазна юйюнде аш да ашамайды. Къуру да тенглерины юйлерине къонакъгъа жюриуп турады. Бизни да жаныбыздан этгенди... сал да кел, сал да кел... Биз да барайыкъ бирлеге къонакъгъа.

Э р и. Да хычинле эте турама дейсе да.

Къ а т ы н ы. Этмейим да къояйым. Кел, атангы жаны ючюн, барайыкъ.

Э р и. Къайры?

Къ а т ы н ы. Къонакъгъа.

Э р и. Кимлагъа?

Къ а т ы н ы. Кимлагъа суюсенг да. Чонайлагъа окъуна барайыкъ.

Э р и. Ант этдир, къоярыкъ туююлсе. Кел, барайыкъ.

Эшик къагъылады.

Къ а т ы н ы. Оу кюнюм, биягъы Чонай болур.

Э р и. Хо бир да. Чонай бизден тюнене сыйланып кетген ушай эди да. Ач эшикни, неге искилтин болуп тураса. Къоншуладан бирлери болур.

Къатыны эшикни ачады. Босагъада Чонайны башы кёрюпеди.

Ч о н а й. О-о, юйге да ахшылыкъ! Сизни былай терктерк кёре турмасам, ашагъаным ичиме татымайды.

Къ а т ы н ы. Ы... ы... биз да алайбыз. Кир юйге, кир.

Ч о н а й. Чоттайлагъа къайтхан эдим да, юйлеринде жокъдула, къайры къуругъан эселе да. Тейри, келин, берекетинг бла тураса. Жау ийис чыгъады аш юйюнгден.

Э р и. Хычинле этерге хазырлана турады.

Чонай. Э-э-э, хычинлени бу юйдеча татыулу бир жерде да этмейдиле.

Чонайны адетдеча сыйладыла.

Чонай (*кете туруп*). Бай, сыйлы болугъуз! Сау къалыгъыз. Мен къуру да, къуру да кесим келип, сизни эрикдирген да болурма. Энди келгенимде биргеме бийчеми да, сабийлени да ала келирме...

ИШ ИЗЛЕИ

Чонай иш излей эт комбинатха барды. Приёмныйде секретаршагъа тубеди.

Чонай (*секретаршагъа*). О-о, марал кёзлю эгешчигибиз. Тфу маша-аллах, кёз тиймесин! Жандырып къояса да ариулугъунг бла бу олтургъан жерчигинги, антым.

Секретарша. Уялтмагъыз мени.

Чонай. Угъай, угъай... Нек уяласа сен? Эриши тиширыула уялсынла. Сен а, сен, чорбат башында къоннган чыпчыкъ кибик... Хи-хи-хи...

Секретарша. Шёндю къайда ишлейсиз, Чонай?

Чонай. Бошма бусагъатда. Былай тап жерчик излей айланама.

Секретарша. Да...

Чонай. Сизге жангы директор салгъан хапарлары барды, кертимиди?

Секретарша. Кертиди.

Чонай. Кимди?

Секретарша. Алгъабасханов...

Чонай. Саубийми?!

Секретарша. Хау.

Чонай. О-о-о. Қыалай иги болгъанды, аперим, оллахий, аперим...

Секретарша. Таныгъанмы этесе?

Чонай. Танымай а, юйюнге, Саубийни!.. Қыысха жууугъум окъунады, антым... Ы-ы, атасыны аты къыалай болуучу эди аны?

Секретарша. Тайулан... Саубий Тайуланович.

Чонай. Хы, хы, алайды. Тайуланович. Кеси уа мындамыды?

Секретарша. Мындады.

Чонай. Бир кирейим сора... (*Кабинетге киреди.*) Салам-алейкум, Саубий Тай.. Тау... Тауланович. Не ишлейсе? Аллах, аллах, не иги болду кёргеним.

Саубий. Олтур, олтуругъуз.

Чонай. Олтурмай а юйюнге. Сен бла мен, тейри, узакъ адамла туйюлбюз. Бирге олтурганлыкъгъа киши айып этерик болмаз. Бу эт комбинатха тамата болгъанынгы эшитгенбиз да, къууанганбыз бек барыбыз да. Аллахха шукур бизден да бир адам былай илингенине. Не ишлейсе?

Саубий. Игибиз.

Чонай. Атанг Тайулан а былай иги саулугъу бла турамыды? Да санга бош сорама ансы, кѣп болмай аны кесине да тубегенем.

Саубий. Кимге?

Чонай. Сени атанга. Бек иги саулугъу болган халпарын айтхан эди... мени да къууандырып.

Саубий. Сейирди бек. Къачан тубегенме дейсе?

Чонай. Кѣп болмай дейме да. Андан бери бир ай да озган болмаз.

Саубий. Мени атам ёлгенли эки жыл болады.

Чонай. Къалай?! (*Къаты ачыу этгенча.*) Аллах, аллах, башыма таш бла урсанг хычыуун тиерик эди ол ачы хапардан эсе. Аллах, аллах, экибиз гитче заманыбызда бир бирибизни аркъабызгъа кѣтюрюп айланыучу эдик. (*Ичинден.*) Мен аны таныган да этмейме. (*Саубийге.*) Жюрегиме бичакъ урганча болуп къалдым да. Ай бушманлыкъ а, ай аман дуня уа... Таулулада эр кишиге жиялган тѣре туйюлдю, алай, Саубий, кечгинлик бер, ёрге урган кѣлюю чѣкдюралмайма. (*Хуржунундан къол жаулугъун чыгарып, кѣзлерине элтеди.*)

Саубий. Къой, аллай бир жарсымагъыз.

Чонай. Жарсымай а. Анга жарсымасам кимге жарсырыкъма. Мен да акъылымдан шашханма. Анга ушаган башха адамны кѣрюп, ол сунуп къойганма. Ачыудан ичим жанып барады. Ай харип Байул... Тау... Тайулан а. Андан эсе мен алгъа кетсем эди уа...

Саубий. Къоюгъуз, аллай бир кесигизни инжилтмегиз энди.

Чонай. Инжилгенни къой, асыры ачыудан мен энди юйге да жеталлыкъ туйюлме. Сени атанг бла менича татлы шуѣх бу жерни юсюнде болмагъанды. Билемисе, биз тары бюртюкню эки этип алай къабыучу эдик. Аллах, аллах, аллах... билмей тургъанымлай не уллу бушуу тюшдю башыма!

Саубий. Жюрегигизни чѣкдюрюгюз, тилейме.

Чонай. Угъай, ахшы улан, шуѣхуму къабырына барып, анга дууа тутдургъунчу, мени жюрегим чѣгерик туйюлдю. Сени атанг бла менича бир бирни суйген, бир бирни тутхан...

Саубий. Сен мени атамы аллай бир иги шуёху болгъан эсенг, мен сени нек таныймайма?

Чонай. Ол а сени осаллыгъынг. Таныргъа керек эдинг.

Саубий. Да мен атамы шуёхларын бек уста таныйма. Сизни уа... эшитген окъуна этмегенме.

Чонай. Меними?! Къалай эшитмегенсе, Чонайны, ы? Къалай эшитмегенсе?! Унутуп къойгъан болурса, ы? Къалай эшитмегенсе? Эсинге тюшюрчю. Къалай эшитмегенсе? Сени атангы менден татлы шуёху болмагъанды. Къалай эшитмегенсе? Айтчы, къалай эшитмегенсе, ы? Къалай?..

Саубий (амалсыз болуп.) Эшитгенме, эшитгенме...

Чонай (къууанып). Хы, кёрдюнгю, эсинге тюшдю да! Эсли жаш кёрюнесе. Акъыллы жаш, атангча. Аперим, аперим! Сени атанг Айгъырулан бла...

Саубий. Мени атам Айгъырулан тюйюлдю... Тайуланды.

Чонай. Хы, да мен а билмеймеми да сени атанг Тайулан болгъанын! Биз, аны тенглери, аны кишилигине бюсюреп, Айгъырулан деучек, антым. Ангыладынгмы энди, ы? Ангыладынгмы дейме да?

Саубий (амалсызгъа къалып). Ангылагъанма, Чонай, ангылагъанма. Айып этме, ишим кёпдю шёндю.

Чонай. Иш бир жары да кетерик тюйюлдю, багъалы Саубий Торуланович...

Саубий. Тайуланович.

Чонай. Хы, Тайуланович... Сен бек алгъа мени иги таныргъа керексе. Ансы тыш адам сунуп, келген жумушума эс бурмай къоярыкъса.

Саубий. Не жумушунг барды... айт да къойчу.

Чонай. Кесими иги танытып алай айтырыкъма.

Саубий. Бек иги танытханса. Айт жумушунгу.

Чонай. Мен былай табыракъ ишчик излеп айланама.

Саубий. Да сен къуллукъ излей болурса. Бизде ол жерледен бири да бош тюйюлдю.

Чонай. Ма аны ючюн айта эдим, алгъа кесими иги танытайым деп. Сен отказат этмезча. Мен санга бизни аналарыбыз къалай жууукъла...

Саубий. Угъай, Чонай, угъай. Ангылагъанма мен сени. Сенден уллу жууугъум жокъду мени.

Чонай. Аперим, энди билгенсе. Иш...

Саубий. Къыймала этген цехге бар.

Чонай. Керекмейди.

Саубий. Сора складха.

Чонай. Анда тутулуп кьаллыкьма.

Саубий. Сора не этейим?.. Инженер бол.

Чонай. Ол да керекмейди.

Саубий. Алай эсе, заместителими кьыстайым да, аны орнуна...

Чонай. Алайын да жаратмайма.

Саубий (*олтургъан жеринден кьобуп, стол артындан атып чыгъады*). Сора ма, былайгъа олтур! Кеси жерими берейим.

Чонай. Угъай, бу жер да керекмейди.

Саубий. Сора не этейим мен санга?

Чонай. Вахтёр... Хоу, хоу, бош сейир этесе? Манга ол жетеди. Алайчыгъы сени жерингден эсе кьолайлыды...

КЪАЙГЪЫ ЭТМЕ, ЖАНЫМ

Чонайны кьатыны кьыйын ауруп болады. Бир ингирде ол эрине:

— Мен ёлюп кьалсам, сен кьалай жашарыкь болурса? Андан сора бир жарсыуум да жокьду,— дейди.

— Аны ючюн не аз да кьайгъы этме, жаным. Сени манга алай жарсырыгъынгы билип, кесиме нёгер хазырлагъанма,— деп жапсарады Чонай саусуз кьатынын.

Аны эшитгенлей, Чонайны кьатыны кийик сау болуп, тёшегинден тургъан хапары барды.

АЙЫПДАН КЪУТУЛАДЫ

Кюнлени биринде Чонайгъа узакь элде жашагъан жууукьларындаң бири тюбеп:

— Ыннабыз ёлгенде дууагъа да келмединг! — деп кёл-кьалды этди. Кесини айыплы бола тургъаның сезген Чонай:

— Оллахий, барыргъа уа бек адыргы этгенем. Алай, тюз ол кюннге кьарагъанча, тишим бир бек аман ауруду да, баралмай кьалдым,— деп, бушуу-бушман болду.

— Да экинчи кюн келсенг да боллукь эди.

— Экинчи кюн а сол кёзюм ауруду.

— Ючюнчю, тёртюнчю кюнлеринде келсенг да кеч боллукь туююл эди.

— Оллахий, ол кюнледе уа барыргъа да боллукь эди, алай мен сизни ыннагъыз ёлгенин эшитмегенем ансы,— деп, Чонай айыпны юсюнден атханды.

«Чонайны сылтауларынлай»,— деген масхара айтыу халкь аузунда алай бла кьалгъанды дейле.

III

ПЪЕСАЛА

АУАНАЛА

(Сегиз суратдан кѳуралгъан сатиралы
комедия)

ИШГЕ КЪАТЫШХАНЛА:

Чонай.
Кюмюшхан.
Къалакъбий.
Таубий.
Къонакъбий.
Къушбий.
Айшат.
Кезибан.

Авторну эсгертиую:

Чонай бла Кюмюшхандан къалгъанла хар суратда хар тюрлю жигитни ролюнда кѳрюнедиле. Аны себепли ала хар жангы суратда ойнаргъа чыкъгъанда гримни, париклени, кийимлени да болушлукълары бла ёз сыфатларын тюрлендирип турургъа керекдиле.

Биринчи сурат

Студентле окъугъан аудитория. Къабыргъада доска, аны къатында преподавателни столу. Жабыу ачылгъанда, Чонай стол артында олтуруп, Кюмюшхандан экзамен ала болады. Кюмюшханны къолунда къаламы, къагъытлары. Тынгылауну ийип, бети къызара сюеледи.

* * *

Чонай. Айт абери, айта эсенг, башынгы къынгыр тутуп турма да. (*Олтургъан жеринден къобуп, Кюмюшханнга къаш тюплеринден бюсюремей къарай, ары-бери айланып тебирейди.*) Не тынгылайса? Менден тилми тутаса?

Кюмюшхан (*уялып, ары-бери майрышады*). Лермонтов... Лермонтов... кѳп назмула жазгъанды.

Чонай. Ыхы... Аны ким да биледи. Сен къолунгда билетниге къара да, анда болгъан соруугъа жууап бер. (*Кюмюшхан тынгылайды.*) Да сен, жукъ билгенинг да болмай, институтха киреме деп къалай келгенсе?

Кюмюшхан. Билеме... Лермонтов... Сергей Михайлович Лермонтов...

Чо на й. Не за-а-ат? Лермонтов къачан Сергей болгъанды?

К ю м ю ш х а н. Жангылгъан этгенме... Юрады аны аты.

Чо на й. Туююлдю. Зат да билмейсе. Къалай бошагъан сен онунчу классны? Лермонтовну чыгъармаларын угъай, атын окъуна билмей тураса.

К ю м ю ш х а н. Билеме ... Сизден уялгъан этеме ансы.

Чо на й. Охо, менден а неге уяласа? Сылтауну къой сен. Тукъум атынг неди?

К ю м ю ш х а н. Къынгырбашева.

Чо на й. Хы, Къынгырбашева. Анданмы къынгыр тутаса башынгы? Уялгъан этеме дейсе. Бу билиминг бла институтха киреме деп келген сен, уялгъан угъай, адамны эки кёзюнден бирин чыгъарып аллыкъса, антым.

К ю м ю ш х а н. Лермонтов кёп поэмала жазгъанды. Аладан бири «Евгений Онегин»...

Чо на й. Хи-хи-хи... Ол жазмагъанды, хайырсыз, «Евгений Онегинни»... Лев Толстой жазгъанды аны.

К ю м ю ш х а н. Хы, алай ушай... Жангылгъан этгенме. Лермонтов башха поэмала да жазгъанды... Сёз ючюн, «Диммо».

Чо на й. Диммо сен кесингсе. «Демон» болур.

К ю м ю ш х а н. Хы, «Демон» Андан сора... (тынгылайды.)

Чо на й. Не андан сора?.. Букъдурмай айт, ариу къыз, не ишлеп тургъанса сен юйюнгде?

К ю м ю ш х а н. Жаулукъла эшип тургъанма.

Чо на й. Да сора сен бери не атангы башына деп келгенсе, юйюнгде жаулукъла эшип турмагъанлай? Биз институтха жаулукъла эшгенлени угъай, школну иги окъуп бошагъан, терен билимлери болгъан адамланы алабыз.

К ю м ю ш х а н. Школда билиучем хар затны да, клянус. Мында унутуп къойдум ансы.

Чо на й. Хапарды ол, ариу къыз. Экинчи соруугъа жууап бер, биринчисин билмейсе.

К ю м ю ш х а н. Экинчи соруу, восток литератураны классиклерини юсюнденди.

Чо на й. Игиди... Тынч сорууду бек. Айт. (Кюмюшхан тынгылайды.) Не, ол соруугъа да жууап бераллыкъ туююлмюсе?

К ю м ю ш х а н. Востокда классikle кёп болгъандыла.

Чо на й. Ыхы... айт, айт. Кимле болгъандыла ала? (Кюмюшхан тынгылайды.) Омар Хайям кимди?

К ю м ю ш х а н. Омар бизни колхозда бригадирди. Ахияны уа танымайма.

Ч о н а й (*Кюмюшханни бетине сейирсинип кзарай кетип кюледи*). Къой, Къынгырбашева, юйюнге бар. Санга институтда жер жокъду. Билиминг болмагъандан ары да хазырланып келе да билмегенсе. Ол а сени атангы бла ана-нгы билимсизликлериди.

Къ а л а к ъ б и й киреди. Чонайны къулагъына шыбырдайды. Чонай, ыразы болуп, башын булгъайды. Къалакъбий Чонайны къатында шинтикге чегеди.

Ч о н а й (*Кюмюшханнга*). Бер бери билетинги. Билиминг аман туююлду, уяла турма. Башха адам болса, сени керти да жукъ билмеген сунуп, экини жабышдырып иер эди. Мен а ангылагъанма литературадан билиминг болгъанын. (*Кюмюшханни экзамен кзагъытын кесине кзайтара.*) Ма, «беш».

К ю м ю ш х а н. Сау болугъуз, клянус! (*Кзууанып кетеди.*)

Ч о н а й (*Къалакъбийге*). Сен былайда олтуруп турсанг, керекли адамла бизни табалмазла. Андан эсе тышына бар.

Къ а л а к ъ б и й. Ахшы, ахшы. (*Жеринден кзобады.*)

Ч о н а й. Сакъ бол, маржа. Бу дуняда аман адам кепдю.

Къ а л а к ъ б и й. Къоркъма, Чонай Гонаевич, алыкъа кезлерим жютюдюле. Аманланы бла игилени айыртлап кералама.

Ч о н а й. Жаша! Бар, бар. Ким бар эсе да кирсин.

Къ а л а к ъ б и й кетеди. Къ о н а к ъ б и й киреди. Къолунда кзагъытлары, къаламы. Чонайны аллына барып сюеледи. Экзамен кзагъытын анга береди.

Ч о н а й (*Кзонакъбийни кезюне жютю кзарай*). Ненча жылынг болады сени? Уллайгъан адамча керюнесе.

Къ о н а к ъ б и й. Жыйырма бла он бир.

Ч о н а й. Не... Къартлыгъынгда институтха кириргеми келгенсе?

Къ о н а к ъ б и й. Мен институтха киреме деп айланганлы он эки жыл болады.

Ч о н а й. Сейирди ол а, тейри, антым. Нек кирмегенсе да?

Къ о н а к ъ б и й. Жыл сайын экзаменледен еталмай къалама.

Ч о н а й. Хы. Да былай иги, тап хазырланып келе болмазса.

Къ о н а к ъ б и й. Бек хазырланама. Битеу онжыллыкъ

школну программасын тюз кёлден билгенча билеме.

Чонай. Хы. Билген башха, институтха кирирге хазырланыу а башха. Атанг бармыды?

Къонакъбий. Барды.

Чонай. Ким болуп ишлейди?

Къонакъбий. Заготовитель.

Чонай. Хы! Сора он эки жылдан бери институтха киралмай къалай айланаса? Сейирди бек!

Къонакъбий. Да аны не сейирлиги барды? Атаммы киреди институтха... Мен киреме.

Чонай. Охо! (*Терезеден тышына къарайды.*) Бу жыйылгъан халкъны ичинде жокъмуду сени атанг бюгюн?

Къонакъбий. Жокъду. Ол бери бир заманда да келмегенди. Келген да этерик туююлду.

Чонай. Сора ол сени суймейди, ы?

Къонакъбий. Нек айтасыз алай? Сюеди бек.

Чонай. Суйген атала жашлары экзамен бергенде ызларындан айланычудула.

Къонакъбий. Мен а унамайма аны.

Чонай. Нек деп сора?

Къонакъбий. Мен сабий туююлме, атам къолумдан тутуп айланырча.

Чонай. Сейирди бек оюмунг. (*Къонакъбийни экзамен къагъытына къарай.*) Тукъум атынг кимди дейсе?.. Тюзбасаров... Ыхы-ы-ы... Тюз оюмунг барды, Тюзбасаров. Сен кеси кесинге базынаса, алаймыды?

Къонакъбий. Хоу. Жашауда кеси жолуму кесим ызларгъа сюеме. Павел Корчагин, санларын да ауруу къыркъып, эки кёзюнден да тынган заманда да тилемегенди кишиден болушлукъ. Мен да аныча жашаргъа сюеме. Кеси къыйыным бла.

Чонай. Ой аперим, аперим! (*Кабинетде ары-бери айланады.*) Ахшы, кёрейик сора экзаменни къалай берлигинги... Биринчи сорууунг неди? (*Чонай жерине чёгеди.*)

Къонакъбий. Чехов. Аны чыгъармаларыны ниет жаны.

Чонай. Ыхы... Бек тынч соруу тюшгенди. Айт.

Къонакъбий. Антон Павлович Чехов — бек айтхылыкъ орус жазычуладан бири болгъанды...

Чонай. Аны биз сенсиз да билебиз. Жазычулукъ ишин айт.

Къонакъбий. Айта турама... Чехов кесини чыгъармаларында озгъан ёмюрде орус халкъны жашауунда болгъан тюрлю-тюрлю ишлени кюзюдеча кёргюзтеди. (*Бармагъын Чонайгъа чюелтип.*) Зар адамланы, ултхачыланы,

кир ниетлилени, былхымсызланы, бетсизлени кылыклары
рын ачыккылай, аланы халкы аллында кюлкюлю этгенди.
Кир ниетли, ултхачы...

Чонай (*жеринден кзобады*). Тохта, тохта... Терен
окумагъанса сен Чеховну.

Кзонакзбий. Мен аны битеу жазгъанларын оку-
гъанма. Мен бек суйген жазуучуду ол. Хар чыгъармасын
айтып берейим...

Чонай. Биринчи сорууну билмейсе. Экинчи соруугъа
кеч.

Кзонакзбий. Кзалай билмейме?.. Айтмагъа кзою-
гъуз.

Чонай. Кеп жаншагъан билим туююлдо. Биле эсенг,
айтчы Чеховну атасыны анасыны атасы ким болгъанын?

Кзонакзбий. Аны уа билмейме...

Чонай. Хы, сора олмуду Чеховну туюнден башына
дери билгенинг?

Кзонакзбий. Да аны атасыны анасыны атасы ким
болгъаны не затха керекди?

Чонай. Санга керекди. Институтха кирирге сен кел-
генсе, кесинге базынып. Экинчи сорууну биле эсенг, айт.

Кзонакзбий. Билеме экинчи сорууну да. Алай...

Чонай. Не алай? Сылтауму излеп тебирегенсе?

Кзонакзбий. Биринчи соруугъа жууап берип бо-
шамагъа кзоюгъуз. Тилейме.

Чонай. Экинчи соруугъа! Неди экинчи сорууунг?

Кзонакзбий. Крылов эм аны баснялары. Ол да,
Чеховча, кир ниетли, ултхачы, кезбаучу, былхымсыз
адамланы...

Чонай (*ачыуланып*). Неди бу?! Былхымсызла, улт-
хачыла дегенден башха сен абери билмеймисе?

Кзонакзбий. Да мен не этейим? Манга туюшген
соруулагъа жууап береме.

Чонай. Бермейсе. Зат да билмейсе сен.

Кзонакзбий. Айтмагъа кзоюгъуз, билеме. Суй-
сегиз, Крыловну басняларын келюмден айтайым.

Чонай. Бу санга школ туююлдо... Институтха кире-
се сен. Билиминге базынып. Айтчы аллай бир билимли
эсенг Крыловну анасыны анасыны анасы ненча жыл жа-
шагъанды?

Кзонакзбий. Аны уа билмейме. Ол неге керекди?
Аны киши да биле болмаз.

Чонай (*Кзонакзбийни экзамен кзагъытын кесине
бере*). Ма, «эки». Быллай билиминг бла институтха киреме
деп айланма. Институтха кирлик адам хазырланып келиу-
чюдо.

Къонакъбий. Тарыкъгъан этерикме мен. Комиссия къуратырыкъма. *(Кетеди.)*

Чонай *(аны ызындан)*. Бар, Тюзбасаров, бар... *(Залгъа.)* Кёремисиз аны кеси билими бла институтха кирирге кюрешгенин. Хы! *(Къушбий киреди, къолунда къагъытлары, къаламы. Экзамен къагъытын Чонайгъа береди.)*

Чонай. Хазырмыса?

Къушбий. Хоуа.

Чонай. Аны уа кёрюрбюз. Тукъумунг кимладанды?

Къушбий. Бермезладан.

Чонай *(Къашларын туююп)*. Бермезладанмы?.. Хы, Бермезладан. Дукъум атынг доюн туююлдю, билиминг къалайды ансы.

Къушбий. Биринчи соруугъа жууап бераллыкъ туююлме.

Чонай. Сора не затха деп келгенсе?

Къушбий. Къыйын соруу тюшгенди.

Чонай. Сора экинчи соруугъа жууап бер.

Къушбий тынгылайды.

Нек тынгылайса? Айт абери айталлыкъ эсенг.

Къушбий. Экинчи соруу да къыйынды.

Чонай. Сора сен мени кёрюргеми келгенсе бери?

Къушбий. Сиз кесигиз тынчыракъ соруула сорсагъыз эди.

Чонай. Хы. Телигеми санайса мени? Атанг къайда ишлейди?

Къушбий. Қолхозда бухгалтерди.

Чонай *(терезени кёргюзте)*. Ол мындамыды шёндю?

Къушбий. Хоуа.

Къалакъбий киреди. Къушбийни да кёргюзте, Чонайны къулагъына шыбырдайды.

Чонай *(Къушбийге жарыкъ болуп)*. Билген этесе, антым, алай иги айталмайса ансы. Бешге жеталмадынг. Тёрт салама. Ол да иги багъады. Ма, къагъытынгы.

Къушбий. Сау болугъуз!.. *(Кетеди.)*

Чонай *(жарыкъ)*. Так, так... иш аман туююлдю, шуёхум! Жылыбыз, тирликли жыл болады, къарайма да. *(Жеринден къобады, залгъа айланады)*. Энди уа бармыды институтха кирирге былай, иги хазырланып келген адам, ы?

Милиция кийимлери бла сахнаны артындан Таубий чыгъады.

Таубий. Барды, Чонай Гонаевич.

Чонай *(артха бурулады, милицияны кёрюп къоркъады, бети кетеди)*. Сен да экзамен бериргеми келгенсе?

Таубий. Угъай, энди экзаменни мен аллыкъма сизден.

Чонай (залгъа). Оллахий, эшигим артындан ачылмазча жабылгъан болур дейме энди уа.

Ж а б ы у

Экинчи сурат

Отоу. Жабыу ачылгъанда Чонай да, Къалакъбий да, Таубий да, Къушбий да, Къонакъбий да стол артында олтуруп боладыла. Столда шешала, аш-суу.

Чонай (стаканны къолуна алып). Тюз айтасыз. Бюгюн бу берекетли столну артында не жаны бла да таматалыкъ манга жетеди. Барыгъыздан да мен кеп жашагъанма. Алай мени бир кемчилигим барды. Тамата кеп селеширге керекди. Мен а кеп жаншагъанны суймейме.

Ауазла. Охо, къайгъырмаз. Ол иги окъунады.

Чонай. Алай эсе, башлайыкъ, жолдашла.

Ауазла. Башлайыкъ, башлайыкъ...

Чонай. Аперим, ант этдир, шешалагъа уа жугъутурланы марагъан уучуча къарайсыз. Алай ашыкъмагъыз. Айшат... Ой Айшат, къайда айланаса?..

Айшат киреди.

Айшат. Не этесе, Чонай?

Чонай. Олтур бизни бла.

Айшат. Къой-къой, Чонай.

Чонай. Не къой-къойду ол? Биз жангы дуняда жашайбыз. Эски адетлени малтап озгъанбыз, алай туюлмюдю, мубарикле?

Ауазла. Алайды, алайды, алайды...

Чонай. Дауур этмегиз. Етцю бери, Айшат. Ма былайгъа, суйген эринги къатына чегюп къаллыкъса, сез да айтмай.

— Айшат. Угъай, Чонай...

Чонай. Мен кеп жаншагъанны суймеучюмю билесе, жарлы келинибиз. Олтур дейме да мен санга.

Айшат. Охо, ма былайчыкъгъа чегейим да къалайым.

Чонай. Олтур алайгъа окъуна, олтур... Багъалы жолдашла, бюгюн биз Къонакъбийни юйюне болмагъанча улду къууанчха жыйылгъанбыз! (Къонакъбийни аркъандан кзагъады.) Кишиди бу, кишиди. Бюгюн туугъан эсен да, кеп жылланы жаша, Айшат бла...

Къушбий. Бюгюн туумагъанды, эртте туугъанды Къонакъбий.

Чонай. Къушбий, таматаны аузуна чаба турма, ол адамсызлыкъды. Кезиуюнг жетсе, сёз берирме да, сёлеширсе. Алайды да, багъалы жолдашла, Къонакъбийни узакъ ёмюрю болур ючюн бу стаканланы тартып къояйыкъ. (Чонай стаканны эрлай ичип, столгъа салады.)

Къалакъбий. Чонай, Айшатны Къонакъбийден айырып къоймай, экисини саулугъу ючюн да бирге тартып къоярмек.

Чонай. Къалакъбий, дуняда кёп жаншагъан адамдан эриши бир киши да кёрюнмейди, антым. Жаншай турма да, къолунгдагъын къарнынга эт. Кимни саулугъу ючюн къачан, къалай ичерге керек болгъанын мен сенсиз да билеме. Алай туююлмюдю, мубарикле?

Столдагъыла. Алайды, алайды...

Чонай. Мен заманда да низамны сюйген адамма. Мардасын танып олтурмагъаннга тазир саллыкъма.

Таубий. Тюздю, Чонай.

Чонай. Таубий, тамата терс затны айтмаучуду. Хайда, ауузланнган этигиз. Керексиз жаншагъандан эсе башыгъызгъа ол хайырды... Таубий, нек къуймай тураса стаканлагъа? Кёп ичерге бир заманда ёч бола турмагъыз. Мени айтыр акъылым олду сизге. Ич деп къысхан да эгерле, алай мардадан оздура турмагъыз. Эй, бу шайтан суу аман затды. Адамны намысын итни намысындан да энишге тюшюрюп иеди, антым. Хы, стаканла толдуламы?.. Аперим, аперим!.. Багъалы жолдашла. Къушбийни барыбыз да эрттеден таныйбыз. Бек намыслы адамларыбыздан бириди. Анга сёз береме мен. Хайда, Къушбий, айталгъанынгы аяма. Бу юй санга кенг юй туююлдю. Не кёп алгъыш этсенг да эркинсе. Алай, бурунгу жыл Жалпакъбашланы Доллакъны къызын эрге бергенлеринде, дуня бла бир жаншап, халкъны башын аурутханынгы мен алыкъа унутмагъанма, антым. Шёндю да алай этип, бизни эрикдирме. Ангыладынгмы?.. Акъыллары къысха адамла боладыла кёп жаншаучула. Сен а, аллах айтса, уллу юйюрюн таматасыса. Заводда да бек иги ишлеген хапарынг барды. Газетге зат да жазыла тураса, аперим! Айт, хайда...

Къушбий. Бююн былайда, бу берекетни юсюнде...

Чонай. Малбермезланы Шохайча башлагъанса, кенгден тутдуруп. Ха-ха-ха. Билемисиз ол къалай этиучюдю? Кенгден къозгъай келиучюдю да, сора артда уа не айтырын унутуп къоючуду. Аллай адамла бла олтургъан бек къыйынды. Быллай жыйылгъан жерде къысха сёзден игиси жокъду. Алай туююлмюдю, мубарикле?

Столдагъыла. Алайды, алайды...

Къушбий. Биз барыбыз да бююн бу юйге...

Чонай. Эсингдемиди, Къушбий, былтыр Жюнбер-мезланы Асланкъулну жашын аскерге ашыргъан заманда олтургъаныбыз?.. Хы, ол заманда сен къалай ариу сёзле айтханенг! Халкъ, Васынып, санга тынгылай эдиле. Оллаха, сени ол сёзлеринг энгда да мени жюрегимден кетмегендиле. Аперим санга, Къушбий! Сёлеше билесе. Ариу сёз — дарман кибикди. Иги этесе, аперим санга!.. Тартайыкъ жолдашла, Къушбий айтханла ючюн. (*Стаканны терк ичеди.*) Неге къарап турасыз, ичигиз. Къушбий, ич да олтургъан эт. Быллай жерде ёре сюелип кёп тургъан зарапды.

Къушбий. Да мен алыкъа...

Чонай. Сёзню аз эт, ансы тазир салыргъа боллукъма. Кёп жаншама.

Къушбий имбашларын жыйыра олтурады.

Чонай. Ауузланган этигиз, мубарикле. Ичген заманда иги ашагъан адам кеф болмаучуду, антым. Мен аны кёп жерде сынагъанма. Аллах, аллах... Айшат, не иги хичинле этгенсе! Оллаха, бармакъларыбызны да къапдырылкъды асыры татыулудан.

Айшат. Ашагъыз, ашагъыз... сизге халалды.

Чонай (*уллу-уллу къабын ашайды*). Быллай хичинле боллугъун билсем, юйден ашамай келмеймем. Тоюп келгенме да болалмайма... (*Таубий стаканлагъа аракъы къуяды.*) Хы, аперим!.. Ишинги бек айыпсыз толтуруп башлагъанса, Таубий. Аны ючюн энди сёзню санга береме. Бардыр, зауаллы кесинг! Сени кибик заманымда жаншаргъа мен да аман болмаучу эдим. Алай энди къартайгъанбыз. Сёзге усталыгъыбыз да азайгъанды. Хайда, сюелип турма да, айтырынгы айт. Биз бюгюн бери, Къонакъбий шуёхубузну юсю бла ашаргъа, ичерге, ойнаргъа, юлюрге, бир бирге къууанчыбызны, жарсыуубузну да айтыргъа деп жыйылгъанбыз, алай туюлмюдю?..

Таубий. Алай алайды... болса да.

Чонай. Не болса да дейсе? Алайды! Бардыр, тап бардыр.

Таубий. Былайда бизни бла бирге Айшат...

Чонай (*ёрге къобун*). Аперим, Таубий, иги айтханса, Айшатны саулугъу ючюн а ичерге керекбиз. Айтхан этдиле ансы, Кавказдача тиширыуну намысы жюрюген бир жер жокъду. Алыгъыз, жашла. (*Стаканын ичеди.*)

Таубий. Чонай, кечгинлик бер, мен алыкъа сёз айтмагъанма.

Чонай. Ой, къалай жаншакъчыса сен! Бюгечели бери мында сенден кёп сёлешген жокъду.

Таубий. Алгыш этеригем...

Чонай. Қъарайма да тазирге тыше тураса, жуугъум. Столда кѣп дауур этгенлеге мен кечгинлик бермеучюме. Ич!.. Ала, Қъонакъбий, сен а бир да бир шош олтураса, айтыр сѣзлеринги хазырлай тура болурса, ансы. Сен юню иесисе. Адетге кѣре, санга сѣз бек арта жетерикди. Аны биле болурса? Алай болгъанлыкъгъа, шѣндю сѣзге къатыша тур.

Қъонакъбий. Да...

Чонай. Билеме, билеме... сен да не заманда да манга ушаш, аз сѣлешуочю, сабыр /адамса. Ненча жыл толду санга?

Қъонакъбий. Эки жыйырма бла он эки.

Чонай. Аперим! Энди беш жылдан мени жетериксе. Хайт деген кезиунгдю, оллаха, Қъонакъбий. Алыкъа уа кѣп къой баш кемирirse, антым! Хы... башха хапаргъа кетип, ишибизни унутуп тура ушайбыз да, Қъалакъбий, кезиу сендеди. Кѣтюрт бу стаканланы бизге.

Қъалакъбий. Бююн былайда кѣп ахшы сѣзле айтылып...

Чонай. Барыгъыз да биле болурсуз, харип, Қъалакъбий больницада тѣрт ай жатып чыкъгъанды. Барама, барама деп туруп, мен баралмай къалгъанма. Энди мындан ары алай этмек, аллах айтса, бара турурбуз. Сау-сузну кѣзюне бир кѣрюнюп кетсенг окъуна ол аны унутмайды. Ма, Қъалакъбий айтсын алай туюул эсе.

Қъалакъбий. Алайды...

Чонай. Хы, кѣрдюгюзмю, мен кесим аурумагъанлыкъгъа, аллай затланы уста билеме. (*Жеринден къобады.*) Қъалакъбий, аллах ауругъанынги сууапха жазсын, мындан ары аурума, саулугъунг темирден къаты, терек бутакъдан бѣкем болсун! Хайда, саулугъунгду, сен айтханла ючюн. Кѣтюрдюк, жашла! (*Ичеди.*)

Айшат (*кетерге деп жеринден къобады*). Отда чоюн къайнай турады...

Чонай. Қъайнама къой, бери тохта, Айшат. Энди столну артындан бизге бир-эки ариу сѣзюнгю эшитдирмей туруп кетсенг, барыбызны да жюреклерибиз къыйналлыкъды. Алай туюулмюдю, мубарикле?

Столдагъыла. Алайды, алайды.

Чонай. Хы, кѣремисе, Айшат, мен ъмюрде терс айтмаучума. Айтсам, кереклисин айтып къоюучума. Алчы ол рюмканы къолунга, айт бизге бир затла.

Айшат. Да мен не айтайым?..

Чонай. Қъара анга! Айтыр зат азмыды? Қелген аякъларыгъызгъа къор болайым де... Қъуру да былай келе

туруучу болугъуз де, аллах таматагъа да, къалгъанлагъа да иги саулукъ берсин де. Дунияда тынчлыкъ болсун деп да къош. Ол да игиди. Мамыр жашауну хатеринден жетип турабыз де быллай иги кюннге. Оллаха, алайды!.. Айшат, аны эслегенинги тюз этгенсе, жаша, мамырлыкъ ючюн, сора бизни саулугъубуз ючюн, алаймыды Айшат?

А й ш а т. Алайды.

Ч о н а й. Ичдик... Бар, Айшат, энди чоюнунга. Къайнап отха тѣгюлмесин. Оллахий, Къонакъбий, сен а барып тохтагъан эркексе. Туугъан кюнюнго бир да ычхындырмайса. Белгилеп тураса. Иги этесе. Бизде ол адет жюрюмегенди. Башхаланы адетиди ол. Кесине хычин эте билмеген, элге бѳрек эте эди дегенлей, бирле кеслерини адетлерин жюрюталмай, башхаланы адетлерин жюрютюрге кюрешедиле. Къонакъбий, сен аллайладан туююлсе, сен кеси адетлерибизни да билесе... *(Сагъатына къарай.)* Эй, заман не кѳп кетгенди. Бошайыкъ, жашла, Къонакъбий бир-эки сѳз айтсын да.

К ѳ н а к ѳ б и й. Мен барыгъызгъа да бек...

Ч о н а й *(ачыуланып)*. Таубий, тохтатыгъыз ол къушмуш этгенигизни. Юйню таматасы Къонакъбий сѳлеше тургъанын кѳрмеймисиз? Сен, эки стакан уртлагъанма деп, бу тап столубузну бузаргъа тураса. Сѳлеш, Къонакъбий, селеш.

К ѳ н а к ѳ б и й. Адамны жашауунда...

Ч о н а й. Жолдашла, кѳзбау этип айтхан сунмагъыз, ма бу Къонакъбий мени бек суйген адамымды. Бу прораб болуп ишлегенли шахарыбызны ичи жангы юйледен толуп къалгъанды. Бир жол манга бир мешина цемент да берген эди, хакъсыз. Оллаха, мен аны ѳмюрге да унутмам. Асыры халалдан быж-быж эте тургъан бир адамды Къонакъбий. Аны халаллыгъы ючюн деп ичмей къойсакъ, терс боллукъбуз. Хайдагъыз, Къонакъбийни халаллыгъы ючюн! *(Чонай ичеди. Олтургъанла дауур боладыла.)*

Т а у б и й. Чонай, алыкъа Къонакъбий сѳз айтмагъанды.

Ч о н а й. Таубий, туралмаймыса жерингде? Сенича дузун жапмай жаншап тургъанны уа юйю къурусун кѳрсен. Бир къауум гаккыбашла, кѳп жаншагъанны акъыллыдан жаншагъан сунадыла. Акъылсыз адам болады жаншакъчы. Аны билип къоюгъуз, мубарикле.

К ѳ у ш б и й. Аны алгъын билмеучю эсек да, энди билдик, Чонай.

А й ш а т К ю м ю ш х а н н ы къолтугъундан тутуп киреди. Кюмюшхан-ны къолунда гюлле.

Айшат (Кюмюшханна стол артында олтурганла бла танышдыра). Мени подругам — Кюмюшхан!

Столдагыла эрлай жерлеринден кьобадыла. Чонай стол артындан терк чыгып, Кюмюшханна аллына барып, кьолун тутады.

Чонай. Учуп келип, чорбат башына кьоннган кёк кёгюрчюнчюк кибик, кьайдан келдинг? Олл-о-о-ох, хур кызы кибиксе, антым!.. Келчи бери...

Кюмюшхан. Падажди... Мен Кьонакьбийни бир поздравить этейим.

Чонай. Эт, жанчыгьым, эт. (Кьолтугьундан тутуп, Кюмюшханна Кьонакьбийни кьатына элтеди.)

Кюмюшхан (Кьонакьбийни кьолун тутуп). День рожденияг бла поздравляю, клянус! (Гюллени береди.)

Чонай. Аперим, Кюмюшчюк, аперим! Адетинг да ариу, кесинг а андан да ариу. Кьонакьбий, сен арлакьгьа турчу, Кюмюшхан мени кьатымда олтурсун.

Айшат. Чонай, кьой, кьой... Кюмюшхан бери былайда, жашыракь адамла бла олтурсун.

Чонай. Хы, ол а не дегенингди, Айшат? Мен мында намысым бла таматама ансы, жыл саным бла тамата тьююлме. Былайда олтурганла менден эсе кёбюрек жашагьандыла... Кюмюшчюк, олтурчу былайчыкьгьа. Хы, ма алай... Нечик иги болду келгенинг. Танышып кьояйыкь... Мени атым Чонайды.

Кюмюшхан (кюлюп). Мен таныйма сени.

Чонай. Хо бир да?! Кьайдан таныйса?

Кюмюшхан. Мындан несколько жыл алгьа институтха поступать этгенимде...

Чонай. Тохта, тохта, тохта!.. Мени да эсиме тюше тураса, антым! Кьынгырбашева тьююлмюсе сен?

Кюмюшхан. Олма.

Чонай. Кьара, кьара, кьара! Беш салган ушай эдим да мен санга?

Кюмюшхан. Салганенг, клянус.

Чонай. Ай ол заманда былай ариу болгьанынгы эслеменем ансы, алты окьуна салырем, антым! Бошагьанмыса институтну уа?

Кюмюшхан. Нет.

Чонай. Нек?

Кюмюшхан. Бир противный устазла бар эдиле да, учится эталмайса деп, кьыстап ийгендиле.

Чонай. Ой, кьалай аман болгьанды!

Кюмюшхан. Сени да выгнать этген эдиле да ол жыл окьуна институтдан.

Чонай. Угьай, жанчыгьым, мен андан кесим кетге-

нем. Аман адамла кѣп эдиле да, ала бла жарашалмай.

К ю м ю ш х а н. Интересна, клянус. Манга уа бек уллу адам сказать этген эди...

Ч о н а й. Ол хапарны кѣйчу, Кюмюшчюгом. Бу кѣууанчлы столну артында...

К ю м ю ш х а н (кюлюп). Мен сени ангыладым. Шѣндю уа кѣайда работать этесе?

Ч о н а й. Школда... Завуч.

К ю м ю ш х а н. А почему не директор?

Ч о н а й. Кѣысып турадыла директор бол деп. Алай кесим унамай турама.

К ю м ю ш х а н. Сейирди, клянус.

Ч о н а й. Сен а?.. Соргъанны айыбы жокъду, эрге зат баргъанмыса?

К ю м ю ш х а н (майрышып). Пока бармагъанма.

Ч о н а й. Оллахий, Кюмюшчюгом, жюрегими жарыт-дынг. Сен келгинчи сѣзге да кѣатышмай, ашаялгъан да этмей, мудах болуп тура эдим да, энди уа учуп кетерге да хазырма сѣзге да, ичгиге да ашха да ачдынг кѣлюмю. Сени саулугъунг ючюн, топпанчыгъым!

К ю м ю ш х а н. Мен да сени здоровьянг ючюн!

Экиси да стаканланы кѣагъышдырып ичедиле. Таубий Кюмюшханнга закуска узатады. Чонай аны жаратмайды.

Ч о н а й (Таубийге хыны). Бозанг болмагъан жерге кѣалагъынгы сугъа турма, Таубий. (Кюмюшханнга Таубий узатхан закусканы алыргъа кѣймай, кеси кѣармашады.) Бу татлы кѣабынчыкъны кѣабаргъа бюгечели бери кѣзюм кѣыймай тура эдим. Кѣолумдан алып, ол ариу ауузчу-пунга тумалатып кѣйчу муну, Кюмюшчюгом.

К ю м ю ш х а н. Кѣалай иги джентилменсе сен, клянус.

Ч о н а й (уллу кѣлло). Да биз энди тукъум адамы. Эй, мубарикле, не шош болуп турасыз? Ойнаргъа, кюлюрге да керекди. Кюмюшхан бизге бир жыр жырлап берсе кѣалай болур эди дейсиз?

Стол артындагыла: «Алапат ... алапат боллукъду...» — деп, дауур этедиле.

К ю м ю ш х а н. Мен... мен... (Жѣтел эте.) Тамагъым да простудить этип турады.

Ч о н а й. Кѣайгъырмаз, жанчыгъым. Сени тамагъынгдай чыкыгъан жыр бизге Белинскийни ол айтхылыкъ симфониясындан эсе ариу эштиликди.

К ю м ю ш х а н. Как?.. Белинский? Разве ол композиторму болгъанды?

Чонай. Пах, ичип тургъанлай жангылгъан этгенме...
Достоевский деригем.

Кюмюшхан. Ола андан да интересна.

Къушбий. Достоевский — жазуучуду, Чонай.

Чонай. Жеринге олтур, Къушбий. Андан санга жетген жокъду. Кюмюшханга мешайт этмегиз.

Айшат. Жырлачы, Кюмюшхан. Барыбыз да тилейбиз.

Кюмюшхан. Энди барыгъыз да просить этгенден сора... *(жырлайды.)*

Я люблю тебя, ты любишь, меня,

Ой, спрашу, сорайым.

Два чёрные брови, балачыкъ,

Жанынга кърман болайым.

Чонай *(эжиу эте)*. Жанынга кърман болайым...

Кюмюшхан.

Высокий гора, под горой речка,

Кём-кёк шуулдап барады.

Когда вижу тебя, балачыкъ,

Жюрегим дуулдап, жанады...

Чонай *(жюрегинден тутуп)*. Ой, ой, дуулдап жанады...

Кюмюшхан.

Черноволосы, белое лицо,

Ууртларынг — кып-кызыл марако,

Мени жюрегим кыйналмай не этсин,

Ты уезжаешь далеко-о-о!

Чонай. Мен сени къатынга турлукъма-а-а...

Кюмюшхан.

Зелёный сад, в саду хорошо,

Ары ветерок жетеди.

Сен къатыма жууукълашсанг, бала,

Жюрегим дып-дып этеди-и-и-и...

Чонай. Ай-хай, къаты дып-дып этеди-и-и-и...

Кюмюшхан. Кезиую, Чонай, санга барады.

Чонай. Ой, аперим Кюмюшчюгюм! Къонгуроу зынгырдагъанлай, ариу ауазынг санларымы къаушалтды. Бу къаушалып тургъанымлай, сени бла бир тепсеригем, Айшат, музыка! *(Музыка согъулады. Таубий эрлай ортагъа чыгъып, Кюмюшханны тепсерге чакъырады. Чонай аны кёкюрегинден тюртүп, артха кыстайды.)*

Чонай (*Таубийге*). Бар ары! Къарс ур. Санга жетгени олду.

Чонай бла Кюмюшхан тюз тепсеуню тепсей кетедиле да, ахырында уа силкнишип тебирейдиле.

Ж а б ы у

Ючюнчю сурат

Сахнада школну директоруну кабинети. Жабыу ачылгъанда, ол бош болады. Къонгуроу къагъылады, переменагъа чыккыан сабийлени жыгъал-мугъул тауушлары эшитиледиле. Къолтугъунда да китаплары, тефтерлери бла, жарыкъ ышара, кабинетге Къонакъбий киреди. Жерине олтурады. Бу кезиуде, кюле-кюле, ары Чонай да киреди.

Чонай. Темир Къанатович, оллахий, сен бизни школгъа директор болуп келгенли, аркъабызгъа кюн тийгенча болгъанбыз. Устазла асыры къууаннгандан, аякъ тюллеринде чѣп сынмай айланадыла, антым. Алгъыннгы директорубуз пох адам эди. Аны аманлыгъын айтып башласам, сау жылгъа да тауусмам...

Къонакъбий. Къой, къой аны, Чонай Гонаевич, ол манга керекли хапар туююлду. Сен андан эсе сегизинчи классда окъуу да, низам да иги болмагъаныны сылтауун ангылатчы манга. Сен мында эрттеден ишлейсе. Хапаргъа керек. былтыр ол сени классынг болгъанды...

Чонай. Ол барысы да алгъыннгы директорубузну хатасыды, Темир Къанатович. Ол историяны окъутуучу эди. Сабийлени жагъынларын тутдуруп, бузуп кетгенди ол. Аллай педагогну мен школдан бек кенг тутарем...

Къонакъбий. Сен аны къой, Чонай. Сегизинчи классда халны тюзетир ючюн не этерге керекбиз? Сен школну окъуу бѣлюмюню таматасыса... завуч.

Чонай. Ол классда халны тюзетир ючюн биз алгъыннгы директорну этип кетген аманлыкъларын ачыкъларгъа керекбиз, Темир Къанатович. Алайсыз...

Къонакъбий. Терсликни алгъыннгы директоргъа жоуклегенни къой, Чонай. Сен мында завуч болуп он эки жыл ишлейсе.

Чонай. Алайды.

Къонакъбий. Алай эсе, къуру алгъыннгы директор терс туююлду.

Чонай. Аны аллында болгъан директор а? Дагъыда аны аллында да болгъанды бир директор. Дагъыда...

Къонакъбий. Сора ала терсдиле, ы?

Чонай. Аны айтып кюрешеме да мен санга, Темир

Қыанатович! Алғыннгы директорла этип кетген терслик-лени тюзетирге керекбиз бек алғыа. Аланы педагогика ишден анғылаулары бек аз болғыанды. Аланы хатасындан бизни школубуз районда бек артха қыалып келгенди окыуу бла да, низам жаны бла да. Аланы хатасындан...

Қыонакыбий. Қыойдукы ол хапарны, Чонай.

Чонай. Ахшы, Темир Қыанатович, ахшы. Қыойдукы аны... Ы-ы-ы... ол инспектор кибик нек келген эди?

Қыонакыбий. Бош, бош... (Сағышылы.) Ким эсе да, мени юсюмден аноним қыағыт жазғыанды районоғыа.

Чонай. Астофирулла, ол а сёз да хапар! Не деп жазады сени юсюнгден а? Сен мында ишлеп башлагыанлы алай кёп да болмайды да.

Қыонакыбий. Бош, бош, Чонай, жарсыма.

Чонай. Қыара анга! Жарсымай а, юйюнге, быллай адепсиз ишге. Аны ким жазғыан эсе да табарғыа керекди. Коллективде аллай бир осал адам болса, алмағыа кирген кыуртча, болғыанны чиритип, халек этип кыоюучуду.

Қыонакыбий. Қыой, Чонай, кыайғылы зат жокыду. Андан эсе ишибизни бардырайыкы. Школубузну атын айтдырайыкы.

Чонай. Бош уллу кёллю боласа, Темир Қыанатович. Арабызда аманлыкычыны табып, аны мындан думп этгинчи, бизни ишибиз иги жанына барлыкы туююлдю. (Директорғыа жууукы кыысылып, шыбырдайды). Мында пох адамла кёпдюле. Мен шёндю окыуна биреуленнге ишекли болуп турама.

Қыонакыбий. Кимге?

Чонай. Таубийге.

Таубий киреди.

Таубий. Темир Қыанатович, сиз угыай демей эсегиз, Адил Адирович да, мен да туюшден ингирге бешинчи, алтынчы классланы окыуучуларын шахарғыа экскурсияғыа элтир акылыбыз бар эди.

Қыонакыбий. Бек ахшы этериксиз. Элтигиз.

Таубий. Ахшы сора. (Кетеди.)

Чонай. Кёрдюнгю, Темир Қыанатович, сағыннганы башы босағыа туюбюнде дегенлей... Аны бет халин эследингми? Ол бери сабийлеге жаны ауруп кирмегенди шёндю. Не болуп тура эсе да бир кёрейим деп келгенлигиди ансы. Бияғында ол инспектор сенден чыкығыандан сора, Таубий аны бла кыуш-муш эте турғыанын кёргенме мен... Дағыда биреуленнге ишекли болама...

Қыонакыбий. Қыой, Чонай... Мен айтама санга, алай кыауғыа этерча жукы да жокыду. Анонимщикле кир

адамла болуучудула. Мен аллай адамланы атларын эшитирге да суймейме.

Чонай. Мен да тюз кесинг кибикме ол жаны бла. Бизни алгыннгы директорубуз иш а жазгъан болурму, санга жерин кыызгъанып?

Къонакъбий. Ким билсин. Алай мен аны жеринден кыыстамагъанма. Бери суйюп да келмегенме мен.

Къонгуроу къагъылады.

Къонакъбий. Сени дерсинг бармыды, Чонай?

Чонай. Хоу.

Къонакъбий. Бар сора.

Чонай жёбелеп чыгъады. Кезибан киреди.

Кезибан. Темир Къанатович, мен школдан кетген этеме. Ма заявлениям да.

Къонакъбий. Нек?

Кезибан. Чонай кьоймайды. (*Жилямсырап.*) Къарыусузса, окъуталмайса, юйреталмайса деп.

Къонакъбий. Алыкъа мени андан хапарым жокъду.

Кезибан. Нек илиннген эсе да манга бир да билмейме. Жанымдан тойдургъанды. Болгъанны, болмагъанны да айтып, къаллай бир айыплы этип барады ол мени!

Къонакъбий. Сен кетерге ашыкъма. Чонай терс эсе, мен билirme.

Кезибан. Окъуучуланы къатында окъуна ол мени пенча кере уялтханды, бир тюрлю терслигим болмай тургъанлай.

Къонакъбий. Мен сёлешirme аны бла. Заявлениягы шёндю артха ала тур.

Кезибан заявлениясын да алып олтургъан жеринден къопханлай, Чонай киреди. Кезибан кетеди.

Чонай (*Кезибанны ызындан къарай, директоргъа*). Бу да бек къуртха къатынды. Алгыннгы директорну тегерегинде тепсеп туруучу эди да, энди ол кетгенли, кимден ачыуун алыргъа билмей айланады. Мен, ол анонимканы юсюнде мынга да ишекли болама...

Кьолтугъунда да папкасы бла Къушбий киреди.

Къушбий. Салам-алейкум.

Къонакъбий. Алейкум-салам.

Къушбий. Мен министерстводанма, инспектор...

Чонай. О-о, салам-алейкум, салам-алейкум, сау кел!

Олтур! Жангы инспектор болурса ансы, мен таныргъа керек эдим.

Къушбий. Хоу, кѣп болмай ишлеп башлагъанма.

Чонай. Игиди, игиди... Огъурлу кюнде башла ишинги да! Олтур, олтургъан эт.

Къушбий (*Чонайгъа*). Школну директору сенмисе?

Чонай. Угъай... Мен завучма. Директорубуз буду... Темир Къанатович.

Къушбий (*Къонакъбийге*). Алай эсе, мени санга жумушум барды.

Чонай (*Къушбийге*). Мен керек боллукъ туюл эсем...

Къушбий. Угъай, керек туюлсе.

Чонай. Ахшы сора... (*Кетеди.*)

Къушбий (*папкасын ачып, андан тетрадь къагъытны чыгъарады*). Темир Къанатович, сени юсюнден министрствогъа къагъыт келгенди.

Къонакъбий. Не деп эди да?!

Къушбий. Иги зат айтылмайды, керти эсе. Жазгъан адам тукъум атын кѣргюзтмегенди. «Устазла» деп къойгъанды тюбюнде.

Къонакъбий (*къайгъылыды, бети тюрленипди*). Жыйырма бла он жыл болуп барады мен школда ишлегенли. Бир да быллай зат а болмагъан эди бу жолгъа дери.

Къушбий. Мында кѣпден берими ишлейсе?

Къонакъбий. Угъай. Быйыл ишлеп башлагъанма. Къоймай ийгендиле бери ансы, бир да ыразы болуп а келмегенме.

Къушбий. Къайсы школда ишлеученг алгъын?

Къонакъбий. Туугъан элимде — Состар-ташда.

Къушбий. Директорму болгъаненг анда да?

Къонакъбий. Хоу.

Къушбий. Урушда къалайлада болгъанса?

Къонакъбий (*сагъышланып*). Да аз жерде болмагъанма... Сталинграддан Берлинге дери жетгенме.

Къушбий. Немецлилеге пленнге тюшгенмисе?

Къонакъбий. Хоу, аллай иш да болгъанды.

Къушбий. Бу къагъытда да аны юсюнден жазылады. (*Къагъытны окъуй.*) «Немецлилеге пленнге берилип, душманнга къуллукъ этип тургъан адамны бюгюнлюкде, келтирип, бизге директор этгендиле. Къайда тюзлюк..?»

Къонакъбий (*башын булгъай*). Хы... Тютюнюнг бармыды сени?

Къушбий. Хоу... ма.

Къонакъбий. Жыйырма жыл бола эди муну къойгъаныма.

Къушбий. Сора уа нек ичесе?

К ъ о н а к ъ б и й. Билмейме, ичергим келди нек эсе да.

К ъ у ш б и й. Пленде кѣпмю тургъанса?

К ъ о н а к ъ б и й. Эки ай чакълы бир... Жаралы болуп тюшген эдим мен немецлени кѣолларына... (*Сагъышланады.*)

К ъ у ш б и й. Сора уа?

К ъ о н а к ъ б и й. Эки айдан сора бир оруслу нѣгерим да, мен да концлагерден къачхан эдик. Ол да сау-саламат Москвада жашап турады. Полковник кеси да.

К ъ у ш б и й. Партиягъа уа урушну кезиуюндеми киргенсе?

К ъ о н а к ъ б и й. Хоу. Къыркъ ючюнчю жылда.

К ъ у ш б и й (*къагъытны папкасына салып*). Муну ким жазгъан эсе да, санга тюз кѣзден къарагъан адам туюкюлдю.

К ъ о н а к ъ б и й. Болур, болур.

Пауза.

К ъ у ш б и й (*жазыу эте*). Мында ишлеп башлагъанлы адам бла иш сѣз болгъанмысыз?

К ъ о н а к ъ б и й. Угъай.

Ч о н а й киреди.

Ч о н а й. Кечгинлик. Сѣюгюзню бошагъан сунуп кирдим.

Артха кетип тебирейди.

К ъ у ш б и й. Кел, кел. Сен бизге чырмау этмейсе.

Ч о н а й. Охо, алай эсе. (*Къушбийни къаршы аллында шинтикге олтурады.*)

К ъ у ш б и й. Не ишлейсиз сиз а? Тынчмысыз?

Ч о н а й. Хайт деп, антым, хайт деп. Жангы директорубузну башчылыгъы бла школубузну атын игиге айтдырып мурагыбыз барды.

К ъ у ш б и й. Аперим, аперим.

К ъ о н а к ъ б и й. (*Чонайгъа*). Энтда да анонимка жазылгъанды... Мени юсюмден.

Ч о н а й (*сейирден ёле*). Кертими айтаса?!

К ъ о н а к ъ б и й. Да ма, инспектор аны тинте келгенди.

Ч о н а й. (*Къушбийге*). Ким эсе да, бизде дунияда болмагъанча бир осал адам барды.

К ъ у ш б и й. Болур, болур... Темир Къанатович, сени къатынынг бармыды?

К ъ о н а к ъ б и й. Барды!

Къушбий. Къайдады?

Къонакъбий. Состар-Ташда.

Къушбий. Сен мында, ол анда?

Къонакъбий. Юй мажаралмай турама ансы, бююн окъуна кёчюрлюгем юйюрюмю бери.

Къушбий. Бу къагъытда уа сен къатынынгы къоюп, сабийлеринги атып кетгенсе деп жазадыла.

Чонай. Астофирулла! Ким болур ол бетсиз?

Къонакъбий. Ким эсе да, билмей, ётюрюкню жа-зып ийгенди.

Къушбий. Ийнанама... ийнанама... Ким эсе да барды арагъызда.

Чонай. Темир Къанатович, сен къалай суйсенг алай эт, мен а ким эсе да аны тапмай къоярыкъ туююлме. Алгъыннгы анонимка да битеу элге хапар болуп, уялып айланабыз.

Къушбий (*сейирсинип*). Элге уа ким хапар этгенди аны?

Къонакъбий. Мен да аны сейирин этеме. Манга элде адамла къынгыр къарап окъуна башлагъандыла. Санымда окъ тиймеген сау жерим болмай къайтханма мен урушдан...

Къушбий. Жюрегинг къыйналмасын, Темир Къанатович. Элге да, ким эсе да, ол жазгъан адам жайгъан болур. Завуч тюз айтады, ким эсе да аны табаргъа кюрешигиз.

Чонай (*Къонакъбийге*). Хы, кёрдюнгмю, мен айта эдим да санга ким эсе да аны табаргъа керекди деп. Ол табылгъынчы бирибизге да тынчлыкъ боллукъ туююлдю. Барыбызны да аман бетли этерикди.

Къушбий. Хайда, сау къалыгъыз...

Чонай. Угъай, юйге къайтармай жиберлик туююлме.

Къушбий. Сау бол, Чонай Гонаевич, тюзюн айтсам, заманым жокъду.

Чонай. Эшитирге да суймейме. Ёретинлей чыгъып кетерик эсенг да, жашагъан юйюмю бир кёре кет. Кел.

Къушбий. Къоярыкъ туююлсе, тейри...

Чонай. Темир Къанатович, кел сен да.

Къонакъбий. Угъай, сау бол. Мени дерсим барды. Къонагъыбызны сыйласанг болады.

Чонай. Аны уа несин айтдыраса. Кетдик...

Чонай да Къушбий да кетедиле.

Къонакъбий (*ачыу этеди, сагъышлыды*). Тейри,

бу а ишден туйюлдю. Ким эсе да мени аман бетли этерге айланады. Ким болур, арабий? Кимге хата этгенме мен?.. Бир да билмейме...

Сахна, кьарангы болуп, жарыйды. Кьонакьбий кабинетде ары бла берш шаш атлай айланады. Чонай киреди.

Чонай. Анонимщикни излеп башлайыкъ, Темир Къанатович. Мында устазланы ичинде бирине ышанырча туйюлдю. Барысы да тилчиле, зарчыла...

Кьонакьбий. Ким болур дейсе сен?

Чонай. Табанов... Ы-ы, угъай, Мадина... Ол туйюл эсе уа Къабанов... Тохта, тохта... Миналдан иш а болурму? Ол аман жууаш-жууаш айланады. Аллай адам...

Кьонакьбий. Угъай, Чонай. Миналдан болургъа амалы жокьду. Ол, институтну жангыдан бошаш келген жаш тиширыу, аллай аманлыкъланы билген окьуна эте болмаз. Бу ким эсе да, мени былайдан кетерими кюсеп айланган адамды. Кимди ол? Мен устазларыбыздан бирине да ишекли боллугьум келмейди.

Чонай. Сора уа кимге ишекли болайыкъ? Алгьыннгы директоргъамы?

Кьонакьбий. Мен аны таныгъан этеме. Ол да аллай адам болур деп айталлыкь туйюлме.

Чонай. Э-э, Темир Къанатович, адамны бети бла ичи бир кибик болмайды.

Кьонакьбий. Ол да кертиди. Билмейме, Чонай Гоннаевич, билмейме не этерге да.

Чонай. Сен кьоркъма. Мен табарма аны ким эсе да. Жерни тубюнде болса да чыгъарырма, антым. (Кетеди.)

Кьонакьбий кабинетинде сагьышлы олтурады. Кьалакьбий, Таубий, Айшат, Кезибан киредиле.

Кьалакьбий. Темир Къанатович, биз уялып жерге кирлик болуп айланабыз сенден ол аноним письмолагъа «устазла» деп кьол салыннганына. Ийнаныгьыз бизден бирбиз да ол ишге кьатышмагъанбыз.

Кьонакьбий. Билеме мен сизни ол ишге кьатышмагъаныгьызны.

Айшат. Ахырысы, ол адам табылып, аны бетине бир кьарасам эди, не тукьум эсе да...

Кезибан. Аны бетими бар сунаса, ол ким эсе да.

Таубий. Элни адамларындан да уялабыз. «Анонимщикле кереме сиз барыгьыз да»,— деп, алай айтып тохтайды хар тубеген...

Кьонгуроу кьагьылады.

К ъ о н а к ъ б и й. Барыгъыз дерслеригизге. Кѣлюгюзге зат да келмесин, мен сизни биригизге да ишекли туй-юлме.

Устазла кетедиле. Кѣонакѣбий кеси жангыз, сагъышлы кѣалады. Биягъы кѣолтугъунда да папкасы бла К ъ у ш б и й киреди. Кѣонакѣбийни аузу ачылып кѣалады.

К ъ у ш б и й. Салам-алейкум, Темир Кѣанатович.

К ъ о н а к ъ б и й. А-а-а-алейкум-салам... Э-э-энтдадамы?..

К ъ у ш б и й. Хоу.

К ъ о н а к ъ б и й (*санлары туюшуп, жерине чѣгеди*). Энди уа неле жазады?

К ъ у ш б и й. Сизде Миналдан Ахматовна деп устаз бармыды?

К ъ о н а к ъ б и й. Барды... Олмуду жазып айланган?

К ъ у ш б и й (*папкасындан кѣагъытны чыгъарып*). Угъай.

К ъ о н а к ъ б и й. Сора уа?

К ъ у ш б и й. Сен аны алдап айланаса дейди... Ма, окъу. Манга да тырман этеди, келип директоргъа тубеп кетип кѣалгъанды деп.

К ъ о н а к ъ б и й (*кѣагъытны окъуп, башын чайкѣайды*). Бу ким эсе да, мен мындан кетгинчи тынчайтырык туююлду.

К ъ у ш б и й. Сора кетергеми айтаса?

К ъ о н а к ъ б и й. Кетмесем да аман бетли этерикди.

К ъ у ш б и й. Эсингде болсун, сен кетсенг, бу хапарланы барысын да халкѣ керти сунуп кѣоярыкѣды.

К ъ о н а к ъ б и й. Сора не этейим? Тышына чыгъаргъа уялама, оллахий.

К ъ у ш б и й. Анонимщикни табаргъа керекди. Ишекли болгъан адамынг иш бармыды?

Ч о н а й киреди.

Ч о н а й. Салам-алейкум, багъалы инспектор. Энди уа не зат?

К ъ у ш б и й. Да биягъы анонимка.

Ч о н а й. Ала, не этсин адам бу ишге?!

К ъ у ш б и й. Этеригигиз олду — тапхан этигиз анонимщикни.

Ч о н а й. Мен бек кѣаты кѣарап айланама. Табарма деп ышанама.

К ъ у ш б и й. Тапсагъыз, манга билдирирсиз. Сау кѣалыгъыз.

Ч о н а й. Ашырайым... Мен ашырайым...

К ъ у ш б и й да, Ч о н а й да кетедиле.

Къонакъбий (*сагъышлы*). Тейри, былай бла уа иш барлыкъ туююлдю.

Жилямсырап, Айшат киреди.

Айшат. Не хапарды энди бу уа, Темир Къанатович..? Уялып, бюгюн классха кючден киргенме. Кетген этеме мен...

Къонакъбий. Угъай, Миналдан Ахматовна, кетген бла иш боллукъ туююлдю. Бизни юсюбюзге кир сууну къуюп айланган адамны табаргъа керекбиз.

Айшат. Чонайдан башха киши да туююлдю аны этип айланган. Сени аллынгда директор кетгенден сора, Чонай аны орнуна киреме деп бармагъан жери къалмай айланганды. Сора сен келип къалдынг.

Къонакъбий. Ангылагъанма, Миналдан Ахматовна, ангылагъанма. Бар... дерслеринге бар.

Айшат кетеди. Хыбырдап, Чонай киреди.

Чонай. Къалай табайыкъ ол итни, ы?

Къонакъбий. Табылгъанды... ол ит.

Чонай (*аузу ачылып къалады*). Кимди ол? Айтчы манга! Барып мен аны бойнундан эки къолум бла кесим бууайым.

Къонакъбий (*олтургъан жеринден къобун*). Болгъанды, Чонай, тюлкюленнгенинг...

Чонай (*залгъа*). Бу жол да онгмадым.

Жабыу

Тёртюнчю сурат

Сахна экиге юлешинипди. Бир жаны кабинет, экинчи жаны — приёмный. Жабыу ачылгъанда, Къушбий кабинетде стол артында олтуруп, къагъытлагъа къарай болады. Приёмныйде уа Айшат машинка бла жазыу эте олтурады. Къолтукъ туююнде да папкасы бла, акъырын атлай, Чонай киреди.

Чонай (*Айшатха*). Кюнюнг ахшы болсун!

Айшат. Сау бол.

Чонай. Кесиндемиди директор?

Айшат. Хау.

Чонай. Адамы бармыды?

Айшат. Жокъду.

Чонай. Ахшы, сора...

Чонай кабинетге жёбелеп киреди. Къушбийни аллына барып, тёртгупуш болуп, энишге ийиледи.

Къушбий. Сау бол, Чонай, сау бол былай хурмет

этгенинг ючюн. Аркѡа жилигинги сындыраса, алай бек ийиле турма.

Чонай (*ѡрге кѡтюрюле*). Сени аллында битеу санларымы ууатып кѡйсам да угъайым жокъду, багъалы директор!

Къушбий (*ышарып*). Сау бол. Иги адам кѡрюнесе.

Чонай. Аллахха шукур... Мен чексиз насыплыма бюгюн!

Къушбий. Пах! Не къууанчынг барды алай бир? Айт, алгъышлайым мен да сени.

Чонай (*дагъыда энишге ийилип*). Санга къууанама, хурметли директор. Насыплыма мен.

Къушбий. Ангыламайма, Чонай, мен сени.

Чонай. Къалай ангыламайса?.. Мен бу базада ишлеген жылларымы ичинде сенден мажал директор тюшменгенди бери. Он эки директорну алышындыргъанма мен. Ала барысы да тууарла эдиле сени къатында.

Къушбий. Тохта, тохта, Чонай. Мени аладан иги болгъанымы сен къайдан билесе? Мен мында ишлегенли алай кѡп да болмайды да...

Чонай. Билеме, жолдаш директор. Сыфатынг айтып турады. Келбетинг огъурлуду. Кѡзлеринг акъылдан толу. Мангълайынг жумушакъ...

Къушбий. Айтма алай, Чонай.

Чонай. Нек айтмайма! Мен ачыкъ адамма. Жюрегимден айтама. Билген затымы. Кѡремисе, сен бу стол артына къалай тап жарашаса! Тфу, машаллах! Ма директор десенг! Битеу чархынг ушайды сени директоргъа. Сен чынтты директорса!..

Къушбий. Чонай, сау бол. Алай асыры...

Чонай. Угъай, угъай... Аузума чапма. Мен кертисин айтама. Кѡзбаучу адам тѡйюлме мен.

Къушбий. Ахшы, Чонай, не жумушунг барды?

Чонай (*папкасын ачып, Къушбийни аллына салады*). Мен кадрла бѡлюмню таматасы болгъаным себепли, сени бизде ишлеген адамла бла шагъырей этерге сюеме.

Къушбий. Ол а игиди.

Чонай. Айхай игиди. Мен да аны билип келгенме. (*Списокну бармагъы бла кѡргюзте.*) Башындан башлайыкъ. Сени заместителингден. Мирзахановдан... Айтып къояйым, андан кесинги кенг тут.

Къушбий. Нек?

Чонай. Бек аман адамды. Хар директоргъа уру къазып айланганды. Санга этериги да алайды.

Къушбий. Ыхы. Сау бол, Чонай, аны билдиргенинг ючюн.

Чонай. Тохта алыкъя. Ма бу... Къалабаев. Мындан да кесинги сакъла. Ич сѣзюнгю арталлы да айтма анга. Зар адамды. Тили уа шынтагы халыча узунду. Къайры да жетип къалады.

Къушбий. Хы! Манга уа ол бек иги инженерди деген эдиле да.

Чонай. Ийнанма, бир кишиге да инанма. Алай айтханла сайга шагъырей жаулукъ этедиле. Сени абындырыргъа кюрешедиле. Ма бу уа Айжыякъ... парторганизацияны секретары. Базада бек барып тохтагъан осал адамладан бириди. Не аз да тасхангы билгенлей, горкомгъа чабар. Жыйылыу болса, директорса деп къарамаз, болгъанны юсюнге тѣгер. Ол мында кѣп адамны кюйдюргенди. Тиширыу болуп, аллай кылыкъсыз адамгъа кѣз ачмагъанна мен.

Къушбий *(башын булгъай)*. Пай-пай-пай...

Чонай. Ма бу а Сабан улу... ит адам! Кеси бригадирди. Къуру да къуллукъчула бла даулашхандан сора, иши болмаучуду. Сора ары-бери тарыгъула жазыучуду. Бу а Фатима... Мындан да бек кенгде тур. Бетинге къарап арну айтыр, жойкъулланыр... ол угъай эсенг а... *(директорну къулагъына шыбырдады.)*

Къушбий. Хо бир да?!

Чонай. Мен сенден бир затны да жашырмай айтама. Мен санга игиликни излеп айтама. Фатиманы жойкъулланганына кесинги алдатсанг, эшигинг жабылыр, хурметли директор. Бу а Хоразланы Баракъ... Ичгичи. Бу экиси уа Шамгъун бла Тамгъун уручула. Тонайдыла складланы...

Къушбий. Да милиция къалай тутмай турады аланы?

Чонай. Къайры тутады! Ала урлагъан затларын милиция бла эки этедиле сора уа.

Къушбий. Хы!

Чонай. Ма была уа...

Къушбий. Тохта, Чонай, сора бу комбинатда бир ахшы адам жокъмуду?

Чонай *(кесин кѣргюзте)*. Бир-эки адам барбыз. Къалгъанлары барысы да аллах ургъанла. Санга бек къыйын боллукъду быллай осал коллективде ишлеген. Алай сен къоркъма. Мен къатындама. Онг къолунг мен боллукъма сени. Керек заманда жанында сюелирме.

Къушбий. Сау бол, Чонай, сау бол. Иги этдинг эсгертенинги.

Чонай. Мен алыкъя санга кѣп затны эсгерте турурма. Сау къал... *(Папкасын къолтукъ тюбюне уруп, дирек-*

торну аллында биягъы тёртгуппуш болуп, кабинетден арты бла чыгъады.)

Къушбий кабинетде сагъышлы олтуруп къалады. Музыка согъулады. Сцена къарангы болуп, алай жарыйды. Къушбий кабинетде болады. Ачуулуду. Ары-бери айланады. Телефон зынгырдайды.

Къушбий (телефон бла). Да... А-а, алейкум-салам, Марат Таулуевич... (Пауза.) Бир да билмейме, толтурал-майбыз планны, Марат Таулуевич... Къалай эсе да, бу коллектив бузулгъан коллективди. Угъай, угъай, сылтаугъа деп айтмайма мен аны. Охо!.. Ало, ало... (Мудах болуп.) Атды да къойду телефонну чолпусун министр. Къуллукъгъа киреме деп, башыммы отха сугъуп къойгъан ушайма да.

Энишге ийилип, кабинетге Чонай киреди.

Чонай. Кюнюнг ахшы болсун, хурметли директор.

Къушбий. Сау бол, Чонай.

Чонай (директорну къатына келип, къашына узалды). Тохта, тохта... Бу узун тюк бери чюелип, ушамай турады. Мен аны бусагъат юзюп алайым...

Къушбий. Ой, не бек ачылдынг!

Чонай. Тохтачы, башында да бир акъ тюкчюк барды... Къара тюклени ичинде ушамайды ол.

Къушбий. Къой, къой, Чонай...

Чонай. Угъай, къоярыкъ туююлме. (Къушбийни башындан тюкню да юзюп алады.) Хы, ма кёремисе муну. Хуржунума салайым да, тышында атарма къафырны.

Къушбий. Озгъан айда планыбызны толтурмагъаны-быз ючюн...

Чонай. Хы... план... къайры толтурлукъса мында адамла бла планны? Азмы айтханма мен санга мында къаллай жуликле, хыйлачыла, тилчиле ишлейдиле деп.

Къушбий. Тейри, аны бла уа иш барлыкъ туююлдо. Чакъырчы сен адамланы бери, мен ала бла бир сёлешип кёрейим.

Чонай. Бусагъат чакъырайым. Былай иги сёлеш. Ала сени башында минерге умут этип айланадыла. Сыкъдыргъан эт, адамыча. Сен директорса. Сенича директор бизни базагъа...

Къушбий. Къойчу аны. Бар, чакъыр адамланы.

Чонай. Сени буйругъунг манга файгъамбарны буйругъу кибикди. (Жерге дери ийилип, арты бла чыгъып кетди.)

Къушбий (кеси кесине). Тейри, Чонай тюз айтады. Мен асыры жумушакъ болуп, адамланы иги ишлеталмайма. Сыкъдырыргъа керекди, сыкъдырыргъа!..

Кабинетни эшиги ачылды. Босагда Къалакъбий, Къонакъбий, Таубий, Кезибан, Айшат кёрюнедиле.

Къалакъбий. Чакъыргъанмы этгенсиз, жолдаш директор?

Къушбий (хыны). Олтуругъуз!

Келгенле олтурушадыла. Къушбий алагъа къашларын туюп къарайды. Кабинетге, энишге ийилип, Чонай киреди.

Чонай. Мен а керекмеми, хурметли башчыбыз?

Къушбий. Керексе.

Чонай, жойкъулланып барып, тюз да Къушбийни жанына чегеди. Телефон зынгырдайды.

Къушбий. Алло... Кимсе? Не керекди? Мени кенгешим барады шендю. Не зат?.. (Тынгылап.) Сен да керексиз заманда чырмай айланырса. (Телефонну чолпусун жерине салады. Сора кабинетдегилеге.) Олтура туругъуз. Мен бусагъат.

Къушбий кабинетден ашыгып чыгдады.

Таубий. Аланла, ал чурулада бу директорубуз бир иги адам кёрюннген эди. Артдан артха нек эсе да бузуп кетди.

Кезибан. Бек аман бузулгъанды. Хар бирибизге душманына къарагъанча алай къарайды.

Къалакъбий. Да, акъылыны жетгени ол болса, не этерикди? Аз адамла салынмайдыла къуллукъгъа жангылыч бла. Бу да аладан бири болур.

Къонакъбий. Керти айтаса аны. Аллай жангылычла боладыла.

Къушбий киреди. Чонай, олтургъан жеринден къобуп, анга баш иеди. Къушбий жерине чегеди. Чонай аны къулагъына шыбырдайды. Кабинетдегилеге къарай, кеп шыбырдайды. Къушбийни бети тюрленеди. Къаны бузулады.

Къушбий (кабинетдегилеге). Мен сизни бери нек жыйгъанымы билемисиз? (Къычырып.) Ишлемейсиз! Хар биригиз урлагъан бла тил этерге юйреннгенсиз ансы, башха хунеригиз жокъду!

Къалакъбий. Жолдаш...

Къушбий (столну жундуругъу бла уруп). Болду! Хар зат да манга белгиледи...

Чонай (баш ийип). Алайды, алайды...

Къушбий. Озгъан айда план нек толмагъанды?.. Министр сизни танымайды, мени таныйды. Менден сурайды ол...

Чонай (баш ийип). Алайды... алайды...

Къушбий. Сиз а аны юсюнден сагъыш этмейсиз, урларгъа, тырнаргъа кюрешген болмаса! Былай бла биз бирге ишлеяллыкъ туююлбюз. Сиз манга уру къазаргъа кюрешгенликге, ол уругъа кесигиз тюшеригигизни билемисиз?!

Таубий. Не затла жаншайсыз сиз, жолдаш Къарабашев?

Къушбий. Мен кѳргюзтюрме санга не затла жаншагъанымы! Сютде бошаллыкъды сизни кѳбюгюзню ишлеригиз. Анонинмкала жазып айланмай, иш ишлерге керекди. Коллективни бузгъанны да кѳюп! Мен да мен туююлме бу базаны кир ниетли адамладан тазаламасам!

Чонай. Кереги алайды.

Кезибан. Да бизни бир тюрлю...

Къушбий (*столну жундуругъу бла уруп*). Болду! Биригизни айтханыгъызны да эшитирге суймейме!..

(*Чонай уллу ыразы болуп, башын алгъа бла артха чайкъайды.*)

Бу юсубюзде айны планы толмаса, ишигиз осал боллугъун билип кѳюгъуз! Барыгъыз! Кенгеш бошалды.

Къалакъбий. Жолдаш директор...

Къушбий (*кѳолун силдей*). Болду, мен кѳп сѳзню суймейме!

Кабинетдегиле башларын чайкъай кетедиле. Чонай къалады.

Чонай. Ма, хурметли директор, бу жол чынтты оноучу болгъанынгы танытдынг былагъа. Айып эт, энди ала сени башынга минерге кюрешселе. Не залим адамса сен, кѳоркъмай алагъа алай сѳлешген! Не залимсе! Тфу, машаллах, кѳз тиймесин санга!

Къушбий. Тейри, Чонай, ариулукъ бла этселе этерле айтханымы, этмеселе уа, бирин кѳоймай, приказ бла кыыстарма ишден.

Чонай (*баш ийип*). Тюздю. Бек Тюздю! Къалай кючлю адамса сен. Аперим! Оллахий, сени кишилигинги юсюнден мен министрге сагъынмай кѳоймам! Къалай ыразы этдинг бюгюн сен мени! Къалай ыразы этдинг! Мында ишни жалан да сенича къаты директор бардыраллыкъды. (*Къушбий бла Чонай бир бирге ыразы болуп кѳарайдыла. Бир бирни имбашларындан кѳагъа ышарадыла.*)

Жабыу

Бешинчи сурат

Сахна алгъыннгы халындады. Жабыу ачылгъанда, кабинетде стол артында Къалакъбий олтуруп болады. Тѳртгруппуш болуп, кѳолтукъ тюбюнде папкасы бла Чонай киреди.

Чонай. Жангы директорубузгъа терен салам менден!
Къалакъбий. Сау бол, Чонай, сау бол. Алай бек ийилме, белинги чанчдырыса.

Чонай. Чанчамагъа кьой, Хажос Хажосович. Сени ючюн битеу санларым бирден чанчсала да ыраыма.

Къалакъбий. Эшта, эшта, юйюнге!

Чонай. Аллахха шукур, бу башыбызда кёкню тюбюнде бюгюн менден уллу къууанчы болгъан адам табылмаз, тейри!

Къалакъбий. Пах!.. Не къууанчынг барды аллай бир? Айт, алгъышлайым мен да сени.

Чонай. Къууанчым сенсе, хурметли Хажосович. Санга къууанама.

Къалакъбий. Ангыламайма, Чонай, мен сени.

Чонай. Къалай ангыламайса?! Мен бу базада ишлеген жылланы ичинде сенден мажал директор тюшменди бери. Он юч директорну алышындыргъанма мен. Сен он тёртюнчюсе. Ол сени аллынга ишлеп кетгенле тууарла кибик эдиле. Сени былай къарагъан сыфатынги окъуна тутмайдыла аладан бири да.

Къалакъбий. Тохта, Чонай, тохта, мен мында биринчи кюн ишлеп башлагъанма. Сен мени бирсиледен иги болгъаным бла болмагъанымы кьайдан билесе?

Чонай. Билмей а... Мен адамны бетине бир къарагъанлай, ким болгъанын билип кьоючума. Сыфатынг кёрюзтюп турады сени огъурлу адам болгъанынги. Акъылдан толу кёзлеринг кеслери айтып турадыла. Жумушакъ манглейингде жазылып турады...

Къалакъбий. Асыры оздуруп ийдинг дейме, Чонай.

Чонай. Угъай, багъалы директорум. Мен ачыкъ адамма. Кёзбауну суймейме. Алгъыннги директорларыбызны бирине да айтмагъанма алай. Бу сени аллынга ишлеп кетген директорубуз а барысындан да оу эди — кир ниетли, ултхачы, тилчи, харам.

Къалакъбий. Тейри, угъай, аны уа мен таныйма. Ол аман адам болмаучу эди.

Чонай. Угъай, угъай... Ол аллах ургъан биреу эди. Сен аны кенгден таный болурса... Мен биргесине ишлегенме. Бош, гаккыбашды. Сени анга аллах ушатмасын. Сени аякъларында ол ариу чурукъларынги олтанларын да тутмайды ол. Базабызны ойду да кетди, жаман зат!

Къалакъбий. Айтма анга алай. Ол...

Чонай. Хажос Хажосович, айтырыкъма. Мен ачыкъ адамма. Жюрегимдегин айтама. Билген затымы. Кёремисе сен бу стол артына къалай жарашаса. Тфу, машаллах! Ма

директор десенг! Битеу чархынг ушайды сени директор-
гъа. Къалай къууанама мен сени келгенинге!

Къалакъбий. Чонай, асыры...

Чонай. Угъай, угъай... Аузума чапма, мен болушун
айтама.

Къалакъбий. Къойдукъ аны барысын да. Не жу-
мушунг барды?

Чонай (*папкасын ачып, Къалакъбийни аллына са-
лады*). Мен кадрла бѣлюмню таматасы болгъаным себеп-
ли, сени бизде ишлеген адамла бла шагъырей этерге
сюеме.

Къалакъбий. Аны тюз этесе.

Чонай. Айхай тюз этеме. Бек алгъа сен тѣгеревингде
къаллай адамла болгъанларын билирге керексе. Бу аман
дунияда хар бирибизге да ол бек керекли затды. Дирек-
торгъа уа бютюн да. (*Списокну бармагъы бла кѣргюзте.*)
Башындан окъуна башлайыкъ... Сени заместителингден...
Мирзахановдан. Айтып къояйым мен санга, кесинги андан
кенг тутаргъа кюреш! Ышанып, бармагъынги аузуна бир
да салма.

Къалакъбий. Нек?

Чонай. Бек аман адамды. Директорлагъа уру къа-
зып айланычуду. Санга этериги да алайды.

Къалакъбий. Ыхы... Сау бол, Чонай, аны билди-
рип къойгъанынг ючюн.

Чонай. Ма бу уа... Сабан улу... инженер. Мындан
да кесинги сакъла. Ич сѣзюнгю арталлы бла да айтма
анга. Ой къалай зар адамды! Тили уа шынтагы халыча
узунду. Къайры да жетип къалады.

Къалакъбий. Охо, бек иги, фахмулу инженерди
деген эдиле да манга аны юсюнден.

Чонай. Ийнанма. Кимден да бек мен иги билеме
мында ишлеген адамланы. Сабан улу игиди дегенле сени
абындырыгъа кюрешедиле. Сора кимди аны ызындан
келген?..Хы, Айжыякъ... парторганизацияны секретары.
Комбинатда мындан осал адам жокъду. Не аз да тасхангы
билгенлей, горкомгъа чабып барады. Жыйылыу болса уа,
директорса деп къарамаз. Ол мында кѣп адамны кюйдюр-
генди, хаталары болмай тургъанлай. Манга да къатыл-
гъанлай туруучуду, тохтамай.

Къалакъбий. Хы! Бек сейирди, тейри, ол а.

Чонай. Андан ары ким барады?.. Хы, ма Сахадин...
бухгалтер. Вот уручу десенг! Вот жулик! Аны хатасындан
сен тутулуп кетерге боллукъса.

Къалакъбий. Хо бир да?!

Чонай. Антым, керти айтама. Базада уручуланы

башчысы олду. Урламагъан адам а жокъду. Андан ары... Ыхы... Фатима. Анонимщик. Аны анонимкалары бармагъан Совет Союзда бир контор къалмагъанды.

Къ а л а к ъ б и й. Пай, пай, пай!.. Не къоркъуулу адамды.

Ч о н а й. Бек къоркъуулуду... Андан да фыттыр а буду... Хоразланы Баракъ... Бу а Гырныуланы Чапай... тилчи, адам бла жарашмаучу...

Къ а л а к ъ б и й. Тохта, Чонай, сора бу базада бир ахшы адам жокъмуду?

Ч о н а й. Бир-эки адам барбыз. Қалгъанлары барысы да — кир-кипчик. Орусча айтханда уа мусор! Быллай осал адамла бла ишлеген санга бек къыйын боллукъду. Алай сен къоркъма. Мен хар заманда да къатынгда болурма. Керекли заманда сюеле билirme жанынгда. Мен кёзбау эте билмейме. Сени кибик тынгылы адамгъа тынгылы пёгер болургъа сюеме. Онг къолунг болургъа!

Къ а л а к ъ б и й (*ёрге къобун*). Алаймыды?

Ч о н а й (*жерге дери энишге ийилип*). Алайды.

Къ а л а к ъ б и й. Алай эсе, мен сени ишден чыгъарама.

Ч о н а й. Хи-хи-хи... акъыллы болгъанынг юсюне оюнчу да кёреме, антым!

Къ а л а к ъ б и й. Мен ойнамайма. Сютге тюшген къамажакъча, сен мында керек туююлсе.

Ч о н а й. Алаймыды?

Къ а л а к ъ б и й. Алайды.

Ч о н а й. Ахшы, кёрюрбюз ким кимни къыстарыгъын. (*Чыгъып кетип бара, приёмныйде абынып, жыгъылыргъа издан къалады.*)

А й ш а т. Чонай, сакъ бол, жыгъыласа.

Ч о н а й. Чонай алай бош жыгъылып къалыучу кишиледен туююлдю. (*Кетеди.*)

К ю м ю ш х а н ёхтем киреди.

К ю м ю ш х а н (*приёмныйде Айшатха*). Директор кесидемиди?

А й ш а т. Хау.

К ю м ю ш х а н. Благодарю. (*Кабинетге киреди.*) Можна?

Къ а л а к ъ б и й. Келигиз.

К ю м ю ш х а н. Новый директор сизмисиз?

Къ а л а к ъ б и й. Хоу.

К ю м ю ш х а н (*къолун берип*). Очень приятно, клянусь.

Къ а л а к ъ б и й. Олтуругъуз.

К ю м ю ш х а н. Олтура туругъа заман нету, клянус. Складыгъызгъа бир иги импорт шубала поступать этген хапары барды.

К ъ а л а к ъ б и й. Алайды.

К ю м ю ш х а н. Мен экисин алайым. Кесиме бла дочкама.

К ъ а л а к ъ б и й. Ал, ючюсюн окъуна.

К ю м ю ш х а н. Складха сен кесинг сѣлеш ансы, бермезле анда.

К ъ а л а к ъ б и й. Складдан беребиз деселе да бердирлик туююлме мен.

К ю м ю ш х а н. Ох-о-о, нек деп сора уа?!

К ъ а л а к ъ б и й. Склад тюкен туююлдю. Тюкеннге ийсек, андан алырса.

К ю м ю ш х а н. Кѣремисе сен муну?! Мени ким болгъанымы таныймыса? Кто я?!

К ъ а л а к ъ б и й. Ким да бол, манга башха туююлдю. Мен складдан бир кишиге ийне окъуна бердирмейме. Тюкенлеге иебиз хар затны да.

К ю м ю ш х а н. Да мени уа почему тенг этесе башхала бла?

К ъ а л а к ъ б и й. Манга хар ким да бир кибикди.

К ю м ю ш х а н. Алаймыды?

К ъ а л а к ъ б и й. Алайды.

К ю м ю ш х а н. Кѣрюбюз тогда!

К ю м ю ш х а н кабинетден, къаны бузулуп, жаншай-жаншай чыгъады. Бу кезинде приёмныйге Чонай киреди. Кюмюшхан аны да имбашы бла тюртюп, бир жанына чартлатып кетеди.

Ч о н а й (Кюмюшханны ызындан). Эй-эй-эй... акъырын... (Сора Айшатха бурулуп.) Кимди бу тели къатын? Айшат. Асланукъа Акъылтокъмакъовични къатынды.

Ч о н а й (сагъайып). Эй а юйюнге!.. Кюмюшханмы?!

А й ш а т. Хау.

Ч о н а й. Къалай танымай къалдым мен аны?

К ъ а л а к ъ б и й кабинетден чыгъады, Чонай анга терс къарайды.

К ъ а л а к ъ б и й. (Айшатха). Мени министерствогъа чакъырадыла. (Кетеди.)

Ч о н а й. Айшат, нек эсе да мени телефонум ишлемейди. (Кабинетни кѣрюзте.) Ары кирип андан бир звонить этейим.

А й ш а т. Этигиз, этигиз.

Ч о н а й кабинетге киреди. Директорну столуну артына олтурады. Кесин жарашдырып, сукъланады.

Ч о н а й. Кёп жылдан бери марайма былайны, болал-
майма ансы...

Букъу этдирип, К ю м ю ш х а н келеди. Айшатха да эс бурмай, каби-
нетге ташаяды.

К ю м ю ш х а н (*огъурсуз*). Не болду бу адам?.. Анга
былай иги-иги айтырыкъларым эсеме тюшюп, обратна
къайтып келеме, клянус!

Ч о н а й (*Кюмюшханны аллында жойкъулланып*). Не
эсе да, директор сени кёлюнге иги жетген болмаз дейме?

К ю м ю ш х а н (*ачыуун тыялмай*). Мен аны кёлюне
иги жете билirme, мерзавец! Мен аны уничтожить этер-
ме-е-е!

Ч о н а й. Хоу, тюз айтаса, ариучугъум. Къолунгдан
келликди.

К ю м ю ш х а н. Къайры кетди ол, ы? Куда ушёл дей-
ме? Мен аны тютюнюн небагъа бардырмасам... (*Чонайгъа
къаран*) сени башынг аллыма тюшсюн.

Ч о н а й. Мени?.. Хи-хи-хи... тюздю, тюздю... угъайым
жокъду.

К ю м ю ш х а н. Қимме мен, ы? Қто я, а? Ол мени ыс-
пассыз этип. Мен аны думп этерме, посмотришь.

Ч о н а й. Бираз кесинги сууут. Мени сёзюме да ты-
нгыла.

К ю м ю ш х а н. Кёрдюнгмю ол адамны манга этип
кетгенин, кёрдюнгмю?!

Ч о н а й. Асланукъа Акъылтокъмакъовичге айтсанг,
ол аны жерин тапдырып.

К ю м ю ш х а н. Сердцам горит этеди. Мен... мен... мен...
аны...

Ч о н а й. Хи-хи-хи... Сен былай менича кёлюнге жете
турлукъ адамны эслерге керексе.

К ю м ю ш х а н. Не дейсе?!

Ч о н а й. Ариуса дейме... алтынса... менича адамны...
кесинге жарарыкъ адамны эслерге керексе дейме...

Экиси да бир бирге къарай кетип, жарыкъ боладыла, кюледиле.

К ю м ю ш х а н. Сен шёндю къайда ишлейсе?

Ч о н а й. Мында. Кадрла бёлюмюнде. Алай бу дирек-
тор мени къыстаргъа деп турады.

К ю м ю ш х а н. Посмотрим...

Ч о н а й. Мен былайда болсам, бу базада складланы
эшниклери жалан да санга ачыла турлукъ эдиле.

К ю м ю ш х а н. Сен манга нравитса этесе, клянус.

Ч о н а й (*тобукъланып*). Сен айтхан манга закон бо-
лур.

К ю м ю ш х а н. Алаймыды?

Ч о н а й. Алайды.

К ю м ю ш х а н. Тогда мында директор сен боллукъса.

Ч о н а й. Алтын сырғаланы кеси кьолум бла тагъар-
ма ол ариу кьулакъларынга... Хи-хи-хи...

К ю м ю ш х а н. Пошли!

Э к и с и да кетедиле.

Ж а б ы у

Алтынчы сурат

Сахна тюрленмегенди. Жабыу ачылганда, кабинетде стол артында Чонай олтуруп болады. Ол бек ёхтемди. Айшат да приёмныйде машинка бла жазуу эте кюрешеди.

Ч о н а й (*Олтургъан жеринден кьобуп, эки кьолун да бирде кёкюрөк юсюне чалишдире, бирде уа артха чалишдире, анда-санда тамагъын да хырылдата, ары бла бери эрлай-айланады. Телефон зынгырдайды*). Ал-о-о-о... (*Эрнин-бурнун жыйырып, иги ыразы болмады*.) Сенмисе, кьатын?.. Не этесе? Не жумушунг барды?.. Мен ишден башымы кётюралмай кюрешеме... Не за-а-ат?.. Доу-доу этме. (*Телефонну чолпусун тарх этдирип, жерине ачуланып салады*.) Энди бу аман кьатын кибик да жойкьулланып башлагъанды аллымда. Кьуллукъ дегенинг кючлю затды. Не кьарыусузну да кьарыулу этип кьояды. Не акьылсызны да акьыллыгъа тергетеди. (*Ёхтем*.) Алай мени уа акьылдан кем жерим жокъду, аллах айтса. Ы! Гонайны жашы Чонай — директор! Бармыды кьууат! Тохта, тохта, тохта... Гонай. Хы, Гонаевич. Угъай тейри, быллай отчество уа энди манга ушарыкъ туююлду. Неди ол, Гонаевич?.. Ай мени атама ол атны атагъан, ахыратда да кьалияр кьазып айланнгын. Тюрлендиррге керекди. Шёндюгю жашаугъа ушаргъа кюрешмесенг, тайдырыла. Хоу, алайды. Мен бирсиледен артха нек кьалыргъа керекме, ы? Ма, алайда Байбатыр улу Мухаммат кьуллукъгъа киргенлей, кесин Михаил Борисович этгенди. Малкьарны жашы Исмаил а! Иван Макарович болуп айланады. Асланукъа улу Хажибекир да алай! Кьуллукъгъа илиннгенлей, Харитон Александрович болгъанды. Хы, мен а аладан осал кишимеми? Отчество Гонай... Гаврилович! Угъай, ол Жабраил деген магъананы тутады. Генадьевич дейим, а? Огъесе уа, Григорьевич! Хоу, Григорьевич!..

Кьолунда да кьагъытлары бла Айшат киреди.

Айшат. Чонай Гонаевич...

Чонай. Чонай Григорьевич.

Айшат. Не-е-ек алай а?!

Чонай. Ол сени ишинг туююдю. Қалгъанлагъа да айтып ангылатхан эт... Мен Чонай Григорьевичме.

Айшат. Ахшы, Чонай Григорьевич... Бу къагъытла-гъа къол салсагъыз эди.

Чонай. Не къагъытладыла была?.. (Ары да, бери да буруп къарайды.) Разбираться этерге керекди. Шендю занитме.

Айшат. Ахшы. (Кетеди.)

Чонай (телефонну бурады). Алло, секретарь? Базаны директору беспакит этеди. Гыжгытов Чонай... Асланукъ Акъылтокъмакъович кесиндемиди?.. Ы, маржа, сора мени аны бла бир къош. Алло, Асланукъа Акъылтокъмакъович... (Олтургъан жеринден къобады.) Салам-алейкум, Асланукъа Акъылбаш... Акъылтокъмакъович... Хы, менме. Қалай турасыз, Асланукъа Акъыл... Не зат? Хы, хоу, ишлеп башлагъанма, Асланукъа Акъылтокъмакъович. Мен да санга телефонну аны ючюн зынгырдатханлыгъымды, ыспас этейим деп. Бек уллу болушханса, Асланукъа Акъылтокъмакъович, сау бол. Ёмюрде унутмам, оллаха... Хы, сенсиз болмайкъ биз... тохта, тохта. Бюгюн жолда келе, жашынга тюбегенем Хоу, Мишинкагъа. Ахырысы, ол сени кесинге бир ушайды да! Кезлери да сенича акъыллы кезле; кеси да сенича ушагъылы, аны чырайына къарап тургъанма. Тфу, кез тиймесин! Былай чайкъалмай тап атлагъаны иш да сени кесинге ушайды. Ы? Ишни бардырмай а. Мен къолгъа алгъан иш аман болмаучуду, Асланукъа Акъылтокъмакъович. Юй биченге да тюбегенем тюнене. Оллаха, онжетижыллыкъ къызчыкъ сунуп къалгъанем. Кюн кибик!.. (Телефонда къысха гудокла эшитиледи.) Алло, алло... Салды да къойду трубкины. Нек этди ол алай? Охо, къайгъырмаз, иши кеп болур аны да...

Приёмныйге Къалакъбий киреди.

Къалакъбий (Айшатха). Директор кесиндемиди?

Айшат. Хау... Атасыны атын тюз айт. Энди ол — Чонай Григорьевичди.

Къалакъбий. Қалай?!

Айшат. Мен айтдым, сен эшитдинг.

Къалакъбий кабинетге киреди.

Къалакъбий. Салам-алейкум.

Чонай. Қимсе сен?

Къ а л а к ъ б и й. Да мен а — менме. Ханкешаланы
Къ аракиши.

Ч о н а й. Не керекди?

Къ а л а к ъ б и й. Ишге алсанг эди деп келгенме.

Ч о н а й. Иш жокъду бизде.

Къ а л а к ъ б и й. Эшитгенме

Ч о н а й. Не зат эшитгенсе?

Къ а л а к ъ б и й. Иш болгъанын. Завсклад керекди
сизге. Аякъ кийимле болгъан складыгъызгъа.

Ч о н а й. Хы.

Къ а л а к ъ б и й. Анда ишлеген адам тутулгъанды.
Жери бошду. Аны билип келгенме мен.

Ч о н а й. Бош келгенсе. Ол жерге биз энди хыйлачы-
ны аллыкъ туююлбюз. Таза ниетли...

Къ а л а к ъ б и й. Да мен бек...

Ч о н а й. Айтхан иш да этме.

Къ а л а к ъ б и й. Ай юйюнге, Чонай Гаврилович...

Ч о н а й. Не Гавриловичди ол?

Къ а л а к ъ б и й. Кечгинлик бер, маржа... Ги-ги-Гри-
горьевич. *(Къоюн хуржунундан конверт чыгъарып, ышар-
гъан да эте, аны Чонайны аллына акъырын салады.)*

Ч о н а й *(конвертге къарай, тийип да кёре)*. Не затды
бу?

Къ а л а к ъ б и й. Хы, да... энди, кесинг билесе... Биз
да адамбыз. Игиликни билмеучюледен туююлбюз.

Ч о н а й *(олтургъан жеринден секирип ёрге къобады)*.
Неди сени умутунг? Мени ултха бла сатып алыргъаamy
кюрешесе?! Ы? Ал артха конвертинги. Милицияны чакъыр-
тама бусагъат!

Къ а л а к ъ б и й *(апчып)*. Гонай... Гаврил... Георгие-
вич...

Ч о н а й *(конвертни алып, Къалакъбийни юсюне ата-
ды)*. Бусагъат кёзюмден думп бол, подлец! Мен ултхала-
гъа сатылычуладан туююлме. Мен къыралны ишин тол-
турама! Мени былайгъа ултха ал деп салмагъандыла.
Тапханса сатлыкъ адамны. Къуру былайдан!..

Къ а л а к ъ б и й. Чонай Григорьевич, быллай бир нек
къызаса, бу ултха туююлдю.

Ч о н а й. Сора не затды?

Къ а л а к ъ б и й. Ы... ы... саугъады... саугъачыкъ.

Ч о н а й *(шош болады)*. Саугъаamy?.. Да тилингми ту-
тулгъанды андан бери аны айтып ангылатсанг, мени къы-
чыртып турмагъанлай. *(Къалакъбийни къолундан кон-
вертни жулуп алады.)* Саугъа эсе, аны иши башха... Бы-
лай къарагъанда эсли адам кёрюнесе.

Къалакъбий. Ханкецаладан эссиз адам чыкъма-
гъанды.

Чонай (*конвертъи хуржунуна салады*). Тамбла ке-
лирсе, заявления жазыл.

Къалакъбий, баш уруп, кабинетден чыгады. Айшат киреди.

Айшат. Чонай Григорьевич, ол къагъытлагъа къол-
салдыгъызымы, сакълап турадыла складладан товар алыр-
гъа келгенле.

Чонай. Мен занитме деген ушайма да санга!

Айшат. Кечгинлик бер. (*Кетеди*.)

Чонайны телефону зынгырдайды.

Чонай. Алло-о-о... Салам, салам... Кимсе? Ким Ба-
шир... Охо, аз Баширле болмазла дуняда, мен къайдан
билейим... Голлоулары Баширми?.. (*Сагъыш этеди*.) Та-
ныялмайма... Ким эсенг да артда сѣлеширсе. (*Трубканы
ачууларып жерине салады*.) Шуѣхда болуучек дейди...
Бек керегенг, хоу...

Приёмныйге Къонакъбий, Къушбий киредиле. Экиси да жа-
рыкъдыла.

Къушбий (*Айшатха*). Эгечим, директор кесинде-
миди?

Айшат. Хау.

Къушбий. Биз анга келгенбиз.

Экиси да кабинетге кирирге ал бурадыла.

Айшат. Тохтагъыз, къайрысыз?..

Къонакъбий. Директоргъа.

Къушбий. Чонайгъа.

Айшат. Алай болмайды. Мен кирип айтайым да, ан-
дан сора. (*Кабинетге киреди*.) Чонай Григорьевич...

Чонай (*ачууларып*). Не от тюшгенди, мен занитме!

Айшат. Кечгинлик бер, санга...

Чонай. Мен занитме дегеними эшитемисе?

Айшат кабинетден чыгады.

Къонакъбий. Хы, энди кирирге боллукъмуду?

Айшат. Угъай. Ол шѣндю бош туююдю.

Къушбий. Охо...

Къонакъбий (*Айшатха*). Сен анга бизни ким бол-
гъаныбызны айтыргъа керек эдинг.

Къушбий. Хоу, аны айтсанг, ишин да къоюп, кеси
чыгъарыкъды аллыбызгъа.

Айшат. Угъай, угъай, угъай... Аны заманы жокъду.

Къушбий. Бизни ючюн ол заманын кыызганырыкъ туйюлдю.

Айшат. Сёзюгюзню бош къоратасыз. Унарыкъ туйюлдю. Алгъыннгы директор болса эди, аны иши башха. Бу уа... къаты адамды.

Къушбий. Ол кимге къаты болса да, бизге къаты боллукъ туйюлдю. Биз аны бла гитчеликдең окъуна бирге ёсгенбиз...

Къонакъбий. Туз-гыржыныбыз болса да, аны Чонай бла тенг этмей аузубузгъа да салмагъанбыз.

Къушбий. Бир жол ол кыйын ауругъанда уа мен анга къанымы да бергенем...

Къонакъбий. Эгечим, сен бизни атларыбызны айтчы анга.

Айшат. Къалайды атларыгъыз?

Къонакъбий. Мен Доммай. Бу а Завод.

Айшат (*сейирсинип*). Заводму?

Къушбий (*уялып*). Туугъанымда манга бир уллу ахшылыкъ этебиз деп алай атап къойгъандыла. Мен не этейим?

Айшат (*ахтынады*). Да не этериксе. Энди барсам а не айтыр?..

Къушбий. Сен бир да къоркъма. Барып айтхан эт. Атларыбызны эшитгенлей окъуна кёрюрге аны къалай жарыгъанын.

Къонакъбий. Кюн тийгенча болур, тейри, кюн тийгенча!

Айшат. Ахшы, алай эсе... (*Къоркъа-къоркъа кабинетге киреди.*) Чонай Григорьевич, Доммай, Фабрика... угъай... Цех... эсе да Завод...

Чонай. Шашханмы этгенсе? Не затла сандырайса? Не цех, не комбинатды ол?

Айшат. Комбинат угъай, Завод. Ала санга туберге деп...

Чонай (*ачыуланып*). Кишини да жиберме. Кёремисе ишден башымы кётюралмай тургъанымы. Эшик аллын сакъляяллыкъ туйюл эсенг...

Къушбий бла Къонакъбий кабинетге киредиле.

Къонакъбий. Салам-алейкум, Чонай... Бизни ючюн урушма эгечибизге...

Къушбий. Биз сени алгъышларгъа келгенбиз.

Чонай (*Айшатха*). Бар жеринге. Мени зайит болгъанымы биле тургъанлай...

Айшат кетеди. Чонай Къонакъбийге бла Къушбийге кёз-къаш бермейди.

Къонакъбий. Ала, Чонай, биз бек къууанганбыз, оллаха, ёсгенинге.

Къушбий. Огъурлу болсун къуллугъунг да.

Къонакъбий. Бизге да хайырынг тие турур энди, аллах айтса...

Чонай (*олтургъан жеринден къобун, кабинетге келгенлеге да къарамай, кабинетде ары бла бери айланып тебирейди. Сора Къонакъбийге бурулуп*). Сен ким болуучу эдинг?

Къонакъбий. Къара сен Чонайгъа! Мен Доммайма.

Чонай (*сагъышланып*). Доммай... Доммай... Эсиме тюшюралмайма.

Къонакъбий (*кюлюп*). Ойнагъанмы этесе, Чонай?..

Чонай (*ачыуланып*). Мени былайгъа ойнаргъа деп салмагъандыла. Не жумушугъуз барды?

Къушбий. Тохта, менидамы танымайса? Заводма мен.

Чонай (*башын булгъай*). Таныялмайма. Не жумушугъуз бар эсе да айтыгъыз, мени заманым жокъду, занитме.

Къонакъбий. Бизни бир жумушубуз да жокъду. Озгъан кюнлерибизни эсибизге тюшюрюп, сени бла бир аз безирейик деп келгенбиз ансы.

Къушбий. Эсингдемиди, общежитде сени студентле тиебиз деп келгенлеринде, арагъа тюшюп...

Чонай. Не айтханыгъызны ангыламайма.

Къонакъбий. Манга къатын алыргъа баргъан заманыбызны уа эсинге тюшюрчю. (*Кюлюп.*) Къалай болгъанек биз ол кюн?!

Чонай (*телефонну бурады*). Алло, Чепкенов, ол импорт товарланы менден эркинликсиз бир кишиге берме. Эсингде болсун... Хоу, барысын да турмагъа къой. Не зат?.. (*Ачыуланып.*) Мен айтдым, болду!.. (*Трубкины ачыуланып жерине къаты уруп салады.*)

Къонакъбий. Биз сени алыкъа ойнагъан этген сунуп турабыз, Чонай.

Чонай. Мен а ойнамайма. Мишайт этмегиз. Мен къыралны ишин толтурама былайда, безирерге деп олтурмайма.

Доммай да, Завод да Чонайгъа къарап, тамашагъа къаладыла. Чонай а столунда къагъытлагъа баш ийип, не эсе да бир затла жаза башлайды.

Къушбий. Тейри, Чонай, биз а сени быллай адам болурса деп эсибизде да жокъ эди. Асыры терк эсирикге кетгенсе.

К ъ о н а к ъ б и й. Охо, аны ючюн неге жюрегинги кый-
найса, Завод, билгенибиз иги болду. Сау кьал, Чонай.

Экиси да кабинетден мыккыл болуп чыгьадыла. Кьагьытчыгьа да
кьараргьа уяла кетедиле.

Ч о н а й (аллында кьагьытладан башын кетюрюп,
аланы ызындан). Барыгьыз, барыгьыз. Кёремисе сен ала-
ны гынттысын, кьайда болса айланган шантрапа кьауум
кеслерин манга тенгле, шуёхла этерге кюрешгенлерин.
Мен энди кесиме тийишли адамла бла кьазанлашыргьа
керекме... Айшат!.. Айшат! (Айшат киреди.) Мен занитме.
Манга адам ийме. Эшитдингми?

А й ш а т. Ахшы, Чонай Григорьевич.

Айшат жерине кьайтады. Приёмныйге Кезибан киреди.

К е з и б а н. Не мудахса, Айшат?

А й ш а т. Бош..

К е з и б а н. Директор кесиндемиди?

А й ш а т. Хау. Алай кишини да ийме деп буюргьанды.

К е з и б а н. Угьай, мен кирмей боллукь тьююлме. Бар
да айтхан эт.

А й ш а т. Кьоркьгьан этеме.

К е з и б а н. О л а не хыликкялыкьды? Сора кесим ки-
рейим.

А й ш а т. Тохта, тохта... барайым.

Айшат кабинетге акьырын киреди. Чонай газет окьуй болады.

А й ш а т. Чонай Григорьевич. (Пауза. Чонай жууап
бермейди.) Чонай Григорьевич, месткомну председатели
Кезибан келип турады.

Пауза. Чонай жууап бермейди, газетни окьуйду. Айшат, сюеле кетип,
ызына кьайтады.

А й ш а т (Кезибанга). Жууап кьайтармайды. Газет
окьуй турады.

К е з и б а н. Бирократ. (Кабинетге суху киреди). Кю-
нюгюз ахшы болсун, Чонай Григорьевич. (Чонай газетден
башын кетюрмейди.) Чонай Григорьевич, мен иш бла кел-
генме.

Пауза. Телефон зынгырдайды.

Ч о н а й. Алло, ким керекди? Мен занитме. Тамбла он
эки сагьатдан юч минут озуп алай селеширсе. (Телефонну
трубкасын жерине салады. Биягьы газетге кьарайды.)

К е з и б а н. Чонай Григорьевич, мен иш бла келгенме
санга. Келиматны ишден нек кьыстагьанса?

Чонай (*башын кётюрюп, Кезибанга къарады*). Сени уа не ишинг барды аны бла?

Кезибан. Тюз этмегенсиз. Местком сени ол оноунг бла келиширик туююлдю. Келимат мында эрттеден ишлейди. Иги устады. Беш сабийни анасыды ол.

Чонай. Не зат дейсе?

Кезибан. Келиматны жерине къайтарыгъа керекди. Аны бир тюрлю терслиги болмай чыгъаргъанса ишинден.

Чонай. Къызы, аллай оноуну директор болсанг эте турурса. Ангыладынгмы?

Кезибан. Ол оноу манга да жетеди.

Чонай. Энди жетмез. Келир жыйылыуда месткомгъа башха адамны айырлыкъбыз.

Кезибан. Айырсагъыз айырыгъыз. Алай шендю месткомну председатели менме. Келиматны беш сабийи барды. Аланы сагъышын да этмей...

Чонай. Конце концов, мен детдомну директору туююлма. И манга акъыл юйретгенинги да къой.

Кезибан. Ишине къайтармай эсегиз, Келимат сюдге берликди сизни. Месткомну оноуу да алайды.

Чонай. Иги къыз, къоярменг. (*Пауза.*) Бар, ишинги эт! Къанымы бузма.

Кезибан. Ахшы сора. (*Кетеди.*)

Чонай (*залгъа*). Кёремсиз быланы гынттыларын? Директоргъа оноу этерге кюрешедиле. Ол боллукъ туююлдю. Келиматны жерине мен хозяйкамы эгечин саллыкъма. Тохта, тохта, тохта... бу партком, местком манга аман илинип тебирегендиле. Тёгерегиме ышаннгылы адамланы жыймай жарарыкъ туююлдю, антым.

Ж а б ы у

Жетинчи сурат

Кабинет. Чонай кьолунда да портфели бла, ишге ашыгъып келеди.

Чонай (*Айшатха*). Бюгюн мени туугъан кюнюм болгъанын коллективге айтханмыса?

Айшат. Айтханма, Чонай Григорьевич.

Чонай. Ахшы сора. (*Кабинетине кирип, стол артына олтурады. Портфелин ачып, аны ичин кьозгъай кетип, андан гитче кьозгючюк чыгъарып, анга къарайды.*) Угъай алыкъа, къартлыгъым артыкъ бек билинмейди. Бу жыйырылгъанла амандыла ансы. Азыу тишлерим тюшгенликге, ал тишлерим жериндедиле, аллахха шукур. Паспортумда алтмыш жылгъа кёрюннгенликге, тюзю уа алай туююлдю.

Алтмыш жетиге ёрлегенме. Ким айтыркъды манга аллай бир болады деп? Бир киши да угъай! Бу мыйыкъ кибиклени терк-терк бояй туругъа керекди. Тейри, чачны да бояп башлайым... хазна тюгю да къалмагъанды... Болса да бояргъа керекди.

Бир улуу картон ящикни да аркъасына кетюрюп, ынчхай-ынчхай, ары-бери сюрюше, кабинетге Таубий киреди. Чонай, жеринден къобуп, аны аллына чыгъады.

Чонай. Не затынгды бу, шуёхум?

Таубий. Болуш жерге тюшюрюрге, Чонай Григорьевич!

Чонай да болушуп, ящикни жерге саладыла.

Чонай. Аперим!

Таубий. Ух, не ауур эди... Чонай Григорьевич, эркин эт алтмышжыллыгъынг бла алгъышларгъа!

Чонай (*къарс урады*). Эркинсе, антым, эркинсе!

Таубий. Энтда да мындан ары да аллыбызда алтмыш жыл жаша! (*Коробканы кёргюзте.*) Бу санга гитче саугъачыгъымды. Айып этме... Цветной телевизорду. Манга кеп ахшылыкъ этгенсе. Унутмагъанма...

Чонай. Охо, бош къыйнала эдинг быллай бир, сау бол, шуёхум, сау бол.

Таубий. Быллай кюн адам керекли затын айтхан иги да туйюлдю, болса да...

Чонай. Ай, айт... уялма. Сен иги адамса. Ышангылы адам.

Таубий. Мени импорт товарланы складына салсанг эди... Айып этме, аллах ючю. Эрттеден айталмай тургъан тилегимди бу санга.

Чонай. Кёрюрбюз. Кеси адамымса. Бир мадар этербиз.

Таубий. Сау бол, Чонай Григорьевич. Кеп жаша. Энтда да алгъышлайма алтмышжыллыгъынг бла. Бу телевизорну юйюнге кесим орнатдырма. Аны ючюн жарсып айланма, охому? (*Кетеди.*)

Чонай (*телевизорну тегерегине айлана*). Аман саугъа туйюлдю бу уа, тейри. Кеси да ол бек игилеринден болур дейме?.. Алайды.

Къалакъбий киреди.

Къалакъбий. Чонай Григорьевич, алтмышжыллыгъынг бла алгъышлайма. Оллаха, санга аллай бир болады деп айтыргъа тилим да айланмайды... Былай къарагъанда, жыйырмажыллыкъ жашха ушайса...

Чонай. Алайды, алайды... (*Къарс урады.*)

Къ а л а к ъ б и й (*хуржунундан коробкачыкъ чыгъарады*). Бир болмачы саугъачыгъым да барды. Чий алтындан этилген сагъат, мер-мер ташлары бла...

Ч о н а й (*коробканы алып, ичин ачып къарайды*). Бош кыйналаса эдинг, шуэхум. Багъа болур бек?

Къ а л а к ъ б и й. Хо бир да. Башы-аягъы да минг бла беш жюз сомчукъ турады. Ол неди! Асыры учуз саугъа алгъан болурма деп уялгъан окъуна этгенме. Сен кесинг багъа жетмеген бир адамса. Бууунунгдан тешмей жюрют, аллах ючю.

Ч о н а й. Ахшы, ахшы. Сау бол.

Къ а л а к ъ б и й. Къуру муну бла къаллыкъ туююлме алыкъа. Ингирде юй бийчем да, мен да, юйюгюзге барлыкъбыз.

Ч о н а й. Асыры кыйналаса... Мен бек ырызма санга. Сау бол, жаным, сау бол.

Къ а л а к ъ б и й. Сен мени тута билгенча, мен да сени алай тутаргъа керекме. Жашауну ангылайбыз биз, Чонай Григорьевич.

Ч о н а й. Алайды, алайды.

Къ а л а к ъ б и й. Сау къал. Узакъ ёмюрлю бол. Бирге болайыкъ хар заманда. (*Кетеди.*)

Ч о н а й (*сагъатха къарай*). Тейри, бу уа кёлюме жетди. Аны да бир мураты болур. Болсун. Ыразы этерме. Иги адамды. Ишинден кыстайым деп тура эдим да, энди кыстамам.

Айшат къолунда да гюл кысымы бла киреди.

А й ш а т. Чонай Григорьевич, алгъышлайма туугъан кюнюгюз бла! (*Гюл кысымны Чонайгъа береди.*)

Ч о н а й (*бюсюремей алады*). Сау бол... Быллай хансала бизни юйню тегерегинде бек кёп битедиле.

Айшат кабинетден мудах болуп чыгады.

Ч о н а й (*къолунда гюл кысымны ыспассыз этип, бир жанына атады*). Тиширымуму болгъанма мен, гокка хансалагъа алданыучу. Хы. Тейри, кызычыкъ, алай бла уа кёп ишлемезсе...

Уллу картон коробканы кетюрюп, Къ о н а к ъ б и й киреди.

Къ о н а к ъ б и й (*коробканы жерге салып*). Чонай Григорьевич, алтмышжыллыкъ юбилейинг бла! Саулукъду бол, я аллах! Бек суйген адамыбызса. Бу коробкачыкыны да уяла-уяла келтиргенме, айып этме. Тапханым ол болгъанды.

Ч о н а й (*къарс ура*). Сау бол, сау бол. Сени складынгда ревизия бошалгъанмыды?

Къонакъбий. Угъай алыкъа.

Чонай. Къоркъуп айланган хапарынг бар эди.

Къонакъбий. Сен саулукъдан бизге не къоркъуу барды. Шёндоге дери къутулта келгенсе, энтда да тыянчагъыбыз сенсе.

Чонай (*коробканы къатына барып къарайды*). Аны уа керти айтаса. (*Коробканы аягъы бла тюртюп кёреди.*)

Къонакъбий. Этмегиз алай, Чонай Григорьевич, аны ичинде эки минг сом багъасы хрусталь барды.

Чонай. Эй а юйюнге! Тейри, къыйналганса. (*Къарс урады.*) Сау бол, жаным, сау бол.

Къонакъбий. Андан да иги саугъа этеригем... Алай шёндо бу ревизорла башымы къайгъыгъа къалдырып турадыла да...

Чонай. Ала бла мен сёлеширме, абери болса.

Къонакъбий. Сау бол, сау бол, Чонай Григорьевич. Мен кете барайым. Ревизорла сакълап тура болурла... (*Кетеди.*)

Чонай (*Къонакъбий келтирген коробканы ачып къарады*). О-о-о! Тейри, бу уа барысын да озгъанды. Жаша!

Къушбий киреди.

Къушбий. Чонай Григорьевич, алгъышларгъа келгенме алтмышжыллыгъынг бла. Барыбызгъа да тойду сени туугъан кюнюнг!

Чонай. Алайды, алай...

Къушбий. Узакъ ёмюрлю бол. Саулугъунг Минги тауну саулугъуча болсун. Ёмюрден ахыргъа дери къарт болмай жаша. Сора не айтайым?.. Энди юбилейингде орден алырча бол, сора не айтайым?.. Ы-ы... ма былай, жашлай тур. Сора, сора, сора...

Чонай. Сора не?

Къушбий. Сора болду.

Чонай. Олмуду алгъышлагъанынг?

Къушбий. Дагъыда айтайым аз эсе.

Чонай. Айтханынг керекмейди.

Къушбий. Кечгинлик бер, Чонай Григорьевич, кёлюнге жеталмадым дейме. Бир бирде айтыр затларымы апчып иги айталмай къалыучума. (*Хуржунларын къарман тебирейди. Чонай, ышарып, къарс урады. Къушбий хуржундан квол жаулугъун чыгъарып бурнун сыйпайды.*) Кескле тийгендиле да... (*Чючгюреди.*)

Чонай (*ачыуланып*). Сен складда ишлеялмайса!

Къушбий. Къалай ишлеялмайма? Ненча ревизия болган эсе да, таза чыкыгъанма мен.

Чонай. Сени ишинге ревизорла багъа бичмейдиле,

мен бичеме багъа. Ишлеялмайса. Заявления жаз. Алай туююл эсе, приказ бла кетерге тюшериксе.

Къ у ш б и й. Чонай Григорьевич...

Ч о н а й. Мешайт этме... мени ишим кѣпдю.

Къ у ш б и й баштѣбен болуп кетеди.

Ч о н а й (аны ызындан). Кѣремисе сен ол эшекни. Алгъышлай билмей эсенг, ишлей да билмейсе. Закон алайды.

Айшат киреди.

А й ш а т. Чонай Григорьевич, телефонну алыгъыз, министр сѣлешеди. (Кетеди.)

Ч о н а й. Ало... Асланукъа Акъылтокъмакъович... аликум-салам, аликум-салам... (Пауза.) Сау болугъуз... сау болугъуз. Сизге да алтмыш жыл къачан толады деп мен бек ашыгъып сакълайма, Асланукъа Акъылтокъмакъович... Аллай жерге бара-келе билеме мен... не дейсиз? (Пауза, бети тюрленеди.) Пенсиягъамы? Угъай, угъай... Паспортума болады алтмыш жыл ансы, мени кесиме алыкъа элли жылдан кѣп болмайды. Мен отузунчу жылда Совет властны асыры суйгенден, теркирек комсомолгъа кирир ючюн кесиме алты-жети жыл къошдургъанем, ант этейим, алайды... Алыкъа тишлерим окъуна тюшмегендиле, Асланукъа Акъылтокъмакъович... Совет власть ючюн... Охо, атды да къойду трубканы. Пенсиягъа кет дейди. Угъай, тейри. (Коробкаланы къатына барып.) Быллай ишден мен пенсиягъа кетип телими болгъанма. Кетмем, оллахий. Ёлгюнчю кетерик туююлме. Мен Ёребашевданмы аман кишиме. Анга жетмиш жыл болады. Ол да турады да кетерге унамай къуллугъундан, жыл санын аз этдирип. Узункулакъ улу да алай. Жѣрме улу да алай... Угъай, мен да кетерик туююлме. Къара иште ишлесем кетерем бек терк, алай быллай ишден а... Не амал этейим?.. Аха-а... Кюмюшхан! Аны табаргъа керекди. Эри бла сѣлешсин. Жыл санымы энишге тюшюрюрча дохтур да табар ол. Къайда болур Кюмюшхан? Звонит этейим юйуне... (Чабып приёмныйге чыгъады.) Айшат, мени кабинетиме арталлы да тыш адам ийме! Эшитдим-эшитмедим деме.

А й ш а т. Ахшы, Чонай Григорьевич.

Чонай жерине къайтып, телефонну бурады. Приёмныйге К ю м ю ш х а н киреди.

К ю м ю ш х а н (ѣхтемлик бла Айшатха). Директор кесиндеиди?

А й ш а т. Кесиндеди. Алай, бош туююлдю.

К ю м ю ш х а н. Аны бош болгъаны бла болмагъаны

меня мало беспокоит... (*Эшикге ал бурады. Айшат аны аллына сюеледи.*)

Айшат. Иерик туююлме. Ол манга кишини да кьой-ма дегенди.

Кюмюшхан. Менидамы?

Айшат. Бир адамны да.

Кюмюшхан. Мен ким болгъанымы билемисе сен? Кто я, а?

Айшат. Ким да бол. Мен директорну буйругъун толтурама.

Кюмюшхан. Головамы морочит этме, аллахючю болсун... (*Эшикни ачаргъа умут этеди.*)

Айшат. Къоярыкъ туююлме.

Кюмюшхан. Жеринги танырменг, кызы. Кет былайдан!

Айшат. Кетмейме. Айтханма да иерик туююлме деп.

Кюмюшхан. Кет аллымдан. Ишчигингден тайдыр-ырма да, сора айланырса алай, кау-куу эте. Пайнатна?

Айшат. Угъай.

Кюмюшхан. Ах, бессовестная!..

Кабинетден Чонай чыгъады.

Чонай. Не даурду бу?.. О-о, Кюмюшхан. (*Кюмюшханны аллында жойкбулланып.*) Къайдан чыкъдыңг, кюн чыкъгъанча?..

Кюмюшхан (*чочуп*). Бу секретарша кибигинг иймей турады мени санга.

Чонай (*ачыуланып, Айшатха*). Не эркинлигинг барды сени манга келген быллай адамны иймезге, ы?!

Айшат. Да сен кесинг...

Чонай. Доу-доу этме. Бусагъат заявления жаз да, ишден кет. (*Кюмюшханны кьолтугъундан тутуп, кабинетине киргизтеди.*) Келчи бери, Кюмюшхан... Кёп болмай хазайынынг бла да сёлешип бошагъанма телефон бла, Асланукъа Акъылтокъмакъовишча иги адам къуру бизни шахарыбызда угъай, битеу жер юсюнде да болмаз, антым. Кюмюшхан, сен кесинг а жанып, жашнап тургъан кюнден да ариуса. Сенича тиширыу туумагъанды дуниягъа! Сен манга бек керек болуп тураса шёндю.

Кюмюшхан. Сен да манга, клянус.

Чонай. Айтып кьой не зат керек эсе да!

Кюмюшхан. Ол уллу импорт ковёрладан жети штук.

Чонай (*къадалып къагъытха жаза*). Жети... Сора уа?

Кюмюшхан. Италийанский шуубала да бардыла деп эшитгенме.

Чонай. Бешчиги кялып турады.

Кюмюшхан. Куплю, клянус.

Чонай. Бешисин да?

Кюмюшхан. Кааанишна!..

Чонай. Джинси кёнчекле да бардыла.

Кюмюшхан. Къайсы фирманькыдыла?

Чонай. Индия, Португалия, Америка...

Кюмюшхан. Фи, Индия не нужна. Американскийледен сегиз штук. Партугальскийледен да пять.

Чонай. Аллай бирни уа не этериксе?

Кюмюшхан. Ол мени деламды.

Чонай. Хоу, хоу, алайды.

Кюмюшхан. Югославский туфлиле уа?..

Чонай. Хи-хи-хи... Санга деп эки кяуумчугъун сакълап турама. Жазайым аланы да. Ыхы... Сора не зат?

Кюмюшхан. На сегодня боллукъ болур, клянус.

Чонай (*жазгъан кягъытын Кюмюшханга бере*).
Ма, муну бла он биринчи складха бар да...

Таубий киреди. Кюмюшханни кьолундан Чонай жазып берген кягъытны тартып алады.

Кюмюшхан. Что такой? Кимди бу гурбиян?

Чонай. Эй, кимсе сен? Не керекди санга? Чыгъып кет бусагъат. (*Таубийни кьолунда кягъытха узалады.*) Бери бер!

Таубий (*хуржунундан книжкачыкъ чыгъарып, Чонайны кёзлерине тутады*). Мен ОБХС-денме.

Чонай (*жумушан*). Хи-хи-хи... Таньялмай кяалгъаным ючюн кечгинлик бер, ёт бери... Олтур.

Таубий. Олтура туругъа заманым жокъду. Экигиз да мени бла тебирегиз.

Кюмюшхан. Я тоже что ли?!

Таубий. Хоу, сен да.

Кюмюшхан. Галавамы морочить этме. Сен мени таньмаймыса? Кто я, ы?

Чонай (*Таубийге*). Бу Кюмюшханды. Аны бла острожно...

Таубий. Манга башха тьююдю, ким да болсун. Тебирегиз.

Кюмюшхан. Так да?! Тогда кёрюрбюз! Сен алыкъя жалет этерсе. Аллымда каленаларынга тобукъланып прощения тилерсе. Я покажу!

Таубий. Тебирегиз.

Чонай (*тебирей, залгъа.*) Эшигим жабылып кяалды ушайды да.

Ж а б ы у

Сегизинчи сурат

Кабинет. Қъушбий (газетни редактору) стол артында олтуруп, не эсе да бир затла жаза болады. Чонай, къолунда да тефтери бла, къууанчлы киреди,

* * *

Чонай. Салам-алейкум, багъалы редактор. Хайт деп турамыса?

Қъушбий. Жокъду хата. Қесинг а къалайса?

Чонай. Сорма, жаным, сорма. Алапат! Айтып айтмазча алапат!

Қъушбий. Жангы къуллукъгъамы киргенсе?

Чонай. Угъай, жолдаш редактор. Мен ол къуллукъ-муллуқъланы къойгъанма энди. Жюрек къууанчымы ичиме сыйындыралмай, бек алгъа санга чабып келгенлигимди.

Қъушбий. Не къууанчды ол аллай бир?

Чонай. Сорма, сорма... Уллу фахмум болгъанын шендуге дери билмей тургъанма мен гаккъбаш.

Қъушбий. Қъалай?..

Чонай. Поэтме мен, уллу поэт!

Қъушбий. Охо?!

Чонай. Хар ишни да къюп, энди назмула тизип башлагъанма. Бирси поэтлеча чыпчыкъ, терек, къая деп турмайма мен а, тейри! Поэзияны кенг, жашил сабанларында жангы баразна ызлап башлагъанма.

Қъушбий. Бек сейирди ол а.

Чонай. Эшда сейир болгъан а! Кёрюрге, мени атым къалай гюрюлдесе да! Мен жазгъанланы окъусала, адамла бирси поэтлени унутурукъдула. Хар тизгиним — философияды.

Қъушбий. Ол а игиди...

Чонай (*тефтерин ача*). Тынгылачы, бир окъуюм. Сен а поэзияны ангылай билген адамса да, асыры къууангандан тѣппенг кѣкге жетерикди, антым! Не болду бу... хы, тынгылачы:

Кюн чартлап чыкъды да,
Жарыкъ нюрюн жерге ийди.
Отундан келген эшекни да
Жаууруна кюн тийди.

Хы, кѣремисе, къалайды!

Фахму! Муну окъугъанымда, сени да аллах сыйласын ансы, юй бийчем жилип къалгъанды.

Қъушбий (*башын булгъай*). Тейри билмейме юй

бийченги нек жилигъанын. Алай бу окъугъанынг а назму туююлду.

Чонай. Къалай назму туююлду? Хы?! Терен философия магъанасы барды да, ангыламай къалгъан болурса. Жангыдан окъуюмчу.

Къушбий. Угъай, угъай... ангылагъанма.

Чонай. Угъай,- ангыламагъанса. Ангыласанг, алай айтыргъа амалынг жокъ эди сени. Тынгылачы:

Кюн чартлап чыкъды да,
Жарыкъ нюрюн жѐрге ийди.
Отундан келген эшекни да
Жаууруна кюн тийди.

Хы, ангыладынгмы?

Къушбий. Къой, Чонай, аны ангыларча заты жокъду.

Чонай. Къара сен мынга! Къалай заты жокъду? Эшекни жаууруна кюн тийген а зат туююлмюдю, ы?

Къушбий. Неси барды аны аллай бир?

Чонай. Философия магъанасы... Ангылаймыса философияны не болгъанын?

Къушбий. Аны уа ангылайма.

Чонай. Сора эшекни жаууруна кюн тийгенни уа нек ангыламайса?

Къушбий. Да несин ангыларыкъса аны?

Чонай. Эшекни жаууру бош жауур туююлду...

Къушбий. Да...

Чонай. Тохта сен, ангыламай эсенг, тынгылагъан эт, мен ангылатайым. Эшекни жаууру бош жауур туююлду. Эшек адамгъа отун ташыйма деп, аркъасы андан жауур болгъанды. Хы, энди ангылай башладынгмы? Ол сыйлы жауурду, жигер урунуу бла болгъан жауур. Сора анга кюн тиеди. Кѐремисе, аны магъанасы къалайгъа барады! Къыйылыкъ бла жарыкълыкъ бир бирге къошуладыла. Терсиди ол?

Къушбий. Да...

Чонай. Манга дерн ол сейирлик образны жангыз бир поэт айталмагъанды. Ангыладынгмы энди?

Къушбий. Кѐрти айтаса, эшекни жаууруна кюн тийди деп мен бир поэтден да эшитмегенме.

Чонай. Хы, ма энди тюшюне башлагъанса.

Къушбий. Алай, Чонай, кюн къуру эшекни жаууруна тийип къалмайды... Кюн хар затха да тиеди.

Чонай. Хар зат бла мени ишим жокъду. Мен кюнню эшекни жаууруна тийиреме. Философия! Муну басма-

ласанг, газетни даражасы билемисе къалай кетюрюллюгюн!

Къушбий. Угъай, Чонай, биз газетге аллай хылик-гялыкъ затланы басмаламаучубуз.

Чонай. Астофирулла, мен а сени керти да поэзияны иги ангылагъан редактор сунуп туруучу эдим. Сау кълал. (Кетеди.)

Къушбий. Ахшы жолгъа... Жанымдан этди да ариу. Бир терк поэтле болуп къаладыла, ахырысы, бу адамла.

Кюмюшхан къланы бузулуп киреди.

Кюмюшхан. Редактор сенмисе?

Къушбий. Олтуругъуз... Менме редактор.

Кюмюшхан. Фельетон писать этерге керекди.

Къушбий. Не болгъанды?

Кюмюшхан. Эрим къойгъан этгенди... Аны къуллугъундан да, партиядан да, профсоюздан да чыгъарып, фатардан да кълыстаргъа керекди... пайнатна!

Къушбий. Да...

Кюмюшхан. Аны бир далыгъы нету. Фельетон и все! Мен аны так не оставлю, къланус. Мен аны бу республикадан жалан аякълай кълачарча этерме.

Къушбий. Кесинги сууут, Кюмюшхан.

Кюмюшхан. Угъай... Сууутурукъ туйюлме, аны ответственностха тартхынчы. ЦК-гъа пойду, сиз фельетон жазмасагъыз.

Къушбий. Да сени эринги биз барыбыз да таныйбыз. Ол ахшы адамды.

Кюмюшхан. Хы, мужчина мужчинаны кълоруулап башлагъансыз: Не выйдет! Аны юсюнден бу эки кюнде фельетон чыгълармасагъыз, сизни да под суд берликме, пайнатна? Сау кълал! (Кетеди.)

Пауза. Чонай киреди.

Чонай. Тейри, багълалы редактор, бу назмуму уа газетинги биринчи бетине басмаларса. Тынгылачы бир:

Къойла да — жигит,
Ийнекле да — жигит,
Танала да — жигит
Тауукъла да — жигит.

Къушбий. Ха-ха-ха...

Чонай. Не кълесе?

Къушбий. Да кълмей а анга.

Чонай. Муну терен философия магъланасы барды.

Къушбий. Кълый, Чонай, башымы аурутма. Кълолун-

да кыалам тута билген адамланы барысы да поэтле болуп бармайдыла.

Чонай. Тохта, тохта, жолдаш редактор. Кыолуна кыалам тута билгенле деп, сен мени бирсилеге тенг этме... Акыбашев, Кыарабашев, Узункыулакыов кибиклеге. Аланы жазгъанларын да окыуйбуз. Ала поэзиягъа кыулдукларыны кыюю бла, начальство бла кирген эселе, мен а фахмум бла киреме. Шибиля урсун мени, ала жазгъанча жазарыкы болсам, уялмай кыолума кыалам алсам эди!

Кыушбий. Сора нек аласа да?

Чонай. Мен аладан онглума да андан. Мени фахмум барды. Сен бу мен окыугъан тизгинлени магъаналарына былай иги эс бурчу. Мен билеме, хар жангы зат бек алгъа тюрлю кърюнюочюдю. Емюрде башха поэтле айталмай келген затланы айтама мен.

Кыушбий. Кыой, Чонай. Адамланы башларын да аурутма, кеси башынгы да аурутма.

Чонай. Угъай, мен а жарыкы фахмуму аякы тюпде кыоярыкы сунма. Жигитле деп аллын жалан да адамлагъа айтып тургъандыла.

Кыушбий. Сен а — маллагъа.

Чонай. Хоу. Ким айтханды манга дери ол образны?

Кыушбий. Ол образ туююлду, Чонай. Сандырауду.

Чонай. Кыалай сандырауду? Адамланы юслеринде туюклери жокыду да?

Кыушбий. Жокыду.

Чонай. Жумуртхала тапмайдыла да адамла?

Кыушбий. Керти айтаса, тапмайдыла.

Чонай. Бизни сауугъан да этмейдиле да?

Кыушбий. Да.

Чонай. Хы, къремисе... Малладан а эт да, сют да, гаккы да, жюн да, жау да, бишлякы да чыгъады. Сора алагъа жигит деп айтыргъа нек жарамайды? Олмуду сени поэзиядан ангылагъанынг? Бу назмуну мен ара газетлеге жиберсем, бир угъай, эки-юч кере кыайтарып басмаларыкыдыла, билемисе сен аны? Премия окыуна берирге болдукыдула. Журналлагъа жиберсем а — бютюн да!..

Кыушбий. Жибер, кыайры да жибер. Бери келтирме ансы.

Чонай. Философия жаны бла жарлы къреем сен, антым. Маллагъа жигит деп айтылмакылыкы кыаллай терен философияды! Кыалай ангыламайса сен алайчыгъын? Малла болмаса, айранны кыайдан ичеригенг, айтчы аны?

Кыушбий. Чонай, мындан кър башымы аурутма, тилейме.

Чонай. Башынг бош ауруйду. Мен поэзиягъа жангы жол сала турама. Сен а кёрюрге суймейсе.

Къушбий. Пушкин... Лермонтов...

Чонай. Къой, къой, къой, маржа... аланы сагъынма! Ала тишлерибизни къаматхандыла. Эски кёлек бла айланганыбыз боллукъду. Жангы кёлек киерге керекбиз. Тынгылачы, энтда да бир назмуму окъуюм.

Къушбий (*жеринден секирип къобады*). Угъай, Чонай, угъай. Шёндю заманым жокъду. Тамбла чыгъарыкъ газетни окъуй турама.

Чонай. Сора мен тамбла келирме.

Къушбий. Тамбладан башлап, отпускагъа кетеме.

Чонай. Охо, сора сен отпускадан къайтханынгдан сора келирме, ары дери иги кёбюрек да жазып. Алыкъа жангы образланы кёрюрсе. Мени атымы битеу халкъ аузундан кетермей айта турурча заман да жетер... Ы-ы, энди, охо, бу назмуну бармагъа къой газетде.

Къушбий (*санлары тюзюп*). Угъай Чонай, угъай. Ангылаймыса угъай дегенни?

Чонай. Артда кесинг тилеп айланырса, тейри... мен да берирге унамай. Сау къал. Мен энтда да келирме. (*Кетеди.*)

Къушбий (*жюрегинден тутуп*). Инфаркт этерикди бу мени. Къалай къутулсун мындан адам. (*Олтуруп жазып тебирейди.*) Охо, энди келмез эсе уа?

Сахна къарангы болуп жарыйды. Къушбий жеринде. Чонай киреди.

Чонай. О-о, салам-алейкум, къарындашыбыз. Бетинге къан уруп келгенсе санаториядан а, тейри. Къайры баргъаненг?.. Болгъан жеринги билмегенем ансы, ызынгдан барыргъа да бир умут этгенем. Кёремисе бу тефтерни? Ичин толтургъанма. Кесинг сайлагъанны газетинге ур. Барысы да накъут-налмас тизгинледиле. Тынгылачы, къыйырдан тутуп бир окъуюм.

Къушбий. Угъай, Чонай. Тилейме, жюрегим ауруп турады.

Чонай. Э, ол а бютюн да иги! Мында жюрекни угъай, ачыкъ жараны да сау этерча назмула бардыла. Тынгылачы бир.

Къушбий. Тынгыларыкъ туююлме, Чонай. Къой мени жеримде!

Чонай. Быллай сейирлик назмулагъа тынгыларгъа суймеген, сора сен къалай редактор болуп тураса? Тынгыламай эсенг, тефтерни къоюп кетейим да, кесинг окъуп, сайлагъанынгы чыгъарырса.

Къушбий. Мен аладан бирин да чыгъараллыкъ тьююлме.

Чонай. Сен чыгъармасанг, чыгъарыр жер табарма мен сора. Сау къал. *(Кетип бара ызына бурулады.)* Къояйым тефтерни?

Къушбий. Угъай.

Чонай. Турушунлай философия тизгинледиле. Философия... *(Кетип тебирейди, дагъыда артха бурулады.)* Мен энтда да келирме, сау къал. *(Кетеди.)*

Къушбий. Ой, мен харип!.. *(Телефонну бурады.)* Алло, Батырбий, сенмисе... Ы, маржа, мени орнума газетни сен окъу ансы, мен бюгюн болаллыкъ тьююлме... *(Телефонну салады.)* Пай-пай-пай... *(Жазыу этип тебирейди.)*

Кюмюшхан киреди. Огъурсузду. Жукъ да айтмай, сумкасын ачып, андан къагъытла чыгъарып, редакторну аллына салады.

Кюмюшхан. Окъу!

Къушбий. Неди бу?

Кюмюшхан. Фельетон. Сиз писать этериксиз деп ждаты этип турсам, кеп турлукъма.

Къушбий. Кесингми жазгъанса?

Кюмюшхан. Знакомый адвокатха жаздыргъанма. Очень хорошо жазгъанды, клянус. Завтрадан кеч къоймагъаңлай, газетге чыгъар!

Къушбий. Алай болмайды бизде.

Кюмюшхан. Как?

Къушбий. Фельетонну газетге чыгъарырдан алгъа, керти бла ётюрюк болгъанын тинтирге керекбиз.

Кюмюшхан. Анда барысы да тюз писать этилгенди. Нечего провирать. Мени мужум кибики адамланы гунч этерге керекди. Уничтожить! Билемисе, уничтожить!

Къушбий. Ахшы, ахшы. Кёрюрбюз.

Кюмюшхан. Кёрюрбюз дегенни къой...

Телефон зынгырдайды.

Къушбий. Алло. Да. Ыхы... Бусагъат барайым. *(Трубканы жерине салып, Кюмюшханнга.)* Мени жумуш бла уллу юйге чакъырадыла. *(Жеринден кѳбады.)*

Кюмюшхан. Мен сени ждаты этип турайым.

Къушбий. Угъай, угъай. Мен анда кеп къалыргъа боллукъма. Артда келирсе.

Кюмюшхан. Серемно мен аны уничтожу. Мени кибики къызны бросить этген, аны головасында акъылы нету, клянус. Фельетонну бек терк чыгъарыргъа керекди... Мен бу ишни так оставлять этерик сунма...

Жисси да кетедиле. Музыка. Сахна къарангы болуп жарыйды.

Къушбий стол артында олтуруп болады. Жырлагъан да эте, къолунда да гитче китапчыгъы бла, уллу къууанчлы халда Чонай киреди.

Чонай (башын тик тутуп). Салам алейкум!

Къушбий. Алейкум салам. (Чонай къолунда китапчыкъны, эсирикленип, Къушбийни кёзюне тутады.) Неди бу?

Чонай. Окъу, редактор ушайса да.

Къушбий (Чонайны къолундан китапны алып, сейир эте окъуйду). Гыжгытов Чонай. «Жел тауушу». Назмула. (Аузу ачылып къалады.)

Чонай. Сен ангыламагъанлыкъгъа, терен философия назмуланы ангылагъан адамла табылгъандыла.

Къушбий. Тохта, эшекни жаууру да мындамыды?

Чонай. Айхай.

Къушбий. Жигит къойла да мындамыдыла?

Чонай. Ал бетинде окъунадыла.

Къушбий Чонайны бетине сейир этип къарайды. Сора кюле башлайды. Чонай да алай этеди. Экисине да уллу кюкю тарыйды.

Ж а б ы у

ЁРТЕН

Юч актлы, беш суратлы драма

ИШГЕ ҚЪАТЫШХАНЛА:

Алим — участка милиционер, капитан.
Ортай — колхозчу, эл Советни депутаты.
Марат — Ортайны жашы.
Жууашбек — заготовитель.
Инехан — Жууашбекни къатыны.
Локкай — Жууашбекни бла Инеханны жашлары.
Абидат — элде ишлеген къатын.
Ахмат — Абидатны жашы. 14—15 жыл.
Рабигъа }
Зулейха } — тенг къызла, элден жүрюп шахарда ишлейдиле.
Хыбылбек — колхозда тракторчу жаш.
Соллоу — тюкени къалаууру.

Иш шахар тийресинде эллерибизден биринде барады.

БИРИНЧИ АКТ

Просцениум

Къолунда да ауур сумкасы бла, ух-тух эте, авансенагъа Инехан киреди.

* * *

Инехан. Ёх, арыдым... (Залгъа.) Қъан жаусун бу спекулянтлагъа. Тюкеннге импорт товарла келгенлерин эшитип ары къууулгъанем да, очерде эзип къоя эдиле да, Ажирбий ёлмеси. Ёх-ух... Алай аурууум нек кирмей эди ичлерине! Кесиме жетерикни мен да юзалгъанма. Ажирбий ёлмеси, импорт кийимле кимден да мени юсюме тап жарашадыла. (Сумкасын кёргюзте.) Энди бу алгъанларымы кийип чыкъсам а тийреде къатынла аз зарланмазла. Лурууум ичлерине! Не бек кюйюксюнселе да, манга тенг белаллыкъ тойюлдюле. Бир, эки... деп санап, тёрт импорт шубам барды. Энтда да ол аман киши, бир сейирлигин алыргъа айтып турады. Қийими, харакети болмагъан адам адамгъа саналмайды. Алайды, Ажирбий ёлмеси.

Кенгден окъуна: «Ахма-а-ат, ой Ахма-а-ат!..» — деп кычыра, бурулуп тегерегине къарай, аванценагъа Абидат киреди. Ол тынгысызды.

Абидат. Ахма-а-а-ат, Ахма-а-а-ат!.. (*Инеханни кёрюп, бет алгъасындырып тохтайды.*)

Инехан. Не болгъанды, Абидат?

Абидат. Сени Локкайынг къайдады?

Инехан. Хы, аны уа не этесе?

Абидат. Ахмат эки кюнден бери школгъа да бармагъанды. Устазы келип айтхынчы мен аны билмей тургъанма.

Инехан. Мен а не этейим да анга?

Абидат. Сени жашынг жоюп айланадыг аны... Локкай.

Инехан. Кёрмейсе сен муну! Акъылданмы шашханса?

Абидат. Адамла айтхандыла. Кёрген адамла.

Инехан. Аны айтханла кёрге кирсинле! Ылыкъмай мени Локкайым сени тыкыраякъ жашынг бла уа къалай нёгер болуп айланыр эди? Кет-кет-кет... Не ушамагъан затланы жаншайса. (*Сумкасын кёлуна алады.*) Бу адамланы манга зарланнгандан сора ишлери болмай къалгъанды. Кийген кийимлериме зарланасыз. Ырысхыма сукъланасыз. Энди уа эл багъасы жашымамы жетдигиз? (*Кетип бара, артха къайырылып.*) Мени Локкайым бла ишинг болмасын. Кечмем, Ажирбий ёлмесн. (*Кетеди.*)

Абидат (*аны ызындан*). Тели. Сенден туугъан къалай акъыллы болур. Ахма-а-ат!.. Ой Ахма-а-а-ат... (*Кетеди.*)

Биринчи сурат

Жабыу ачылады. Шахар тийресинде уллу элни бир кыйыры кёрюнди. Сахнаны ортасы бла уллу жол ётеди. Жол жанында талачыкъ, къалын чырпыла. Локкай бла Ахмат киредиле. Локкайны юсюнде кызыл-кёлан кёлеги, джниси кёпчеги, жылтырауукъ чурукълары, узун чачы. Ахматны аякъларында эски сандалла, жамаулу кёпчеги, кир кёлеги.

Локкай (*тегерегине къарай*). Мен былайчыкъны бек жаратама. Элни кыйыры. Уллу жолну юсю. Чырпыла. (*Аягъы бла жерни къагъа.*) Па-па-па, пару-па-па-па-пля...

Ахмат. Не па-пады бу? Эрикдирдинг муну бла.

Локкай (*Ахматха эс бурмай тепсейди*). Па-па... пару-па-па-пра-па... Ча-ча. Сен былай тепсей билмейсе? Бу тепсеу бусагъатда модады. Па-па-пра-пля-па... Кёрдюгмю? Цивилизация!

Ахмат (*Локкайча тепсерге кюрешеди, болалмайды*).

Кет, андан эсе, кесибибизча аякъ бюгюп тепсеген игиди.
(*Аякъ бюгюп тепсейди.*)

Локкай. Ха-ха-ха...

Ахмат. Нек кюлесе?

Локкай. Кюлмей а, къоянча секиресе сора. Андан эсе, культурна тепсеулеге юйрен. Сен алыкъя сабийсе. Алда боллукъ ишлени билмейсе. Ма былай: ча-ча, ча-ча...

Ахмат. Сен бу тепсеулеге тюрмедеми юйреннгенсе?

Локкай (*дыркъ тохтап*). Тюрмедеми дейсе? Тюрме, тюрме!.. (*Уругъа этгенча, терк силдеп, жумдуругъун Ахматны сакъал тюбюне тирейди.*)

Ахмат. Ой-ой! Не этесе?

Локкай. Къоркъма, бала. Тюрме кѣп затха юйрете-ди адамны.

Ахмат. Сен анда туююшген этгенмисе?

Локкай. Эшта дейсе!

Ахмат. Айтчы къалай туююшгенинги?

Локкай. Айтайым, бала. Қим биледи, бара баргъан заманда сен да тюрмеге тюшюп къалсанг, мени сынауум санга керек болур.

Ахмат. Тюрмегеми дейсе?!

Локкай (*ачыуланып*). Къоркъакъ! Ары сени кибик суужюрекле тюшмейле. (*Ехтем болуп.*) Тюрме (*кѣкюрегин къагъа*) батырланы жериди. Ары чынтты кишиликлери болгъан адамла тюшедиле, бала!

Ахмат. Сора, сен...

Локкай. Сюд да бошалып, мени элтип тутмакъ юйге беклегенлеринлей, былай сенича бир суужилик жашчыкъ чабып жетеди манга.

Ахмат. Ыхы.

Локкай. «Новичок, сени атаман чакъырады», — деп, эки кѣзчюгюн да сюзюлтюп, аллымда сюелип тохтайды. «Не атаманды ол?» — деп сордум мен. «Барсанг кѣрюрсе. Хайда, ызымдан тебире», — деп ашыкъдырды ол.

Ахмат. Ма санга!

Локкай. Мен а чабыпмы барлыгъем. Табаным бла къуймучуна жетдирип, жашны ызына къайтардым.

Ахмат. Сора уа, сора?!

Локкай. Бираздан беш-алты тутмакъчы кирип келди. Былай къарагъанда, адам ашаучула кибик! «Қимди мында атаманны таныргъа суймеген?» — деп, аладан бири алгъа чыкъды. Аны жухундан окъуна къоркъбуренг. Бульдог деп бир кенг ауузлу итле бардыла...

Ахмат. Хы...

Локкай. Тюз да аланы кеслеринден туугъан сунаренг. Бир кѣзю да сокбур. Жыягъында да узун жара тап.

Къысхасын айтханда, мени аллымда жан алыучу суюле эди.

А х м а т. Ой анам! Сен къоркъмагъанменг?

Л о к к а й (*улла кёллю*). Хы! Къоркъгъанны кьой, жеримден окъуна къопмагъанем. «Кёп жаншама да, былайдан кет. Солумагъа кьой мени», — дедим бош алай, сансыз этип.

А х м а т. Ой анам!..

Л о к к а й. Ол кьойнундан, быллай бир узун бичакъ чыгъарды да, манга керилди. Мен а къарапмы турлугъем. Жалан да кесим билиучю ол япон амалым бла уруп, къолундан бичагъын бияры чартлатдым. Андан экибиз да бир бирге илинишдик. Кече узуну тохтамай тьююшдюк... Тьююшюбюз эрттенликде да тохтамады. Былай, кюн ортагъа жууукъ, атаман, окъ тийген айыуча, горф деп жерге ауду.

А х м а т. О-о, Локкай, сен къалай залимсе!

Л о к к а й (*ёхтемленип*). Бусагъатда жангыз бир адам тийип кёрсюн манга. Кюл этип кьоярма, кюл!

А х м а т. Атаман санга жукъ этмей кьойдуму?

Л о к к а й. Не этерик эди? Тьююшюп хорлагъанымдан сора, атаман мен болгъанем. Тюрмеде адет алайды. Атаман болгъанымдан сора, патчахча жашап турдум. Алай, амнистия чыкъды да, юйге ийип кьойдула. Мени кёп шуёхларым анда къалгъандыла. Мында аллай шуёхланы кьайдан табарлыкъса? Ма, сёз ючюн, сен. Жангыз бир къагъарлыгъынг барды. Алай кьайгъырмаз. Мени бла болсанг, санга бир киши да тиймез. Тютюн тартайыкъ... (*Хуржунундан сигаретле бла сирнек чыгъарады.*)

А х м а т. Бу тютюннге бир юйреналмай кетдим.

Л о к к а й. Къоркъма, юйретирме. (*Сирнекни жандырып.*) Ма къабындыр. Молодец. Энди ичинге тарт. Хы, ма алай...

А х м а т (*жётели къысып*). Болалмайма.

Л о к к а й. Ёмюрден ахыргъа жётел этип турмазса. Тарт ичинге... Иги тарт. Билип кьой: тютюн бла аракъы ичмесенг, сен бир заманда да эр кишиге саналлыкъ тьююлсе.

Узакъдан Абидатны: «Ахма-а-ат, Ахма-а-а-ат...» — деген къычырыгъы эшитиледи.

А х м а т (*элгенип*). Анам. Мени излеп айланады.

Л о к к а й. Думп болайыкъ былайдан.

А х м а т. Угъай... Мен...

Л о к к а й. Къоркъакъ. Анангдан да къоркъаса. Сени кибик суужюрекни нёгер этерге жарамайды манга. (*Кетеди.*)

А х м а т. Тохта... (Анасыны кзычырыгызы эшитилген жанына да кзарай, Локкайны ызындан тебирейди.) Тохта, Локкай... (Кетеди.)

А б и д а т киреди. Залгъа айланып.

А б и д а т. Адамла, мени жашымы кѳрген иш этмеген-мисиз?.. Къайры дейсиз?.. Былай арымы?.. (Локкай бла Ахмат кетген жанына кзуухотун этип кетеди.)

Хыбылбек бла Рабигъа киредиле.

Р а б и г ъ а. Айтхан иш да этме, Хыбылбек. Къарындашчыгъым армиядан къайтхынчы мен ол ишни этерик туююлме.

Хыбылбек. Ортада жылланы оздура, суймеклиги-бизни эски этип къоярыкъса.

Р а б и г ъ а. Керти суймеклик бир заманда да эски болмайды.

Хыбылбек. Аны поэтле айтадыла. Жашауда алай болмайды, Рабигъа. Тура кетсе хар зат да эскиге айланады. Сѳз ючюн, мени тракторуму алайкъ. Мындан эки жыл алгъа ол жылтырагъан эте эди. Энди уа...

Р а б и г ъ а. Суймеклик трактор туююлдю. Тенгледирирге сие эсенг, андан башха зат тапмаймыса?

Хыбылбек. Хы... башха зат. Ахшы, тракторну жаратмай эсенг, моторну алайкъ.

Р а б и г ъ а. Керек туююлдю. (Сагъышлы.) Сен алыкъа суймекликни не зат болгъанын да билмейсе. Ма, Зулейха да келе турады.

Зулейха ашыгып киреди.

Зулейха. Рабигъа, кел, кеч къалабыз ишге. Хыбылбек, сен а нек мудахса?

Хыбылбек. Рабигъа кзууандыргъанды.

Зулейха (кюлюп). Алай эсе, игиди.

Зулейха да, Рабигъа да кетедиле.

Хыбылбек (аланы ызларындан). Ишни бошар заманыгъызгъа мен аллыгъызгъа чыгъарма. (Сагъышлы.) Гейри, Рабигъа, бош болжалгъа сала тураса ансы, мени кибикни уа тапмазса. Элибизде менден озгъан механизатор жокъду. Атым газетледен кетмейди. Энди, бютюн да, орден алсам а! Сора уа не айтырыкъ болурса, Рабигъа? Кесинг чабыпмы келирсе юйге? (Кзууанып.) Боллугъу да алайды! (Жерде атылып тургъан къазыкъны кѳлуна алады. Локкай бла Ахмат сахнаны кзыйырына келип тохтадыла. Ахматны кѳлунда къагъыт чѳргем барды. Хыбыл-

бек аланы кѳрмейди. Кѳлолуна алгѳан кѳязыкѳны сыгѳынып сындырады да, Локкай бла Ахмат таба атады.)

Локкай (Хыбылбекни кѳатына жанлап.) Кѳарыучугѳунгуму сынайса, кѳарындашчыгѳым, ы? (Масхара этип.) Аперим, аперим. Билемисе, Хыбылбек, мен сени бла кюч сынашыргѳа эрттеден да кюсеп айланганамы. (Хыбылбекни имбашы бла тюртеди.)

Хыбылбек. Тели болма, Локкай. (Локкайдан артха турады.)

Локкай (Хыбылбекни юсюне бара). Келчи ары, чырпыла ичине.

Хыбылбек (кѳоркѳуп, артха чегине). Мен санга не этгенме?..

Локкай. Анда айтырма. (Сермен, билегинден тутады.) Келчи бери.

Хыбылбек. Мен санга бир зат да этмегенме. Мени бла ишинг болмасын. (Жулкѳунуп, Локкайдан ычхынып, кѳачады.)

Ахмат. Ма сейирлик! Кертиси бла окѳуна сенден хар ким да кѳоркѳады.

Локкай. Энди билдинг да, шуѳхум, мени ким болгѳанамы?

Ахмат. Бизни элде Хыбылбекден кѳарыулу адам жокѳ сунуп туруучу эдим.

Локкай. Манга эмеген окѳуна болсун; башха тѳююлдю. Эзип атарыкѳма.

Ахмат. Кѳалай залимсе сен!

Локкай (жол жанында талачыкѳгѳа барып, ташха олтурады). Келтирчи бери ол чулгѳамыбызны. Бирер жюзден кѳагѳайыкѳ.

Ахмат (чулгѳамны Локкайны аллында жая). Мен ичерик тѳююлме, Локкай. Анам билсе...

Локкай. Сѳзню аз эт. Кѳуй!

Ахмат (стаканнга аракѳы кѳуюп, Локкайгѳа бере).
Ма.

Локкай. Билемисе мен не ючюн ичерге сюеме?.. Кишилик ючюн! (Ичеди.) Ма, энди кесинге кѳуй, бала.

Ахмат. Кеф болуп кѳаллыкѳма. Сора юйге кѳалай барлыкѳма.

Локкай (ачыуланып, шешадан аракѳыны стаканнга кѳуяды). Ич! Терк. Мен сени адамлагѳа кѳошаргѳа айланама, сен а... (Ахмат ичеди, чачыгѳады.) Ма алай. Аперим. Юйреннгинчи кѳыйын кѳюнеди ансы, бир юйренсенг а, кесинг излеп айланырса, ким не зат жалатады деп. Алай, сен кѳоркѳма, мен ахчасыз болмаучума. Мени атам менден

кызыл тюменчиклени кыызгъанмаучуду. Анам а бютюн да. Энтда да бирер жюзден, ы?..

А х м а т. Айтхан да этме. Мени ичим алайсыз да жана турады. Кел андан эсе юйге кетейик. Кечди...

Л о к к а й. Тохтачы, ким эсе да келеди. *(Пауза.)* А-а, Соллоуду. Шешада абери кългъанмыды ол харипге?

Соллоу киреди.

Соллоу. Салам, жанчыкъларым.

Л о к к а й. Салам, салам...

Соллоу. Не этесиз былайда?

Л о к к а й. Бош, эрикгенден чыгъа келгенбиз.

Соллоу *(шешагъа къаран)*. Къолайыгъыз аман туююлдо. Симирипми бошагъансыз, хайырсызла?..

Л о к к а й. Сени юлюшюнгю къойгъанбыз. Ахмат, къуйчу Соллоугъа.

Ахмат аракъыны кългъанын къуюп, Соллоугъа береди.

Соллоу. Ай мен сизсиз болмайым, жанчыкъларым. Жолда эринлерим кичип келеем да, бир туюк тюшерликчигин сезгенем. Саулугъугъузду! *(Ичеди.)* Ух, ичген этебиз, алай аман а, аман затды бу.

Л о к к а й. Ол аман болса, аны алай кёп чыгъармаз эдиле, ы?!

Соллоу. Аны да керти айтаса... *(Шешаны кълуна алып къарайды)*. Бошалып турады да.

Л о к к а й. Бусагъат мажарайыкъ. *(Хуржунундан ахча чыгъарып, Ахматха узата.)* Ахмат, терк, тюкеннге!

Соллоу. Къой, къой. Кечди. Тюкенле этилгендиле. Тамблагъа къояйыкъ. Мен тюенели бери юйде болмагъанма.

Л о к к а й. Къайда эдинг да?

Соллоу. Битрезбитилде.

Л о к к а й. Ары уа къалай тюшгенсе да?

Соллоу. Айхай, аны билсенг а. Бу милиционерле шёндю аман артыкълыкъ этип башлагъандыла. Жукълап тургъан жерингден алып кетедиле. Сиз а юйлеригизге бармаймысыз?

Л о к к а й. Артдаракъ барлыкъбыз.

Соллоу. Ахшы сора. Мен къатыннга да бир кёрюнейим, не айтырыкъ эсе да... *(Кетеди.)*

А х м а т *(ары бла бери тентирей)*. Кел, Локкай, биз да кетейик.

Л о к к а й. Угъай. Мени бюгече гитче планчыгъым барды, бала.

А х м а т. Не планды ол?

Локкай. Рабигъагъа тюберге керекме.

Ахмат. Нек анга уа?

Локкай. Билемисе, мен аны алгъан этерикме.

Ахмат. Хыбылбек а?

Локкай. Неди Хыбылбек?

Ахмат. Рабигъаны ол алыргъа айланады.

Локкай. Ха-ха-ха!.. (Кюлгенин дыркъ тохтатады, сагъаяды.) Не зат дединг сен, бала?

Ахмат. Мен керти айтама. Анамдан эшитгенме.

Локкай (сермен Ахматны жагъасындан тутады). Сен аны манга шендюге дери нек айтмай тургъанса, ы?!

Ахмат (кзоркъуп). Не этесе, Локкай?.. Мен билмегенме.

Локкай (Ахматны артха тюртюп жибереди. Ол сюрюше барып, жыгъылады). Мен Хыбылбекни аллай мураты болгъанын билсем, биягъында аны тишлерин аузуна къуюп жиберлигем. (Ахматха.) Тур ёрге, неге тенгереп тураса. (Ахмат, ёрге туруп, юсюн къагъады.) Алыкъа кеч туююлдо. Хыбылбек бла энтда да тюбеширме. Рабигъаны кёргенде, бир жанына бурулуп къача турурча этерме мен аны. (Сагъатына къарап.) Ахмат, жюр, ол самогончу Хорасаннга барып, тамагъыбызны жылытайыкъ.

Ахмат. Угъай, угъай. Манга боллукъду. Мен кефме.

Локкай. Тебире. Мен айтханнга угъай дей турма. Терк. Рабигъа ишден къайтыр заманнга мен былайда болургъа керекме.

Сахнаны артындан Абидатны: «Ахма-а-ат, Ахма-а-ат...» — деп кычыргъаны эшитиледи.

Ахмат. Анам!..

Локкай (Ахматны чууунундан тутуп тартады). Кел...

Ахмат, унамай, кесин тартдырады. Абидат киреди.

Абидат (Ахматха.) Начасдан туугъан начас! Қъаллай бир излейме мен сени, эки кёзюнгю къан жууарыкъ! Кече ортасы болуп бара тургъанын билмеймисе сен?! (Кетип бара тургъан Локкайны ызындан.) Локкай, аман жоюллукъ, тохтачы бери, чач гылжыларынгы тартып кюлунга берейим! (Локкай таба мыллыгын атады. Ахмат аны аллына сюелип жибермейди.)

Локкай (артха бурулуп, Абидатха). Эй, эслеп селеш.

Абидат. Къарачы сен анга дагъыда, итден туугъан ит!

Локкай кетеди.

Ахмат. Анам, Локкайгъа жукъ айтма. Ол терс туююлдо. Мен кесим...

А б и д а т (*жилямсыран*). Не насыпсызем мен. Жангыз сенсе мени тыянчагъым, жашым. Сен да къуруп бараса. Кесими элтип суугъа атмай эсем билмейме. Не этейим мен? Не этейим, не этейим?..

А х м а т. Жияма, анам. Кел юйге.

А б и д а т. Сен мени жилярча этгенсе, жашым. Ой мен насыпсыз...

Экиси да кетедиле. Сахнаны эки жанындан бетден бетге М а р а т бла Хыбылбек чыгъадыла. Марат аскерчи кийимлери блады, къолунда чемоданы.

Хыбылбек. Марат! (*Маратны къучакълайды.*) Келгенлигингмиди?

М а р а т. Хоу.

Хыбылбек. Тамаша! Бусагъат барып, Ортайдан суйюнчюлюк алайым.

М а р а т. Угъай, тилейме, этме алай. Юйде билмей тургъанларынлай, кесим кирип барыргъа сюеме. Алай этер ючюн, келлик кюнюю да билдирмегенме.

Хыбылбек. Сен сейирсе. Хар затны жашырын этерге суйюучюсе.

М а р а т. Алай игиди.

Хыбылбек. Сора, суйюнчюлюкню Зулейхадан алайым. Рабигъа да, ол да бусагъат ишден чыгъаргъа керекдиле. Мен аланы алларына туберге бара турама.

М а р а т. Рабигъа бла не болуп тураса?

Хыбылбек. Алыкъа болгъаныбыз жокъду.

М а р а т. Узакъгъа созасыз ишигизни.

Хыбылбек. Не эсе да болжал эте турады. Ким биледи, энди сен теркирек Зулейханы алсанг, ол да анга къозулуп...

М а р а т. Бир къыз эрге барса, къыркъ къыз тюш кёрюр дегенча, ы?! (*Кюледи.*) Аны къойдукъ, Хыбылбек, Элде не жангылыкъ барды?

Хыбылбек. Хар зат, сен къоюп кетгенчады... Хы, ол къанбузукъ Локкай кёп болмай тюремеден къайтып келгенди. Амнистия болуп.

М а р а т. Да башына акъыл жыйып къайтхан эсе, игиди.

Хыбылбек. Хо бир да. Биягъы ишлерин башлагъанды.

М а р а т. Ол а аманды. Ахшы, Хыбылбек, тамбла юйге келирсе.

Хыбылбек. Анга уа не сёз барды. Жууабыз!

Экиси да эки жанына кетедиле. Ары бла бери тентирей, Локкай киреди.

Локкай. Не кючлю эди Хорасанны самогону. Башымы хайран этип кьойду да. (*Сагъатына да къаран.*) Къайда Рабигъа? Огъесе уа ычхындырыпмы ийгенме...

Сёлешген, кюлген ауазла эшитиледиле. Локкай сагъаяды. «Келеди!» — деп, терк окъуна чырпыла арасына бугъады. Зулейха, Рабигъа, Хыбылбек киредиле.

Зулейха (*бек къууанчлы*). Энди сиз ары, мен а бери! Хыбылбек. Суюнчюлюгюмю тамбладан кеч къалдырмай, къолума тюшюр.

Зулейха. Ахшы, Хыбылбек! Танг аласы бла окъуна! (*Кетип тебирейди.*)

Рабигъа. Зулейха, биз сени ашырайыкъ.

Зулейха. Былайда эки атламгъа не ашырыр кереклиси барды. Кесим баралмаймамы! Кёремисиз, чыракъла къалай ариу жанадыла! (*Чабып кетеди.*)

Рабигъа (*Зулейханы ызындан*). Насыпмы. (*Хыбылбекге.*) Керти суюмеклик адамгъа къанатла береди.

Хыбылбек. Тюз айтаса. Ол бензин кибики. Бензин болмаса тракторла жерлеринден тепмез эдиле. Самолётла кёкде учмаз эдиле... Бош сейир этип къарайса манга. Мени жүрегим да бензинден толуду.

Рабигъа. Сезгенме мен аны. Кел, кетдик.

Хыбылбек. Сен биягъы терс ангылагъанса мени. Суюмеклик бензинден дейме.

Экиси да кетип тебирейдиле. Локкай чырпыла ичинден чыгъып, аланы алларын тыяды.

Рабигъа. Оу кюнюм!..

Локкай (*Рабигъагъа*). Къоркъгъанмы этдинг?.. Къоркъма. (*Хыбылбекге.*) Сен чапханлай юйюнге кет. Рабигъаны уа мен кесим ашырырма.

Рабигъа. Угъай, угъай. Мен кесим да бараллыкма. (*Кетип тебирейди.*)

Локкай (*аны чууунундан тутуп*). Рабигъа, санга сёзюм барды.

Рабигъа. Керек туююлдю. Жибер къолуму.

Хыбылбек. Бу не этгенингди сени, Локкай? Тели болма.

Локкай (*Хыбылбекге*). Жанынг саулай, былайдан думп бол!

Рабигъа (*жилямсыран*). Жибер къолуму. Иги кючюнг къарыйды тиширыугъа. Жибер дейме!

Хыбылбек, Локкай, жибер да кьой.

Рабигъа (*Локкай бла тарт-соз бола*). Бууунуму чыгъараса. Ой анам, ой анам! Хыбылбек, нек чанчылып ту-

раса жерингде? Бу келефени менден ары нек айырмайса?

Хыбылбек. Локкай, сен бёрк киесе. Тиширыу бла жагъалашханынг ушамайды.

Локкай (*Хыбылбекге*). Сен алыкъа кетмейми тураса? Думп бол бусагъат!

Рабигъа. Хыбылбек... Нек тураса?.. Ой анам, къолум!

Хыбылбек. Да кёремисе муну, айтханымы этерге унамайды. (*Къоркъа, къоркъа Локкайгъа жууукълашады, аны билегинден тутады.*) Жибер да къой, Локкай.

Локкай, Рабигъаны жиберип, Хыбылбекге атылады.

Хыбылбек. Эй, эй!.. Тели болма. Мен... мен... (*Къачады.*)

Рабигъа. Хыбылбек, къайрыса?

Рабигъа да терк кетерге адыргы этеди. Алай Локкай аллын тыйып тохтайды.

Локкай. Сёзюю айтхынчы жиберлик туююлме. Сен мени суюючюню унутханмы этгенсе? Мен а унутмагъанма. Мен тутулгъан этгенликге...

Рабигъа. Жаншама. Мен сени кёрюрге да суюмейме.

Локкай. Ётюрюк айтаса. Мен тюремде бир минутха да сени эсимден кетермегенме. (*Рабигъа кетерге кюрешеди. Локкай аны биягъы чуунундан тутады.*) Угъай, менден алай тынч къутулуп кеталлыкъ туююлсе. Мен сени алгъан этерикме...

Рабигъа. Мен бандитге барлыкъ туююлме.

Локкай. Қимди бандит?

Рабигъа. Сен! Сенсе бандит. Бандит болмасанг, кече ортасында чырпыла ичинде бугъуп, жолда кетип бара тургъан адамлагъа нек чабаса? Аллай ишни жалан да бандитле этедиле.

Локкай. Мен санга тюберге деп...

Рабигъа. Манга тюберге суюсенг, башха заман, башха жер тапмаймы эдинг?

Локкай. Сен мени суюючю эдинг да!

Рабигъа. Суюючю эдим. Энди уа кёрюп да болмайма. Атынгы эшитирге да суюмейме. Сен жоюлгъанса, Локкай. Жибер къолуму... Жибер дейме мен санга!

Локкай. Билип къой, башхагъа барама десенг, жолунг къан бла жууулур.

Рабигъа. Хыбылбек!.. Қыайдаса, Хыбылбек?!

Локкай. Қычырма. Хыбылбек санга тийишли адам

туйюлдю. Мен аны энди сени бла кёрсем, дуниядан думп этерме.

Р а б и г ъ а. Жибер кьолуму... (Жилямсырайды.) Жибер дейме! Ой адамла, болушугъуз!.. Ой адамла-а-а!..

Локкай Рабигъаны аузун кьолу бла жабып, чуусуз этеди. Къыз жул-кьунады, амалсыз болады. Бу кезиуде милиционер сызгъыргъаны эшитиледи. Л о к к а й к ѳ а ч а д ы, А л и м ч а б ы п к и р е д и.

А л и м (Рабигъагъа). Къайда?.. Не болду?..

Р а б и г ъ а. Былай ары къачханды.

А л и м Рабигъа кёргюзтген жанына чабып кетеди. Епке солуу эте,
• Х ы б ы л б е к к и р е д и.

Х ы б ы л б е к. Не болду ол ит? Мен бусагъат аны кюл этип къояйым! Мен аны... Мен анга кёргюзтейим!..

Р а б и г ъ а. Кесинги сууут, Хыбылбек. Сен кёргюзтю-рюнгию кёргюзтгенсе.

Ж а б ы у

Экинчи сурат

П р о с ц е н и у м

Хыбылбек бла Рабигъа даулашып киредиле.

Р а б и г ъ а. Ол кюнден бери сенден кёлюм чыкьгъанды. Сен кьоркьакъса.

Х ы б ы л б е к. Алай къалай айтаса, Рабигъа? Мен ол ингирде тели Локкайгъа тенг болуп, аны бла къалай жалгъашырем. Аллай зат мени бийик намысыма келишмейди. Мен кимме, Локкай кимди?

Р а б и г ъ а. Сен — суужюрек, Локкай а — батыр.

Х ы б ы л б е к. Кёлюнг бламы айтаса?

Р а б и г ъ а. Кёлюм бла айтама.

Х ы б ы л б е к. Жаныма тиесе. Керек болса, мен Локкай кибиклени жюзюсюн биргелей малтап кетерикме, трактор малтагъанча!

Р а б и г ъ а. Къой, аллахчю, керексиз жаншагъанны суймейме мен. Локкайны аллына сени кибик хыбылла тюбейдиле да, ол андан эсирип айланады. Тюбегийи анга былай бир ётю болгъан жаш! Сен а мени да кьоюп къачып кетесе.

Х ы б ы л б е к. Мен къачхан этмегенем! Мен милициягъа кьууулгъанем. Сен аны къалай ангыламайса?!

Р а б и г ъ а. Ангыларгъа да суймейме, Хыбылбек. Тилейме, мени ызымдан айланнганынгы къой... (Кетеди.)

Хыбылбек. Кёремсиз аны? Мени кибикни кыйдан табарыкды ол? Битеу республиканы кыдырып чыкьса да угьай. Тиширууну чачы узуп, акьылы кьысха деп аны ючюн айта болурла. *(Кетеди.)*

Локкай киреди, кьолунда бохча.

Локкай. Ким эсе да бохчасын тас этгенди. Ичинде неси бар эсе да бир кьарайыкь. О-хо-о, ахча! *(Санайды.)* Жюз отуз алты...

Инехан кьууулуп киреди, жашы бла бетден бетге тубешеди.

Инехан. Не этесе, балам, былайда? *(Локкайны кьолунда бохчаны кёрюп.)* Бу кыйдан чыкьгъанды санга?

Локкай. Былайда, кёпюр кьулагъында тапханма. Ким эсе да тас этгенди. Жюз отуз алты сому барды.

Инехан. Ненча дейсе?! Ол а игиди да! Бохчаны бери бер. Мен шёндю тюкеннге кьууулуп барама. Санга бир иги зат алырма бу ахчагъа. *(Локкайны кьолундан ахчаны алыргъа умут этеди. Локкай берирге унамайды.)*

Локкай. Алай жарамайды, мама. Муну бир жарлы адам тас этген эсе уа.

Инехан. Ким да этсин, не башхасы барды? Тас этди — битди. Сен а тапдынг. Энди бу ахча бизникиди.

Локкай. Угьай, мама... *(Инехандан кьачады.)* Сау кьал, мама. *(Кетеди.)*

Инехан *(Локкайны ызындан)*. Тохта! Къайрыса сен? *(Залгъа.)* Кёремсиз аны этгенин? Мени алтын балам бузулуп бара болур дейме. Мени айтханымы да этмей башлагъанды. Энди бу ол ахчаны зырафына жоуп кьоярыкды. Охо, ингирде мен аны кюнюн кёргюзтюрме! *(Кьууулуп кетеди.)*

Жабыу ачылады. Сахнада участка милицияны кабинети кёрюнеди. Стол залгъа айланыпды, аны юсюнде телефон, кьагъытла. Бу суратда жамауат сюд этиледи. Аны себепли зал бла сахна байламлы халда кёрюнюрге керекди. Участка милиционер — Алим кабинетге кирип, стол артына олтурады. Рабигъа, Соллоу, Хыбылбек залда олтуруп боладыла.

* * *

Телефон зынгырдайды.

Алим. Алло, да... тынгылайма, жолдаш майор... *(Пауза.)* Бу ингирде мен артал да бош туйюлме. Жамауат сюд юбюз барды... *(Пауза.)* Бек ахшы, жолдаш майор, тамбла. Не зат?.. Жамауат сюднюмю?.. Иги эшитилмейди, да. Хоу, Тапсашаров Локкайгъа этебиз. Ахшы. *(Телефонну чолпусун жерине салады.)*

А л и м. Киригиз.

А х м а т, баштёбен болуп, акырын киреди. Эшик кыатында сюелип тохтайды.

Кел Ахмат, ёт бери. (*Жеринден туруп, стол артындан чыгсады.*) Бери, былайгъа олтур.

А х м а т (*жеринден кыозгъалмай*). Мени нек чакыргъанса?

А л и м. Санга сёзюм барды. (*Барып, Ахматны имбашына кыолун салады.*) Келчи ол шинтикге олтур. (*Ахмат шинтикге олтурады.*) Мени санга бир сорлугъум барды.

А х м а т. Сор... Алай жууап берлик туююлме.

А л и м. Нек деп?

А х м а т. Мен Локкайны юсюнден бир зат да айтырыкъ туююлме.

А л и м. Да кимди санга Локкайны юсюнден айт деген?

А х м а т (*Алимге кыарайды*). Сора мени не затха деп чакыргъанса?

А л и м. Ахмат, сен анангы сюемисе? (*Ахмат башын энишге бошлайды. Женги бла жиялумуклары сыйпайды.*) Мен сени бери анангы жюрегин кыйнама деп айтыргъа чакыргъанма. Ангыладынгмы?.. Алай эсе, ахшы жаш, бар. (*Ахмат кетип бара, Алим аны ызындан сёлешип тохтатды.*) Ахмат, ингирде жамауат сюд боллугъун билемисе?

А х м а т. Билеме.

А л и м. Келген эт. Локкайны жанындан сен сюелмесенг, ким сюелликди? Сен аны уллу шуёху ушайса да. Шуёхла уа бир бирлерин атмаучудула. Кыыйын сагъатларында бир бирге билеклик этиучюдуле. (*Ахмат Алимге сейирсинип кыарайды.*) Мен керти айтама. Локкай аман адам болса, сен анга тагылып айланмаз эдинг, алаймыды?.. Алай эсе, аны этген игиликлерин, аны ахшылыклары айтырса да, шуёхунгу кыорууларса.

А х м а т. Локкай кыаруулуду.

А л и м. Аны да айтырса. Сени Локкайдан сора шуёхунг бармыды?

А х м а т. Жокъду.

А л и м. Локкай сенден он эки жыл таматады. Андан эсе, кеси тенглеринг бла шуёх болсанг иги туююлмюдю?

А х м а т. Локкай кыаруулуду. Аны кыатында манга бир киши да тиялыкъ туююлду.

А л и м. А-а-а... Энди ангыладым. Сен кыаруусузса,

хар ким сени туююп айланады. Аны себепли, сен Локкай-
гъа кысылганса, ы?

А х м а т. Мени киши да туймегенди.

А л и м. Сора Локкай кимден кьоруулайды сени? (Ах-
мат тынгылайды. Пауза.) Бар, Ахмат, бар. Ананг сакълап
тура болур. Ы-ы... бюгюн дерслеринги этгенмисе?

А х м а т. Хоу.

А л и м (аны имбашындан къагъа). Молодец.

А х м а т кетеди. Алим жерине олтурады. Къаны къайнап Ортай
киреди.

А л и м. Кел, Ортай, кел.

О р т а й. Ала, бу не ишди?!

А л и м. Не зат?

О р т а й. Оллаха, битеу ишими да кьуюп, Москвагъа
бармай къалмам, Кундур айтханлай.

А л и м. Не болгъанды, Ортай? Неге деп ачуланганса
быллай бир?

О р т а й. Да ачуланмай а, юйюнге, беишлик ишле
бола турадыла кез аллыбызда. Эшитемисе, беишлик!

А л и м. Ангылат.

О р т а й. Сенден башлап, сени таматаларынг да мили-
цияны намысын жерге сугъуп бошагъансыз.

А л и м. Алай нек айтаса?

О р т а й. Нек айтама!.. Чаккайны кёрюп келеме шён-
дю, орамда, милиция кийимлери бла. Ким алгъанды аны
ары? Не хыликкялыкъды бу!

А л и м. Да...

О р т а й. Сен кесинг милиционерсе. Совет милицияны
не болгъанын а билемисе? Билмейсе! Сени министринг да
билмейди. Совет милиция — Совет властны бетиди. Халкъ-
ны тыянчагъыды, аны намысыды!

А л и м. Алайды.

О р т а й. Алай эсе, Чаккайны нек алгъансыз милиция-
да ишлерге? Кундур айтханлай, кеси башыгъызны кесигиз
беишликге къалдыра айланасыз сиз. Энди Локкайны да
алыгъыз ары. Керти айтама, оллаха! Локкайны Чаккай-
дан кем къалган жери жокъду. Ала экиси да бир бирге
ошурмайдыла.

А л и м. Сен манга нек кызаса? Чаккайны мен алма-
гъанма ишге.

О р т а й. Сен алмагъанлыкъгъа, алгъанлагъа айтхан
этсенг эди уа аны. Милицияда ишлерге жюреклеринде бир
тюрюю харамлыкълары болмагъан, билимли, акъыллы,
таза ниетли адамланы алыргъа керекди. Чаккай а кимге
акъыл саллыкъды? Кимни юретирикди? Угъай, Алим,

халкъгъа Чаккай кибик милиционерле керекмейдиле. Ма, аллайланы аласыз да, ала уа сизни аман бетли этедиле, огъурлу ишигизге кир жагъадыла. Аллайланы хатасындан халкъ милициягъа ышанмай къалады. Кундур айтханлай!

А л и м. Даулашмайма.

О р т а й. Чаккай жангыз болса, тѣзген да этер эдик. Алай арт кезиуледе сизни арагъызда аллай Чаккайла кѣбейип барадыла. Анга жарылады жюрегибиз. Халкъны къайгъы этдирген олду. Чаккай кибикле милициягъа, Совет властны законларын сакъларгъа деп кирмейдиле. Аллайланы умутлары башхадады, ала ары хыянатлыкъ ишле этер ючюн киредиле... урларгъа-тырнаргъа, ултха алыргъа.

А л и м. Аллай затлары сезилген милиционерлени башларындан сыламайдыла бизде. Ишден къыстап иедиле.

О р т а й. Хы, къыстап иедиле. Не уллу палахха къалдырасыз. Аллайланы, Кундур айтханлай, асмакъгъа асаргъа керекди! *(Пауза.)* Алим, кечгинлик бер, асыры жюрегим къыйналгъандан...

А л и м. Ангылайма, Ортай, ангылайма.

О р т а й. Ух!.. *(Жюрегинден тутады.)* Алай Москвагъа уа жазмай къоярыкъ туююлме, Кундур айтханлай. Алайсыз жюрегим чѣгерлик туююлдю. *(Кетип тебирейди.)*

А л и м. Ортай, къайрыса? *(Сагъатына кѣрап.)* Заман бола турады. *(Залны кѣргюзте.)* Ма, адамла да жыйылып тебирегендиле.

О р т а й. А-а, унутуп барама, Чаккайны хатасындан. Аллах кечмесин. *(Артха къайтып, шинтикге олтурады.)*

А л и м. Жамауат сюдню председатели сенсе да, юйюнге, къалай унутаса?! Кесинг да бери, мени жериме олтурлукъса.

Эшик къагъылады.

А л и м. Киригиз.

Къалпагъын да къолунда тутханлай, буюгъуп, Жууашбек киреди.

Ж у у а ш б е к. Салам алейкум.

А л и м. Алейкум салам, Жууашбек. Кел. *(Эшик къатында шинтикни кѣргюзте.)* Былайгъа олтур. Къуру кесинг а нексе? Локкай къайда?

Ж у у а ш б е к. Келе къалгъандыла.

Телефон зынгырдайды.

А л и м. Да... А-а, сизмисиз, Сергей Харитонович. Сау болугъуз. Жокъду хата... *(Пауза.)* Локкай бламы?.. Бусагъатда аны юсюнден адамланы жыйып турама... Жамауат сюд этерге. Керти айтаса, Сергей Харитонович, бек къыйын

адам болуп чыккыганды. (Пауза.) Атасы бла, анасы бла да сѐлешир ючюн кьалмагъанма... Не зат дейсиз? Уголовный жууапхамы? Да кѐрейик, тюзелмесе не этерикбиз, башха амал жокъду... Ахшы... Сау кьалыгъыз... (Телефонну чолпусун жерине салады.) Милицияны шахар бѐлюмюню таматасы Белов чамланады...

О р т а й. Не айтады?..

А б и д а т бла З у л е й х а киредиле.

А л и м. Жамауат сюдьюбюзню членлери да келдиле. Бери ётюгюз. Сиз ма былайгъа олтурлукъсуз. Ортай алайгъа. Мен а былайгъа.

Эшикни кешиге ачып, Локкайны кьолтугъундан тутуп, бурун сюеклерин да тургъузуп, Инехан ачыуланып киреди.

И н е х а н (Локкайны алгъа тюртюп). Магъыз, келтирдим аллыгъызгъа. Талагъыз, союгъуз! Этин ашагъыз!..

А л и м. Не затла жаншайса сен, Инехан?

И н е х а н. Хы, не затла жаншайма? Токълу кибик, муну ызындан тюшюп айланасыз! Кимге не хата этгенди бу? Кимни атасын ёлтюргенди?.. Тюк тенгли хатасы болмагъанлай бир кере тутдурдугъуз да ийдигиз. Энди уа не этесиз?

Жууашбек (Инеханга). Ы маржа, аузунгу кьыс.

И н е х а н (Жууашбекге ачыуланып). Сен, дып этмей, жерингде олтуруп тур, билдингми? (Залгъа кетип тебирейди.)

О р т а й. Инехан, къайрыса? Бююн жамауат сюдкьуру Локкайгъа этилмейди, санга бла Жууашбекге да этиледи.

И н е х а н. Оу, ёлюп къалайым!.. Энди ол а не хылыкыкъды? Мени бла уа не ишигиз кьалгъанды?.. Жашыма этген артыкълыгъызгъыз кѐзлеригизге аз кѐрюнюп, мангадамы жетдигиз?

О р т а й. Инехан, сѐзню аз эт. Локкай да, кесинг да олтуругъуз.

И н е х а н. Быллай бедишликни уа ким кѐргенди!

Жууашбек (Инеханга). Дауур этме. Олтур бери.

И н е х а н (Жууашбекге). Оу кюнюм, сен да была жанлымыса? Была битеу юйюрюбюз бла башыбызны сюдлюк этерге тургъанларын кѐрмеймисе!

Жууашбек (жалынып). Кесинги сууут!..

И н е х а н. Нек деп сора? Ариу кийинингеним ючюнюмю сюд этерикдиле манга? Ариу жюрюгеним ючюнюмю?!.

О р т а й. Инехан, сюд башланганды. Биз бери ойнаргъа деп жыйылмагъанбыз. Кундур айтханлай. (Инехан,

гыр-мыр эте, Локкай бла бирге, Жууашбекни кзатына олтурадыла.) Сззню участка милиционерибиз Алимге беребиз.

Алим (олтурган жеринден кзобады. Залга кзарайды. Пауза.) Багзалы жолдашла, биз бюгюн бери Тапшарланы Локкайга кеси арабызда, жамауат ичинде жолдашлыкз суд этерге деп жыйылганбыз. Кертисин айтханда, Локкайны жангыдан уголовный жууапха тартырга да боллукз эди. Алай, биз адамлабыз, элбиз, журтбуз, Локкайны энтда да ачырын бирибиз да суймейбиз. Аны себепли эл Совет, партия организация, участка милиция да бирге болуп, Локкайга болушур муратда, кзайтарып айтама — болушур муратда, анга жамауатны атындан суд этерге деп келишгенбиз. Биз бу ишге хазырлана туруп элни кзартлары, эл Советни депутатлары, коммунистле, комсомолчула, бир кзауум колхозчула сюдню кзуру Локкайга угзай, Жууашбекге бла Инеханга да этерге керекди деген предложение бергендиле.

Инехан (жеринде олтуралмай). Быллай хыликкылыккыны ким кергенди!..

Ортай столда графинни кзагдады.

Алим. Биз, жолдашлыкз сюдню членлери, ол предложенияга кзарап, аны кзабыл этгенбиз. Нек дегенде, Локкайны бузулууунда Жууашбекни бла Инеханны терсликлери уллуду.

Инехан. Не зат, не за-а-ат?! Не терслигими кергенсиз мени?!

Ортай. Инехан, ашыкзма. Барысын да айтырлыкзбыз.

Алим. Кесигиз билгенликден, Локкай тюрмеден кзайтханлы эки, юч ай болады. Ол анда энтда да эки жыл бла жети ай турургга керек эди. Алай, Локкайны насыбына амнистия болду да, кзырал аны этген хыянатлыгын кечди, башына эркин этди. Энди, телилик ишлеринги кзой да, адам бол деди да, юйюне жиберди. Алай, Локкай аны ангыламады. Оюм этмеди. Тюрмеден кзайтып келгенлей, сияггы кзылыкзсылкзларын башлады. Кюн сайын ичип, кеф болуп, орамлада ауа-сауа айланады. Кече заманында юйюне жыйылмайды. Туююш чыгарады. Акзылбалык болмаган сабийлени кесине негер этип, аракзы, тютюн ичирип, аланы аманызга салады.

Инехан. Оу, мен ёлюп кзалайым! Мени жашымдан сора орамга чыгып ойнаган сабий жокзмуду? Мен а тышына чыкзма деп, муну жип бла аягыннан тагып, юйдеми беклеп турлукзма?!

Ортай. Инехан, жамауат сюд бара турады. Чырмама. Кезиу жетсе сёз берирбиз да, айтырса айтырлыгынгы.

Жууашбек (*Инеханны женгинден тутуп тарта*). Этме былай. Олтур.

Инехан (*Жууашбекге ачуланып*). Неге олтурама мен? Жангыз балабызны талай тургъанларын кёрмеймисе! Емюрде да сени кишилигинг болмагъанды! (*Жерине къаны бузулуп олтурады.*)

Ортай (*Алимге*). Бардыр, бардыр.

Алим. Локкайгъа жыйырма бла беш жыл болады. Алыкъа ол бир жерде ишге кирип, бир кюн ишлемегенди. Локкай бла мен кёп кере сёлшип кёргенме, алай айтхан сёзюм къулагъына кирмегенди. Айхай да, биз мындан кёп анга тёзюп тураллыкъ туююлбюз. Не да Локкай адам болуп халкыгъа къошулургъа керекди, не да аны биягъымызына — тюргеге къайтарыгъа тюшерикди. Башха амалыбыз жокъду. Къалай этейик, не болайыкъ? Ма бюгюн жамауат сюд аны ючюн деп жыйылгъанды. (*Ортайгъа бурулуп.*) Мен болдум.

Ортай (*жеринден туруп, залгъа*). Кимни не сорууу барды? Ким не зат айтыргъа сюеди?

Пауза.

Соллоу (*залдан*). Мени барды сорууум.

Ортай. Сор, Соллоу, сор.

Соллоу. Жууашбек бла Инеханга да сюд этебиз дедигиз. Аланы не терсликлери болгъанын а айтмадыгъыз.

Ортай. Сен эшитмей къалгъан болурса, Соллоу. Аланы терсликлери Локкайны бузулуундады. Ала иги ата-ана болсала эди, Локкай бу чекге жетмез эди. Жууашбекни бла Инеханны къаллай терсликлери болгъаны сюдню барыуунда ачыкъланырлыкъды.

Соллоу. Охо сора. (*Жерине олтурады.*)

Ортай. Участка инспекторубуз Алимни айтханындан сиз Локкайны батмакыгъа теренден терен кире баргъанын анылагъансыз. Бизни борчубуз аны артка чыгъарыргъады, батып кетерге къоймай. Мындан алда Локкай ичип, кеф болуп, кече ортасында ишден къайтып келе тургъан Рабигъаны жолда аллын тыйып, уллу къауыгъа чыгъаргъанды. Эрмекланы Ахматны кесине негер этип, зор бла анга аракъы, тютюн да ичирип, школундан да тыйып, аманызгъа салып айланады. Шёндю бизни элибизде жаш адам болуп Локкайча адепсиз, аныча ичгиге салыннган, аныча къанбузукъ, аныча былхымсыз адам жокъду...

Инехан. Оу, мен ёлюп чыгъайым!.. Не затла жан-

шайса, Ортай! Сени жашыңданмы осалды Локкай? Сени жашыңга былай бир къарагъан сыфатын да алышырыкъ туююлме мен бу алтын баламы, Ажирбий ёлмеси!

Абидат. Инехан, жамауатдан уялмаймыса?

Инехан. Оу кюнюм, сен а не этесе, Абидат?! Мен а неге деп уялыргъа керекме халкъдан? Сен уял, бирден сора юсюнге кьерге жыйрыгъың болмай...

Жууашбек (Инеханга). Аузунгу къыс.

Ортай. Инехан, мардагъа сыйынырыкъ туююл эсенг, биз бу сюдню тохтатыргъа боллукъбуз. Башха сюдде къаралыргъа тюшерикди Локкайны ишине. (Шошлукъ. Пауза.) Кимни не сорууу барды?

Зулейха. Мени Локкайгъа сорууум барды... Локкай, кюн сайын ичип айланыргъа сен ахчаны къайдан табаса?

Локкай, олтургъан жеринден къобуп, тынгылауну неди.

Ортай. Соруугъа жууап бер, Локкай.

Шошлукъ. Пауза.

Зулейха. Ахшы, Локкай жууап бермей эсе, Инехан, сен жууап бер мени сорууума.

Инехан. Да ичип ол не ичеди?.. Бир шеша лимонад иче болур да, анга жыйырма капекни мен тапмаймамы? Аны не сёзлюго барды.

Зулейха. Угъай, Инехан, лимонаддан адам кеф болмаучуду. Биз элде тюкенчиге соргъанбыз. Локкай андан аракы алмагъан кюню болмайды. Анга не айтасыз?

Инехан. Билмейме, Ажирбий ёлмеси.

Зулейха. Жууашбек, сен а билемисе Локкай ахчаны къайдан тапханын?

Жууашбек. Оллаха, хапарым жокъду. Киногъа, театр гъа деп тилесе, бир-эки сом бериучюме.

Зулейха. Локкайны киногъа не да театр гъа баргъанын кёргенмисиз?

Жууашбек. Да бара болур.

Зулейха. Жууашбек, сен заготовитель болуп ишлейсе...

Жууашбек. Хоу, он жети жыл ишлейме. Эки кере грамот да алгъанма.

Зулейха. Игиди ол. Айлыкъ хакъың неди?

Жууашбек. Планны толтургъаныма кёре болады. Бирде кёбюрек, бирде азыракъ.

Зулейха. Орта тергеу бла алгъанда, бир айыңга не чыгъады?

Жууашбек. Он беш, он алты тюмен.

Зулейха. Сенден сора юйюрююзде ишлеген адам жокьду. Сора ол он беш, он алты тюмениге кьалай жашау этесиз?

Жууашбек. Да жетдирирге кюрешибиз... ашха-суугьа.

Зулейха. Кьалгьан затлагьа уа? Бу элде бек уллу юйню сен ишлегенсе, эки кьатлы. Инехан болса, бир кюн кийгенин экинчи кюн киймейди. Сизни юйюрюзге кирип чыкьгьан адамла, тюкенден башха тьуйюлдю деп, ханар айтып тауусмайдыла. Ол затлагьа ахчаны кьайдан табасыз?

Инехан (Зулейхагьа.) Токай кьызы, зарланганмы этесе?

Зулейха. Угьай, сюд билирге сюеди, сизни артыкь ахчаны кьайдан тапханыгьызыны.

Инехан. Кекден тюшеди!..

Жууашбек. (Инеханга.) Тынч тур, сен.

Зулейха. Угьай, Инехан, кекден тюшмейди. Аны Жууашбек тюшюреди, кьалай тюшюре эсе да. Ма ол ахчады, Инехан, сени эсиртген. Ма ол ахчады, Локкайны жойгьан.

Инехан (Жууашбекге). Нек аузунга кьууут алып тураса? Эшитмеймисе Токай кьызыны айта тургьанын!

Алим. Инехан, Зулейха бек тюз айтады. Халал кьыйыныгьыз бла жашамайсыз сиз. Алыкьа аны тинтир заман да жетер.

Ортай. Локкай, сен ишге нек кирмейсе? (Локкай тынгьылайды. Пауза.) Сени тенглеринг барьсы да ишлеп, башларын тутадыла. Хыбылбекни керемисе, сиз бир жыллыкьласыз. Ол колхозубузну алчы тракторчусуду. Сен а? Не да Сагидни алайыкь. Ол да, сен да бирге окьугьансыз школда. Сагид врач, сен а кимсе?

Пауза.

Инехан. Алыкьа аны сюеги кьатмагьанды. Ол кьара иште ишлеяллыкь тьуйюлдю. Атасы да, мен да анга былай, тап иш излеп айланабыз. Гитчерек болса да, кьуллукь иш.

Ортай. Сора Локкайны кьуллукьчу этерге айлана-сыз?

Инехан. Аны врачдан справкасы барды ауур иште ишлерге жарарыкь тьуйюлдю деп.

Ортай. Аскерге бармай да аны ючюнню кьалгьанды Локкай?

Инехан. Хау, саулугьу жокьду деп, врачла ары да иймей кьойгьан эдиле.

Ортай. Угъай, Инехан, алай туйюлдю. Сен ётюрюк справканы ахчагъа сатып алгъанса.

Инехан. Ортай, сени бизге не дертинг барды, ы? Болмагъан затланы нек айтаса? Айып туйюлмюдю санга, бир уллу киши...

Ортай (*столдан къагъытны алып, аны кёргюзте*). Ма, Инехан, сен врачдан алгъан ётюрюк справка. Локкайны аскер къуллукъдан ма муну бла къалдыргъанса сен. Санга бу справканы берген врач тутулгъанды. Не айтаса сен анга, ы?! (*Шошлукъ, пауза.*) Ма Инехан, сен Локкайны алай бла жоюп башлагъанса. Ол тенглери бла бирге аскерге барса эди, ким биледи, ол андан башха тюрлю адам болуп къайтыргъа да болур эди. Алай бла бу ишни юсюнде окъуна сени эки уллу хыянатлыгъынг барды. Биринчиси — кыралны аллында, экинчиси уа — жашынгы аллында. Сен, Инехан, тойгъанынгы кётюралмай, тели болуп айланаса. Игиликге туйюлдю бу ишинг. Локкайны да чуунундан тутуп, жаннган отха кирип бараса. Артха къайт, Инехан.

Шошлукъ. Пауза.

Алим. Локкай, сен терслигинги бойнунга аламыса?

Локкай жеринден турады.

Локкай (*паузадан сора*). Мени терслигим жокъду.

Жууашбек тобукъларын урады. Залда, сахнада да дауур.

Алим. Сабыр болугъуз. Мен ангылагъанлыкъдан биз Локкайгъа бош акъыл салыргъа кюрешебиз. Аны жолу — тюрмегеди.

Хыбылбек (*залдан*). Тюзю.

Абидат. Локкай адам боллукъ туйюлдю.

Зулейха. Мен да алай сунама.

Ортай. Сора Локкайны жангыдан тутдургъанмы этебиз?..

Жууашбек (*жеринден къобады*). Угъай, угъай. Бу жол чакълы бир къоюгъуз. Мен мында айтылгъан затланы кёбюсюн билмей тургъанма. Мени ишим алайды. Бир кетсем, юйге келмей ай тургъан заманларым да болуучуду. Болжал беригиз манга, тилейме. Кесим къолгъа алып кёрейим жашны. Ишге да кирир, осал кылыкъларын да къояр. Тилейме, бу жол мени хатерими этигиз. (*Олтурады.*)

Пауза.

Алим. Мен санга ийнанмайма, Жууашбек. Сен асыры жумушакъ адамса. Къолунгдан келген болса, сен юйюрю-

нигю эндиге дери да жыярыкъ эдинг ууучунга. (*Ортайгъа.*)
Мени предложениям — Локкайны ишин прокуратурагъа бер-
риргеди.

Зулейха. Башха амал жокъду.

Ортай (*залгъа.*) Айтырлыгъы, сорууу болгъан бар-
мыды?

Рабигъа залдан сахнагъа акъырын кетюрюледи. Ол мудахды. Хар-
ким анга къарайдыла.

Рабигъа (*паузадан сора*). Ким биледи, Локкай тюзе-
лир эсе уа?

Зулейха (*сейир этип*). Рабигъа?!

Рабигъа кьоллары бла бетин да жабып, сахнадан бурулуп, чыгъып
кетеди.

Ж а б ы у

ЭКИНЧИ АКТ

Ючюнчю сурат

Сахна биринчи суратдача къуралыпды. Жабыу ачылгъанда, сахнаны
эки жанындан бетден бетге Инехан бла Рабигъа чыгъадыла.

* * *

Инехан (*жарыкъ*). Рабигъа, мен санга къалай ыра-
зыма! Сен болмасанг, алтын токъмагъымы энтда да алып
кетерик эдиле. Ол къадар халкъны ичинде сенден акъыл-
лысы жокъ кёреем, Ажирбий ёлмеси. Ол Зулейха уа не
телиди, ха-а-арип. Тышы — эгеу, ичи — кесеу. Мен тели
аны келин этерге деп айлана эдим. Аuruуум нек кирмейди
ичине. Ах кюнюм, битеу дуняда телилени бери, бизни
ёлге жыйгъан сунама мен. Кертиси да алайды, Ажирбий
ёлмеси.

Рабигъа (*ашыгъып*). Мен ишге барама.

Инехан. Сёзюмю тауусмагъанма...

Рабигъа. Манга кеч къалыргъа жарарыкъ туююл-
дю. Кечгинлик бер, Инехан. (*Кетеди.*)

Инехан (*аны ызындан*). Хы, бу да тюкю кибик, ал-
тын жашымы алдаргъа айланады. Угъай, бизге сенича
жарлы келин керек туююлдю. Кесинги да, заводда жау
жугъу болуп, темирле бла ишлеген хапарынг барды. Хы-
былбскден къалма, харип. (*Кетеди.*)

Локкай бла Ахмат киредиле.

А х м а т. Мен а сени сатмагъанма.

Л о к к а й. Молодец, бала. Чынтты шуёхла алай боладыла.

А х м а т. Сюдден юйге баргъаныгъыздан сора атанг сени туйгенмеди?

Л о к к а й. Ха-ха-ха-ха... Ол а не халарды? Мени тюрлик адам алыкъа дунягъа жаратылмагъанды.

А х м а т. Биз бери нек келгенбиз, Локкай?

Л о к к а й. Жумуш бла.

А х м а т. Не жумушду ол?

Л о к к а й. Жамауат сюдде мени юсюме къусаргъа кюрешгенлеге мен кечипми къоярыкъ сунаса?

А х м а т. Да къоркъмаймыса да? Сени алайсыз да тутдуруп иерге аздан къойгъандыла.

Л о к к а й. Чепуха, бала. Зулейха аллымда тобукъланып, менден кечгинлик тилерге керекди. Хыбылбекни да залдан къычыргъанын эшитген эдим. Аны да низамгъа салыргъа керекме.

А х м а т. Маратдан къоркъмаймыса да?

Л о к к а й. Ха-ха-ха-ха!..

А х м а т. Неге кюлесе? Зулейха анга айтса...

Л о к к а й. Айтсын.

А х м а т *(кенгге къарар)*. Анда ким эсе да келеди.

Л о к к а й. Қимди ол?.. Хыбылбек. Аны уа сакълайыкъ.

А х м а т. Сен аны туйгенми этериксе?

Л о к к а й. Кечгинлик тилесе угъай. *(Хыбылбек киреди, Локкайны бла Ахматны кёрюп, дыркъ тохтап къалады.)* Нек алай кенгде тохтап къалдың? *(Хыбылбек таба акъырын атлайды.)* Сен ол ингирде залдан не эсе да бир зат айтып къычыргъаненг. Андан бери санга былай табыракъ жерде тюбеялмай айланама... *(Локкай жанлайды. Хыбылбек къоркъуп, бир жанына тура башлайды.)* Аллымда тобукъланып, кечгинлик тиле... *(Хыбылбек Локкайдан чегине, сценаны тегерегине бир кере айланадыла.)* Тобукълан!.. *(Хыбылбек къачады.)* Ха-ха-ха-ха!..

А х м а т. Сенден къоркъгъанча, менден къачан къоркъуп башларыкъ болурла адамла?..

Л о к к а й. Ашыкъма алыкъа.

А х м а т. Бизни классда Хадисни таныймыса?

Л о к к а й. Қим Хадисди ол? А-а-а, тохта, ол узун Хадисгеми айтаса?

А х м а т. Хоу.

Л о к к а й. Таныйма. Не эди?

А х м а т. Ол тохтамай манга артыкълыкъ этип айланады.

Л о к к а й. Туйген эт сен а.

А х м а т. Бир жол туюим деп, аякъ жолгъа чакъыр-
гъанма да, бойнумдан буууп, ёлтюрюрге азчыкъдан къой-
гъанды.

Л о к к а й. Аны манга андан бери нек айтмай тураса?
Санга артыкълыкъ этгенни бойнун буруп алырма, тейри!

М а р а т киреди.

М а р а т. Салам, жашла.

А х м а т. Салам, салам.

Л о к к а й. Са-ла-а-ам... Алгъын адепли болуученг да,
энди адепсиз болуп тураса да. Былай, аллыбызгъа келип,
къолубузну нек тутмайса?

М а р а т. Да, тейри, Локкай, алгъа сен тутаргъа кере-
генг мени къолуму. Не десенг да, мен аскерден къайтхан
ушайма да.

Л о к к а й (*масхара эте*). Ах, алаймыды? Мен а эшит-
мегенме. Сора аскерден къайтханса?.. (*Къолун узата*.)
Тутдур, тыкырынгы.

М а р а т. Безиреме, Локкай. Заманым болмагъан ке-
зиуде тюбеп къалдынг ансы, сенибла уа бир кесек сёзюм
бар эди.

Л о к к а й. Пах! (*Маратха жууукъ барып, кёкюрегин
кёкюрегине тирей*.) Билирге жарамазмы мени бла не сё-
зюнг болгъанын, ы?

М а р а т (*Локкайны кёкюрегинден артха тюртеди*). Ар-
лакъгъа тур. Мен аллыма жууукъ келгенни сыймеучюме.

Л о к к а й. Къарачыгъыз муну гынттысын! Кимни кё-
кюрегинден тюртесе сен, ы?

М а р а т. Къой, Локкай. Бир къолум бир къолуму тыя
турады.

Л о к к а й. Э-хе-е-е... Сени уа букъунгу къагъаргъа
керек кёреме да... (*Тюйюшюрге хазырлана*.) Ахмат, теге-
рекге къарачы, адам иш кёрюнемиди?..

А х м а т (*жан жанына къарап*). Ой, милиционер!

Л о к к а й (*апчып*). Къайдан чыкъды ол да? (*Марат-
ха*.) Насыбынг тутду бу жол. Алай алыкъа тюбеширбиз...
Кел, Ахмат...

Локкай да, Ахмат да кетедиле. Марат аланы ызларындан къарап
тургъанлай, Алим киреди.

А л и м. Не сюелесе, Марат?

М а р а т. Бош, ишден юйге къайтып келе тургъанлы-
гъымды.

А л и м. Мени санга жумушум бар эди.

М а р а т. Айтыгъыз.

А л и м. Дружинниклерибизге къошарыкъ эдим сени.

Марат. Да жарармамы да мен?

Алим. Нек жарамайса. Мен сени гитчелигинген таныйма.

Марат. Тийишли кёре эсегиз, угъайым жокъду.

Алим да Марат да кетедиле. Ауур сумкасы бла Инехан киреди.

Инехан. Ух, арыдым. Локкайыма кзулдукъ табалмай кзалдым да. Не этейим энди?

Жууашбек киреди.

Жууашбек. Нек тураса былайда уа?

Инехан. Солуй турама. Аякъларым асыры арыгъандан, зызылдагъан этедиле.

Жууашбек. Къайда айланганса аллай бир?

Инехан. Жашыбызгъа кзулдукъ излеп.

Жууашбек. Ачыуандырма мени.

Инехан. Сора неге деп ачыуанырыкъ эдинг сен?

Жууашбек. Мен айтханма да анга да, санга да, колхоз фермагъа барсын да ийнекле кютсюн деп.

Инехан. Ол ары барлыкъ туююдю. Мен аны къалай сюрюючю этерме? Ол бедишликди. Сен андан эсе манга минг сом бер.

Жууашбек. Неге деп?

Инехан. Мен анга тап иш тапханма.

Жууашбек. Ахчагъа?

Инехан. Шендю хар зат да ахча бла табылады.

Жууашбек. Сандырама.

Инехан. Э киши, сен мени бла къаллайла селешип башлагъанса, ы?

Жууашбек. Сени алгъан кюнюмден тебиреп аллах ургъан эди мени. *(Кетеди.)*

Инехан. Э киши, къайрыса? Бу сумканы кетюре бар... ауурду. Охо, кетди да кзалды. *(Сумкасын кзулуна алады.)*

Ортай киреди.

Ортай. А-а, Инехан, тубегеним иги болду. Локкай ишге кирдими?

Инехан. Угъай алыкъа.

Ортай. Сора курслагъа барсын. Колхозубузну председатели бла селешгенме мен. Угъай демегенди.

Инехан. Не курсладыла ала?

Ортай. Тракторчу курслагъа. Бизни колхозгъа эки жер бергендиле. Бирине Локкай...

Инехан. Председатель ары кесини жашын ийсин.

Ортай. Неди ол айтханынг?

Инехан. Мени жашым тракторчу болургъа деп туу-
магъанды.

Ортай. Ол сыйлы ишди, Кундур айтханлай. Жер сю-
рюп, урлукъ себип...

Инехан. Мени жашым ючюн жарсыусуз къал, Ор-
тай. *(Суху кетеди.)*

Ортай *(аны ызындан)*. Локкайгъа бир ай болжал
бергенбиз ишге кирирге. Аны унутма! *(Кеси кесине.)* Не
къыйын адамды бу, Кундур айтханлай.

Къуухотун этип, Абидат киреди.

Абидат. Ортай, Локкайны кърмедингми?

Ортай. Угъай. Не этесе аны уа?

Абидат. Ахмат энтда да ол къурурукъгъа тагъылып
айланады дейдиле.

Ортай. Болмаз алай. Ахмат сѣз бергенди Алимге.

Абидат. Ол сѣзюн-башын да билмейди. Локкай аны
тели этгенди. Сени хатанг болду, Ортай. Локкайны мын-
дан къурутмай, элде тынчлыкъ боллукъ туююдю.

Ортай. Быллай иште женгиллик этерге жарамайды,
Кундур айтханлай. Тѣзе турайыкъ. Къуралып кетер эсе уа.

Абидат. Айхай, Ахматны жоюп бошарыкъды сора
уа. *(Жюреги къыйналып кетеди.)*

Ортай да кетеди. Сахна къарангы тартады. Кеч болгъаны билинеди.
Марат бла Зулейха бир бири къолларындан тутуп киредиле.

Зулейха. Сен жетдинг юйюнге.

Марат. Энди шабат кюнден сора юйюбюзге жетдик
дей турлукъ болурса.

Зулейха *(ийменип)*. Ким билсин...

Марат. Атам асыры къууаннгандан жаш болуп ай-
ланады. Эгешчигим а! Бизни отоуубузну жарашдыра, кече
да жукъламайды.

Зулейха. Къалай эсе да, бу кюнле манга бир тюр-
лю кърюнедиле.

Марат. Къоркъма сен, барысы да тап болады. *(Зу-
лейханы кесине къысады.)* Насыбымса сен мени...

Чабып, Хыбылбек киреди.

Зулейха. Оу, кюнюм!..

Хыбылбек. А-а, сизмисиз?

Марат. Не этесе, Хыбылбек, кече ортасында, адам-
ланы къоркъута?

Хыбылбек. Бригадабызны жыйылыуу болуп, кеч
къалгъанма... Рабигъаны аллына чабып барама. *(Зулей-
хагъа.)* Тюбемегенмисе сен анга?

Зулейха. Угъай.

Хыбылбек. Юйюне кетипми кьалгъан болур? Автобус остановкагъа дери бир жетейим. Юйюне кетмеген эсе, алайда тюберме. *(Кетеди.)*

Зулейха. Ой, анам, не аман кьоркъдум...

Марат. Алай кьоянжюрек бола турма.

Зулейха. Кет, былайы аман жерди. Кече угъай, кюндюз да кьоркъама мен былайда.

Марат. Мен кьатынга да.

Зулейха. Локкай былайлада айланычуду. Жамауат сюдубюзден бери ол манга дерт тутхан хапары барды.

Марат. Локкай сизни барыгъызны да сыкъдырып жашай кереме.

Зулейха. Ол келефенди... Ой, юйде мени ючюн кьайгъы эте болурла, заманында нек келмейди деп. *(Кокаланып.)* Мен кьачдым.

Марат. Мен а жибермесем а.

Зулейха. Мен а чибин болуп учуп кетсем а?

Марат. Мен а кьаты жел болуп аллынгдан юфгюрюп тохтатсам а?

Зулейха. Жауун болуп, арбазыма жаууп кьалсам а?

Марат. Арбазыгъыз тенгли таз болуп, мени юсюме жаудурсам а?

Чабып, Хыбылбек киреди.

Зулейха. Оу, кюнюм!

Хыбылбек. Алыкъа былайдамысыз?.. Кърмедигизми Рабигъаны?

Марат. Угъай.

Хыбылбек. Юйюне ишми кетип кьалгъан болур?.. Энтда да остановкагъа бир барайым. *(Кетеди.)*

Зулейха. Жюрегими эки кере кьоркъутду Хыбылбек бюгече... Кетдим мен.

Марат. Тюз босагъанга дери ашырып кьайтайым.

Зулейха. Бирле кърселе айып этерле.

Марат. Кел, кел, кел...

Экисн да кетедиле. Локкай бла Ахмат киредиле.

Локкай *(Марат бла Зулейха кетген жанына кьаран)*. Бусагъат ол Зулейханы ашырып кьайтырыкъды. Энди кърюрсе, шуэхум, ишни кьалай боллугъун.

Ахмат *(сейирсиниулю)*. Жюрегим дып-дып этеди...

Локкай. Кьоркъакъ. Мен а жюрегим ура эсе да, урмай эсе да билмейме.

А х м а т. Къалай боллукъ болурсуз?.. Алыкъа мен сени кертн туйюшгенинги кёрмегенме.

Л о к к а й (*ёхтемли*). Бусагъат кёрюрге. Ашыкъма.

А х м а т. Ол манга айтычуу приёмларынгы хайырланьрыкъмыса?

Л о к к а й. Бир-экисин хайырланьргъа деп турама. Алай артыкъ теренге кирмем. Ёлтюрюрге жарарыкъ туйюлдю.

А х м а т. Ол да Хыбылбекча къоркъуп къачып кетсе уа?

Л о к к а й. Мен да аны сагъышын эте турама. Не бек къачаргъа кюрешсе да, туймей а жибермем.

Маратны кенгден жьрлагъан жарыкъ макъамы эшитиледи.

А х м а т. Келеди!..

Л о к к а й. Шашма...

М а р а т киреди. Локкай бла Ахматны кёрюп, макъамын тохтатады.

М а р а т. Охо, былай кеч а?..

Л о к к а й (*Маратха жанлай*). Аман жарыкъ кёрюнесе, жууугъум.

М а р а т. Ахмат, мен санга сейир этип турама. Бусагъатда сени татлы жукълап туруп заманынгды. Терк юйюнге бар.

Л о к к а й (*Маратха*). Сен Ахматны кьой. Аны бла ишинг болмасын. Мени бла боллукъду ишинг. (*Маратны имбашындан тутуп, кесине тартады.*)

М а р а т (*сабыр халда*). Локкай, бу къолунгу ары кетерчи.

Л о к к а й. Жанынгы сау...

М а р а т. Тохта, сен тохта. Бу къолунгу ары кетерчи дейме да.

Л о к к а й. Къачаргъамы умут этесе?

М а р а т. Ючюнчю кере айтама. Къолунгу кетер.

Л о к к а й (*Маратны имбашын жибередиди*). Къачып къутулалмазса...

М а р а т. Ыхы, энди тынгылайма. Айт айтырыгъынгы.

Л о к к а й. Жанынгы сау къалырын сюе болурса. Алаймыды?

М а р а т. Ёлюрге ашыкъгъан жерибиз жокъду.

Л о к к а й. Алай эсе, жанынгы ичингде къалдырыгъа боллукъса.

М а р а т. Жаным алайсыз да ичимдеди.

Локкай, билмей тургъанлай, жумдуругъу бла Маратны къарнына урады. Марат, эки къолу бла да къарнын тутуп, гуппур болады.

Л о к к а й. Кёремисе, жанынг чыгып кетерге да болукъду. Аны чыгъармаз ючюн а, сен бусагъатда Зулейханы алып келип, аллымда тобукъландыр. Эшитемисе мен айтханны?

Марат ёрге тура келип, Локкайны сакъал тюрбуне жумдуругъун жетдиреди. Локкай артха сюрюшеди.

Л о к к а й. Къарачы сен кишини!..

Маратны бла Локкайны арасында къаты тюрюш башланады. Ахмат аланы тегереклерине чабып, къалай тюрюшгенлерине сейирсинип къарайды. Сахнаны бир жанындан Хыбылбек чыгъады. Ол, Локкай бла Маратны тюрюше тургъанларын кёрюп, залгъа кёрюнюрча бугъады. Тюрюшгенлеге ташадан къарай, эки жумдуругъу бла кеси да тюрюше тургъанча этеди. Марат бла Локкайны арасында тюрюш бир ауукъгъа созулады. Ахырында Марат хорлайды. Локкай, тёрт гуппуш болуп, жерге тобукъланады. Сынсыйды. Бу кезиуде бугъуп тургъан Хыбылбек батыр болуп чыгъады.

Хыбылбек. Не бола турады былайда? Локкаймыды бу? (Аны къатына жанлай.) Ала, мен муну тюрерге эрттеден къаным къайнап айланама... (Женглерин ёрге къайырып тебирейди.)

Марат. Къой, Хыбылбек. Аны сен тюрериги къалмагъанды, Ахмат, сен а бусагъатдан юйюнге бар. Кел, Хыбылбек. (Кетип бара, ызына бурулуп.) Локкай, шабат кюн тойгъа келирге унутма.

Марат да Хыбылбек да кетедиле.

Ахмат (Локкайны къолтугъундан тутуп, ёрге кётюрюрге кюреше). Халек этип кетди да.

Локкай (сынсып). Не болду ол?

Ахмат. Не боллукъ эди?.. Юйюне кетди.

Локкай (кючден бла бутдан ёрге къоба). Да-а-а...

Ахмат. Бир да дунияны кюл этип къоярма деученг да.

Локкай (къыйналып). Къалай эсе да... Тохта, мен анга кёргюзтюрме алыкъа.

Ахмат. Къой, къой... Кел, юйге кетдик. Сени болгъанынг халекди.

Локкай. Тохта. Мени бир планчыгъым барды.

Ахмат. Не план?

Локкай. Бусагъат кёрюрсе, кел. (Кючден бла бутдан атлай, алгъа тебирейди. Сора ызына бурулуп, Ахматха). Не сюелип тураса? Кел дейме да мен санга!

Ахмат Локкайны ызындан сюрюмей тебирейди.

Ж а б ы у

ЮЧЮНЧЮ АКТ

Тёртюнчю сурат

Ортабайны юйюню арбазы. Аны кѳабакъ эшиги эм да кѳабакъ эшикни аллы бла озгъан орам кѳюнедиле. Жабыу ачылгъанда, О р т а й чырпыладан этилген узун саплы сибиртги бла арбазны сыйпай болады. Алим орам бла ётюп бара, Ортайны эслеп, кѳабакъ эшикни кѳа- тында тохтайды.

А л и м. Салам алейкум, Ортай...

О р т а й. Ой, алейкум салам, ахшы улан... Кел, жууукъ бол.

А л и м. Сау бол, Ортай, сау бол. Заманым жокъду. Ишге кетип барама, бош сени кѳрюп тохтагъанлыгъымды ансы.

О р т а й. Да ишге алыкѳа эртте туююмюдю да? Танг бусагъатчыкѳлада жарыгъан ушайды да.

А л и м. Бизни ишибизде эртте, кеч деп жокъду...

О р т а й. Алайды, алайды. Да, Алим, хапарны кесинг да эшитген болурса... Шабат кюн ары-бери кетип кѳалма, маржа, Кундур айтханлай.

А л и м (*жарыкѳ*). А-а, энди ангыладым арбазны нек омакъ эте тургъанынгы. Алгъадан окѳуна алгъыш этип кѳояма... (*Ортайны кѳолун тутуп.*) Огъурлу болсун.

О р т а й. Сау бол.

А л и м. Оллахий, Ортай, сен таза да насыплыса. Марат ахшы жашды. Келтирлик келининг да алапат тиширыу- чукѳду. Экиси да бир бирге бек тийишлидиле...

Хахай этип, Инехан киреди.

Инехан. Ой Алим, сени излеп айланама! Юйюнге иш да барып келеме. (*Бетине жел этдире.*) Ух, ух...

А л и м. Не болгъанды?

Инехан. Кет, кет, кет, кет... соргъан иш да этме! Халек этгендиле!

А л и м. Не затны?

Инехан. Алтынымы! Жангыз жашымы!

А л и м. Локкайнымы?

Инехан. Хау, кюнюм кѳуругъан, хау, эшигим жабыл- гъан!

А л и м. Айт муну не болгъан эсе да?

Инехан. Тюнене кече эки жыйырма бла жети адам ортагѳа алып, ёлюр мыллык этгинчи туюгендиле.

А л и м. Эки жыйырма бла ненча дейсе?

Инехан. Жеѳи... Эки жыйырма бла жети.

А л и м. Ким айтханды аны?

Инехан. Жаш кеси. Юйге кьайтып келе тургъаным-лай, уллу кёпюр кьулагъында ач мачалача тегерегимиз алып кьойгъан эдиле дейди. Сен аланы тап манга! Бирин да сюдге бердирлик туюлме. Кесим кьанларын ичип, этлерин итлеге ашатырыкъма. Тап аалны, хайда!

Алим. Кьычыргъан этме. Кече сагъат неде келген эди Локкай юйге?

Инехан. Онда, он бирде болур эди...

Алим. Этюрюк нек айтаса? Локкай танг атаргъа жууукъ жыйылгъанды юйге. Кьайда, не этип айланганды ол кече узуну?

Инехан. Келалмай тургъанды... Сен аны бир керчу. Санларында кьаралмагъан жери жокъду. Тохта, ала мени кьолума бир тюшсюнле! Ажирбий ёлмеси, жангыз бирин жашатмам дуняда! Ай, асыры кёп болгъандыла ансы, бир онусу-он бешиси болса уа, жаш кеси окъуна кюнлерин кергюзтюр эди!

Алим. Мен кесимде боллукъма. Локкайны манга жибер.

Инехан. Ол бир жары да бараллыкъ туюлдю. Скоря помощланы чакъыртып, кючден бла бутдан кебине келтиргенбиз. Анга сорлугъунг бар эсе, юйге келип сор.

Алим. Кьоярыкъ туюлсе, ант этдир. Ахшы, Ортай... Тойгъа келирме.

Алим да Инехан да кетедиле. Юйден Марат чыгъады. Къаш башы сыдырылыпды, кез тюбю кьаралыпды.

Марат. Не кьаугъады бу?

Ортай. Кимле эселе да, жыйын болуп, бюгече Локкайны туюген болурла дейме.

Марат. Жыйын болупму?

Ортай. Инехан алай айтып, Алимни алып кетди. Охлахий, туюген эселе да, иги этгендиле. Эрттеден окъуна керек эди ол анга. *(Къабакъ эшикден артха бурулуп, Маратха кьарайды.)* Охо, санга уа не болгъанды? Сенидамы туюгендиле?

Марат. Угъай, угъай... бош алай...

Соллоу, эки кезю да уллу жанып, кьайгылы болуп киреди.

Соллоу. Ой, Ортай, милицияны иш кермедингми?

Ортай. Бусагъатчыкъда былайдан кетди. Не болгъанды?

Соллоу. Эшик жабылгъанды!

Ортай. Не болгъанды?

Соллоу. Ой, мен башсыз... Не этейим энди? Бюгече тюкенни тонатханма.

О р т а й. Кет.

М а р а т. Къалай бла?

С о л л о у. Къабыргъасын тешип киргендиле ичине.

О р т а й. Тапсыз болгъанды, Кундур айтханлай. Да аны теше тургъанларында сен а къайда эдинг да?

С о л л о у. Баш жокъду менде, баш...

О р т а й. Ичип, жукълап къалгъан болуренг?

С о л л о у. Ай, энди уа бир ичмезем да. Къайдан та-
байым милицаны?

О р т а й. Жууашбеклагъа кетген болур дейме. Кел, эки-
биз да излейик.

С о л л о у. Кел, маржа, кел!.. Асыры ачыуумдан мени аякъларым да бармайдыла.

О р т а й. Кёрдюнгю, ичгини санга берген хатасын?

Э к и с и да кетедиле. Хыбылбек къайгъылы киреди.

Хыбылбек. Салам, Марат.

М а р а т. Салам, салам. Къайры ашыгъып бараса?

Хыбылбек. Ала, не болгъан эсе да, бюгече Раби-
гъа юйюне келмегенди.

М а р а т. Хо бир да?

Хыбылбек. Ишден къайтмагъанды. Кече узуну къа-
бакъ эшиклерини жанында сюелип тургъанма.

М а р а т. Сора сен а энди къайры бараса?

Хыбылбек. Ишлеген жерине. Ким биледи...

М а р а т. Бош гузаба эте болурмуса? Ол келмей къал-
са, юйдегилери къаугъа чыгъарыр эдиле. Ким биледи...

Хыбылбек. Хы, ким биледи?..

М а р а т. Ким биледи, ол келип, сен аны кёрмей къал-
гъан болурмуса?

Хыбылбек. Угъай, угъай, угъай... Кёзлерими къакъ-
гъан окъуна этмегенме. Къабакъ эшиклеринден адам
угъай, чибин ётсе да кёрлюгем. Ишлеген жерине бир жетип
келейим... Ол тюкенни тоналгъанын а эшитгенмисе?

М а р а т. Хоу.

Хыбылбек. Къалай ит адамла бардыла дунияда.
Ала, бюгече ол Локкайны бир иги къылладынг. Тап тюш-
мей тургъан эди ансы, мени этеригим да алай эди. Энди
ол санга дерт тутханлай турлукъду. Сакъ бол.

М а р а т (*кенгенге къаран*). Кёремисе ол анда кел-
генни?

Хыбылбек (*Марат кёргюзтген жанына къаран*).
Рабигъа!..

М а р а т. Сен а тас болгъанды деп айланаса.

Хыбылбек. Мени эслесе бирси орамгъа бурулуп ке-
терикди. Бери бугъайым... (*Арбазгъа кирип, къабакъ эшик-*

ни артына сюеледи.) Ары бурулса, сен кьол булгъап. бери чакъыр...

М а р а т. Тюзюнлей бери келеди, тейри.

Хыбылбек. Ы маржа, сен анга мени юсюмден иги айт. Не эсе да, арт кезиуледе манга къашшларын туююп айланады. Сени айтханынга бек къарарыкъды...

М а р а т. Бир да билмейме. Мен аскерге кетгинчи окъуна алама деп айлана эдинг сен муну...

Хыбылбек. Къалай эсе да къуралмайды. Ма жетди...

Р а б и г ъ а киреди.

Р а б и г ъ а. Танг ахшы болсун, Марат.

М а р а т. Сау бол... Былай эртте уа къайдан келесе?

Р а б и г ъ а. Ючюнчю сменде эдим. Негерим ауруп, ишге чыкъмай къалгъанды да, аны орнуна ишлерге тюшгенди.

М а р а т. Адамланы къайгъы этдиргенсе.

Р а б и г ъ а. Қимлени? Юйде биле эдиле да мени ючюнчю сменнге къалгъанымы.

Хыбылбек къабакъ эшикни артындан чыгъады.

Хыбылбек (*къубулуп*). Мени... мени...

М а р а т. Санга абери болгъан сунуп, Хыбылбек кече узуну жукъламай чыкъгъанды. (*Рабигъа кетип тебирейди.*) Тохта, Рабигъа, санга айтырыгъым барды...

Р а б и г ъ а (*тохтайды*). Мен ишден келе, эки милиционер бир уллу итни да алып, былай ёрге ашыгъып озгъан эдиле. Абери ишми болгъан болур?

М а р а т. Бюгече тюкенибиз тоналгъанды.

Р а б и г ъ а. Оу, кюнюм! Соллоу а, Соллоу?

М а р а т. Соллоу не? Ичип жукълап къалгъанды.

Къаугъа эшитиледи. Марат да, Рабигъа да, Хыбылбек да къаугъа чыкъгъан жанына къарайдыла. О р т а й киреди.

М а р а т (*Ортайгъа*). Не къаугъады бу?

О р т а й. Итге излетедиле ол тюкенни тонагъан уручуланы.

Хыбылбек. Къарыусузну амалыды ол да.

М а р а т. Тейри, иги ит болса уа... Чек арада бизни бир итибиз бар эди да, ол болгъыйи...

Къаугъа жууукъдан жууукъ эшитиледи.

Р а б и г ъ а (*къаугъа чыкъгъан жанындан кезлерин айырмай*). Да ол ит милиционерлени бери созуп келеди да.

М а р а т. Уручу бу орам бла озгъан болур. Аны ийиси бла барады ол.

Рабигъа. Бек сейирди.

Хыбылбек. Кетигиз, артхаракъ турайыкъ ансы, ит къапса...

Марат. Бир да къоркъма, Хыбылбек. Ала терслиги болмагъаннга тиймеучюдюле.

Рабигъа. Қъара. Сизни хуна башха секирди...

Марат (*сейирсиниюлю*). Хы...

Ортай. Бери келе ушайды да?

Ала сейир болуп къарайдыла. Сценаны артындан адам тауушла, итни юргени эшитиледи.

Марат. Не хыликкялыкъды бу?..

Алим киреди.

Алим. Бир да билмейме. Ит сизни сарайгъа келип ти-релгенди.

Ортай. Ойнагъанмы этесе, Кундур айтханлай?

Алим. Болса да, сарайны ичине къараргъа керекбиз.

Ортай. Кет, аллахны кѣлюн кюлдюрме...

Алим. Кѣлюнге тиймесин, Ортай. Сизни сарайгъа итни биз келтирмегенбиз. Ол бизни алып келгенди.

Ортай. Анда эски-бусху хылымылыла болмаса, абери жокъду.

Алим. Ийнанама. Болса да...

Ортай. Марат, сарайны ачхычларын чыгъарчы.

Марат кетеди. Соллоу киреди.

Соллоу (*Алимге*). Ол ит сарайны башына секиреди.

Алим. Бусагъат, бусагъат...

Марат ачхычланы келтирип Алимге береди. Алим ачхычланы алып кетеди.

Ортай (*хайран болуп*). Бир да билмейме... Не ишди бу?

Соллоу. Ким биледи, урочула сизни сарайгъа букъгъан эселе уа?..

Ортай. Да бизни сарайдан сора бугъар жер тапмаймы эдиле да ала.

Барысы да сарай болгъан жанына — сценаны артына къарайдыла. Не боллукъ болур дегенча сейир этип сакълайдыла. Жууашбек бла Инехан киредиле. Жууашбек арлакъда тохтайды. Инехан а ары-бери чабып, тегерекге-башха кѣз сюзюлтеди. Абидат да келеди.

Инехан (*Соллоуну къатына барып*). Тапдыламы тюкени тонагъанны?

Соллоу. Угъай.

Инехан. Сора былайгъа нек жыйылып турасыз?

Соллоу. Итге къарап турабыз.

Инехан. Астофирулла!..

Бир жыягы байланып, Локкай киреди. Ол кьалгъанладан бир жанында тохтайды. Аны ызындан Ахмат киреди. Ол анасыны кьатына ётеди. Бу кезиуде Алим коробкаланы кётюрюп киреди. Аланы жерге салады, сора дагыда ызына кьайтып кетеди. Сценадагыла уллу сейир-тамашагъа кьаладыла. Ортай бла Маратха да соруулу кьарайдыла. Ол экиси уа, абызырагъандан, не этерге билмейдиле. Инехан, чабып барып, коробкаланы ичлерине кьарайды.

Инехан. Оу, кюнюм, кампетле. Мында уа не зат барды?.. Чурукъла...

Жууашбек (Инеханнга). Сени не ишинг барды? Тийме. Артха тур.

Зулейха киреди. Ол тынгысызды. Рабигъаны кьатына барып, анга соруулу кьарайды. Рабигъа аны кьулагына бир затла шыбырдайды. Зулейханы бети тюрленеди. Маратха кьарайды. Марат башын энишге бошлайды. Локкай, эки кьолун да артына салып, Маратны аллы бла, кенг-кенг атлап, уллу кёллю болуп ётеди. Маратха огьурсуз кьарайды. Инехан ары-бери жортады. Бу кезиуде дагыда эки коробканы бла бир тегерек чулгъамны кётюрюп, Алим киреди. Аланы да жерге салады.

Ортай (Алимге). Не затладыла была?

Алим. Да ма, тюкенде урланган затла, сизни сарайдан табылдыла.

Инехан (эки кьолун да бир бирге уруп). Ма санга! Ма сейирлик!

Ортай (тили тутулуп, эринлери кьалтырай). О-о-ой-нагъанмы эте-этесе, а-а-ахшы у-улан?..

Алим (ауур кючсюнюп). Быллай оюн боламыды, Ортай?

Ортай. Тю-тюшюммюдю бу, о-о-огъесе уа тю-тюнюммюдю? (Жилырыгы келе, халкъгъа.) Ийнаныгъыз, жамауат, ё-ёмюрде бизни тайфада быллай иш болмагъанды...

Инехан. Ха-ха-ха-ха-ха!.. Къалай билмейсиз, адамла?! Бу быланы тойгъа хазырлагъанлыкъларыды... ха-ха-ха-ха...

Абидат (Инеханнга). Кет, аурунг, сенден чыкъмагъан жокъду.

Инехан. Ха-ха-ха... Къатын алып ючюн тюкен тонагъанны уа бу жол болмаса ким кёргенди?.. Ха-ха-ха...

Эки кьолу бла бетин жабып, Зулейха жияп кетеди. Маратны эки кёзюне кьан чабады.

Соллоу (Ортайгъа бла Маратха). Ай-яй-яй.. Не ишигизди бу сизни? Мен киеуюгюз да бола ушайма да. Бир да болмай эсе да, аны хатерин этсегиз эди уа...

Алим (Ортайгъа бла Маратха). Тебирегиз мени бла.

Ортай. Ах-ахшы улан... (Андан ары, тили тутулуп, жукъ айталмай къалады.)

Марат (Алимге). Мен тонамагъанма тюкенни.

Алим. Барысын да милицияда ачыкъларбыз. Келигиз...

Ортай, сокъур адамча, абына-сюрюне, алгъа тебирейди. Марат да аны ызындан.

Ахмат (эки кълун да кълтюрюп). Тохтагъыз!.. (Алим, Ортай, Марат тохтайдыла. Сценадагъыла шум болуп, Ахматха къларайдыла.) Ортайда бла Маратда терслик жокъду. (Пауза.) Локкай этгенди бу ишни... (Адамла сейир боладыла.) Тюкенни артын да ол тешгенди (Жерде коробкаланы кълргюзте.) Быланы да берн, сарайгъа ол жыйгъанды...

Локкай тынгысыз болады.

Марат. Ит!.. (Локкайгъа атылады.)

Алим (Маратны тутуп). Жарамайды алай.

Инехан. Не этесиз? (Ахматны кълргюзтюр.) Ол ётюрюклени жаншайды.

Ахмат. Ётюрюк айтмайма. Ол, кълмай, мени да болушдургъанды кече.

Абидат (Локкайгъа). Ай, налат а. (Бетине тюкюреди.)

Инехан (Абидатха). Не этесе, шытылы?

Алим. Болду... (Инеханга бла Локкайгъа.) Эуигиз да мени бла тебирегиз.

Инехан. Мен а нек?

Алим. Бек уллу аманлыкъчы сенсе... Соллоу, сен да...

Соллоу. Энди аузума бир тамычы иймезге сёз береме...

Алим. Тебире, тебире...

Алим Локкайны, Инеханны, Соллоуну аллына сюрюп кетеди.

Ж а б ы у

ЮЧЮНЧЮ АКТ

Просцениум

Инехан, кълуанчлы болуп, ашыгъып киреди. Тохтап, залгъа.

Инехан. Локкай тюремеден чыгъып келеди. Аллына тюберге барама. Билемисиз ахыр письмосунда кълалай жаз-

гъанды ол? «Анам, атам, сиз манга кечгинлик беригиз. Жюреклеригизни кѣп аурутханма. Энди юйге барсам, хар зат да башха тюрлю боллукъду. Эллилерими аллында этген айыпларымы жууаргъа кюреширикме...» — деп жазгъанды. (*Кетеди.*)

Бешинчи сурат

Тѣртюнчю суратдагы сцена. Жабыу ачылгъанда, къойнунда да сабийчиги бла, Зулейха арбазда айланады. «Жукъла, наным, татлы жукъла», — деген жырны макъамы эшитиледи. Зулейха ол макъамгъа кыошулуп, акъырын жырлайды. Абидат ашыгып кетип бара, Зулейханы кѣрюп анга бурулады.

Абидат. Зулейха, къалайса? Уланынг ёсемиди? (*Жууукъ барып, сабийни бетин ачып къарайды.*) Тюфю-тюфюу!.. Кѣз тиймесин. Къашлары атасына, къалгъаны уа санга ушайды...

Зулейха (*Ийменип*). Хо бир да... Манга ушагъан жери жокъду. Турушунлай анга ушайды...

Абидат. Жашагъан жан болсун...

Зулейха. Къайры ашыгып бараса кесинг а?

Абидат. Бюгюн Ахмат аскерге кетеди.

Зулейха. Алаймыды?.. Ахшы жолгъа барсын, къууанып къайтсын...

Абидат. Къоркъгъан этеме, э кыыз.

Зулейха. Неге къоркъаса?

Абидат. Ким билсин аллахны ишин.

Зулейха. Бир да къоркъма. Сау-эсен къайтыр ол.

Абидат. Ары дери жашармамы да мен?

Зулейха. Ол а не айтханынгды? Къартмы болгъанса сен?

Абидат. Э-э, Зулейха, адамла билмейдиле... мен кѣп кыйынлыкъ сынагъанма.

Зулейха. Аллай бир кѣп жашаргъа керексе сен.

Абидат (*ышарып*). Къор болайым, къаллай татлы тилинг барды. Маратны ахшылыгъын а ёмюрде да унутмам. Ахматны ол адам этди.

Зулейха. Марат бек сюеди Ахматны.

Абидат. Аллах сыйсун аны да. Барайым мен. Анакам къайда кѣрюнмейди деп, тегерегине къарай болур ол.

Зулейха. Бар, Абидат, бар. Бу сабий болмаса эди, мен да барырем ашырыгъа.

Абидат. Хо бир да. Сау бол, жаным. (*Кетеди.*)

Зулейха. Жукъладынгмы, балачыгъым, кѣз жилтиним! Тѣшекчигинге жатдырайым, ы... Хау, алай этейим. (*Юйге киреди.*)

Юйден Ортай чыгады. Къолуна тыягын алады.

Ортай (*къыйналып атлай*). Тейри, къалай эсе да, халим тап туююлдю. Дохтургъа барып, бир къаратайым. Келин! Ой келин!..

Зулейха юйден чабып чыгады.

Зулейха Не этесе, ата?

Ортай. Мен дохтургъа барама. Ол Къубадий келсе, кетмей турсун, охому?

Зулейха. Сен дохтургъа нек бараса, ата?

Ортай. Бош, бош... Къоркъур зат жокъду. Кундур айтханлай.

Зулейха. Бетинг аман болуп тургъанча кърюнеди. Мен биргенге барайым.

Ортай. Угъай, угъай. Кесим а баралмаймамы?

Соллоу киреди.

Соллоу. Салам алейкум, Ортай.

Ортай. Алейкум салам.

Соллоу. Къайры тебирегенсе? Мен санга жангылыкъ айтыргъа деп келе тургъанлыгъымды.

Ортай. Да ичгини къойгъанма дерлик болурса да, аны уа асыры кеп айтхандан эрикдиргенсе.

Соллоу. Угъай, угъай. Ол туююлдю айтырыгъым.

Ортай. Сора не затды, Кундур айтханлай?

Соллоу. Ол биягъы келефенни къайтып келе тургъан хапары барды.

Ортай. Кимге айтаса?

Соллоу. Локкайгъа.

Ортай (*сейирсинип*). Охо! Да ол тутулгъанлы беш жылмы озду да?

Соллоу. Юч жыл.

Ортай. Да амнистя да болмагъан ушайды да, заманы жетгинчи бу жол а къалай бошлагъандыла аны?

Соллоу. Ким билсин. Мен эшитген хапаргъа кере, кесин иги жаны бла къргюзтюп эркин болгъанды дейле.

Ортай. Локкай кесин иги жаны бла къргюзтюп?!

Соллоу. Да бизни къыралда адет алай ушайды да. Кесин тюз жолгъа салгъанны болжалындан алгъа...

Ортай. Аны мен билеме. Алай, Локкай а?

Соллоу. Ким биледи, къайтышхан эсе уа.

Зулейха. Алай окъуна болур, ата.

Ортай. Къоюгъуз, мени башымы аурутмагъыз. Мухаммат файгъамбар келип айтса да ийнанмам мен анга. Алай ол кезюме кърюнсе уа, бек сюерлик эдим. Бу тыякъ бла уруп, белин сындырлыгъем мен аны! Ол бизге этген

ишден бери мен ауруулу болуп кьалгъанма, билемисе сен аны, Соллоу? Ма, энтда да, нерваларым тутдула. Кел, мен дохтургъа барама.

Ортай да, Соллоу да кетедиле. Рабигъа киреди.

Рабигъа. Не ишлейсе, Зулейха?

Зулейха. Балачыгъымы жукълатып чыкългъанма.

Рабигъа. Насыплы. Аллай бир топалчыгъым болса эди...

Зулейха. Да не кюнюнге къарайса да, Рабигъа? Хыбылбекни да, кесинги да къарт этдинг.

Рабигъа. Аны атын манга сагълынма.

Зулейха. Аллахакълына, бек ишчи жашды. Башын тута биледи.

Рабигъа. Ол алайды.

Зулейха. Сора не керекди санга?

Рабигъа. Кълюм тартмайды.

Зулейха. Сора башхагъла бар. Кесинг а ол хапарны эшитгенмисе?

Рабигъа. Не хапар?

Зулейха. Локкай келеди.

Рабигъа (*сейирсинип*). Кертими?!

Хыбылбек киреди.

Хыбылбек. Кюнюгюз ахшы болсун.

Зулейха. Жууукъл бол, Хыбылбек. Нек мудахса?

Хыбылбек. Зулейха, сени къатынгда айтып кълюма, мени тълюзюм тауусулгъланды.

Зулейха. Рабигъла, эшитемисе? Не ары, не бери деп тохтагъланды Хыбылбек.

Хыбылбек. Алайды. Юйде да жанымдан этгендиле.

Зулейха. Не айтаса, Рабигъла?

Рабигъла. Мен айтырыгълымы жюз кере айтып бошагъланма.

Зулейха. Хыбылбек, Рабигъла сени бир жигитлигинги кълрмей барама дейди кълру да.

Хыбылбек (*кълюн хуржунундан газетни чыгъларып, аны Рабигъланы бетине тутуп силкиндире*). Бу жигитлик тълюймлюдю?! Нек кълрмейсе муну?! Былтырдан бери газетге суратым эки кере чыкългъланды. Майдал алгъланма! Не керекди санга андан сора? Герой болуп кълайтырча уа шълндю уруш да жокълду. Айт, кълаллай жигитлик излейсе менден?

Рабигъла. Манга сенден зат да керекмейди, Хыбылбек.

Хыбылбек. Алаймыды? Алай эсе, сау кълал. (*Кетип*

бара ызына бурулады.) Анча жылны ичинде санга алданып тургъаныма жүрегим кюеди. (Рабигъаны къатына келип.) Ахыр кере айтама!..

Рабигъа, зат да айтмай, бурулуп кетеди.

Зулейха. Хыбылбек, элибиз кыздан толуду.

Хыбылбек (жукъудан аязгъанча). Не за-а-ат?.. Хоу, хоу, керти айтаса. Къызла кѣпдюле. (Кетеди.)

Зулейха (сагъышлы). Не айтыркъса алагъа? (Пауза.) Сүймеклик — жүрекдени ишиди. Алагъа сүйсенг айт, сүйсенг къой. Алай, Рабигъа, сени уа ангылаялмай кетдим... Ой, тюкеннге барлыгъымы унутуп турама да! (Терк сумкасын кѣлуна алады.) Балачыгъым уянгынчы жетип келейим. (Кетеди.)

Къайгъылы музыка эшитиледи. Юй тютюн этип тебирейди. Орам бла ётуп бара тургъан Абидат, тютюнню эслеп, дыркъ тохтайды.

Абидат (къайгъы эте). Оу, кюнюм, ёртен! Къайдады быланы адамлары?! Ортай!.. Ой, Ортай!.. Марат!.. (Чабып арбазгъа киреди. Эшикни ачады. Ичине кирирге жүрешеди, алай тютюнден тунчугъуп, артха чыгъады.) Зулейха-а!.. Ортай, къайдасыз?! (Зал таба айланып къычырады.) Жамауат, ёртен, ёртен!..

Рабигъа чабып киреди.

Рабигъа. Оу, кюнюм, суу, суу!..

Абидат. Телефоннга чап, Рабигъа.

Рабигъа. Бусагъат! (Чабып кетеди.)

Хыбылбек киреди.

Хыбылбек. Не болгъанды?!

Абидат. Кёрмеймисе, кюнюм къуругъан!..

Хыбылбек эрмай юйге кирип кетеди. Абидат тышында къайгъы этеди. Бир кесекден тютюнден да тунчугъуп, Хыбылбек юйден чыкъды.

Хыбылбек. Адамлары жокъду... зат да кёрюнмейди тютюнден.

Абидат. Суу, суу!..

Хыбылбек да, ол да арбазда челекlege, тазлагъа кърмашадыла. Чачтук болуп, Зулейха жетеди.

Зулейха. Оу, кюнюм къуругъан, балам... Ич отоудады ол. (Тютюн эте тургъан эшикге мыллыгын атады.)

Абидат (аны тутады). Кирме, ёртенди анда.

Зулейха. Анда кюйюп ёлейим, Абидат!.. (Ычхынып, юйге киреди.)

Хыбылбек. Зулейха, барма...

Аны ызындан ол да юйге киреди. Бир кесекден, кеси да онгуз болуп, эси азгъан Зулейханы кюйнуна кетюрюп чыгъады. Рабигъа киреди.

Рабигъа. Бусагъат пожарникле жетедиле. (Зулейханы кюлтугъуна жыбышып, жилияргъы келе.) Зулейха, не болду санга, Зулейха?..

Абидат. Оу, кюнюм, не этсин адам, сабийчикни кютхаралмай къалабыз да!

Инехан, Жууашбек, Локкай киредиле.

Зулейха (аязып, кюлларын кюе тургъан юйге созуп). Балам... кез жарыгъым...

Локкай кюлуна алып келген костюмун анасыны юсюне атады.

Инехан (кзоркзуп). Не этесе, жашым?

Локкай, жукъ да айтмай, чабып юйге кирип кетеди.

Инехан (кзычырып, тобукъларын тюйюп, чачын жулкзуп). Оу, кюнюм, жашым, кесинги отха нек атдынг? Чыкъ бери бусагъат! Къайдаса?! Оу, кюнюм, бусагъат кесими ёлтюреме! Битеу элге от салама...

Жууашбек. Суу, суу ташыгъыз...

Зулейха (кзарыусуздан Рабигъагъа сюенип, кесин юйге тартдыра). Жан дуккулчугъум къайдады? Аны бла бирге кюерге нек кюймайсыз мени!..

Юсю-башы да къаралып, кюйнунда да къагъанакъ сабий бла Локкай чыгъады. Адамла тамаша боладыла, Локкайгъа сейир этип къарайдыла. Локкай сабийни кюйнунда тутханлай, акъырын Зулейхагъа жанлайды. Сабийни жилиягъаны эшитиледи. Зулейха жилиягъан къатыш кюууапа, эринлери къалтырай, эки кюлун да алгъа созады. Локкай къагъанакъны анасына береди.

Зулейха. Локкай... (Башын аны кёкюрегине салып, кгууанч къатыш жилияды).

Бу кезиуде ёртен ёчюрюучю машинаны сигналы эшитиледи. Ортай киреди.

Ортай (ахы кетип). Не? Неди бу?!.

Абидат. Локкай кютхарды жашчыкъны.

Ортай Локкайны къатына барып, кёсюне къарай кетип, кючагъына къаты кысыды.

Ж а б ы у

ДАРАЖА

Юч актлы сатиралы комедия

ИШГЕ ҚЪАТЫШХАНЛА:

Шо х ай — быткомбинатны директору.

Те ми р б а ш е в — жашау жумушланы жалчытхан министерствода ишлейди.

Х а р у н

С о х т а

Б а б у н

Ш а х и д а т

К ъ о н г у р б и й

} — быткомбинатда ишлегенле.

Х а л и м а т — Шохайны къатыны.

С л е д о в а т е л ь.

Иш бизни заманда тау элледен биринде барады. Керекли жерде адамла.

БИРИНЧИ АКТ

Шо х ай бла Халиматны юйлери. Жабыу ачылгъанда, юйню бир отоуу кёрюнеди. Отоуда диван, стол, шинтикле эм телефон бардыла. Қъабыргъагъа тагъылып, репродуктор кёрюнеди. Тыш эшикни юсюнде газет, журнал ящик. Қъолтукъ тубюнде да уллу къара портфели бла Шо х ай ашыгъып келеди. Отоугъа кирип бара, дыркъ тохтайды.. залгъа бурулады.

Ш о х а й (*жарыкъ*). Ингир ахшы болсун, эгечлерим... Ай ант жетмесин, былтыр, Сегизинчи мартда, къолумда ишлеген тиширыулагъа бир аламат алгъыш этген эдим да, андан бери ол эсимден кетмей, эр кишилеге иш да «эгечим» деп къояма. Сиз, бёрк кийгенле, аны ючюн манга кечгинлик беригиз. Дунияда жангылмазлыкъ адам болмайды. (*Чюцгюредиди.*) Алайды да, ингир ахшы болсун, багъалы тиширыула... ым... Кёремисиз, кёремисиз эр киши лени байрам кюнлери болмагъаны къалай осалды. Иш былай барса, биз, бёрк кийгенле, артал да унутулуп къалырбызмы деп да къоркъама. Аны юсюнден тийишли жерлеге жазаргъа керекди.. Энди танышхан этейик... Мени атым Шохайды. Элде къарт да, жаш да таныгъан, намыслы адатта. Хоу, алайды. Бурунгу жыл складда ишлеучем. Тюзюн айтыргъа сюеме, аман жашамаучем. Алай бир антсыз ревизорла ызымдан болдула да, гылыу чычханны

тешигинден суу кыуоп кыстагъанча, складдан кыстап ийдиле. Алай, билемисиз, мени шуёхларым кёпдюле. Кеслери да бош адамла туююдюле. Аланы болушлугуу бла былтыр тюкеннге кирдим. Алай бияггы ревизорла кыймадыла. Ахырысы, бу Совет власть аланы сокращениягъа нек тюшюре болмаз? Аланы хатасындан тюкенден да кетерге тюшдю. Алай ол иги окъуна болгъанды. Кёремисиз бу портфелни?.. Энди уа мени ёргерекге миндиргендиле. Элибизде адамланы жашау жумушларын жалчытхан комбинатха директор этгендиле. Сау болсунла шуёхларым. Кётюре, кётюре баралла. Ол а не магъананы тутханын ангылаймысыз?.. *(Кюлюп.)* Къалай сезмейсиз? Даража... Адам гитче кыуллукъдан уллу кыуллукъгъа ёте барса, даражасы да анга кёре кётюрюле барады. Даража уа иги затды. Лячиннге къанатла къалай керек эселе да, адамгъа да даража алай керекди. Даражанг болса, ол сени бийикден бийикге кётюре барады. Аны себепли, тамбла мени бютюн да уллуракъ кыуллукъда эслесегиз, сейир этмегиз. Ашыкъмайыкъ. Не боллугъун кёре барырбыз. Алайды да, багъалы жолдашла, жашагъан юйюм буду. Жууукъ болугъуз!.. Тохтагъыз, маржа, тохтагъыз... кётюрюлюп тебиремегиз... Жууукъ болугъуз деп адеплик ючюн айтылады. Ол ёзден сёздю. Аны магъанасын кёпле ангыламайдыла. Бир къауумла жууукъ бол дегенинглеи, къолгъа юйренген токълуча, кыуйругъунга тагъылып тохтайдыла. Алай бла мен кёп кере кыйгенме. Хайда, кёрюше-кёрюше турурбуз. *(Юйге кирип бара, почта ящикден газетлени алады. Сора юйге кирип, портфелин столгъа салады. Къабыргъада тагъылып тургъан кесини бла къатыныны суратларына къарайды.)* Сени нек алгъан болур эдим? Директор боллугъумму билсем эди, къаллай ариу кызыны сайларгъа къолумдан келлик эди. Алай энтда да кеч туююдю. *(Столда гитче кюзюге къарайды.)* Алыкъа уа кыууатыбыз барды! Алай чачымы тюшюп кетгени бироз осал болгъанды. Къайгъырмаз, акъыллы башда тюк тохтамайды деп бош айта болмазла. *(Стол артына олтуруп, портфелин ачады. Къагъытланы аллына жаяды.)* Так, так... квартал бошала турады. Қимлеге премиячыкъ берирге керек болгъанын тохташдырыргъа керекди. *(Кёзлюклерин салады.)* Бухгалтерияны отчёту къайдады?.. Ыхы... так, так... Салам улу майда, июнда да планчыгъын толтуралмагъанды. Къайгъырмаз. Анамы жанындан андан мажал жууугъум жокъду. Анга бир беш-алты тюменчик узатханлыкъгъа хатасы болмаз. Так, бу уа кимди? Чапаланы кызы. Жууукъ жетмейди. Алай планчыгъын а иги толтургъанды. Болса да, озгъан жыйылыуда ол манга тырман

этерге кюрешгени эсимдеди. Аны себепли... анга — хатлама! Энди уа ким? Бешбармакъланы кызы. Так... ол да манга жууукъ жётмейди. Туугъан кюнюмде бир уллу кызыл хораз алып келгени эсимдеди. Кёлеги да болур дейме. Аны себепли анга да юлюш...

Сохта киреди. Шохай анга башын кётюрюп къарамайды.

Сохта. Юйдемисе, Шохай?

Шохай (*башын да кётюрмей.*) Не керекди?

Сохта. Да, кецхинлик бер... Айта, айта тарыхтыргъан да этгенме. Алай, не этерихсе, зыламагъан сабийге анасы ёшюн салмайды дегенца...

Шохай (*ёхтем*). Да, Сохта, менде иш жокъду деп санга ангылатып айтхан ушаем да. Огъесе сен тауча билмеймисе?

Сохта. Ай, тауца уа билийик, Шохай.

Шохай. Биле эсенг, сора адам айтханнга нек тюшюнмейсе? Иш жокъду.

Сохта. Парихмахр излеп айланнганыгъызны эшитгенме.

Шохай. Излемейбиз.

Сохта. Излейсиз.

Шохай. Угъай, излемейбиз.

Сохта. Излейсиз, Шохай.

Шохай. Ала, сен не кыйын адамса! Тап излей эсек да, сени аллыкъ туююлме.

Сохта. Аллыкъса.

Шохай. Аллыкъ туююлме. Сен колхоз ишден къачып, белинг бююлмез жерчик излейсе, ы? Сенлайлагъа «мытыр» дейдиле. Мал нек кютмейсе? Халкъ биченнге кетгенде, сен юйде нек кълалгъанса? Саулугъум жокъду деп а айталлыкъ туююлсе, антым. Угъай, Сохта, мен комбинатха сенича кюлтыпысланы алмайма. Айтхан да этме, тилеген да этме. Мен гитче, уллу иште да терсликни кёрюп болгъан адам туююлме.

Сохта. Шохай, ол айтханларынг барысы да тюздюле. Алай сен бир затцыкъны ангыламай тураса.

Шохай (*сагъайын*). Не затны?

Сохта (*жойкъулланып*). Биз кысха зууукълабыз.

Шохай. Ангыламайма.

Сохта. Ол туююлмюдю балах. Ангыларгъа керехти. Сен зууукъларындан къацуцуладан туююлсе, аны юцюн санга барыбыз да бех ыразыбыз.

Шохай. Биз кълалай жууукъ болурек? Сен уллу аууздан, мен гитче аууздан...

Сохта. Болса да, биз бех кысха зууукълабыз.

Экиси да бир бирге къарап кюледиле.

Шо х ай. Къалай бла жууукъ болабыз биз?

Со х та. Сени атанг Къурттайды да?

Шо х ай. Къурттай сен кесингсе. Мени атам — Къурттайды.

Со х та. Хы, алайды... Къурттайны анасы Цолакъланы кызыды да?

Шо х ай. Хоу, Чолакъланы кызы — Хорасан.

Со х та. Тюздю. Хорасанны атасыны тамата къарындашы уа Цапай деп болгъанды. Цапайны къатыныны анасы уа бизни тукъумданды. Энди ангыладынгмы? Кёреми-се, биз экибиз къабыргъабыз къабыргъабызгъа тийиф тургъан зуукълабыз.

Шо х ай. Да...

Со х та. Сен а мени не замандан бери ызынгдан зыратыф айланаса. Быллай кысха зуукълугъубузну биле болмазэнг?

Шо х ай. Билмегенме.

Со х та. Да билсенг а кёзюме къараф: «Мытыр», — деф да айтмазэнг.

Шо х ай. Да, мен директор болгъунчу жууукъ жетгенинги нек билдирмей тургъанса?

Со х та. Уялгъан кибик этип. Ансы, ол тюкенде ишлеуцю заманында сагъыныргъа да бир болгъанем. Охо, кецми болгъан сунаса. Энди мындан ары бир бирни иги зюрютсек болмаймыды.

Шо х ай. Керти айтаса, Со х та.

Со х та. Ишге кирирге заявленианы уа тамбланы зарма?

Шо х ай. Да сен парикмахер болуп ишлегенмисе да?

Со х та. Ишлемей а. Мындан бир къауум зыл алгъа сахарда юц ай ишлеп кетхенем...

Шо х ай. Да анда ишлеп турсанг эди уа.

Со х та. Энди аны сенден, зууукъ къарындашымдан, несин бухдурайын?.. Кесинг билесе, сахарда халкъ культурнады. Биреуню башындан артыкъ тюгюн кессенг, кёзюнге тебиниф тебирейдиле.

Шо х ай. Да мында уа?

Со х та. Мында уа не? Къойцугъа башхамыды цыны къалайындан кессенг да. (Кюледи.)

Шо х ай. Угъай. Со х та, бош кюлесе. Мында жашагъанла да омакълыкны сахардагъыладан кем суймейдиле.

Со х та. Бир да кьоркъма, Шо х ай. Мени усталыгъым мындагъылагъа тамамлыкъ этерихди.

Шо х ай. Ахшы. Тамбладан башлап, ишге чыкь.

Со х та. Сау бол, Шо х ай. Биз сенсиз болмайкь. Керех болса, сени ючюн отха да секирибиз. Кете барайым. Юйде айтып, келининги да бир иги кьууандырайым. (*Кетип бара, залгъа бурулады.*) Сиз айып этмегиз, жамауат. «Жолун тапсанг, жоргъалап бар»,— дегендиле бурунгулула. (*Кетеди.*)

Шо х ай. Мени бу жууукъларым алгъын кьайда болур эдиле? Колхозда сюрюучю болуп ишлеучю заманымда кьалайса деп босагъамдан бири кирмегенди. Эки ай ауруп жатханымда уа?.. Бири сора келмегенди. (*Сагъышлы, башын булгъайды. Сора ёхтем.*) Даража!.. Ол болмаса, сен зат да тьуйюлсе. (*Аллында къагъытларына эсин бурады.*)

Къонгурбий киреди.

Къонгурбий. Юйдемисе, Шо х ай?

Шо х ай. А-а, Къонгурбий... кел, жууукъ бол, олтур. Кёзлеринг нек сюзюледиле? Биягъы сен... (*Бармагъы бла кеси тамагъына чертип кёргюзтеди.*)

Къонгурбий. Ачыуланнганма да, бир кесекчик уртлагъанма.

Шо х ай. Нек ачыуланнганса?

Къонгурбий. Ол жекбаш Харун адамла кьатында сени сёге тургъанлай юсюне чыгъып кьалгъанма да...

Шо х ай. Не этдинг сен анга?

Къонгурбий. Башхала айырмасала эди, буууп кьоярыгъем.

Шо х ай. Аперим, Къонгурбий, аперим! Жаша! Алай тьуйюшген а эте турма. Ичген да этме. Сен ол тюрмеде этнучю кьылыкъларынгы энди унутургъа керексе.

Къонгурбий. Сени ючюн, Шо х ай, мен туугъан атам ол болса да, бет этерик тьуйюлме. Аны хар ким да билип кьойсун.

Шо х ай. Болса да оздурургъа жарамайды. Алайсыз да сени складха салгъаным ючюн Эл советни председатели манга тохтамай тырман этгенлей турады. Кьайдан эштген эсе да жууукълугъубузну да, сени тутулгъанынгы иш да билгенди.

Къонгурбий. Чепуха. Сен аладан кьоркъма. Жаншагъан жаншай берсин. Ит юре береди, кериуан жюре береди.

Шо х ай. Болса да...

Къонгурбий. Шо х ай, Зылгъдан хозяйкзаны кьарындашыны эгечини кьайын анасыны кьызыны эри келгенди. Аны да бир жерге сугъаргъа керекди. Бизге билеклик эталлыкъ адамды.

Шо х ай. Къюгъуз, маржа, бу жууукъла, ахлула бла мени ёлтюресиз.

Къонгурбий. Чепуха. Шёндю жууукъларын кё-тюрюрге кюрешмеген къуллукъчу жокъду. Юлгюге бу колхозну председатели Солтанны алып кёйсанг а. Хайт деп ишлеп тургъан шофёрланы кыстап, аланы орунларына къарындашларын шофёрла этди. Бир къарындашын тюкеннге салдыртды. Къатыныны кичи эгечин эл Советге секретарь этдирди. Къатыныны къарындашын завферма этди. Анасыны эгечинден туугъан жашны складха салды. Кесини ичгичи жашын а школда директоргъа салыргъа айланады... Хы, кёремисе, жашай билемилле бир къауумла? Не затха къоркъаса? Керекли кюнюнде биз сени жанында къаялача сюелирбиз. Мени ичип жаншай тургъан сунма, Шо х ай. Ичги да ичдегин айтдырады. Энди ол жаш узакъ элден, сени хапарынгы эшитип, кесине санап келгенди. Аны ызына къайтарып ийсенг, айып боллукъду.

Шо х ай. Тамбла кёрюрбюз. Шёндю былайды деп айталлыкъ туююлме.

Къонгурбий. Ахшы сора. *(Сагъатына къарай.)* Мен кете барайым. Абери уртларгъа кёлюнг тарта эсе, бир шешачыкъ алып келирем?

Шо х ай. Угъай, Къонгурбий, сагъынган да этме. Шёндю ичги бла ойнагъан иги болмагъанын билесе. Санга да айтыр акъылым олду.

Къонгурбий. Чепуха. Мен кеси ахчамы ичеме. Кимни да не иши барды? Сау къал! *(Кетеди.)*

Шо х ай. Энди Зылгыдан а келип тебирегендиле. Значит, мени даражам узакъдан кёрюнюп башлагъанды. Ма жашау десенг! Даража! *(Аллында сётну ары-бери кзагъып тебирейди.)*

Х а л и м а т киреди.

Х а л и м а т. Киши, бюгюн эртте келгенсе ишден. Ачмы болгъанса?

Шо х ай *(кеси кесине)*. Так, мынга да эки тюмен жетерикди. Андан ары ким барды?..

Х а л и м а т *(Шо х айны кзагъытларына къарай)*. Юйде да солумайса. Кесинг да менден тилми тутаса? Нек сёлешмейсе?

Шо х ай *(кзадалып сётну кзагъа)*. Так... он жети, жыйырма бла эки, так... дагъыда беш тюмен...

Х а л и м а т. Бу арт кезиуде санга не болгъанды?

Шо х ай. Доу-доу этме! Сени жаншагъанындан эрикмегенми сунаса? Сен директоргъа тийишли къатын туююлсе!

Х а л и м а т. Алла́й бир ыспассыз этерча, мени не айыбым барды?

Ш о х а й. Ыхы, не айыбым барды... Қъартайгъанса! Чырайынг кетгенди. Андан-мындан къуллукъчула келселе, сени кёредиле деп къоркъгъан этеме. Бетиме айтмаса да, ичлеринден: «Былла́й къатын бла бу къалай жашайды?» — деп масхара эте болурла.

Х а л и м а т (*жилямсырап*). Нек сындыраса мени быллай бир? Бирге жашагъанлы мен санга сабийге къыйналгъанча къыйналып келеме. Башха кишиледен аман кийиндирип, сени эшикге жибермегенме. Қъыйын кюнлерибизде бирге жарсыгъанбыз, къууанчыбызда да бирге...

Ш о х а й. Адам къарт бола барса, сандыракъ болуп тебирейди дегенлери нечик кертиди. Не затла жаншайса сен? Озгъан заман озду да кетди. Аны юсюнден сёз къозгъар кереклеси жокъду. Манга бюгюнню кюнюм керекди. Нальчикде мени бир шуёхум кесинден эсе эки кере жаш къызны алгъанды. Алайчыгъын ангылаймыса?

Х а л и м а т. Да сен да мени къартлай алмагъаненг да.

Ш о х а й. Энди къартайгъанса.

Х а л и м а т. Сен а, сен? Кесинги жашмы сунуп тураса?

Ш о х а й. Тейри, Чычхансойланы къызы, алыкъа уа бизге айып табар жеринг а жокъду. Былайчыкъда сен бир кесек жангыла болурса. Бизге уа алыкъа... (*Мыйыкъларын бурады.*)

Х а л и м а т. Кет, харип, сен не эсе да шашып тураса. Сени жыл санында юйюрюн чачаргъа кюрешген адамны башында акъылы болурму? Аскерде жашыбыз аны эшитсе не айтыр?

Ш о х а й. Аны аллында мен кесими аталыкъ борчуму толтургъанма. Энди ол кеси аллына жашау эталлыкъды. Санга да къарар.

Х а л и м а т. Сора сени акъылынг айырылыргъады?

Ш о х а й. Хоу, хоу, Чычхансой къызы. Алайчыгъын тюз ангылап тураса.

Х а л и м а т. Қъой харип, жангылма. Артда кеч болур. Кесинги да, мени да тентиретме.

Ш о х а й. Болду. Сени бла шёндюге дери жашагъаныма да сау бол де!

Х а л и м а т (*жилямсырап*). Алай эсе, не этерикме. Эрсизле жашамаймылла дунияда? Мен да жашарма. (*Ич отоугъа кирип кетеди.*)

Ш о х а й. Хы, ёхтем а ёхтемди. Қъалай эсе да, сүймеклигим кетип къалгъанды ансы, аман тиширыу а туююлду. Сүймеклик болмаса уа, тузсуз хантча, жашауну та-

тыуу билинмейди. Къайгъырмаз, заман алдады. Шохай къаллай жаш къатын алды деп, тенглерим сукъланырча заман да жетер! Биз да бурнубуз бла суу ичмегенибизни халкъ кёрюр. *(Телефон зынгырдайды.)* Да, менме. Ким сёлешгенди дейсе? Темирбашев?! Ах-ха! Келирге айтхандымы? Мен бусагъат жетейим! Сен анда ол цехлени арну этдире тур. Артыкъ да ол чурукъ жамагъан жер кир-кипчикди. Темирбашев аны кёрсе, ыразы болмаз. Не зат?.. Охо, къайгъырмаз. Аха, ахшы... *(Телефонну чолпусун жерине салады.)* Так, так... Министерстводан Темирбашев келеди... *(Терк кийинип тебирейди.)* Энди аны сыйларгъа керекди. Бу къатынны шендю чочутханым осал болду кёреем. Аны юйге чакъырмай къалай къойгъун? Тапсыз болду. Не сылтау этерме анга? Къатыным ауруп турады дерме... Угъай, угъай. Аны юйге чакъырып, сыйламай къояргъа жарарыкъ туйюлдо. *(Портфелин да алып, гузаба этип кетеди.)*

Х а л и м а т киреди.

Х а л и м а т *(мудах)*. Бу кишиге не болгъан болур? Башына не акъыл киргенди муну? Бир да билалмайма. Жамауат не айтыр? Не этейим? Къайры барайым? Муну бир башха тиширыу алдай болурму? Мени насыбыма сугъанакълыкъ этген ол ким болур? Талай жылдан бери жыйышдыргъан от жагъамы къалай чачып иейим? Ах, аллах, башым къатышханды...

Ш о х а й къайтып келеди.

Ш о х а й *(ышарыргъа кюреше)*. Къатын, кесинг билесе, алыкъа биз айырылып къалмагъанбыз. Энтда да бирге бир къауум кюн жашарыкъ болурбуз... Мени жерге къаратма, маржа. Министерстводан Темирбашев келеди. Мен аны оноунда ишлейме. Ангылаймыса? Ол гогушладан да бирин сояйым да...

Х а л и м а т. Сой, манга нек сораса? Бир затха къолуму тийирлик туйюлме.

Ш о х а й. Къара анга. Этме алай. Айырыла туруп, юйде суйген затларынгы алыргъа эркин этерме. Отоуда ол кюзгюлю шифоньерни да санга къоярма. Бу уллу диванчы да...

Х а л и м а т. Керекмейди.

Ш о х а й. Бу къабыргъада суратымы окъуна алмам. Санга саугъагъа къоярма. Анга къарап, мени эсинге тюшюре турусса, антым!

Х а л и м а т. Башынга ур суратынгы.

Ш о х а й. Эй, алай къалай айтаса? Бу юйде затла барысы да сени болсун. Только мени бюгюн айыплы этме.

Х а л и м а т. Сен мени харагет бла алдаялмазса.

Телефон зынгрыдайды.

Ш о х а й. Да, да... Не зат? Келгенмиди? Бусагъат... Бусагъат мен жетеме. (Халиматха.) Темирбашев келип, мени сакълап турады дейле. Кетдим мен. Гогошну бирлеге сойдурусса. (Кетеди.)

Х а л и м а т. Къонакъны хатерин этейим.

Б а б у н киреди.

Б а б у н. Юйдемисе, Халимат?

Х а л и м а т. Кел, Бабун, кел.

Б а б у н. Нек мудакса, Халимат?

Х а л и м а т. Бош алай... Аурукъсунуп турама.

Б а б у н. Аппа ёлмесин, аны уа бош айтаса. Неге букъ-дураса? Бир затла биз да эшитгенбиз.

Х а л и м а т. Не зат эшитгенсиз?

Б а б у н. Айырылыргъа айланган хапарыгъызны.

Х а л и м а т. Къайдан эшитгенсе, Бабун?

Б а б у н. Иште. Шохай къатынын къояды деп тиши-рыула бир бирге шыбырдашып айланадыла.

Х а л и м а т. Оу, кюнкю!

Б а б у н. Мен а былайда, къоншуда окъуна, билмей турама.

Х а л и м а т. Сора хапар жайылгъанды.

Б а б у н. Не айтдыраса.

Х а л и м а т. Бир да билмейме, Бабун. Бу кишиге не болгъан эсе да ангыламайма. Айхай, бир тюрю хатам болса эди уа...

Б а б у н. Бу хапарыгъызны эшитип, Шохайгъа айып этмеген адам жокъду.

Х а л и м а т. Айхай, кесине уа аман болгъуем.

Б а б у н. Бар терслик да бизни кесибиздеди, Халимат. Эрлерибизни башыбызгъа миндиребиз да, артда уа аркъабыздан тюшюралмай айланабыз.

Х а л и м а т. Керти айтаса, Бабун. Хар айтханларына хау деп, алларында урчукъча бурулуп айланганыбызгъа, ала бизни жукъ билмеген телиге санайдыла.

Б а б у н. Мен аны эртте ангылагъанма. Жалынып жашагъан жашау — жашау туююлдо.

Х а л и м а т. Мен аны кеч ангылагъанма. Не этерге билмейме, Бабун. Хайран болгъанма. Муну башына не акъыл келген болур?

Б а б у н. Сылтаугъа нени тутады?

Х а л и м а т. Къарт болгъанса дейди.

Б а б у н. Ол а сылтау туююлдо. Алай айта эсе, сен

чачынгы да былай арт желкенге чох этдирип, ариу кийинип бир кёрчю. Аппам ёлмесин, жаш кызыча кёрюнюп кыаллыкъса...

Х а л и м а т. Адамладан уялама.

Б а б у н. Кийген айып туююдю. Ма биз, таулу тиши-руула, алай этебиз да, кеси кесибизни замансыз къартха тергетип кыоябыз. Ол чач-сакъал жюлюучюню кыатыны Антонинаны кёремисе... Сенден да, менден да таматады. Алай ол кийинип тышына чыккыса, жыйырмажыллыкъ кыыз сунарса.

Х а л и м а т. Аны уа керти айтаса. *(Сагъатха къаран.)* Ол юйге ким эсе да бир кыонакъ келтирирге айтханды. Ашсуу хазырларгъа керекди. Сен, иште бармай эсенг, манга болушсанг а. Санларым туюгенди, бир зат эталлыкъ туююлме.

Б а б у н. Болушайым. Бюгюн солуу кюнюмдю.

Х а л и м а т. Кел аш юйге.

Х а л и м а т бла Б а б у н кетедиле. Ш о х а й бла Т е м и р б а ш е в киредиле.

Ш о х а й. Киригиз, киригиз Ислам Къапланович. Кесинги юйюнг сун да кыой! Ма былайгъа олтурчугъуз...

Т е м и р б а ш е в. Кыайгъырмаз... Олтурурбуз.

Ш о х а й. Мен бусагъат фортучканы ачайым. Шахарда кюн кыалайды дегененг?

Т е м и р б а ш е в. Игиди.

Ш о х а й. Хы, игиди деген ушаенг... *(Залгъа бурулуп.)* Эшигим жабылгъанды. Кыатын жокъду. Не этейим?

Т е м и р б а ш е в *(столда газетлеге къарай)*. Шохай, не кеси кесинге жаншайса?

Ш о х а й *(ышарып)*. Ы-ы... Бош алай... Газетле бюгюнгю болурла?..

Аш юйден Х а л и м а т чыгъады.

Ш о х а й *(кыууанып)*. Ислам Къапланович, шагъырей болугъуз мени юй бийчем бла.

Т е м и р б а ш е в. О-о, бек суююп, бек суююп... *(Халиматны кыолун тутады.)*

Х а л и м а т. Сау келигиз.

Т е м и р б а ш е в. Сау бол.

Х а л и м а т. Олтуругъуз.

Т е м и р б а ш е в. Сен да олтур бизни бла.

Х а л и м а т. Кечгинлик беригиз. Мени ишим барды. *(Аш юйге кетеди.)*

Т е м и р б а ш е в. Аперим, Шохай, тап кыатынчыгъынг

барды. Кеси да иги адам кёрюнеди. Сыфаты да бек тапды. Бек жаратдым.

Шохай. Жокъду хатасы. Хы, соргъаныма айып этме. Юйдегили болмай нек тураса, Ислам Қяпланович?

Темирбашев. Экинчи кере юйдегили болгъан алай тынч туююдю, Шохай. Шёндю акъылым болса эди, мен биринчи къатынымдан бир заманда да айырылмаз эдим.

Шохай. Нек?

Темирбашев. Биринчи къатыны бла онгмагъан адам экинчиси, ючюнчюсю бла да онгмайды.

Шохай. Насыпха иги, жаш къатын туюшуп къалса уа?

Халимат столгъа аш келтирип салады.

Халимат. Ауузланыгъыз. Ашыкъгъанма да иги да эталгъан болмам.

Шохай (*шешаны ачып кёюя*). Ислам Қяпланович, шёндю коньяк багъады. Алай, сени кибик сыйлы къонакъгъа не зат да табарбыз.

Темирбашев. Халимат, олтурчу былайгъа. Мени къатыма.

Халимат. Къой, къой... Манга ушамайды.

Темирбашев. Бек ушайды. Эски адетле туюп болсунла. Олтур бери.

Шохай. Охо, энди Ислам Қяпланович тилегенден сора, олтур.

Халимат. Аш юйде негерим да барды.

Шохай. Қимди ол?

Халимат. Бабун.

Темирбашев. Чакъыр аны да. Ол да олтурсун бизни бла.

Халимат. Бабун, бери келчи.

Бабун киреди.

Бабун. Сау келигиз.

Темирбашев. Олтур... Экигиз да олтуругъуз. Шёндю жыйырманчы ёмюрдю. Тиширыула бла эр кишилени аркинликлери тенгди. Мен бу биринчи аякъны бизни тишириуларыбызны саулукълары ючюн кётюреме. Ала болмасала, биз бек жарлы болур эдик. Биз сизсиз болмайыкъ! (*Ичеди.*)

Шохай *эт къабынны Темирбашевни аузуна узата*). Ислам Қяпланович, къабып къойчугъуз. Кеси къолумдан...

Темирбашев. Сау бол, сау бол, Шохай.

Шохай (*стаканнга аракъы кёюя*). Ислам Қяплано-

вич, сен мени сыйлы кьонагъымса. Энтда да тартайыкъ.

Темирбашев. Угъай, Шохай. Боллукъду. Алыкъа мен сизни комбинатыгъызны иши бла шагъырейленирикме, адамла бла сѣлеширикме.

Шохай. Охо, къайгъырмаз. Энтда да бир стаканчыкъ.

Темирбашев. Боллукъду, Шохай, боллукъду.

Халимат (Темирбашевха.) Охо, ичигиз.

Бабун. Бери бир аягъыгъыз бла келмеген ушайсыз да.

Темирбашев. Ант этдир, кьоярыкъ туююлсюз. Сизни хатеригизден энтда да бирер рюмканы аудурайыкъ. Алчы, Шохай.

Шохай. (бир кьолуна рюмканы алып, бир кьолуна уа эт туурам алды.) Алайыкъ.

Темирбашев. Хайда, энди Шохайны саулугъу ючюн.

Шохай. Мен а сени саулугъунг ючюн, багъалы Ислам Къапланович.

Ичедиле. Шохай эт туурамны Темирбашевха узатады.

Темирбашев. Сау бол, Шохай, кесим алырма, сал да кьой.

Шохай. Мен ёлейим, алып кьоймасанг.

Халимат. Бабун, чай салгъанмек отха?

Бабун. Хау.

Темирбашев (сагъатына къаран). Халимат, бизни заманыбыз бек азды. Былай келип танышханыма бек кьууандым. Сау болугъуз.

Халимат. Охо, а не затха ашыгъасыз? Олтуругъуз бир кесек.

Темирбашев. Бай-сыйлы болугъуз. Тур, Шохай. Алыкъа мен башха элlege да барлыкъма. Хайда, сау кьалыгъыз.

Шохай бла Темирбашев кетедиле.

Халимат. Бабун, бу киши алгъын былай болмаучу эди. Сен да билесе. Мунуча жууаш, мунуча сабыр адам битеу дуня башында жокъ сунуучу эдим. Энди уа эки сѣз айтса, мен директорма деп тохтайды.

Бабун. Бир кьауумланы кьуллукъ алай эсиртип иеди.

Халимат. Ол неликден бола болур?

Бабун. Башдан Халимат, башдан. Ол акъылны терен болмагъыныны белгисиди.

Х а л и м а т. Акъыллы уа болуучу эди... Ах, жүрегим. Манга энди не мадар?

Б а б у н. Билемисе, Халимат, мени эсеме бир зат тюшгенди.

Х а л и м а т. Не зат?

Б а б у н. Манга бир кягъыт бла кялам берчи.

Х а л и м а т. Не зат этериксе?

Б а б у н. Бусагъат ангыларса.

Халимат Бабунга кягъыт бла кялам береди.

Б а б у н. Олтурчу былайгъа, Халимат. Биз сени Шохайынгы бир сынап кёрейик.

Музыка согула барып, сахна къарангы болады. Бираздан жарыйды. Сахнада киши да эсленмейди. Къолтукъ тюбюнде портфели бла Шохай, «Кёк кёгюрчюн» деген жырны макъамын кеси кесине мурулдай, чёрчек келеди. Тохтап кялады.

Ш о х а й.

Айлана, жүрюй келгенде,

Тутханма кёксюл кёгюрчюн.

Къанатчыкъларын кесим кесерикме,

Иерлик туююлме ёлгюн...

(Жырлагъанын кёюп.) Хоу, ёлгюнчю иерик туююлме. *(Юйге кирип бара, почта ящикге къарайды. Анда болгъан затланы чыгъарады. Юйге киреди.)* Къатын а иште болур. *(Почта ящикден алгъан газетлеге къарай келип, кёзю тёрт муююшлю конвертге илинеди.)* Бу уа кяайдан келген письмоду? Хы, Халиматха... Биреуню кягъытын окъургъа закон эркин этмейди, алай кяайгъырмаз. Къатынымы менден жашырын иши болмаз. *(Конвертни ачады. Письмо-ну окъуйду.)* «Багъалы Халимат, санга бу кягъытны жазгъаныма сейир этерге да болурса. Алай, не этейим, жазмай тёзалмагъанма. Сени кёргенли бери тынчлыгъым кетгенди. Ашагъан ашым ичиме бармайды. Сыфатынг кече, кюн да кёз аллымда турады... *(Шохай дыгалас этеди, окъуй баргъаны сайын кёзлери уллудан уллу жанады.)* Алыкъа мен дуняда сенден ариу, сенича адепли тиширыу-гъа кёз ачмагъанма. Эринг болгъанына бек ачыу этгенме. Айхай кеси уа эски тулукъ киби, не чырайы, не сыфаты болмагъан бир адам. Башы да, хыярны жерге айланган жаныча, тукъур-мукъур болуп. Бурну да, ийнек муююзча, кынгыр айланып, сен анга кяалай баргъан болуренг? Айып этме, Халимат, тёзалмай жазама. Бирге кёп жаша-гъансыз. Алай, ким биледи, андан айырылыргъа иш тюш-сенг, мен сени дуняда бек насыплы тиширыуладан бири этерем. Мындан ары жүрегим санга термиле жашарыкъ-ма. Аллах бар эсе, манга жазыкъсыныр». *(Шохай, эрин-*

лери шыбырдай, сын кзатып кзалады.) Къайдады. къайдады мени дарманым? (Тегерегин кзармайды. Адыргы болуп, ары-бери узалады, хуржунларына кзоллары терктерк сугзуп чыгарады.) Дарманым... Волидол... Хы, тапдым.. (Тил тубюне таблетканы атады.) Ким болур бу, мени да быллай бир аманлап? (Ачыудан не этерге билмейди.) Къарачы бу ишге! Тейри муну уа былай къояргъа жарарыкъ туююлдю! Ким эсенг да, мен санга бурнуму къаллай мюйюзге ушагъанын кёргюзтюрге! Ким болур, арабий? Ким эсе да, мени таныгъан адамды. Къатынымдан да айырыргъа кюрешеди. Тохта, тохта... Ислам Къапланович болурму? Ол келгенде къатыным нек эсе да кесин ариу этген эди. Темирбашев да биринчи аякъны аны саулугъуна деп кётюрген эди. Телефон бла артда селешгенинде да Халиматны соргъан эди. Аха-а... так, так... Ислам Къапланович, башым бла уа ойнатмам! Букзунгу кёкге бардырма! (Кеси кесине.) Тохта, Шохай... сабыр бол... Темирбашев болмай, башха биреу болуп, бош силкинип къалырмыса? Ы? Кесими элте барып, къаягъа уруп, башымы тешип къоярмамы?.. Да ол болмай ким боллукъду? «Сени кёргенли»,— деп жазады. Мени къатынымы бу арт кезиуде ол болмаса тышындан келип ким кёргенди? Олду. (Письмону бюклеп, хуржунуна салады.) Аны къол хаты бла муну тенглешдирип кёрюрге керекме. Ах, Темирбашев, Темирбашев... Сен а манга шагъырей жаулукъ этип тура кёреме да. Мен санга экибизден эски тулукъгъа кимни бек ушагъанын кёргюзтюрге. Начальнигим угъай, пайхамбар сен болуп къалсанг да, артха турмам, ууатырма! Кесинге сакъ бол, Къапланович!

Шо х ай чыгъып кетеди. Музыка. Х а л и м а т киреди. Телефон зынгырдайды.

Х а л и м а т (телефонну чолпусун алады). Да... Хау менме. А-а, Ислам Къапланович, да... Бек тынчбыз, хата жокъду. Сау болугъуз... Ол юйде жокъду. Билмейме. Келсе не айтырма?.. (Шохай ашыгъыулу къайтып келеди. Халимат аны эслемей, телефон бла селешеди). Бек ахшы, Ислам... (Жарыкъ кюледи.)

Ш о х а й (элгенип. Залгъа бурулуп). Жангылмагъанма.

Х а л и м а т. Аха, сау къалыгъыз. (Телефонну чолпусун жерине салып артха бурулады. Шохай бла Халимат бир бирге кзарап кзаладыла.)

Ш о х а й. Ким бла селешдинг?

Х а л и м а т. Ол мени ишимди... (Аш юйге кирип кетеди.)

Ш о х а й. Аха, энди бир тюрлю ишеклик жокъду. Те-

мирбашев бла сѣлешгенин менден букьдурду эсе, болду. Хар зат ачыкъланды. (*Жумдуругъун кысып.*) Ким кимни хыликкя этеригин бир кѳрейик! (*Портфелин алып, чыгъып кетеди.*)

Х а л и м а т (*аш юйден сѣлешеди*). Эй киши, ол Темир-башев деген таматанга телефон бла сѣлеш. Нек эсе да ол сени излейди. Иште тапмай, юйге аны ючюн сѣлешгенди. (*Пауза.*) Эшитемисе? (*Аш юйден чыгъады.*) Къайдаса, э киши? Къайры кетди олсагъатха бу?

Б а б у н киреди.

Б а б у н. Юйдемисе, Халимат?

Х а л и м а т. Кел, Бабун, кел.

Б а б у н. Не хапар?

Х а л и м а т. Письмону алып турады. Аны бетини тюрленнгенин кѳрүп, сейир этип къалдым да.

Б а б у н. Сен билдирип къойма. Сакъ бол. Аппам ѳл-месин, бу ишге ол мени къатышханымы билсе, элден кѳчюрюр. Алайсыз да не амал да этип, мени ишден къыста-тыргъа айланады.

Х а л и м а т. Не да болсун, Бабун, муну башын тели этип айланган бир тиширыу барды ансы... бу былай бол-тургъа амалы жокъ эди.

Б а б у н. Да, энди бир акъылы уа болур. Алай бол-маса, жашаууну жартысындан кѳбюн оздургъан адам алай этип айланмаз эди. Кет аурунг, тюш кезиу бошалып тура ушайды да. (*Кетеди.*)

Ш о х а й киреди. Ол, Халиматха къарамай, ич отоугъа ѳтүп кетеди. Халимат кюзгю аллына барып, кесин сымарлайды, гитче ауаз бла жыр-лайды. Отоудан Шохай чыгъады.

Ш о х а й. Ма санга. Бу жууугъум а тап башлама-

Х а л и м а т. Манга неге сораса? Мен сени кѳзлюк-леринге къалауур туюлме. (*Чыгъып кетеди.*)

Ш о х а й. Къатын, мени кѳзлюклерим къайдадыла? гъанды. Баям, Ислам Къаплановични жаратхан болур? (*Залгъа.*) Тамбла комбинатыбызда ишчи жыйылыу бол-лукъду. Темирбашев келирге айтханды. Мен анга кюнюн кергюзтмей къойсам, башыма бѳрк кийген угъай, жау-лукъ къысаргъа керекме! Къатыныма жазгъан письмо-сун къолуна тутдуруп, бетине тюкюрсем, асыры аз бо-лурму? Тейри ол а азды. Охо, тамблагъа дери да былай бир сагъыш этейим. Аны бла жыйылыу бошалгъандан сора сѣлеширме...

Ж а б ы у

ЭКИНЧИ АКТ

Бу актда, жыйылыу бара турган клубдача, сахна бла зал бирге байламдыдыла. Жабыу ачылганда, сахнада юсю кызыл жабыу бла жабылган стол керюнеди. Ол жыйылыуну президиумуну столуду. Аны артында Шохай, Темирбашев эм да Шахидат олтуруп боладыла. Комбинатны квалган ишчилери уа — Харун, Кьонгурбий, Сохта, Бабун залда кьараучуланы арасында олтурадыла.

Шохай. Энди уа ким селешеди?.. Ол арт шинтик-леде олтурганла дауур этмегиз. Бир-бири кьулакъларыгъызга шыбырдаганны да кьоюгъуз. Айтыр затыгъыз бар эсе, бери чыгып, адамыча селешген этигиз. (*Пауза. Шохай, бойнун созуп, олтурганлагъа кьарайды.*) Сохта, сенми селеширге сюесе?

Сохта (*жеринден*). Угъай. Башхала селешсинле.

Шохай. Критика этерча зат бар эсе да, буюкмагъыз. Алай критиканы да критика биледи... Ким селешеди?..

Кьонгурбий (*кьолун кетюрюп*). Бир-эки сёз айтыргъа боллукъмуду?

Шохай. Нек болмайды. Айт, Кьонгурбий, айт.

Кьонгурбий (*залдан сахнагъа чыгъады*). Ахырысы, мен тюзюн айтыргъа сюеме. Комбинатха жангы трехтирге Шохай салынганлы ишибиз бек иги кьуралганды. Аны биз да керемиз, битеу эл да кереди...

Шохай. Шахидат, нек жазмай тураса? Жазган эт. (*Кьонгурбийге айланып.*) Айт, Кьонгурбий, айт. Аман башламагъанса. Буюгъургъа керекмейди.

Кьонгурбий. Шохай кеси биягъында докладында да айтып озду планланы толганын. Сау болсун трехтирибиз. Ма мен айтырыкъ олду. (*Залгъа барып жерине олтурады.*)

Шохай (*кьарс уруп, ёхтем болады*). Энди уа ким селешеди?

Харун (*кьолун кетюрюп*). Эркин этсегиз...

Шохай. Эркинсе, Харун, эркинсе.

Харун (*залдан сахнагъа кетюрюледу*). Мен бусагъатда селешип бошаган Кьонгурбийни сёзюне тынгылап, уялып турганма. (*Дауур.*) Кёзбау этерге не кереклиси барды. Халны формасынлай айтыргъа керекди. Мен мында бу комбинат кьуралганлы бери ишлейме. Алай бусагъатдача артыбызга кетген заманыбыз болмаганды. Комбинатха халкъ контроль кьауумну башчысы болганым себепли, манга кёп затла белгилидиде. Жалан да быйылгъы жылда бизге эки жыйырмадан аслам адамдан тарыгъуу келгенди. Жыйырма беш адамын костюм тикдирирге деп келтирген кьумачларын бузуп, аланы ахчасын

комбинат төлегенди. Свитириле бла жакетле сокъгъан цехде къаллай бир брак болады! Складха келген материалла къайры кетгени белгисизлей къалады. Чач-сакъал жүючю жерибизге адамла кирирге къоркъадыла. Ары баргъанла кесилген жерлерине къагъытла жабышдырып, акъ къолан болуп чыгъадыла. (Кюлкю.) Шохай Қырттаевич докладында жарымжыллыкъ планланы толтургъанбыз дегенди. Алай ол ётюрюкдю...

Дауур. Шохай, ары-бери кымылдай, жеринден къоба да олтура тынгысыз болгъанды.

Шохай. Харун, мен санга ненча кере айтханма жыйылыгъа ичин келе турма деп. Сёзюнго бошадынг эсенг, жеринге бар.

Харун. Шохай Қырттаевич, мени ичмеучюмо сен уста билесе. Сёзюмо уа алыкъа бошамагъанма... Биз планны толтурмагъанбыз. Қыралны алдаргъа не кереклиси барды? Ишге бир тюрюю усталыкълары болмагъан адамла алынадыла. Не букдурургъа керекди... директор комбинатха кесини жууукъларын жыйгъанды...

Шохай (къадалып жаза тургъан Шахидатха ачыуланып). Жазма!

Харун. Ала уа не юйренирге, не ишлерге суймейдиле. Болса да хар ай сайын саугъа аладыла. Керти да кёл салып ишлегенле уа саугъаны не болгъанын унутхан окъуна этгендиле.

Шохай (жеринден секирип къобуп). Харун, эслеп сёлеш. Мен сени цехни таматасындан кетергеним ючюн дерт жетдирирге кюрешесе. Кёп дауур этме да, жеринге олтур.

Темирбашев (Шохайгъа). Алай жарамайды. Сёлешмеге къой. Ол ишни тюз болушун айта тура эсе уа?

Шохай. Билеме мен аны! Дерт жетдирирге кюрешеди.

Харун. Жангылгъан этесе, жолдаш Қъайышев. Мен кишиге да дерт жетдирмейме. Ишибизни осалгъа кетгени не жаным ауруйду. Бу комбинат бизни юйюбюз кибикиди. Аны осал болурун биз бир аз да суймейбиз. Ма мени айтырыгъым ол эди. (Жерине барып олтурады.)

Шохай (ачыуланып, Харунну ызындан). Ишни бузгъан ма сени кибики желауузладыла.

Темирбашев. Сабыр бол, Шохай.

Шохай. Кечгинлик бер, Қъаплан Қъапланович... эсе да Қъаплан Ислам... эсе да Ислам Қъапланович. (Залгъа.) Энди уа ким сёлешеди?

Бабун (жеринден къобуп). Харун тюз айтады. Ол

айтхан затла барысы да кертидиле. Ишибиз артына кетгенди. Министерствогъа ётюрюк сводкала берип не заманга деги жашаргъа боллукъду?

Шо х а й. Сен а не этесе, Бабун?

Б а б у н. Мен да кертисин айтыргъа сюеме. Асыры жүрегим тёзалмагъандан, ишден кетерге заявления бергенме. Сен жууукъларынгы аллай бир сюе эсенг, юйюнге жый да, анда кечиндир. Бу кырал предприятияды.

Шо х а й. Былайда министерстводан адам келип олтургъан заманда ётюрюк айтыргъа уялмаймыса?

Б а б у н. Мен бир заманда да ётюрюк айтмайма, Шо х а й. Ётюрюкчюлени кёрюп да болмайма.

Шо х а й. Сора не затха деп жаншайса?

Б а б у н. Жанымдан тойгъанма да аны ючюн. Цехге кийим тиге билмегенлени алгъанса да, адамланы тырмандарындан башымы кётюралмай къалгъанма.

Шо х а й. Ол сени терслигинди. Адамла тарыкъмазча этерге керекди, Бабун.

Б а б у н. Алгъыннгы нёгерлерим бла ишлегенде, ыспасдан сора сёз да эшитмеучем. Энди уа ийнеге халы сууура билмегенлени къайдан тапхаң эсенг да билмейме. Мен мындан ары ала бла ишлеяллыкъ туююлме. Адам айтхан къулакъларына кирмейди. Абери айтсам: «Директор бизни къарындашыбызды, тынч тур»,— деп къоядыла. Угъай, былай бла иш барлыкъ туююлдю. Ала бузгъан кийимлени жангыдан тап эте, кечем, кюнюм да иште кетеди. Мени уа юйюм жокъмуду? Мындан арысында иш тамыры бла тюзелмесе, кюлкюлюк боллукъбуз.

Шо х а й. Олтур жеринге, Бабун. Бу санга орам туююлдю. Коллективни жыйылыууду.

Т е м и р б а ш е в. Адамланы аузуна чапма, Шо х а й. Сёлешмеге къой. Жыйылыуда хар ким да суюгенин айтыргъа эркинди. (Бабуннга.) Айт, Бабун, айт.

Б а б у н. Мен айтырымы айтханма. (Олтурады.)

Шо х а й. Энди уа сёлеширик адам бармыды?.. (Сохта жеринден къобады.) Кимди ол? А-а, Сохта. Сёз Саламбашев Сохтагъа бериледи.

С о х т а. Бабунца, зеримденми айтыф къяйым, огъосе уа (трибунаны кёргюзтюп) арымы цыгъайым.

Шо х а й. Бери чыкъ, Сохта, бери чыкъ. Сен комбина тыбызны алчы адамыса. (Шахидатха.) Протоколну иги жаз.

С о х т а (трибунагъа чыгъады). Мен сёлеширге деф да турмаем... Алай биягъында Харунну айтханлары заныматийгендиле. Харун, сен адамла барикмахерге кирирге къоркъгъан этелле, андан къацыф цыгъадыла дегенсе. Ол

не айтыуду? Заратмай эсенг, барикмахерге не атангы башына келесе! Ары хар ким кесини ыразылыгы бла келеди. Менден уста цац-сакъал зюлюую бу зуртда зохту. Аны ким да биледи. Ма, Шохай айтсын. Мен керексиз заншагъанны сюймейме. Тюзюн айтыргъа керехди.

Темирбашев (Сохтагъа). Сен комбинатны ишини юсюнден айт.

Шохай. Хоу, комбинатны къалай айнып баргъанындан айт.

Сохта. Да, комбинат да айныйды бек. Аны юсюнден да айтайым бусагъат. (Къоюн хуржунундан къагъытла чыгъарды да, кёзлерине тутады. Сора дагъыда хуржунларын къармап башлайды.) Кёзлюклерими барикмахерде унутуф кетхенме... (Шохайгъа.) Сени кёзлюклеринг манга зарарыкъ болурламы?

Шохай. Жарамай а. (Кёзлюклерини миялаларын къадалып ариу этип, Сохтагъа береди.) Ма. Бардыр.

Сохта (башы бла ахшы деген магъананы билдире, кёзлюклени кёзлерине салады. Уллу докладха хазырланган адамча халны кёргозтеди. Къагъытларын алып, алагъа къарайды.) Бек ариу кёреме была бла уа. (Шохайгъа.) Кенг адам да туююленг, быланы манга бериф къойсанг, ыразы этеригенг мени.

Шохай. Ахшы, ахшы... Айтырынгы айт.

Сохта. Аны уа бусагъат, сырыйна сокъгъанца этейик... (Къагъытланы кёзлерине тутуп, жётел этип, тамагъын да ариулап, окъуп тебирейди.) Былтыр бла демлештиргенде, бизни комби...

Шохай. Демлештиргенде угъай, тенглешдиргенде болур.

Сохта. Алаймыды... Хы, алай, ушай... тенглешдиргенде, бизни кабинетибиз уллу айныгъан...

Шохай. Сохта, ашыкъгъан этме. Кабинетибиз угъай, комбинатыбыз.

Сохта. Ай, ант зетмесин, иги кёрюнмейди... комбина тыбыз иги айныгъанды. (Шохайгъа къаран.) Тюзмю айтама?

Шохай. Тюздю, тюз. Бардыр.

Сохта. Ыхы... къалайда тохтагъанем?.. Хы, былайда... Ол зат бизни зангы трахтирибизни башцылыгы...

Шохай (ыразы болмай). Ашыкъмай айт, Сохта, ашыкъмай. Не трахтир хапарды ол?

Сохта. Да мында алай зазылгъанды сора уа. (Къагъытларына энклеп къарайды.) А-а, зангылгъан этхенме... кецхинлик... трехтирибизди. Ол зат бизни зангы трехтири-

бизни башчылыгы бла болгъанды. Шохай Къурттаевич бизге келгенли...

Шохай (*ачыуланып*). Къурттаевич!..

Сохта. Да, мен да алай айта ушайма да!.. Шохай Къурттаевич бизге келгенли, кабинет... комбинатыбыз заншап, планларыбыз да...

Шохай. Тохта, Сохта, тохта. Сен ашыкъма. Ненча кере айтыргъа боллукъду. Заншап тьююлдо, жашнап... ангылаймыса, жашнап!

Сохта (*къагъытына къаран*). Точна... Жашнап... Комбинатыбыз жашнап, планларыбыз да, ой не айтдыраса, арт... артха... а-а-артыгы бла толуп барадыла. Со-со-циа — социалист борцларыбыз да арт беш жай... жайлыкъда...

Шохай. Сохта, иги къара, ашыкъма.

Сохта. Не болгъанды энди уа?.. (*Эс буруп окъуйду*.) А-а-арт бе-беш жа-жай...

Шохай (*ачыуланып*). ...жыллыкъда.

Сохта. Да мен да алай айта ушайма да. (*Окъуйду*.) Арт бешзыллыкъда бизни ко-о-омби-комбинатыбыз... (*Къагъытны кёзлерине бютюн жууукъ тутуп*.) Э-эки-экин-э-э-эки... тфу! (*Шохайны къатына барып, къагъытны анга кёрюзте*.) Былайда не зазгъан эсенг да, цыгъаралмайма. Эки-эканом...

Шохай (*къагъытны Сохтаны кёлуздан тартып алады*). Ол а университетни бошагъан киши.

Сохта. Мен аны эртте бошагъанма.

Шохай. Аллах алай къурасын сени.

Сохта. Оллахий, керти айтама. Профессир Кёкбашланы Акъбашдан окъугъанма мен.

Шохай. Сандырама. (*Сохтаны кёзлеринден кёзлюклерин хыны алады*.) Айтырыгынг бар эсе, кеси сёзлеринг бла айт.

Сохта (*кёзлюкlege кёолун соза*). Да, быланы...

Шохай (*трибунаны кёрюзте*). Бар ары... сёлешген эт. Ы! Былай... кеси сёзлеринг бла, иги, тап!..

Сохта. Да кеси сёзлерим бла уа уллу доклад окъуна айтайым. (*Трибунагъа къайтады*.) Золдашла!.. угъай андан эсе жамауат дейим. Ол кудретлирех эшитиледи. Мен... Мен тойлада къалай алгъыш этиуцюю былайда олтургъанла барыгъыз да билесиз. Сау эки сагъатны ичинде аузуму запмай сёлешиуцюме.

Шохай. Терсине кетме. Ишни юсюнден айт.

Сохта. Айта турама да. Ишхе зетер юцюн, бироз кенгден башларгъа керехди. Сёз юцюн, мен хар айдап

планларымы толтурама. Озгъан айда (*Шохайгъа къаран*) сен кесинг манга грамот бергенсе.

Шо х а й. Комбинатны юсюнден. Ишибизни юсюнден.

Сохта. Мен сени юсюнден айтыргъа суюме... (*Шо-хай ыразы болуп, башын къымылдатады.*) Сен, Шохай Къурттай... Ы-ы... Кърттаевич, акъыллы адамса. Аны барыбыз да билебиз, оллаха. (*Иги уллу къычырып.*) Сен министр болуп ишлерге керек эдинг!.. Заша!..

Шохай, олтургъан жеринден секирип къобуп, залгъа ышарып къарай, къарс урады. Сохта да анга къошулуп къарс урады. Залдан кюлюкю эшитиледи. Сохта жерине барып олтурады.

Шо х а й. Энди уа бармыды сёлеширик?

Ау а з. Сёлешулуени тохтатыргъа.

Шо х а й (*Темирбашевха*). Сиз сёлеширикмисиз, Ислам Къапланович?

Темирбашев (*жеринден къобуп*). Багъалы жолдашла, адамланы жашау жумушларын жалчытыугъа бизни кыралыбызда уллу магъана бериледи. Аны ангылап, барыбыз да бирча кючюбюзню-къарыуубузну да аямай ишлерге керекбиз. Ол жаны бла алып къарагъанда, сизни комбинатны иши биз умут этгенча барады деп айталлыкъ туююлме. Бююн былайда сёлешген бир къауум жолдашла аны алайлыгъын туура этгендиле. Комбинатны администрациясына этилген критика терсди дерге мени къолумдан келлик туююлдю. Нек дегенде, элигизден комбинатны ишин сёгюп, бизге кёп тарыгъыула келедиле. Мында айтылгъан затланы мен блокнотда жазгъанма. Тинтирбиз да, тийишли оноу этербиз. Сизни коллектив иш кёллю коллективди. Хайт дегиз, къолугъуздан кёп зат келлигине мен толу ышанама. (*Жерине олтурады.*)

Шо х а й. Сёлешулуени тохтатыргъа деп предложения барды. Анга угъай деген жокъмуду?

Ау а з. Жокъду.

Шо х а й. Алай эсе, жыйылыуубузну аны бла бошайбыз...

Харун, Бабун, Сохта, Къонгурбий залдан кетедиле. Шахидат да кетеди. Темирбашев бла Шохай сахнада къаладыла.

Шо х а й (*къызып*). Ислам Къапланович, сени кёлюнге башха зат келмесин. Мында аман адамла кёпдюле. Мени киби кваты директор болмаса, бу комбинат эртте оюлдукъ эди.

Темирбашев. Мен бююн бери келирге ашыгъып, сакъалымы жюлютмей кетгенме.

Шо х а й. Парикмахерибиз тюз да арбаздады.

Темирбашев. Сора мен ары кирип чыгъайым да, сѣлеширбиз. *(Кетеди.)*

Шохай *(Темирбашевну ызындан.)* Сѣлешген а дейсе! Сакъалынгы уа мен юйге чакъырлыкъ сунуп жюлюте болурса. *(Сагъышлы.)* Бу жыйылыуну тапсыз ѳтгенин кѳрдюнгю, таланган. Энди Темирбашев бла ишими аманнга кетерсем, ол бюгюн былайда айтылгъан затланы министрге жетдирип, мени кѳуллугъумдан чартлатыргъа боллукъду. *(Кабинетде ары-бери айланады.)* Не этсин адам? Бек кыйын болумгъа тюшгенме, антым. Жалан да эки амал кялып турады. Не да кишилик намысымы сакъларгъа керекме, не да кѳуллукъдан кетерге керекме. Къайсысын сайлайым? *(Пауза.)* Айхай, кѳуллукъдан кетерге тюшсе, кѳп затдан кѳуру кяаллыкъма. Биринчиден, даражам тюшерикди. Экинчиден, Шахидатдан кѳурлай кяаллыкъма. Ючюнчюден а — жыйылыуда мени юсюме кѳусаргъа кюрешген Бабуннга бла Харуннга жукъ эталмай кяаллыкъма. Аны себепли... *(Сагъыш этеди.)* Угъай, угъай...

Шахидат киреди.

Шахидат. Бет кяанынг не бек бузулупду, Шохай?

Шохай *(майрышып)*. О-о, мени кѳундузчугъум, сен болмасанг, мен не этерем дуняда?

Шахидат. Къойчу къой, Шохай. Суйген этеме дейсе, къатынынгдан а айырылалмайса.

Шохай. Алыкъа сен мени билмейсе. Сени ючюн мен жана тургъан отну юсю бла секирип кетерге хазырма.

Шахидат. Ала сѣзледиле... Темирбашев а кяайдады?

Шохай. Не этесе аны?

Шахидат. Аны къатыны жокъду деп эшитгенме.

Шохай *(тутугъун)*. Се-сен не з-з-затла...

Темирбашев киреди. Сакъалыны беш-алты жерине кяагъыт жабышдырылыпды. Шохай бла Шахидат анга къарап кяаладыла.

Темирбашев. Чач ал десенг, баш аллыкъды парикмахеригиз. Къайдан тапхансыз аны?

Шохай. Шахидат, чакъырчы Сохтаны бери. Мен аны кѳууун кяабындырайым.

Темирбашев. Керек туйюлдю. Мен кетгенден сора сѣлеширсе. *(Шахидатха.)* Ол адамлагъа премия берген ведомстволарыгъызны келтирчи.

Шахидат. Бусагъат, Ислам Къапланович, бусагъат. *(Кетеди.)*

Темирбашев. Да, Шохай, къарайма да, сени ишинг доюн туйюлдю.

Шо х а й (не этерге билмей амалсыз болады. Залгъа бурулады.) Къайдады мени кишилигим? Мен эрмеми огъесе къатынмамы?.. Ёлсем да башымы намысын сакълап ёлейим.

Столда пресс-папъени таукел алып, Темирбашевха кётюреди.

Т е м и р б а ш е в. Не этесе, Шо х а й?!

Шо х а й. Хи-хи-хи... Бош алай, Ислам Къапланович... Юйде гантелле бла физкультура этиучюм эсиме тюшюп...

Пресс-папъени столгъа салады.

Т е м и р б а ш е в. Бет къанынг тюрленип турады... Юйде къатынынг бламы туююшгенсе?

Шо х а й. Къатыным бламы дейсе?.. (Биягъы пресс-папъени сермен алады.) Сен...

Т е м и р б а ш е в (элгенип). Шо х а й...

Ш а х и д а т киреди.

Ш а х и д а т (къолунда къагъытланы Темирбашевха ойнай-кюле береди). Ма, Ислам Къапланович. Энди башха зат керекмиди?

Т е м и р б а ш е в. Угъай, сау бол.

Ш а х и д а т. Сиз да сау болугъуз... (Кетеди.)

Т е м и р б а ш е в. Шо х а й, ол къолунгдагъын бери берчи. (Пресс-папъени Шо х а йны къолундан алып, столну къыйырына салады.) Физкультураны юйде этерсе, Шо х а й. Шёндо иш барды. (Аллында къагъытха бир затла жазып тебирейди.) Комбинатда санга жууукъ жетип, ненча адам ишлегенин айтчы? Андан сора аланы къаллай усталыкълары болгъанларын да эсинге тюшюр.

Шо х а й. Да ала не затха керекдиле да?

Т е м и р б а ш е в. Манга керекдиле. Жыйылыуда айтылгъан бир къауум затланы тюзлюгюн тохташдырыргъа керекди. Сен сагъыш эте тур, мен машинада портфелими алып келейим. (Кетеди.)

Шо х а й (терк окъуна хуржунундан письмону чыгарып, столда Темирбашев жазып кетген къагъыт бла тенгешдирди). Угъай, ала, бу жазуула бир бирге арталлы да ушамайдыла. Оллахий, эки ортада алайсыз да жабыла тургъан эшигими ёмюрден ахыргъа ачылмазча этип къояргъа аздан къалдым... (Пресс-папъени алып, башына къагъып кёреди.) Тейри, бу уа... (Письмогъа ктарап, сагъыш этеди.) Ким болур муну жазгъан? (Письмону хуржуннга салады.)

Къолунда къагъыты бла Б а б у н киреди.

Б а б у н. Кирирге боллукъмуду?

Шо х а й. Хоу.

Б а б у н (*кѳолунда кѳагѳытны Шо х а й г ѳ а б е р е*). Тю-
нене Шамкѳыз бла Зайнаф дагѳыда бир костюмну буз-
гѳандыла. Ма, аны юсюнден докладной.

Шо х а й. Ахшы, мен ала бла сѳелеширме.

Б а б у н. Сѳелешгенни кѳой, аланы ательеден кетер.
Мен энди алагѳа иш берлик тѳуйюлме. (*Кетеди.*)

Шо х а й (*Бабун келтирген кѳагѳытны окѳуй*). Тохта,
тохта... (*Хуржунундан письмону чыгѳарып, Бабун жазгѳан*
кѳагѳыт бла тенглеширдеди.) Ма санга!.. Бабун!..

Т е м и р б а ш е в портфелин алып киреди. Шо х а й письмону терк окѳуна
хуржунуна сугѳады.

Шо х а й. Ислам Кѳапланович, ай юйюнге, портфе-
линги алыргѳа кесинг чыгѳып бараса. Мен келтиралмай-
мем аны. Хи-хи-хи... Ислам Кѳаплановичч, жаша! Сен бол-
масанг мен не этерем? Жаша!..

Т е м и р б а ш е в. Мен санга айтхан затланы унутупму
кѳойгѳанса? Ненча жууугѳунг ишлейди комбинатда?

Шо х а й. Хи-хи-хи... Ол бош хапарды, Ислам Кѳапла-
нович. Аллай ууакъ затлагѳа эс бурур кереклиси жокѳду.
Болур бир-экиси. Аны не сѳзлюгю барды. Биз кишиле
ушайбыз да. Манга тыянчакъ болгѳанынгы бир заманда
да унутмам.

Т е м и р б а ш е в. Болса да, аякѳны терс басаргѳа жа-
рамайды, Шо х а й.

Шо х а й. Аны уа керти айтаса. Сау бол да кѳал.

Т е м и р б а ш е в. Мен кете барайым. Алай сен бююн-
нгу жыйылыудан оюм этерге керексе. (*Кетип тебирейди.*)
Сау кѳал.

Шо х а й. Кѳара анга, бир зат ауузланмай а.

Т е м и р б а ш е в. Бек ашыгѳама, заманым жокѳду
(*Кетеди.*)

Шо х а й (*эки кѳолун бирге ышып кѳууанады*). Хар
зат да тап бола барады. Энди Бабунну бла Харунну иш-
ден чартлатсам... Тохта, тохта... (*Столда кѳагѳытларына*
кѳарап башлайды.) Бабунну мындан бир ай алгѳа ишден
эркин эт деп жазгѳан заявлиясы бар эди да. Ол кѳайда
болур? Аха, тапдым. Хи-хи-хи... Бабун, сенден а не тынч
бошап кѳалдым! (*Заявлияны кѳыйырына жаза.*) Сени
кѳуртха болгѳанынгы мен эрттеден билип туруучем. Те-
мирбашевни башын тешдирип, эшигими жабаргѳа аз
кѳойгѳанын кѳрдюнгмю аны. Бу муну бла болду. Энди
Харунну кѳалай бла тайдырайым?..

Ш а х и д а т киреди.

Шахидат. Темирбашев кетипми кьалды?

Шохай. Бери жанлачы, ариу топпанчыгьым. Сени кьанатчыкъларынгы жалан да кесим кесерикме, кёгюрчюном. Олло-ох, сен менича даражасы болгъан адамгъа кьалай тийишлесе...

Шахидат. Да, Темирбашевни даражасы уа сеникинденми алашады да.

Шохай. Къарайма да, сен мени кёлюме тиерге айланаса. Сени ючюн юююм чачдым...

Шахидат. Алыкъа мен кёрген жокъду. Адам кёп сакълай кетсе, эригип кьалады.

Шохай (Шахидатны къатына барып). Кёпге тёзген, энди азгъа да тёз... (Шахидатны къолун эринлерине элтеди.)

— Бабун киреди.

Шохай (апчыйды. Сора ачыуланганча, Шахидатха). Мен айтханча ишлерге керекди. Битеу финанс документ-леге сакъ бол. Ревизор келип кьалса, ариу айтмаз.

Шахидат. Бек ахшы. (Суку кетеди.)

Шохай (Бабуннга). А-а, сенмисе? Жыйылыуда да сёлеше билесе. Аперим, Бабун, аперим. Сени кибики ачыкъ адамланы мен бек сюеме. Не жумушунг барды?

Бабун. Мени ол алгъын жазгъан заявлениям къайдады?

Шохай. Ма, бюгюн окъуна ишден расчёт ал! Къол салгъанма.

Бабун (заявлениясын алып). Угъай, Шохай, заявленияны жазгъаныма чогуеж болгъанма. Ишлерге сюеме.

Шохай. Кечди. Къол салгъанма... Ишлерик туююлсе.

Бабун. Ишлерикме... (Заявлениясын жыртады.) Бир жары кетерик туююлме.

Шохай. Ариулукъ бла кетмесенг, аманлыкъ бла кетерсе.

Бабун. Кёрюрбюз. (Кетеди.)

Шохай. Кёремисе, бетсизни. Заявлениясын аны къолуна нек бердим мен? Кадрланы бёлюмюне берип кюяргъа керек эди. Охо, къайгъырмаз. Мен аны энтда да тап этерме.

Сохта киреди.

Шохай. Келгенинг иги болду, Сохта. Мен сени чакъырыргъа деп тураем. Ол Темирбашевни сакъалына салгъан накъышларынг не затынг эди?

Сохта. Да ацыуум цыгыф тургъанлай туююф кьалды да.

Шо х ай. Айыплы этгенсе мени. Жууукъладыла деп сизни тегерегиме жыяргъа кюрешген менде баш жокъду. Кесинг да жыйылыуда селешеме деп, башымы хыликкылыкъгъа къалдырдынг, жазып бергенни окъуялмай. Кьогурбийден сора ётююз болгъан биригиз жокъсуз.

Со х та. Да артда бех таф айтхан эдим да.

Шо х ай. Артда уа, хоу, сермегененг. Алай ары дери ишни пох этип бошагъаненг ансы. Не жумушунг барды?

Со х та. Манга планны асыры кёф бергенсиз. Айтыф азырах эдирт ансы, толтуралмай къаллыкъма.

Шо х ай. Къарайма да, сен да кесинги терлетирик адамгъа ушамайса.

Со х та. Охо, аман эсех, ахшы эсех да, не этерихсе. Ийнек кесини бузоуун табаны бла урмайды. Бир мадар эт.

Шо х ай. Ахшы, этерме.

Со х та. Сенсиз болмайыкъ, Шо х ай. *(Кетеди.)*

Шо х ай *(кабинетинде ыры-бери жорюй, кеси кесине)*. Хар зат да тап болуп бара тура эди, алай ол къуртха Бабунну Шахидат бла жылы тиллеше тургъанымы кёргени палах болду. Энди ол барып къатыныма айтып, замансыз туююш чыгъарып иймегийи. Болса да, мени Шахидатдан дунияда бир зат айыралмаз. Жерни юсю саулай тенгиз болуп къалса да, мен аны къолундан тутханлай ёлюрме... Ай х ай, ол да арт кезиуде, Темирбашевни терк-терк соруп, къуйрукъ булгъап тебирегенди. Угъай. Ол жарарыкъ туююлдо. Не да этип, Шахидатны кесиме къаты байландырыргъа керекме... Аны ючюн мен дагъыда не зат этерге керекме?.. Аха... анга назмула жазып кёрейим. Мен малкварлы туююлмеми? Таш атсанг, барып, поэтни башына тиеди. *(Сабийча кзууанып, стол артына чёгеди, эрлай кзагъыт, къалам алады.)* Хи-хи-хи, бир кёрейим. Ким биледи, кесим да, халкъ да эслемей, фахмум жабагъы жюнча болуп тура эсе уа... Э-э, поэт болгъанымы министрибиз эшитсе аз ёхтемленмез. «Директорларымдан бири поэтди»,— деп уллу жыйылыулада да айтыр! Тохта, тохта.. манга жангы даражагъа жангы эшик ачыла турады! *(Жазып башлайды.)*

Солугъан хауам да,
Жаным да сенсе, Шахидат.
Ичген сууум да,
Кюнюм да сенсе, Шахидат.

Халимат тыпч киреди. Шо х ай назму жазаргъа асыры кызгъандан башын кётюрмейди, Халиматны эслемейди.

Аперим, залим тизгинле боладыла. Энди уа... Аха... *(Кё-*

люнден акзырын айтып жазады. Халимат тынч къаран турады.)

Тауда ёсген гюлюм да,
Жаннетим да сенсе, Шахидат.
Дунияда насыбым да,
Къууанчым да сенсе, Шахидат...

О-о, кертиси бла да залимме да! Тейри, ол аты чыкъгъан поэтле былай жазалсала, кеслерин фыйгъамбар сунар эдиле. Тохтачы, жазгъанымы башындан башлап бир окъуом...

Солугъан хауам да,
Жаным да сенсе, Шахидат.
Ичген сууум да,
Кюнум да сенсе, Шахидат.

Тауда ёсген гюлюм да,
Жаннетим да сенсе, Шахидат.
Дунияда насыбым да,
Къууанчым да сенсе, Шахидат...

Окъуп бошاپ, сабийча къууана, жеринден къобады. Аллында сюелип тургъан Халиматны кёрюп, аузу ачылып, абызырап, не этерге билмей къалады.

Х а л и м а т. Мен сени быллай хунеринг болгъанын билмей тургъанма.

Ш о х а й. Хи-хи-хи...

Х а л и м а т. Харип сен. Не аман шашханса. Къахме Шахидатдан сора насыбынг жокъ эсе, мен сени жашауунга сукъланмайма. (Кетеди.)

Ш о х а й (къоркъуулу). Ма санга. Не атамы башына поэт болургъа кюрешеем. Кеси да, шайтан кибики, къайдан чыкъды ол шендю бери? Баям, биягъы къуртха Бабунну иши болур. Тохта, Бабун, санга уа!..

Къолунда газети бла Къонгурбий киреди.

Къонгурбий (газетни Шохайгъа бере). Муну окъугъанмыса?

Ш о х а й. Не затды энди ол а?

Къонгурбий. Сени юсюнгден фельетон басмаланып турады.

Ш о х а й (элгенгенча). Не за-а-ат?!

Къонгурбий. Окъугъан эт. Ючюнчю бетдеди.

Ш о х а й (къоллары къалтырай, газетни ари-бери ау-

дурады. Кёзлюклерин салады). Къайдады? Хы, бу болур...
«Жууукъларын суйген директор...»

Ш а х и д а т киреди.

Ш а х и д а т. Шохай Қырттаевич, шёндю министерство-
дан телефон бла сёлешгендиле. Тамбла складха ревизия
келеди.

Къонгурбий (элгенип). Тамбламы?

Ш а х и д а т. Хау, тамбла. Аны айтайым деп киргенем.
(Кетеди.)

Къонгурбий (апчыгъанлай). Ревизия келе эсе мен
не этейим?

Ш о х а й. Да неге къоркъаса? Абериге сугъанакъ-
лыкъ затмы этгенсе?

Къонгурбий (экили). Да угъай, алай этгенме деп
да билмейме. Дагъыда, не десенг да, склад — складды.

Ш о х а й. Бар да, алгъанынг, бергенинг бар эсе да,
къарагъан эт. Отчётларынгы тап жарашдыр.

Къонгурбий кетеди.

Ш о х а й (газетни аллына салып). Энди бу уа къайдан
чыкъгъан палах болду. Алгъаракълада корреспондентме
деп бир суубурун келе айлана эди, баям, аны иши болур.
Да кесин да аракъдан кепдюрюп ийгенем да... Пай-пай-
пай! Шёндю бир адамгъа ийнаныргъа жарамайды. Не зат-
ла жазады кеси да. (Окъуйду.) «Бизни жашауда оноучуну
эркинлиги да, даражасы да уллуду. Хар бир къуллукъчу
партияны да, халкъны да аллында уллу жууаплы ишни
толтурады. Ол хар не жаны бла да тюзлюкню жолун тут-
хан, коллективни ызындан тизип, ишни алгъа бардыра
билген, хурметли адам болургъа керекди. Алай, жарсыу-
гъа, бир къауум къуллукъчула аны ангыламайдыла. Огъа-
ры Қъабакъ элде жашау жумушланы жалчытхан комби-
натны директору Қъайышев Шохай ол жаны бла артыкъ
бек айырмалыды...» (Шохай секирип ёрге къобады.) Та-
баныма жылы суу ийип турадыла да! (Къайтып жерине
олтурады. Андан ары окъуйду.) «...Шохай Қъайышев бир
тюрю усталыкълары болмагъан жууукъларын комбинат-
ха жыйгъанды. Ала уа ишни жарты-къурту этип, адамла-
ны тарыкъдырадыла. Ахшы ишлегенлеге къошакъ халда
ахча саугъа берирге тюшсе, Қъайышев уллуракъ юлюш-
лени планларын толтуралмагъан жууукъларына узата-
ды...» (Газетни бир жанына атады.) Къой, андан ары окъу-
майым ансы, жюрегим чанчип тебирегенди. Билмей тур-
гъанлай, тузакъгъа тюшюпмю къалдым? Министерствода
окъугъан эселе аз къыза болмазла. Жууукъларымдыла

деп, не атамы башына саугъала берирге кюреше эдим, иш-лерин эталмагъан адамлагъа?.. Ёсюп баргъан даражам чёгюп къалды ушайды да.

Харун киреди.

Харун (*къолунда къагъытны Шохайны аллына салып.*) Мынга къол салыгъыз. Складдан олтанлыкъла алыргъа керекди.

Шохай. Билемисе, Харун, мен санга бир акъыл айтыргъа деп турама.

Харун. Айтыгъыз.

Шохай. Кесинг билесе, мен кишиге да аманлыкъ этерге суйген адам туюлме. Аны себепли, къынгкъ этмей, заявлениячыкъ жаз да, манга келтир.

Харун. Не заявленияды ол?

Шохай. Ишчи книжкангы кирлетсенг, артда санга къыйын боллукъду. Мен а, кёремисе, санга къаллай бир ахшылыкъ эте турама.

Харун. Ангыламайма.

Шохай. Ишден ариулукъ бла кетсенг, башынга ол хайырлы болурму дей турама.

Харун. А-а, алаймы айтаса! Ишден кетерик туюлме.

Шохай. Суймей кетерсе!

Харун. Къол салыгъыз ол къагъытха.

Шохай (*къол салады*). Кетген а этерсе, алай аман бла кетеринги суймеем ансы. Ма къыгъытынгы. Энтда да заявленияны юсюнден сагъыш эт.

Шахидат киреди.

Шохай. Тохта, тохта... Энди амалын тапдым. Сокращение... (*Эки къолун бирге ышып, къууанады*). Андан бери ол мени эсима къалай тюшмей тургъанды. Сокращение...

Шахидат киреди.

Шахидат. Газетни окъудунгму?..

Шохай. Окъугъанма. (*Къызады*.) Мен аны жазгъанны дуниядан тюбю бла жокъ этерме. Мени алай бош адам сунуп жазгъан болур ким эсе да. (*Жууашып.*) Шахидат, ым, комбинатыбызда экономия жаны бла ишибиз осалыракъ болур дейме...

Шахидат. Алайды.

Шохай. Аны себепли, штатны бираз къысхартыргъа керекди. Мен аны юсюнден Темирбашев бла сёлеширге деп турама.

Шахидат. Эркин эт, Темирбашевха мен барайым.

Шо х ай. Угъай, кёгюрчюнчюгом. Темирбашев бла мен кесим да сёлешаллыкъма.

Ша х ид а т (*кёлкъалды бола*). Сен мени суймейсе.

Шо х ай. Айтма алай, топпанчыгъым. (*Столда жазгъан назмуларын алып, Шахидатха бере*). Суймей эсем, окъуп кёрчю бу назмуланы. Алыкъа сен мени ким болгъанымы иги билмей тураса...

Чабып, Со х та киреди.

Со х та. Ы-ы, маржа, склад кюе турады, цабыгъыз...

Шо х ай (*ахы кетип*). Энди ол а не палах болуп чыкды? Суу, суу, суу, суу...

Шо х ай, Ша х ид а т, Со х та хылып чыгъадыла. Шо х ай ызына бурулуп, стол юсюнде сууу бла графинни сермеп алып, «суу, суу»... деп кычыра, къууулуп чыгъып кетеди.

Ж а б ы у

ЮЧЮНЧЮ АКТ

Директорну кабинети. Жабыу ачылгъанда, кабинетде киши да болмайды. Бир кесекден къолунда да портфели бла, Шо х ай гузаба этип келеди. Кабинетине кирип бара, залгъа бурулады.

Шо х ай. Иш какды, багъалы жолдашла... (*Кабинетге кирип, столну артына чёгеди*.) Бир онгмаздан къалсанг, алай болады. Складны кюйгени бек тапсыз болгъанды. Шахидат да менден къачып тебирегенди. Мен анга асыры жумушакъ бола болурма дейме. Къатылыкъ бла да бир сынап кёрейим!..

Ша х ид а т киреди. Шо х ай, тамагъын ариулагъанча эте, аллында къагъытлагъа къарап тохтайды.

Ша х ид а т. Шо х ай Кырттаевич...

Шо х ай (*башын да кётюрмей*). Мишайт этме.

Ша х ид а т. Темирбашев телефон бла сёлешип, келирге айтханды.

Шо х ай. Келсе кёрюрбюз.

Шахидат кетип тебирейди.

Шо х ай. Шахидат, кварталны отчётун этип бошадынгмы?

Ша х ид а т. Угъай алыкъа.

Шо х ай (*ачууланып*). Не тукъум жууапсызлыкъды бу?! Ишлерге суйген бир адам жокъду мында. Бююн отчётну этип бошамасанг, эшитдим, эшитмедим деме.

Шахидат. Бюгюн бошайлык туюлме.

Шохай. Ол айтханынгы эшитирге да суймейме...
Болду!

Шахидат. Шохай...

Шохай. Ингирге отчёт бу столда болсун. Сизге уа
ышарып тишлериңги кёргюзтсенг, бишлак сунасыз.

Шахидат ёпкелеп кетеди.

Шохай. Аха, эрттеден да сени бла алай сёлеширге
керек кёреем. Тейри, Шохайда кишилик жокъду деп а ай-
талмазса... (Пауза.) Оздуруп ийип, эшигими жапмайым.
Къой, маржа, сакъ болургъа керекди. Къатынымдан да
айырылып, мындан да къуру къалсам, аман кюн манга
бютюн да ол заманда келликди.

Къонгурбий киреди.

Къонгурбий. Шохай, иш осалды.

Шохай. Не болгъанды?

Къонгурбий. Ол ахчачыкъ узатхан следователи-
бизни алышындургъанларын бек аман этгендиле.

Шохай. Баям, бир зат сезгендиле ансы, алай этерге
уа амаллары жокъ эди.

Къонгурбий. Ким билсин. Къоркъама.

Шохай. Баям, сен менден букъдургъан этесе ансы,
складны кесинг кюйдюрген болурса, ы?

Къонгурбий. Хо бир да. Алай болса сенден не
затха букъдурлугъем. Жангыз тыянчагъым сен ушайса да.

Шохай. Къалай тапсыз иш болгъанды. Болса да, сен
ол биринчи следователге айтханларыңгы тюрлендирме.
Электропроводкагъа ишекли бола эсенг, ахырына дери ол
ызны тут.

Къонгурбий. Аны не ишекли болур жери барды.
Электропроводкадан чыкъгъанды бар палах да.

Шохай. Аны доказать этерге керекди.

Къонгурбий. Этербиз. Алай бу жангы следова-
тель жукъгъа да ийнанмагъан, бир къаты следователди
дейле. Анга абери узатыргъа да жарарыкъ болмаз.

Шохай. Да сени терслигинг жокъ эсе, нек узатаса?
Ол алгъа келген следователге да не ючюн ултха берге-
нинги бир да ангылаялмай къалгъанма.

Къонгурбий. Къалай ангыламайса. Ол адетди.

Шохай. Сен билмеген адет, тере да жокъду.

Къонгурбий. Кёпню кёрген кёп биледи.

Шохай. Кёп биле эсенг, билгенингча эт. Мени къош-
ма.

Къонгурбий. Алай жарамайды, Шохай. Элде не

айтып айланганларын билемисе? Складны Шохай бла Къонгурбий бир болуп кюйдюргендиле дейдиле!

Шохай (жилян ургъанча, жеринден секирип къобады). Энди ол къалгъан эди! Кимди аны айтхан? Туугъан атам ол эсе да, башын кетерирме, антым!

Къонгурбий. Сен аны къой да, бу следователь бла сёлешип кёр. Сыйларгъа зат керек эсе да...

Темирбашев киреди.

Шохай. О-о, багъалы Ислам Къапланович, кел, кел, кел... Олтур бери... (Къонгурбийге.) Бар сен, ишинги эт.

Къонгурбий кетеди.

Темирбашев. Къалайсыз, Шохай?

Шохай. Доюн туююлдю, Ислам Къапланович. Складны кюйгени барыбызны да апчытханды.

Темирбашев. Да, бек осал иш болгъанды. Следствие бошалмаймыды?

Шохай. Алгъа бир следователь келген эди да, кёп къалмай, бошай кетген эди. Алай, артда, нек эсе да, аны кетерип, башха следователь ийгендиле да, кюрешеди.

Темирбашев. Мени министр ол газетде чыкъгъан фельетонну юсюнден ийгенди. Къарайма да, Шохай, ишинг аманнга кетерикча кёрюнеди.

Шохай. Болса да, Ислам Къапланович, сени кибик тыянчакъларым бола тургъанлай, мен бир затдан да къоркъмайма.

Темирбашев. Тыянчакъны да тюз ангыларгъа керекди.

Шохай. Ангыламай а... Бек ангылайма.

Темирбашев. Болса да, министр фельетонну юсюнден мени бери ийген эсе, мен анга тюзюн айтыргъа керекме. Аны юсюне уа, ол складны следствиясы да не бла бошалырын сакълайды.

Шохай. Ислам Къапланович, къадарым сени къолунгдады. Къалай суйсенг да алай эт. Былайда энди хазна аягъым тутмазлыгъын кесим да сезип башлагъанма. Бир онг бар эсе, мени ары... ёргерекге...

Темирбашев. Сейир адамса сен, Шохай.

Шохай. Министерствону аппаратында ишлерге суйгеними санга эрттеден да сагъыныргъа умутум болгъанлай туруучу эдим. Айып этме. Ич сёзюмю санга айтмасам кимге айтырыкъма.

Бабун киреди.

Бабун (Темирбашевха). Сау келигиз, Ислам Къапланович.

Темирбашев. Сау бол.

Бабун. Шохай, бир-эки минутха сени следователь чакырады.

Шохай (Темирбашевха). Мен бусагъат...

Шохай, Бабун кетедиле. Къолунда къагъыты бла Шахидат киреди.

Шахидат (жарыкъ). Ислам Къапланович...

Темирбашев. Кел, Шахидат, кел. Не ишлейсе?

Шахидат. Турабыз. Кесигиз къалайсыз?

Темирбашев. Жокъду хата.

Шахидат. Мындан алда министерствогъа да баргъанем. Алай сизни кѳралмай кетгенем ансы.

Темирбашев. Манга жумушунгму бар эди?

Шахидат. Угъай. Ансдан...

Темирбашев. Энди келсенг къайтырса.

Шахидат. Тамбла барлыкъма.

Шохай киреди.

Шохай. Бир палах адам болуп чыкыгъанды бу следователь. Не жумушунг барды, Шахидат?

Шахидат (къагъытларын Шохайны аллына салып). Былагъа къол салыргъа керекди.

Шохай (терк къол салып). Ма.

Шахидат Темирбашевха кѳз къыйрлары бла жашыртын къарай кетеди.

Шохай. Алгъыннгы следователь бир акъыллы зат эди. Муну уа не эсе да къадыр къылыкълары барды. Ол ишекли болмагъан адам жокъду.

Темирбашев. Ала алай болуучудула... Ахшы, Шохай, мен кете барайым.

Шохай. Тохта, бир вопросчукъну тап этерге керекди.

Темирбашев. Не вопросду ол?

Шохай. Шѳндю битеу къыралда экономияны юсюнден уллу сѳз барады. Анга биз да кесибизни юлюшюбюзню къошармы эдик деп акъыл этебиз.

Темирбашев. Бек игиди ол а. Къаллай мадар этерге умутугъуз барды?

Шохай. Эки-юч адамны къысхартханлыкъгъа комбинатха бир тюрю хата тюшерик туююлду.

Темирбашев. Аллай онг бар эсе, угъай демейбиз. Алай, ишчиледен угъай, администрациядан къысхартыргъа керекди.

Шохай. Да администрациядан кимни къысхартырыкъма?

Темирбашев. Ишчиледен а жарарыкъ туююлду.

Нек десенг, адамланы жашау жумушларын жалчытыуну хар жерде да дайым кенгерте барлыкъбыз. Аны себепли ишчиле дагъыда керек боллукъдула.

Ш о х а й. Да...

Т е м и р б а ш е в. Башха айтырынг жокъ эсе, мен кетдим.

Ш о х а й. Ахшы жолгъа, Ислам Къапланович, ахшы жолгъа. Энди келиринге ахшы хапар бла келирсе деп, ашыгъып турлукъма.

Т е м и р б а ш е в. Сау къал. *(Кетеди.)*

Ш о х а й. Кёремисе, таныш, шуёх дегенинг къалай игиди! *(Эки кёолун бир бирге ышып кёууанады.)* Къайгъырмаз, хар зат да тап болур. Къуру да аманнга кетип турмаз.

Х а р у н киреди.

Ш о х а й. Не керекди?

Х а р у н. Жукъ да угъай.

Ш о х а й. Сора нек келгенсе?

Х а р у н. Следователь ийгенди. Бар да, директорну кабинетинде олтура тур дегенди.

Ш о х а й. Энди ол а не оюнду?

К ъ о н г у р б и й киреди.

К ъ о н г у р б и й. Не эсе да, бу следователь бек тюрюлю адамды.

Ш о х а й. Сени да бери олму ийгенди?

К ъ о н г у р б и й. Хоу.

Б а б у н бла Ш а х и д а т киредиле.

Ш о х а й. Сизни да следователми жибергенди бери?

Б а б у н. Хау, ол ийгенди.

Ш о х а й. Бир да ангыламайма. Не мураты бар эсе да муну.

К ъ о н г у р б и й. Жыйылыу зат бардырлыкъ болур.

С о х т а киреди.

С о х т а. Кирирге боллукъмуду?

Ш о х а й *(Сохтагъа)*. Не жумушунг барды?

С о х т а. Зохту зумушум. Следователь ийгенди. Бир да билмейме, бир тюрюлю терслигим болмай тургъанлай, манга нек илингенин.

К ъ о н г у р б и й. Да мени уа терслигимми барды. Сютден эсе акъ, къардан эсе тазама.

Ш а х и д а т. Мен да кесинг кибикме, Къонгурбий.

Х а р у н. Охо, неге жарсыйсыз. Қимни акъ, кимни къара болгъанын ол туура этер.

Следователь. Нек олтурмайсыз? Олтуругъуз. Барыгъыз да олтуругъуз. Ыхы, ма алай.

Шохай (*жеринден къобуп, следователге*). Мен керек боллукъ туйюл эсем, чыгъа турайым.

Следователь. Угъай, Шохай Кырттаевич, чыгъаргъа жарарыкъ туйюлдю. Мында артыкъ адам жокъду.

Шохай. Охо, алай эсе... (*Жерине, ыразы болмай, чегеди.*)

Следователь. Жолдашла, кесигиз билгенликден, мени аллымда ишни бардыргъан следователь электропроводкада замыкание болуп, склад аны хатасындан кюйгенди деп тохташдыргъанды.

Къонгурбий. Хоу, алайды.

Следователь. Болса да, жангыдан бардырылгъан тинтиуле, лаборатория анализле, экспертизала эм да соруула ол затны терсге чыгъаргъандыла. Хоу, алайды. Склад электропроводкадан кюймегенди.

Шохай. Сора къалай бла кюйгенди да?

Следователь. Аны ким эсе да кюйдюрген этгенди.

Сохта. Ма санга...

Къонгурбий. Бир да билмейме... ким кюйдюрге боллукъду аны? Кимге хата этгенме мен?

Следователь. Былайда алты адам барсыз. Складны кюйдюрген сизни арагъыздады.

Кабинетдегиле: «Аха»,— деп, кезлери жанып, жерлеринден къобадыла.

Следователь. Къопмагъыз. Тынч олтуруп туругъуз... Алай бла, жолдашла, алтыгъыздан биригиз складны кеси къолу бла кюйдюргенди. Мен юч минут заман береме. Ол адам арталлы бла да битеу адамлыгъын тас этип къоймагъан эсе, былайда, алгъа чыгъып, терслигин бойнуна алыр. (*Следователь тютюн къабындырады. Сора эшик къатына кетип, сагъатына къарайды.*) Юч минут...

Кабинетдегиле гумулжук тебеча боладыла. Жерлеринден къобуп, бир бирлерине ишекли болуп къарайдыла. Сохтаны тобукълары къалтырайды. Шохайны эки кезю улуу жанып, эринлери шыбырдайды. Хар ким бирден къоркъгъанча кёрюнеди. Къонгурбий хар кимни кезюне къарай келип, Харунну аллында тохтайды.

Къонгурбий (*Харуннга*). Сен!..

Харун. Тфу!..

Шахидат (*Сохтагъа*). Сен аман къалтырайса, нек эсе да.

Сохта. Юйде сабийлерим барды... Менде бир терслих зохту...

Шо х ай (акъырын келип, Бабунну аллында сюеледи, анга жютю къарайды.) Хы, дуняда сен этмезлик не барды.

Следователь (сагъатына къаран). Да, мен умут этген болмады. Олтуругъуз жерлеригизге. Эртте, кеч болса да, аманлыкъ иш билинмей къалмайды. Керти жюреги бла терслигин бойнуна алгъаннга закон бираз жумушакъ къарайды. Алай, сизни арагъызда складха от салгъан аны ангыламады эсе, не этерикбиз. Аны ким болгъанын кесибиз тохташдырыргъа кюрешейик. Къонгурбий, сен айтханнга кёре, склад кюйген кюн тюрлю-тюрлю жумушла бла ары Харун да, Бабун да, Шахидат да, Сохта да, Шохай да баргъандыла. Алаймыды?

Къонгурбий. Алайды.

Следователь. Бек артда складынга ким кирген эди?

Къонгурбий. Харун.

Следователь. Харун, сен не жумуш бла баргъаненг Къонгурбийге?

Харун. Чурукъ олтанлыкъла алыргъа.

Следователь. Алгъанменг?

Харун. Накладнойгъа цехни таматасы къол салмагъанды деп, Къонгурбий берирге унамагъан эди.

Следователь. Сора ол заманда сен анга не айтханенг? Эсинге тюшюрчю.

Харун тынгылайды.

Следователь. Къонгурбий, олтанлыкъланы берирге унамагъанынга, Харун санга не айтхан эди?

Къонгурбий. Складынг да, сен да от тебеси болугъуз. Болгъан да этерсиз,— деген эди.

Харун. Жолдаш следователь, мен алай жалан да ачыуланнгандан айтхан эдим. Башха акъылым болмагъанды. Ийнаныгъыз манга.

Следователь (Харуннга). Ненча сабийинг барды?

Харун. Беш.

Следователь. Мында эрттеденми ишлейсе?

Харун. Комбинат къуралгъанлы бери.

Къонгурбий (къууанып). Жолдаш следователь, Харуннга мен кесим да ишекли болуп тура эдим... Ол манга эрттеден да аманлыкъ этерге айланыучу эди.

Харун (Къонгурбийге). Бетсиз!

Следователь. Сен эркинсе, Харун.

Къонгурбий. Къалай? Ийинми къоясыз аны? (Ачыуланым.) Складны ким кюйдюргенин билсем, сюдге да жетдирмей, ма бу эки къолум бла бойнун кесим бууарем.

Следователь. Харунда терслик жокьду.

Харун кетеди.

Следователь. Энди бешеулен кьалгъансыз. (*Хар кимни кёзюне къарайды. Сохтаны аллында сюеледи. Сохта безгекден аругъанча кьалтырайды.*) Сохта, сен Кьонгурбийге жууукъ жетемисе?

Сохта. Цырт да угъай.

Следователь. Директоргъа уа?

Сохта (*Шохайгъа къарайды, апчыйды*). Угъай, аны бла да зууукълугъум зохту.

Следователь. Сен складха аракъы алып нек баргъаненг?

Сохта. Кьонгурбий тилеген этхен эди.

Следователь. Шешаны экигизми ичген эдигиз огъесе нёгер кьошулгъанмы эди?

Сохта. Ым... Угъай.

Следователь. Ётюрюк нек айтаса?

Сохта (*тили тугулады*). Би-би-би-би... це-це-це...

Кьонгурбий. Ол ётюрюк айтмайды, жолдаш следователь.

Следователь. Сиз шешаны башын ачханлай, элигизде белгили ичгичи Хажосну складха киргенин нек жашырасыз?

Сохта (*терк*). Хы, билип турасыз... Хажос келген эди.

Следователь (*Сохтагъа*). Санга бир кесекчик урталатып, ызынга ашыргъан эдиле, алаймыды?

Сохта. Хоу... алайды.

Следователь (*Сохтагъа*). Сен да эркинсе. (*Сохта ызына да къарамай, терлегенлерин сыйпай, чыгъады.*)

Следователь. Энди тёртеулен кьалгъансыз. Аманлыкъчы сизден биригизсиз.

Шохай (*апчын*). Манга сорлугъунгу да сор да эркин эт, жолдаш следователь.

Следователь. Ашыкъма, Шохай Кьыртаевич. Шахидат, сен министерстводан складха ревизия келлигин бу кабинетде Шохайгъа айтхан заманынгда, экигизден сора мында адам бармы эди?

Шахидат. Кьонгурбий бар эди.

Следователь (*Шахидатха*). Сени да эркин этеме.

Шахидат. Сау кьалыгъыз. (*Кетеди.*)

Следователь. Энди танг жууукълаша келебиз. Бабун, сен складха баргъанда Кьонгурбий не эте тура эди?

Бабун. Нек эсе да, чыракъла жанмайдыла деп, электропроводка бла кюреше тура эди.

Следователь. Алаймыды, Кьонгурбий?

Къонгурбий. Тюздю. Чыракъла ёчюлюп къалгъан эдиле. Тап эталмагъанем.

Следователь. Монтёрну чакъырсанг эди уа?

Къонгурбий. Эсиме тюшмеген эди.

Следователь. Бабун, сен да эркинсе.

Б а б у н кетеди.

Шо х а й (*къоркъуулу*). Жолдаш следователь, сен манга ишекли болгъандан саумуса?

Къонгурбий (*следователге*). Манга иш а ишекли бола болурмусуз? Мен алайсыз да асыры ачудан тели болуп кетерге аздан къалып турама. Андан эсе ол складда кесим кюйюп кетген болгъуем.

Следователь. Складны экигизден биригиз кюйдюргенсиз.

Къонгурбий. Мени къошма, жолдаш следователь... Мен... Мен...

Шо х а й (*Къонгурбийге*). Тохта, жууггум, сен, мени къошма деп, сора складны айыбын мангамы къалдыраса?

Къонгурбий. Да менми къалдырама? Следователь экибизден бирибизни преступникге санайды. Мен а складны кюйдюргеменге.

Шо х а й. Сора мен кюйдюргеменге, алаймыды?

Къонгурбий. Да алай болур.

Шо х а й (*Къонгурбийни бетине тюкюрюп*). Бетсиз!

Къонгурбий. Озма, Шохай. Бетсиз сенсе. Складны сен кюйдюргенсе, сен!

Шо х а й. Ма, аферист десенг!

Къонгурбий. Сен, трехтирме деп, мени отха тюртюп, кесинг къутулуп кетергеми умут этесе? Угъай, Шохай, мен да жашаргъа сюеме. Складны сен кюйдюргемен эсенг, следователге олтха бер деп мени нек къысып тургъанса, ы?

Шо х а й. Ой-ой-ой. Сен адаммыса, огъесе адам формалы жаныуармыса? Ой бетсиз! Сенича налатны уа айтып да эшитмегенме, эшитсем да ийнанмаз эдим.

Следователь. Даулашны къояйыкъ. Къонгурбий, сен уручулуггунг ючюн эки кере тутулгъанса, алаймыды?

Къонгурбий. Озгъан ишни несин къозгъайсыз, жолдаш следователь. Ол айыпны мен халал ишлеуюм бла башымдан жуугъанма.

Следователь. Ахшы, алай окъуна сунайыкъ. Склад кюйгюнчю, жюнден эшилген жакетледен анда ненчасы бар эди?

Къонгурбий. Жангылмасам, юч жюз болур эди-

ле... Тохта (*Хуржунундан блокнотун чыгъарады.*) Тюзю айттайым. Хоу, юч жюз жакет болгъанды.

Следователь. Тюзю. Юч жюз. Ала барысы да кюйгендиле, алаймыды?

Къонгурбий. Алагъа жаным ауруйду да. Бир иги затла эдиле. Жангыз бири къалмагъанды. Барысы да кюйгендиле. Ол эсима тюшген сайын, асыры ачюдан, жүрегиме биз сукъгъанлай болады, жолдаш следователь.

Следователь. Биз тохташдыргъанга кёре уа, склад кюйгенде, анда жалан да 9 жакет болгъанды.

Къонгурбий. Ойнагъанмы этесиз, жолдаш следователь?

Следователь (*Портфелинден артмакъчыкъ чыгъарып, Къонгурбийни аллына салады*). Мында 45 тюйме барды. Биз аланы складда тапханбыз. Ач да, къарагъан эт. Ала биз айтхан жакетлени тюймелеридиле. Отда кюйюп, бир кесек бетлери тюрленгендиле, алай таныргъа боллукъду.

Къонгурбий (*Экили бола, артмакъда тюймеледен къол аязына алып къарайды*). Да, сора неди да?

Следователь. Ол тюймелемидиле?

Къонгурбий. Хоу.

Следователь. Биз складда быладан сора тапмагъанбыз. Хар жакетге бешишер тюйме тигилгенин эсге алсакъ, 1500 табаргъа керек эдик. Алай бла склад кюйгенде, анда жалан да 9 жакет болгъанды.

Къонгурбий (*кюлюп*). Сиз сейирлик адамсыз. Болгъан кюл болгъанды, сора сиз анда, гебен ичинде ийне излегенлей, тюймелени барысын да къалай табарыкъ эдигиз?

Следователь. Анга беш адамны эки кюню кетгенди. Бек сакъ излегенбиз.

Къонгурбий. Да сора къалгъан жакетлени тюймелерин а нек тапмагъансыз?

Следователь. Склад кюйгенде, къалгъан жакетле анда болмагъандыла.

Къонгурбий. Сора уа къайда болгъандыла?

Следователь. Мен да санга аны сорлугъем.

Къонгурбий. Бир да билмейме... Жакетле барысы да складда эдиле. Ким биледи, ол темир тюймеле отда эрип кетген эселе уа?

Следователь. Угъай, эримегендиле. Кюлден алып, бир ненча кере лабораторияда анализ этдиргенбиз.

Къонгурбий. Бир зат да ангыламайма...

Следователь (*къагъытны къолуна алып окъуйду*). «Харунну ызындан мен да складны этип, юйюме кетдим.

Ишчи заман бошалгъан эди. Бир заманда: «Комбинат кюе турады!» — деп, къатыным тышындан къаугъа этип кирди...» Была сени сёзлерингдиле да?

Къонгурбий. Хоу, алайды.

Следователь. Алай бла, сен складны кюе тургъанын къатынынгдан билгенсе?

Къонгурбий. Хоу.

Следователь. Ол кюн къатынынг юйде болгъанмыды?

Къонгурбий. Ы?.. Юйдеми?.. Да, юйде болмаса, ол манга къалай айтырыкъ эди да?

Следователь. Мен да анга сейир этеме. (*Туруп эшикни ачады.*) Халимат, бери кирчигиз. (*Халимат киреди.*) Халимат, 12-чи июлда, склад кюйген кюн сен къайда эдинг?

Халимат. Ол кюн мен мында болмагъанма. Къонгурбийни къатыны да, мен да. Агъачлы элде бир къатын ёлюп, анга къайгъы сёз берирге кетген эдик.

Следователь. Ызыгъызгъа къачан къайтхан эдигиз?

Халимат. Экинчи кюн, тюшден сора.

Следователь. Сау бол, Халимат. Санга башха сорлугъум жокъду. (*Халимат кетеди.*) Къонгурбий, складны кеси къолунг бла кюйдюргенинги бойнунга аламыса?

Къонгурбий. Мен?.. Кеси къолум бла?

Следователь. Хоу. Кеси къолунг бла.

Къонгурбий (*кюльорге кюреше*). Жолдаш следователь, сен оюнчу адам кёреме.

Следователь. Жакетлени сен Хажосну юйюне ташыгъанса. Ол аланы сатып, ахчасын тенг юлешип тургъансыз.

Къонгурбий. Ётюрюк!..

Следователь. Ревизия келеди дегенни эшитгенде уа, башха амалынгы тауусуп, складха от салгъанса. От салырдан алгъа, анда болгъан иги затланы алып, биягъы Хажосну юйюне элтип букъдургъанса. Участка милиционеригиз да, мен да барып, ол затланы, жакетлени да бир къауумун Хажосну юйюнде тапханбыз. Ол хар затны да айтханды.

Къонгурбий (*башы энишге салынып*). Ит Хажос...

Следователь. Аны бла мен ишни бошадым. (*Къагъытларын портфельге жыя.*) Шохай Кырттаевич, бу ишде сени терслигинг да аз туююлдо. Уручулугъу ючюн эки кере тутулгъан адамгъа складны ышаныргъа керек туююл эди. Ол ишигиз ючюн сиз да тийишли жерде жууап берирсиз. Тебире, Къонгурбий...

Следователь да, Къонгурбий да кетедиле.

Шо хай (*кеси кесине*). Кёрдюгюзмю ол ишни? Ол ит Къонгурбийни. Эки ортада башымы тюрмеден къарарча этип къоя эди, антым. Ол а мени ючюн къая болуп сюеллик киши. Ол а жууугъунг. Хы, кёремисе, акъылсызлыгъым ахырында мени не чекге жетдирди! Даражам, буз ургъан терекча, ачылып къалды да. Энди уа не этсин адам? Министр бу иш ючюн манга кечмез. Энди жалан да Темирбашев не мадар этерикди ансы, башха амал къалмагъанды. Тохтачы, ол Бармакъ улуна да бир сёлешип кёрейим. (*Телефонну бурады.*) Алло, Саубар Хажосович, салам алейкум, багъаль, Хажосович, салам алейкум. Къууандым, ауазынг жарыкъ эшитиледи... (*Пауза.*) Сау бол, тынчбыз. Къонакъгъа да келмейсе, бизни унутханса... (*Пауза.*) Бек ахшы, Саубар Хажосович... Саубар Хажосович, мени сенден бир тилерикчигим бар эди... Бизни министрге мени юсюмден бир эки ариу сёз жетдирип къойсанг, бек иги боллукъ эди... (*Пауза.*) Хоу, бир кесек тапсыз ишчикле бардыла. Адам ишлеген жеринде жангылгъан да этеди. Ангылайма, Саубар Хажосович, ангылайма... Ахшы, сау къалыгъыз... (*Телефонну чолпусун салады.*) Энди министрге ол да къатылса, Темирбашев да бир жанындан сюелсе, бир зат этерле. Ким биледи, министерствону аппаратында иш берип къояргъа да болурла. Андан сора манга бир зат керекмейди. (*Темирбашев киреди.*) О-о, Ислам Къапланович, кел, маржа, кел. Къалай къууандым! Ёт бери, олтур. Нечиксиз? Тынч-эсен бол? Бурнум... суююнюп, келлигинги билдирип тура эди, антым...

Темирбашев (*мудах*). Ишинг осалды, Шо хай.

Шо хай. Сен тургъанлай, мени ишим къалай осал болур?

Темирбашев. Къуру сени угъай, мени ишим да хоча туююлду.

Шо хай. Не-е-ек, санга уа не болгъанды?

Темирбашев. Сени кибиклени къоруулагъаным ючюн къуллугъумдан кетергендиле.

Шо хай (*ачыу эте*). Ой-ой-ой. Не осал болду, не тапсыз болду. Не аман хапар келтирдинг... Мени туюшюм керти кёреем.

Темирбашев. Не туюшдю ол?

Шо хай. Башымда бёркюм жерге туюшюп, балчыкъгъа боялып кёргенем. Ол а сени юсюнгден кёреем. (*Залгъа бурулуп, къууанчлы халда.*) Мен а кесими юсюмден сунуп, ахым кетип тургъанма. (*Темирбашевха бурулуп, ахтем халда.*) Да, не этериксе, шуёхум, мен санга бир зат бла да болушаллыкъ туююлме.

Темирбашев. Аны уа керти айтаса, Шохай. Сени манга болушалмазлыгъынгы билеме.

Шохай. Да угъай, мен а алыкъа къуллугъумдама. Тилеген адам болса... Ы, сени совсемдамы къыстап ийгендиле, огъесе уа иш кибик бергенмидиле? (Темирбашев бара барып стол артына, Шохайны жерине олтурады. Шохай анга къашларын туюп, ыразы болмагъанын сездиреди.) Жолдаш Темирбашев, ары неге сыгъынып кюрешесе, былайда башха шинтикле жетмеймидиле санга?

Темирбашев (портфелинден къагъыт чыгъарып, аны Шохайгъа узатады.) Ма, муну бла шагъырей бол. Министрни приказы.

Шохай (къагъытны алып.) Не приказды бу? (Кёзлюклерин салып окъуйду.) Приказ № 13. Белгиленген планланы толтурмагъаны ючюн, жараусуз продукция чыгъарып, иш эм производству низамны ойгъаны ючюн Огъары Къабакъда жашау жумушланы жалчытыучу комбинатны директору... Не за-а-ат?.. директору Къайышевну къуллугъундан ке-ке-кетерирге... (Ачыуланып, къагъытны Темирбашевну аллына атады.) Къалай, меңи къуллугъумдан?.. Мени кибик даражалы оноучуну?.. Бу неге ушагъан ишди?! Мен муну былай къоярыкъмы сунаса? Угъа-а-ай, шуёхум. Мени аудургъан алай тынч болмаз. (Темирбашевха.) Тур жеримден...

Темирбашев (къагъытны жангыдан Шохайгъа бере). Приказы ахырына дери окъургъа керекди.

Шохай (ыразы болмай, къагъытны алып, анга кёзлерин сюзюлтеди). Неси барды энди уа?.. (Окъуйду.) Экинчи пункт. Огъары Къабакъда жашау жумушланы жалчытхан комбинатха директор этип, Те-те-темирбашевну... Не дейди?.. Сени мени орнума?.. (Чючгюреди.)

Темирбашев. Насыплы бол...

Ж а б ы у

ЖАМИЛЯ

Юч бёлүмлю жыр, той, сатиралы комедия

ИШГЕ КЪАТЫШХАНЛА:

Жамиля — жаш кыыз, эл клубда ишлейди.

Хамзат — колхозда парторг.

Хасан — колхозну председатели.

Хажос — къарт киши.

Марат

Элдар

Айкёз

Фазика

Лаулан — Айкёзю анасы.

Темирбек — къобузчу.

} — элни жаш тёлюсю.

БИРИНЧИ БЕЛЮМЮ

Просцениум

* * *

Юсюнде къара киритни сураты ишленген оюн жабыу (игровой занавес). Ауур чемоданны да кётюрюп, авансенагъа Жамиля чыгъады. Бетинде сейирсиниулюк хал эсленеди.

* * *

Жамиля. Ух, арыдым. Жолум не узакъ эди. Болса да, аллахха шукур, жетдим. (*Чемоданны юсюнден ёрге туруп, залгъа.*) Жашауумда кеси аллыма атланган биринчи жолум! Ой, къалай сейирликди! (*Къууанып тегерек бурулады. Жабыуну юсюнде къара киритге къарап тохтайды.*) Ишлерик жеримде манга къара кирит тубеди да. Кеси да не уллуду. (*Залгъа бурулуп.*) Охо, аны да ырысламайма. Керек туююлдо. Андан эсе, кеси кесиме алгъыш этейим. Не деп? Охо, не деп а... Жолунг огъурлу болсун, Жамиля! Ишинг иги барсын. Сора уа не?.. Сора уа, мында халкъны кёлюн ачып, кесинги адамлагъа суйдюр! Атанг бла ананг къууана турурча, аллай кыыз бол! Энди уа не айтайым? (*Кюледи. Ызы бла сагъышлы болады.*) Мен тели. Не затла жаншай турама? Хы! Туумагъан айгъа салам бергенча...

Бу кезинде сахнаны бир кыйырындан «Эшиклени ары бир ач»,— деген халкъ жырны макъамы балалайка бла согъулады. Жамиля аны эшитип сагъаяды. Балалайканы да согъа, Э л д а р бла М а р а т кире-диле. Балалайканы Марат согъады. Ала сердиле. Экисини да эслери балалайкагъа кетип болгъаны себепли, авансенада Жамиляны кёр-мейдиле. Бирге кышулуп жырлайдыла.

Эшиклени ары бир ач,
Ары бир кирейим.
Кёзлеринги ариулугъун
Кесим бир кёрейим...

Ж а м и л я (*жарыкъ, ойнакълап*):

Кёзлерими ариулугъун,
Билмегенмисиз?
Чегетледе къара дугъум
Кёрмегенмисиз?

Марат бла Э л д а р Жамилягъа къарап, сейирден не этерлерин билмей, апчып къаладыла.

Ж а м и л я (*кюлюмсюрен*). Нек тохтап къалдыгъыз?
Согъугъуз андан ары. Мен керти айтама. Уялмагъыз.

М а р а т (*сейирсиннгени кетмей*). Мен... сен... сен кимсе?

Ж а м и л я. Мен а мен...

Э л д а р. А-а-а-а... мен билдим, туристка!

Ж а м и л я. Угъай.

М а р а т. Устаз.

Ж а м и л я. Билмедигиз.

Э л д а р. А-а-а-а... мен билдим, геолог. (*Маратха*)
Эсингдемиди, таулада алтын излерге геологла келликдиле деп бир хапар чыкъгъан эди да?

Ж а м и л я. Угъай, мен геолог да тыйюлме.

М а р а т. Сора сен къонакъгъа келгенсе. Мында жууукъларынг жашай болурла.

Ж а м и л я. Угъай, мени мында жууугъум да жокъду.

Э л д а р. А-а-а-а...

М а р а т (*Элдаргъа*). Неге мангырайса. (*Жамилягъа*)
Сен медсестраса. Билдим да?

Ж а м и л я. Угъай, билмединг. Мен ма бу клубда иш-лерге келгенме. Тоюгъузну, оюнугъузну къуараргъа.

Э л д а р. А-а-а-а... худрук. Сакинатны орнуна...

Ж а м и л я. Сакинатнымы дейсе? Къайдады ол а?

М а р а т. Ол саудюгерчиди. Жокъду мында.

Ж а м и л я. Саудюгерчими?

Э л д а р. Хоу. Жаулукъла сатаргъа бир кетсе, юч-тёрт айдан къайтычуду.

Жамиля. Клубну таматасы уа бармыды?
Марат. Завклуб барды.
Жамиля. Аны табаргъа боллукъмуду?
Марат. Болмай а. (*Элдаргъа.*) Эй, барчы, чакъырып кел Хажосну.

Элдар кетеди.

Жамиля (*Маратха*). Сен а ким болуп ишлейсе мында?

Марат (*жунчуп*). Мен... мен... мен... шендю бир жерде да ишлемейме.

Жамиля. Нек? Ауругъанмы этесе?

Марат. Угъай.

Жамиля. Окъугъан эте болурса?

Марат. Угъай.

Жамиля (*сейирсинип*). Сора уа не этесе?

Марат, уялып, баштёбен болады. Къолунда балалайкасын не этерге билмегенча ары-бери этеди.

Жамиля. Балалайканы ариу согъаса.

Марат (*жарыкъ болуп*). Гитче заманымдан бери согъама мен муну.

Жамиля. Алай эсе, игиди. Клубугъузда той-оюннга къатыша болурса?

Марат. Бизде аллай зат жокъду. (*Оюн жабыуну юсюнде къара киритни кёргюзтюп.*) Бу кирит эшик юсюнден хазна кетмейди.

Элдар чабып киреди.

Элдар (*Жамилягъа*). А-а-а, Хажос бусагъат келеди.

Жамиля. Сау бол. Бу элде сиз мени биринчи таныгъан адамларымсыз. Атларыгъызны билирге суюме...

Марат. Мени атым — Маратды.

Элдар. Мен а — Элдар.

Жамиля. Ариу атларыгъыз барды. Мен а — Жамиляма.

Марат. Сизни атыгъыз да бек ариуду.

Жамиля (*кюлюп*). Адамны аты ариудан не файда. Иши ариу болургъа керекди. Сени атынг а эришимиди... Марат. Бек ариу атды. Алай ишлеген а этмейсе. Мен ангылагъанлыкъдан, хаулесине айланаса?

Марат. Угъай, угъай...

Жамиля. Не, алай туююлмюдю дейсе? Кесинг айтдынг да биягъында.

Марат. Мен кеп болмай келгенме аскерден.

Жамиля. Алай эсе, кечгинлик.

Э л д а р. А-а-а, кялай кёп болмай келгенсе. А-а, был-
тыр келгенсе да.

М а р а т (*Элдаргъа жашыртын жундуругъун кёргюз-
тюр*). Санга андан не жетеди, буттукъ. Адепсизлигинги
кёргюзте турма.

Э л д а р. А-а... кьонакьны алдагъан адеплиликмиди?

М а р а т. Аузунгу жап...

Ж а м и л я (*аланы орталарына кирип*). Мени ючюн
туйюшмегиз.

М а р а т (*Элдарны кёргюзте*). Бу бир кесек жарты-
ракъды. Эс бурмагъыз аны безирегенине.

Ж а м и л я. Нек айтаса анга алай? Шуёхла ушайсыз
да.

Э л д а р. Ол кеси жартыды. А-а-а...

Ж а м и л я. Болду. Концерт бошалды. (*Чемоданын
кётюрюп.*) Мен сизни бла сёлеширге суймейме.

Э л д а р. А-а-а-а... угъай...

Х а ж о с тыягъына да тыяна киреди. Аны акъ сакъалы барды.

Х а ж о с (*Маратха бла Элдаргъа*). Ким излейди мени?
Огъесе уа биягъы сиз, ичип, аман кылыкъларыгъызны
этипми айланасыз?

Э л д а р. Угъай, угъай, биз ичип туйюлбюз. Сени бу
кыыз излейди.

Ж а м и л я (*жашлагъа онгсунмай къарайды*). Ётюрюк
нек айтасыз? Айып туйюлмюдю сизге? Мени хатерими эт-
мей эсегиз да, бу къартны акъ сакъалына намыс этсе-
гиз а.

Х а ж о с. Тапханса намыс этер адамланы.

Э л д а р (*Жамилягъа*). А-а-а, клубну директирин ча-
къыр деп кесигиз айтхан эдигиз да. Клубну директири бу-
ду... Хажос.

Ж а м и л я (*Хажосха да, жашлагъа да ийнанырыгъы
келмей къарайды. Бетинде сейир этген хал барды. Сора
Хажосха*). Кечгинлик беригиз, завклуб сизмисиз?

Х а ж о с. Хоу, ахшы кыыз.

Ж а м и л я (*къартха къолун берип*). Мен шахардан
келгенме. Атым Жамиляды. (*Марат бла Элдаргъа.*) Сиз да
кечгинлик беригиз. Алдагъан сунуп тырман этдим.

Х а ж о с (*Жамиляны къолун тутханлай*). Къайдан
келгенме дейсе, ахшы кыыз?

Ж а м и л я. Шахардан, аппа. Бери, сизни элге жи-
бергендиле, клубда ишлерге.

Х а ж о с. Аллах, аллах! Ол а иги болгъанды. Къыра-
лыбыз сау болсун, мени унутмай къартлыгъыма нёгер ий-
гени ючюн.

Ж а м и л я. Аппа, эрттеден берими ишлейсиз завклуб болуп?

Х а ж о с. Алай эрттеден да угъай. Киеуюм эл Советни бирсидатели болгъанлы бери ишлейме.

Ж а м и л я. Игиди, игиди...

Х а ж о с. Сен манга мени къартлыгъыма къарап багъа бичме. Мен искусстводан кенг адам туююлме. Театрда артист болуп иги кесек ишлеген кишиме мен.

Ж а м и л я (*къууанып*). Хо бир да?! Алай эсе бютюн да алапатды!

Х а ж о с. Да аны неси алапатды. Қъарт болгъанма мен.

Ж а м и л я. Қъарт къойнунда жылы къалач дейдиле.

Х а ж о с. Аперим, ахшы къыз, жылы сёзлю кёрюнесе. Ол игиди.

Ж а м и л я (*къара киритге бурулуп, аны къолу бла тутуп*). Аппа, муну тешигин ау басып турады да.

Х а ж о с. Эрттеден бери кино келмегенди сора уа.

Х а м з а т киреди.

Х а м з а т (*Жамиляны къолун тутуп*). Сенмисе ол бизге жиберирге айтхан культмассовиклери?

Ж а м и л я. Мен болурма.

Х а м з а т. Алай эсе игиди. Сау кел.

Ж а м и л я. Сау болугъуз.

Х а м з а т. Министерстводан телефон бла сёлешген эдиле, сизни элге фахмулу адам иебиз деп.

Ж а м и л я. Алай эсе, мени оздуруп махтагъандыла Кечгинлик беригиз, сиз а кимсиз, мында?

Х а м з а т. Мен парторгма. Атым — Хамзатды.

Ж а м и л я. Алай эсе, бютюн ахшы. Сиз манга болуп сагъыз, ишлер акъылым болуп келгенме.

Х а м з а т. Қъолубуздан келгенни бир да аямаб! Жолдан арып келген болурса. Биз сени жашар жерны да хазыр этип турабыз. Мени юйюмде турлукъса. Юч с дан бири сеникиди. нг?

Х а ж о с. Хамзат, сизни юйден эсе, мени журтумни кинирекди. Сора, кесинг билгенликден, бу клубну ы... менме. Қъыз а мында ишлерге келгенди. Алай эсе, и, къонакъбайы мен болургъа керекме.

Э л д а р. А-а-а... бизде иги боллукъду. Эгешчиги бла...

М а р а т (*Элдарны аллына сюелип*). Бизде бир уллу отоу бош турады.

Ж а м и л я. Сау болугъуз... Сау болугъуз. Манга, бы

лай, ундурукъ сыйынырча бир мюйюш табылса бол-
лукъду.

Хамзат. Жамиля, этилген оноуну бусагъатда, бы-
лайда бузаллыкъ туюлюбюз. (Жамиляны чемоданын ала-
ды.) Кел.

Хамзат бла Жамиля кетедиле.

Хажос. Тейри, Хамзат, тюз этмединг... (Ол да аланы
ызларындан кетеди.)

Марат (Жамиля кетген жанына къаран). Мен аны
суюдюм!..

Элдар. А-а-а, мен да суюдюм аны.

Марат. Доу, доу этме. Мен тургъанлай ол санга
къайры жетеди?

Элдар. А-а-а-а-а...

Марат. Мангырама. Кел. (Кетедиле.)

Музыка тауушла, даур. Жабыу ачылады. Сахнада Жамиля, Ха-
жос, Марат, Элдар, Айкёз, Фазика. Репетиция барады.
Маратны къолунда балалайкасы, Фазика бла Айкёз миллет кийимле
кийипдиле.

Жамиля (Айкёзге). Юсюнге уллуракъ болады бу
жыйрыкъ.

Айкёз. Анамыкъыды сора уа. Урлап алып кетгенме
ансы, ол ёлсе да берлик туююл эди.

Жамиля (барысына да). Кийимлени юсюнден эл Со-
етни председатели энтда сёз бергенди. Мен анга ийнан-
ган да этмейме. Алай умут да юзмейме. Къобузчу уа
байда кёрюнмейди? Бююннгю репетициябыз ансыз бол-
укъ туююлдо.

Къобуз бла Темирбек киреди.

Жамиля. О, къалай иги болду, Темирбек, келгенинг.
Андан арысында кеч къала турма.

Темирбек. Бригадир жиберирге унамай, аны бла
келюшюп келеме.

Жамиля. Да бусагъатда ремонтдаса да.

Темирбек. Ремонтдама. Запчастла керекдиле. Ала-
а тапдырмайдыла. Манга кесинг тап дейди. Мен а
келдан табарыкъма?

Жамиля. Дауурну аз этигиз. Хар ким жерине, репе-
тияны башлайбыз. (Адамла жерлерин табадыла. Темир-
бек да къобузу бла, сахнаны бир къыйырына барып, шин-
кге олтурады.) Марат, Айкёз... (Марат бла Айкёз Жами-
ляны къатына келедиле.) Хазырсыз да?

Марат. Хазырбыз.

Жамиля. Башлагъыз сора. (Кеси бир жанына ке-
теди.)

М а р а т (*балалайкасын согъуп жырлайды*).

Эшиклени ары бир ач,
Ары бир кирейим,
Кёзлеринги ариулугъун
Кесим бир кёрейим.

А й к ё з.

Кёзлерими ариулугъун
Билмегенмисе?
Чегетледе къара дугъум
Кёрмегенмисе?..

Ж а м и л я (*къолларын бир бирге уруп аланы тохта-
тады. Къатларына барады*). Айкёз, сен бу ийнарны магъа-
насына иги тюшюналмай тураса. Аны себепли, жырлагъан
заманында аны ариулугъун, жылыуун да туура эталмай-
са. Бу ийнарда къыз накъырдадан букъмайды. Ол жаш-
дан буюккъан да этмейди. Къыз анга кесини ёхтемлигин
туура этерге кюрешеди. Аны бла бирге уа сен суйгенинге
тюбеп, аны бла тиллеше тургъанынги къууанчын сездирир-
ге керексе. Ангылаймыса?.. Марат, сен да бир кесек жу-
мушагъыракъ болургъа кюреш. Сен ёнюнго жалынган,
тилеген адамны ёнюча этерге керексе. Алай болмаса,
къыз сени керти суймеклигинге ийнанырыкъ туююдлю..
Ангыладынгмы? (*Хажосха бурулуп.*) Мен тюзмю айтама,
аппа?

Х а ж о с Бек тюз айтаса... бек тап.

Ж а м и л я (*Маратха бла Айкёзге*). Башлагъыз.

Марат сахнаны бир къыйырына кёрюнмей кетеди. Айкёз экничи къыйы-
рында къалады. Ол къолунда кюзгюге къарап, кеси кесине суйюнюю
бла болады. Къолунда балалайкасы бла Марат чыгъады. Айкёзню кё-
рюп, тамаша болуп тохтайды. Айкёз аны кёрмейди. Марат балалайка-
сын уруп, таууш этдиреди.

А й к ё з (*элгенип*). Оу, кюнюм! (*Къачып, сахнаны
къыйырына — ширманы артына бугъады.*)

М а р а т Нек къачаса менден? Танымаймы къалдынг?
Нек тынгылайса? Эшитдир манга ауазынги. Мен сени
кёрюрге кюсеп келгенме... (*Кеси кесине.*) Букъгъанды...
Тейри, андан а хайыр жокъду. (*Балалайкасын согъуп,
жырлайды.*)

Эшиклени ары бир ач,
Ары бир кирейим,
Кёзлеринги ариулугъун
Кесим бир кёрейим.

Жырны макъамы энди къобуз бла согъулады. Сахнаны бирси къыйы-
рындан Айкёз ойнакълап, тепсеп чыгъады.

А й к ё з.

Кёзлерими ариулугъун
Билмегенмисе?
Чегетледе къара дугъум
Кёрмегенмисе?
(Къачып жерине барады.)

М а р а т. Къайры къачаса? Тохта бир. (Жырлайды.)

Эшиклени ары бир ач,
Ары бир кирейим.
Санларынгы ариулугъун
Кесим бир кёрейим.

А й к ё з (биягъы сахнагъа ойнакълап, тепсеп чыгъады.
Къобуз согъулады, жырлайды.)

Санларымы ариулугъун
Билмегенмисе?
Тауда битген назы терек
Кёрмегенмисе?
(Къачады.)

М а р а т. Ачудан жарма мени, ариу къыз. (Балалай-
касын эшикни къакъгъанча къагъып, сора согъуп, жырлай
башлайды.)

Эшиклени ары бир ач,
Ары бир кирейим.
Къашларынгы ариулугъун
Кесим бир кёрейим.

А й к ё з (сахнагъа сюзюлюп чыгъады. Къобуз согъу-
лады, жырлайды.)

Къашларымы ариулугъун
Билмегенмисе?
Къарылгъачны къанатчыгъын
Кёрмегенмисе?

Айкёз къачып тебирейди. Марат аны аллына сюеледи.

М а р а т. Къачма менден, жанчыгъым, къачма.

А й к ё з. Кет, теличик, адамла кёрюп къоядыла.

Экиси да бирге Айкёз кетиучю жанына кетдиле да къайтып келдиле.

Ж а м и л я (алагъа). Бу жол тапды. (Хажосха.) Аппа,
сиз жаратдыгъызмы?

Х а ж о с. Бек аламатды. Жашлыгъым эсиме тюшдю,
антым.

Ж а м и л я (*шинтикни алып, ортагъа салды*). Шинтик оюн!

Элдар бла Марат сахнаны бир жанында, Фазика бла Айкёз а экинчи жанында тохтайдыла.

Х а ж о с (*олтургъан жеринден къобун*). Тейри, антым, бу оюннга уа, мени да къошугъуз.

Ж а м и л я. Айхай, къошабыз.

Хажос Марат бла Элдарны къатларына барып сюеледи. Жамиля уа Айкёз бла Фазикагъа нёгер болуп тохтайды.

Ж а м и л я. Темирбек, сокъ къобузну!

Къобуз согъулады. Шинтик оюнну ойнайдыла. Хажос да къарт санларын ойнатыргъа кюрешеди, тепсейди. Шинтик оюн бошалгъандан сора Хажос бла Жамилядан къалгъанла сахнадан кетедиле.

Х а ж о с. Аллах, аллах жашлагъа тенг болама деп, белими чанчдырып къойдум да. (*Къыйналып жерине барып олтурады.*)

Ж а м и л я. Да, аппа, акъырын тепсей туругъуз.

Х а ж о с. Жюрек къабыннган этеди сора уа. Жаш заманымда мен бу оюннга кёп къатышханма. Бу бек зауукълу оюн болуучу эди, энди унутулгъанды ансы.

Ж а м и л я. Халкъыбызда болгъан иги тепсеулени, оюнланы да, жырланы да унутмазгъа керекбиз, аппа. Ала бизни ата-бабаларыбызны жюрек урууларыдыла, ауазларыдыла. Миллетибизни культура байлыгъыдыла.

Х а ж о с. Тюз айтаса, къызым. Ахшы туудукъла ата-бабаланы иги адетлерин, иги тёрелерин да сакълайдыла.

Ж а м и л я. Жашла, къызла!.. Келир номерибиз... Хайда, хайда! Марат, не тураса?.. Башла.

Марат бла Темирбек алгъа чыгъадыла.

М а р а т. Багъалы жолдашла, мен сизге бир къауум ийнар айтайым. Айтайыммы, айтмайыммы? Охо, сора... (*Темирбекге.*) Нек тураса, сокъ къобузну...

Марат ийнарланы эстрада халда жырлайды.

М а р а т .

Иги товар келгенди деп,
Къууанып барырса,
Тюкенчи ахлунг болмаса,
Къурлай къалырса.

Мен окъургъа киреме деп,
Махтанып айтырса,

Хуржунунг къалын болмаса,
Ызынга къайтырса.

Уста дохтур келгенди деп,
Чапханлай жетерсе,
Къулагъым ауруйду десенг,
Тишсиз къайтырса.

Иги жашха барама деп,
Эрге чыгъарса.
Чагъыр шеша башынга тийсе,
«Мама» деп жилярса.

Иги къызы тапханма деп,
Къууанып алырса,
Сатыу-алыугъа бир кетсе,
Къатынсыз къалырса.
(Кетеди.)

Сахнагъа Жамиля, Айкёз, Фазика чабып чыгъадыла. Ала не эсе да бир зат излегенча тегерекге къарайдыла. Сахна артындан «Алсам аллай къызы аллыкъма» деген халкъ жырны макъамы эшитиледи. Сахнагъа Марат, Элдар, Темирбек чыгъадыла. Темирбек къобузну согъады. Къызла аланы кёрюп кюледиле, къачып тебирейдиле.

Элдар. А-а-а биз сизни излеп келгенбиз. Кетмегиз.

Къызла тохтайдыла.

Фазика. Бизними?

Айкёз. Нек?

Марат. Айтышыргъа.

Фазика. Айтышыргъамы?

Элдар. А-а... Къоркъганмы этесиз? (Къызла бир бирге къарайдыла.)

Жамиля. Неден къоркъабыз?.. Къоркъмайбыз.

Айкёз. Къайсыгъыз айтышырыкъсыз бизни бла?

Марат (алгъа чыгъып). Мен!

Жамиля. Башла сора.

Марат (къобузчугъа). Темирбек, сокъ къобузну.

Темирбек къобузну согъады. Бу жыр да ойнакълап, тепсеп алай жырланады.

Марат.

Алсам аллай къызы аллыкъма,
Алмасам къурлай къаллыкъма:
Тешегинден эртте тургъанны,
Урчугъун къаты бургъанны.

Ж а м и л я (ариу сюзюле, Маратны аллына жууукъ барып).

Барсам аллай жашха барлыкъма,
Бармасам юде къаллыкъма:
Тёшегинден эртте турганнга,
Ишге ашыгып барганнга.

Жамиля кызлагъа кыйтып, кюлкюлю боладыла. Кызла анга иги жууап бердинг дегенча, Жамилягъа махтау бередила. Жашла да бир бирлерине шыбырдайдыла. Сора Марат алгъа чыгып биягъы жырлап тебирейди.

М а р а т.

Алсам аллай кызны аллыкъма,
Алмасам кьурлай къаллыкъма:
Кюнюне юч жаулукъ эшгенни,
Базаргъа чабып жетгенни.

А й к ё з (Маратны аллына ойнакълап чыгып.)

Барсам аллай жашха барлыкъма,
Бармасам былай къаллыкъма:
Кюнюне юч марда толтуруп,
Халкъындан махтау алганнга.

М а р а т.

Алсам аллай кызны аллыкъма,
Алмасам да кьурлай
къаллыкъма:
Кюбюрю парчадан толгъанны,
Алтыны да кёп болгъанны.

Ф а з и к а (анга).

Барсам аллай жашха барлыкъма,
Бармасам кьурлай къаллыкъма:
Башчыгъы акылдан толганнга,
Алтындан ариу болганнга.

М а р а т.

Алсам аллай кызны аллыкъма,
Алмасам холостой къаллыкъма:
Ачыуун ичинде жутханны,
Эрин ишлетмей тутханны.

Негерлери: «Ай аперим!» — дейдиле анга.

Ж а м и л я.

Барсам аллай жашха барлыкъма,
Бармасам былай къаллыкъма:

Ачыуун ичинде жутханнга,
Мени кѳубултуп тутханнга.

Темирбек бла Элдар Маратха: «Оллахий, хорлатып кѳоябыз»,— деп
типски боладыла.

М а р а т. Угъай, тейри... (Темирбек кѳобузну эрлай со-
гъады.)

Алсам аллай кѳызы аллыкѳма,
Алмасам кѳурлай кѳаллыкѳма:
Эрин курортлагъа ийгенни,
Кеси уа юйню суйгенни.

Ж а м и л я.

Барсам аллай жашха барлыкѳма,
Бармасам юйде кѳаллыкѳма:
Заманын зыраф иймегеннге,
Кесин артыкѳ суймегеннге.

М а р а т.

Алсам аллай кѳызы аллыкѳма,
Алмасам кѳурлай кѳаллыкѳма:
Ичгенимде уруш ачмагъан,
Тарыгъып сюдге бармагъан.

А й к ѳ з.

Барсам аллай жашха барлыкѳма,
Бармасам кѳурлай кѳаллыкѳма:
Аракъы, тютюн да ичмеучю,
Хауле айланып кетмеучю.

Бу кезиуде залдан сахнагъа, ачыуланып, Л а у л а н чыгъады. Сахна-
дагъыла апчып кѳаладыла. Айкѳз кѳачып Жамиляны артына бугъады.

Л а у л а н (Айкѳзге). Кѳзюнгу кѳан жууарыкѳ! Мында
кау-куу этип айлана кѳреме сен а! Начасдан туугъан,
начас... (Жетип барып Айкѳзню чуунундан тутады.) Тап-
ханса жер, элни хаулесине кѳошулуп. Мен сени кѳаллай
жашха барлыгъынгы кѳзюнге кѳргюзтюрме, гяурдан туу-
гъан гяур! (Айкѳз жилийды.) Юйде эшиуню да кѳоюп,
кѳремисе муну зая болуп айланганын! (Жамиляны юсюне
айланады.) Сен а, шайтан кибик, кѳайдан да чыкѳдын
элибизге?! Мында кѳызла сенича баштакѳ туйюлдюле.
Чачынгы жыртып, кѳолунга берирме, аллахакѳына, мени
кѳызымы алдап энди бери келтирсенг!

Жамиля бетин эки кѳолу бла жабады.

Х а ж о с. Лаулан, Лаулан... сен не затла жаншайса?
Айып туйюлмюдю санга, алай адепсиз болургъа.

Лаулан (*Хажосха*). Оу, кюнюм, сен а не этесе мында? Къарт теке кибик? Кет аурунг, дуня бузулгъанды.

Хажос. Дуня бузулмагъанды, сен бузулгъанса, Лаулан.

Лаулан. Башымы аурутма, аллахчю болсун. (*Айкёзге.*) Кюнюнг къурурукъ, быланы ортасына кирип, битеу элге башыбызны бедишлик этип къоя эдинг да, (*чууунундан тутуп, Айкёзню залны ичи бла жиятып алып бара*) атанг санга этерикни уа кёрюрге алыкъа! Ол сени боюн жилигинги сындырыр.

Айкёзню алып кетеди. Сахнада шошлукъ, пауза.

Жамия (*жарыкъ болургъа кюреше*). Нек турасыз? Келир номерибиз неди?

Марат. Да, Айкёз кетди. Мен энтда да аны бла жырларгъа керек эдим.

Жамия. Мени бла жырларыкъса. Темирбек, башла.

«Сазым ойнай, саз ойнай» деген халкъ жырны макъамы согъулады. Жамия бла Марат, бир бирге ышарып къарай, сахнада жюрюйдюле.

Марат.

Сазым ойнай, саз ойнай
Къалдым, аллах хакъына.
Къылычымдан къан тамса да,
Къоймам, къуран хакъына.

Жамия (*жарыкъ жырны музыкасына кёре, тепсеген да эте*).

Къылычынгдан къан тамып,
Сен жюрюсенг жетерсе.
Эмен терек мен болуп,
Жерге кирсем не этерсе?

Марат (*ойнакълан*).

Эмен терек сен болуп,
Жерге кирген сен болсанг.
Жютю балта мен болуп,
Кесип алсам не этерсе?

Жамия.

Жютю балта сен болуп,
Кесип алгъан сен болсанг,
Кёк кёгюрчюн мен болуп,
Учуп кетсем не этерсе?

М а р а т.

Учуп кетген сен болсанг,
Сары лячин мен болуп,
Къуууп жетсем не этерсе?
Кёк кёгюрчюн сен болуп,

Ж а м и л я.

Сары лячин сен болуп,
Учуп жетген сен болсанг,
Сары тары мен болуп,
Тёгюлюп къалсам не этерсе?

М а р а т.

Тары бюртюк сен болуп,
Тёгюлюп къалгъан сен болсанг,
Балалы тауукъ мен болуп,
Чёплеп алсам не этерсе?

Ж а м и л я.

Балалы тауукъ сен болуп,
Чёплеп алгъан сен болсанг,
Аллахдан ауруу келип,
Ауруп къалсам не этерсе?

М а р а т.

Аллахдан ауруу келип,
Ауруп къалгъан сен болсанг,
Дохтурчугъунг мен болуп,
Къарап турсам, не этерсе?

Жырлагъанны къоюп, экиси да кюледиле.

М а р а т. Жамиля, кертиси бла окъуна алайды. Мен сени ёмюрлюк дохтурунг болургъа сюеме. Быйылдан къалсам да, келир жыл медицина институтха кирликме.

Ж а м и л я. Сен аны манга айтханса.

М а р а т. Мен сенсиз болаллыкъ туююлме, Жамиля.

Ж а м и л я. Кет, уялтма. Адамла жыйылып, бизге къарап тургъанларын кёрмеймисе?

Ф а з и к а, Х а ж о с, Э л д а р сахнагъа чыгъадыла.

Ф а з и к а (*жарсыл*). Ол къатынны этип кетгенин кёрдюгюзмю?

Ж а м и л я. Аны къойдукъ. Эндиги номерибиз неди?..

Х а с а н киреди.

Х а с а н (*ачыуланып, Жамилягъа*). Бу не тойду? Кимге къатын аласыз?

Ж а м и л я (*жарыкъ*). Репетиция эте турабыз.

Х а с а н. Баш аурута турасыз. Мен санга ненча кере эсгертгенме адамланы ишден тыя турма деп.

Ж а м и л я. Мен бир кишини да ишден бёлмегенме.

Х а с а н (*сахнадагъыланы кёрюзте*). Была уа кимледиле, ишден бёлюннген адамла болмай?

Ж а м и л я. Шёндю кечеди. Хар ким ишни бошاپ юйюне келген заман.

Х а с а н. Хапарны аз эт. Манга сизни жырлагъаныгъыз керекмейди. Манга эт, сют керекди. Нартюх, картоф, силос, бичен! Ишлерге керекди, ишлерге!

Ж а м и л я (*апчып*). Да бу уа иш туююлмюдю?

Х а с а н. Туююлдю. (*Эниклеп, кёбузу бла сюелип тургъан Темирбекни кёреди да, анга жанлайды.*) Сен а не этесе мында?

Т е м и р б е к. Сокъгъан.

Х а с а н. Хы, сокъгъан! Тракторунг а?

Т е м и р б е к. Трактор а — жеринде. Запчастла жокъдула.

Х а с а н (*ачыуланьп*). Кёбуз согъуп турсанг запчастла кёкден тюшерик болурла. Тамбла не тракторну кзурап бошарса, не да ишден кетерсе. Хажос, клубха кирит сал. Бир адамны аягъын бери басдырма.

Х а ж о с. Хасан, тюз туююлсе.

Ж а м и л я (*жилямсырап*). Мен тарыгъып райкомгъа барлыкъма.

Х а с а н (*Жамилягъа*). Андан ары да бар. Хоу, андан ары, ангылаймыса, андан ары! А, вообщем та, сени бизге керегинг жокъду. Ызынга кетерге эркинсе. Биз жырламай да жашай келгенбиз, энгда да жашарлыкъбыз.

Х а ж о с (*ачыуланьп*). Хасан!..

Х а с а н. Болду. Мен кёп даурну суймеучюме. (*Кетеди.*)

Сахнадагъыла суу куюгъанча боладыла. Жамиля мудахды, жерге кзурап тохтагъанды.

Х а ж о с. Жамиля, сен аны ючюн мудах болма. Хамзат бюгюн-тамбла кхайтыргъа керекди. Ол...

Ж а м и л я жиялямсырап, сахнадан суху кетеди.

Ж а б ы у

ЭКИНЧИ БЕЛЮМЮ

Просцениум

Сахна жабыу жабылыпды. Къайгылы музыка эшитиледи. Сахна жабыу ачылгъанда, биринчи кесегиндеча, юсюнде да уллу къара кирити бла оюн жабыу кёрюнеди. Бир аздан авансценагъа, къолунда да чемоданы бла, мыккыл болуп, акъырын атлай, Ж а м и л я киреди. Чемоданын салып, ауур кючюне, аны юсюне олтурады.

Ж а м и л я (*мудак*). Толмады умутум. Къоймадыла ишлерге. Не айтып барайым атама? Ол манга ийнанырмы? Анангы этек туюне кысылыр ючюн къайтып келгенсе дерми? Мени окъутхан устазланы уа не зат келир кёллерине? Жамиля ишлеялмай ызына къайтды деп, айып этерле. Ах, къалай кыйынды! (*Эки къолу бла бетин жабады.*)

Бир къолунда плащы, экинчи къолунда чемоданы бла Х а м з а т киреди. Жамиля аны кёрмейди. Хамзат анга да, оюн жабыуда къара киритге да сейир этип къарайды. Чемоданын жерге салып, Жамиляны къатына шош барады.

Х а м з а т. Жамиля. (*Жамиля сескенип, чемоданыны юсюнден учунуп къобады. Хамзатны кёрюп, апчып къалады. Эринлери къалтырап, жукъ айталмайды. Сора, жиямсырап, аны кёкюрегине кысылады.*) Не болгъанды санга, Жамиля? Къайры тебирегенсе? (*Жамиля жюрексинип жукъ айталмады. Хамзат кесини да, аны да чемоданларын эки къолуна алады.*) Келчи юйге, анда сёлеширбиз.

Э к и с и да кетедиле.

Авансцена къарангы болуп жарыйды. Оюн жабыу ачылады: Сахнада стол, стол артында колхозну председатели — Х а с а н. Ол телефон бла сёлеше турады.

Х а с а н. ...да мен не этейим? Шабашниклени алыргъа къоймайсыз. Элде уа адамла жетишмейдиле... (*Пауза.*) Ы-ы... адамла бардыла... ишге чыгъаргъа унамайдыла!.. (*Телефонну трубкасын жерине ыразы болмай салады.*) Бир жанындан иш бармайды. Экинчи жанындан райком къоймайды. Билмейме не этерге да...

Х а м з а т киреди.

Х а м з а т. Салам-алейкум, Хасан.

Х а с а н. Охо! Алейкум-салам. Къайтдынгмы?

Х а м з а т. Кёресе.

Х а с а н. Къачан келгенсе? Олтур.

Х а м з а т. Бусагъатлада.

Х а с а н. Иги болду келгенинг. Райкомдан тынчлыкъ бермейдиле. Мал орунну кыш тюшгюнчю битдиригиз деп кысадыла.

Х а м з а т. Тюз этедиле. Битдирирге керекди.

Х а с а н (*ыразы болмай*). Айтхан тынчды.

Х а м з а т. Мал орун не халдады шёндю?

Х а с а н. Алыкъа къабыргъалары къаланып бошалмагъанды.

Х а м з а т. Сора мен кетгенли бери жукъ этилмегенди. Сау юч айны ичинде!

Х а с а н. Неге сейир этесе?

Х а м з а т (*паузадан сора*). Мен бусагъатда Жамиляны жолдан къайтаргъанма.

Х а с а н. Сора уа неди? Менденми тарыкъгъанды?

Х а м з а т. Алай этерге жарамайды, Хасан.

Х а с а н. Ол дегенинг?

Х а м з а т. Жамиля бери кеси келмегенди. Аны бери ишлерге деп ийгендиле.

Х а с а н. Сора кимди аны аллын тыйгъан?

Х а м з а т. Билемисе, Хасан, клуб ишге ыспассыз къарамакълыкъ уллу жангылычлыкъды. Элде клуб битеу ниет ишни да, культураны да къаласы болургъа керекди.

Х а с а н. Кимди анга угъай деген?

Х а м з а т. Сенсе, Хасан. Сен бла Махмут. Экигизсиз Жамиляны ишлерге къоймагъан.

Х а с а н (*бети алгъасынып*). Аны айтыргъа депми келгенсе?

Х а м з а т. Шёндю хоу.

Х а с а н. Къой, Хамзат. Бусагъатда проблема ол туююлдо. Клуб болмагъан заманда да жашагъанбыз бек иги.

Х а м з а т. Туура былай жахилсе деп а турмаем санга.

Х а с а н (*столну жумдуругъу бла уруп*). Жахил сенсе! Къыралны аллында планларыбызны толтуралмай, аман кюнлюбюз башыбызгъа келип айланган заманда, сен а — колхозну партия организациясыны секретары — клуб деп айланаса. Олмуду сени жахилсизлигинг?!

Х а м з а т. Хасан...

Х а с а н. Тохта сен! Мени бла даулашыргъа алыкъа эрттеди санга. Мен бу элде он жети жыл оноу этеме. Сенден эсе мында халны мен иги билеме. Колхоз жылдан жылгъа артына кетип барады. Ол неликденди?.. Ишлерге адам табылмагъанлыкъдан. Уллу да, гитче да жюн ишге къадалып, спекуляциягъа айланып, колхоз ишни бырнак этип тохтагъандыла. Манга уа районда кюн сайын урушадыла, колхозда иш иги бармайды деп. Ма олду пробле-

ма! Бизге тепсерге деп план бермейдиле. Ёмюрюнгде бир аууз жыр айтмай турсанг да аны ючюн санга бир киши тырман этерик туйюлдо. Кырал планланы толтурма-санг а сырт теринги кьобарлыкдыла. План, план, план!.. Ма, партия излеген олду.

Пауза. Хасан ачыуланган халда, Хамзат а сабыр халда бир бирине кьарашадыла.

Хамзат (*сагъышлы*). План, план, план... Сен аны керти айтаса. Кырал планла толтурулургъа керекдиле. Алай, ол планладан сора абери кьрмеу, абери эсlemeу — сокьурлукьду. Аладан да озуп а — хаталы ишди. Планла бир заманда да кеслери алларына толмайдыла. Аланы адамла толтурадыла. Аны себепли, бек алгъа адамланы кьрюрге керекди. Планлагъа эсибиз кетгенден, адамла бла селешиюну, ниет ишни унутуп кьойгъанбыз.

Хасан. Ол сени борчунгду.

Хамзат. Сени да, мени да. Ол хар коммунистни борчуду. Элибизде ишлерге жараулу адамланы жыйырма проценти да чыкьмайды колхоз ишге. Неликденди ол? Жутлукь! Мюлкге кез ауаналыкь адамланы хайран этип барады, жукьгъан аурууча. Биз а аны кьре тургъанлай, кьрмегенча этебиз. Сени да, мени да терслигьбиз андады.

Хасан. Мени кьошма ол затха. Мен планларыбыз ючюн жууап береме.

Хамзат. Планла бла ниет иш бирди.

Хасан. Акьылмы юйретесе?

Хамзат. Терсине бурма, Хасан. Жамиляны ишлемеге кьой. Ол келе келип, жансыз клубгъузгъа жан салгъаны ючюн анга ыспас этерге керекбиз. Ол элде ниет ишни отун тиргизгенди. Ичип, эл тюбюнде хаулесине айлануучу жаш тьлюню кьбюсюн тегерегине жыйып, жашау ызгъа тюзетеди. Иш кыстау заманда ол кеси барады колхоз ишге, жашланы, кызыланы да ызындан тизип. Быйыл дырынны жауун тюбюнде кьалмай кезиюнде жыйылгъаны кимни хайырындан болгъанды? Жамиляны ишиди ол! Субботникле, воскресникле кьурап, фермаланы тазалатханы уа? Ол затла аны иши туйюлдоле. Алай, ол бир затдан да артха турмайды. Хар затха кьолун жетдире, кьалгъанлагъа юлгю болуп, кьанат кьагъып айланады. Ол клубда оюн кьурай эсе, адамланы колхоз ишден бьлюп кьурамайды. Ишден бош заманларын хайырланады. Жамиля клуб ишни халкьны жюрек кьууанчына бургъанды...

Ачыуланып, Лаулан киреди.

Лаулан. Бу не хыликкялыкды, ы?.. Сиз элни оноучуларыбыз деп турасыз. Къайдан табып келтиргенсиз ол уялмагъан баштакъны бери, ы?!

Хасан. Не болгъанды, Лаулан? Ангылатып айт.

Лаулан. Жамиля... Сизни ол тахлыкъ Жамилягъыз!

Хамзат. Не этгенди Жамиля?

Лаулан. Жашаргъа къоймайды. Токълу кибик къызымы бузду да ийди. Школундан да тыйды, эл жаялыкъ этди.

Хасан (*кёл кенгдирип, Хамзатха*). Хы, кёремисе!

Лаулан. Мен аны сюдге бермей къоярыкъ туююлме, ёлген атамы жаны ючюн.

Хамзат. Сюдге сени берирге керекди, Лаулан. Хоу, хоу... бош сейир этме. Айкёз онунчу классны былтыр бошарыкъ эди. Эшиуюне сугъанакълыкъ этип, аны окъургъа къоймагъан сен кесинг болгъанса. Энди уа ол келефенлик ишинги Жамиляны юсюне нек атаса?.. Аны уа мен билеме. Айкёз, сени айтханынга сыйынмай, Жамиляны айтханын этип, школга жорюп тебирегенди. Ма аны ючюн жаныйса сен Жамиляны.

Лаулан. Аны не иши барды мени къызым бла?

Хамзат. Барды. Сен Айкёзню къарангыгъа тарта эсенг, Жамиля уа аны жарыкъгъа тартады. Ол бири. Экинчиден, сен колхозда нек ишлемейсе?

Лаулан. Къалгъанла да мен ишлеген чакълы бир ишлесинле.

Хамзат. Мен сени таныгъанлы бери бир кюн колхоз ишге чыкыгъанса деп билмейме. Сен спекулянткаса. Сен юйюнге да жыйылмай, битеу къыралны къыдырып айланаса.

Лаулан. Хасан, сен нек тынгылап тураса? Бу Байчо улуна бир зат нек айтмайса? Муну манга не дерти барды? (*Хамзатха*.) Сени къатынынгдан эсе ариу кийингеним ючюнюмю жаншайса, ы? Мен...

Хамзат. Сени бетинг жокъду, Лаулан. Сен бетинги да, намысынгы да харекетге сатып бошагъанса. Сюдге уа ким бериллигин кёрюбюз. (*Кетеди*.)

Лаулан. Хасан, бу неди? Байчо улу санга да оноу этипми тебирегенди? Эл башчы сен ушайса да. Анга бир зат нек айтмадынг? Сен аны нек сыкъдырмадынг? Ол къайдан къуллукъчу болуп кетди кеси да, трахтирчи эди да...

Ж а б ы у

ЮЧЮНЧЮ БЕЛЮМЮ

Просцениум

Авансценагъа сахнаны эки жанындан Хамзат бла Жамиля чыгъадыла.

Хамзат. Кюнюнг ахшы болсун, Жамиля.

Жамиля. Ой, Хамзат, ичимде жаным жокъду.

Хамзат. Нек?

Жамиля. Биринчи ишим. Адамла жаратырламы?

Хамзат. Къоркъма сен. Адамларыбыз сени келген кюнюнгден окъуна жаратхандыла.

Жамиля. Айхай, мен бери келгенли алыкъа бир иги иш бла кесими кѣргюзтмегенме.

Хамзат. Бош айтаса алай. Сен мында кѣп ахшы иш этгенсе.

Жамиля. Сен болмасанг мен зат да эталлыкъ туюлем.

Хамзат (*кюлюмсюрен*). Хасан бла ортанг къалайды?

Жамиля. Ол мени бла саламлашмайды.

Хамзат. Саламлашыр. (*Сагъатына къарар.*) Ахшы, Жамиля, мен эл башында фермабызгъа жетип къайтыргъа керекме.

Жамиля. Кеч къалма оюнубузгъа.

Хамзат. Къалмам. (*Кетеди.*)

Марат киреди.

Марат. Жамиля...

Жамиля. Келгенинги иги этдинг. Нек жыйылмай турадыла адамларыбыз?

Марат. Билмейме. Мен ишден бусагъатда жетгенме. Ашагъан да этмей, бери чабып келеме.

Жамиля. Сау бол, Марат.

Марат (*башха адам бармыды дегенча, тѣгерегине къарар*). Сени кесинге энчи тюбеп, айтырыкъларымы айталмай...

Жамиля. Марат, биягъы сен безиреп башлагъанса. Бююн премьерабызды. Башха кюн айтырса. Фазика бла Айкѣз нек келе болмазла? Ала шѣндю манга бек керек эдиле. Эринмей чакъырып келсенг а.

Марат. Эринип а. Сен айтсанг, жер этегине жетип къайтырма, оллаха. (*Кетеди.*)

Элдар киреди. Аны къолунда гюл къысым барды.

Жамиля. Элдар?!

Элдар. А-а-а. Мен бир заманда да кеч къалмаучума. (*Гюллени Жамилягъа бере.*) Быланы санга...

Ж а м и л я. Сау бол, Элдар. Сен манга кѳуру да былай намыс этгенлей тураса.

Э л д а р. А-а-а-а. Санга намыс этген манга уллу кѳууанчды. Кесинг билгенликден, иште киргенме. Хамзат собранияда мени махтагъанын да эшитгенсе...

М а р а т чабып киреди.

• М а р а т. Жумушунгу тамам этдим, Жамиля! (Жамиляны кѳолунда гюллеге бла Элдаргъа онгсунмай кѳарайды.)

Ж а м и л я. Сау бол, Марат. (Гюллени ийисгейди.)

Э л д а р (ёхтем болуп). А-а-а-а, мен аланы жыяр ючюн, Чора тауну башына ёрлегенме.

М а р а т. Андан кетип ёлсенг.

Э л д а р. А-а, ёлсем, не зат ючюн ёллюгюмю билеме.

М а р а т. Кет, жаншама.

Э л д а р. Сенсе жаншагъан а-а-а...

Ж а м и л я. Не этесиз? Барыгъыз! Кийинигиз, хайда! (Марат бла Элдар кетедиле. Фазика киреди. Нек келмей тураса сен андан бери?)

Ф а з и к а (жашырын сёз айтханча). Билемисе, шёндю мен кимге тюбегенме?

Ж а м и л я. Кимге?

Ф а з и к а. Салимге. Ол устаз жашха. Сени соруп, иймей кёп тыйып турду ол мени. Санга салам айтдыргъанды кеси да.

Ж а м и л я. Кѳойчу, аллахчу, мени кѳайгъым шёндю ол тюйюлдю.

Ф а з и к а. Алай бош айтаса. Ол иги жашды.

Ж а м и л я. Алтын окѳуна болсун. Бар сахнагъа. Терк. Кёремисе, адамла жыйылып, спектаклибизге кѳараргъа сакълап турадыла. (Фазика чабып кетеди. Жамиля залгъа.) Ингир ахшы болсун!.. Сизге кёргюзтюрге деп, эки оюн хазырлагъанбыз. Биринчиси «Кесими сынаргъа сюеме» деп алайды. Анда беш адам ойнайды. Амаш — юйюр таматады. Аны Марат ойнарыкъды. Амашны юй бийчеси — Салиманы ролюнда уа мен боллукъма. Аланы жашлары — Аскерни ишин Элдар бардырлыкъды. Сулихатны ролюнда — Фазика кёрюнюрюкдю. Сулихатны кызы Розаны уа Айкёз ойнарыкъды...

Ж а м и л я кетеди. Аскер бла Роза бир бири кѳолларындан тутуп, чапхан халда, кѳууанчлы болуп, авансенагъа чыгъадыла.

І-чи сурат.

Р о з а. Ой, арыдым мен.

А с к е р. Бизге арыргъа энди бютюн да бек жарамай-

ды, Роза. Бюгюнден тебиреп, биз жолгъа атланганбыз. Ангылаймыса сен аны?..

Роза (*кюлюп*). Ангылайма, Аскерчик, ангылайма.

Аскер. Алайды да, сау къал, школ, сау кел, жашау жол!

Экиси да кюледиле.

Роза. Болса да, алыкъа бизни окъууубуз бошалмагъанды. Университет а?

Аскер. Қиралмай къалсанг а?

Роза. Қирликме. Папам айтханды.

Аскер (*сагъышлы*). Папам айтхандымы?..

Роза. Сен нек мудах болдунг?

Аскер (*жукъудан аязгъанча*). Бош, бош алай.

Роза (*къууанчлы*). Экибиз да студентле болуп!.. Ах, къалай жарыкъды дуня! Ах, къалай хычыуунду жашау! Билемисе, Аскерчик, мен да сен кирген факультетге кирликме. Къуру да сени къатынгда болургъа сюеме... сени бла бирге!

Аскер. Мен заочно окъурукъма.

Роза (*сейирсинип*). Не-е-ек?

Аскер. Кесими сынаргъа сюеме.

Роза. Неге керекди аллай сынау?

Аскер. Манга. Кеси кесими таныр ючюн. Ким болгъанымы билир ючюн.

Роза. Ойнама.

Аскер. Керти айтама.

Роза (*мудахланып*). Мен а хар заманда да бирге болурбуз деп туруучем.

Аскер. Да болурбуз. Мен заочно окъугъанлыкъгъа, бизни бир бирден ким айырлыкъды?

Роза. Мен заочно окъургъа суймейме. Ол ыспаслы туйюлдю.

Аскер (*кюлюп*). Жангылгъан этесе, Роза. Окъууну къаллай тюрлюсю да ыспаслыды. Кел, аттестатларыбызны кѣргюзтюп, ата-аналарыбызны къууандырайыкъ!..

Жабыу ачылады. Сахнада юйню бир отоу кѣрюнеди. Диван, шинтик-ле, стол юсюнде радио, аны къатында телефон. Радио сѣлеше болады, А маш шинтикге олтуруп анга тынгылайды. Салима да, радиогъа да, тынгылай, отоуда юйню жыйышдыргъанча ууакъ жумушла бла кюрешеди.

Радио. ...Тау районы Шорталаны Зекерия, Аколаны Доммакъ, Чыпынланы Шамдарий, Таймазланы Оракъ, Сайламланы Кезибан, Уланланы Тембот, Хабайланы Жанхот, Қбайтмазланы Жансурат дагъыда кѣп башхала социалист эришиуде алгъа болуп, уллу жетишимле болду-

радыла. Аллай адамла бизни бююнню жашаубузну жарык жанган жулдузларыдыла.

Аны бла биз эл мюлкде ишлегенле ююн бериуюбюзню бошадык.

С а л и м а (*Амашха*). Нек эсе да, бу радио бююн сени атынгы сагъынмады.

А м а ш. Сен сейирлик адамса. Къуру да мени атымы айтыпмы турлукъду? Менден сора республикада ишлеген адам жокъмуду?

С а л и м а. Сенича ишлеген жокъду. Хау, аллаххакъына. Жыйырма бла он жыл тракторда! Ойнагъанмы этесе. Санга орден бермегенлерине да сейир этеме. Ол орден алгъанла сенденми артыкдыла? Аллаххакъына, туйюлдюле. Сен къуру ишлеп тургъан болмаса, собрание болса чыгып селешмейсе. Председателни да махтамайса. Шендюгю дуняда уа, тилинг болмаса не къаты да ишле, андан хайыр жокъду. Хау, аллаххакъына. Сен мени бир зат да ангыламагъан диммо сунаса. Угъай, мени да къулакъларым эшитедиле, кезлерим керидиле...

А м а ш. Кет, керексиз затланы жаншама.

С а л и м а (*Амашны аллына сюелип*). Нек керексиз болады сора? Мен да сени атынг чыгъарын сюеме. Ким барды бизни элде сенича ишлеген? Аллаххакъына, жокъду.

А м а ш. Майдалларым бар, грамотала...

С а л и м а. Майдал, грамота!.. Орден керекди, Орден! Сен уллу орденге тийишлисе. Сени атынг халкъгъа айтылса, мени да намысым кетюрюллюкдю. Баблинаны керемесе... былтыр аны эри орден алгъанлы бери ол эсирикге кетип, хазна адам бла селешмей айланады.

А м а ш (*кюлюп*). Да ол а игимиди да?

С а л и м а. Игиди. Махтау хар заманда да игиди.

А м а ш. Да сен махтауну аллай бир сюе эсенг, манга келмей, бир башха эрге барсанг эди уа... поэтге, небилейим, белгили артистге, не да самолётла этиучю конструкторгъа.

С а л и м а. Хы, композитор, поэт. Самат а сени поэтингденми аман кишиди? Къойчу... кекюрегинде уа — атын жулдузу! Аты белгили. Къыз заманында сен манга бек тири керюннген эдинг. Жерде къаллык сунмагъанем мен сени, кекге учарык сунганем.

А м а ш. Жангылгъанса, ы?

С а л и м а. Угъай, угъай... Мен жаншай турама. Энтда да жангыдан къыз болуп, манга эрге барыгъа тюше эди, сенден башхагъа бармазем, аллаххакъына. Сен жеталмагъан уллу махтаугъа энди жашыбыз жетсин.

Аскер къууанчлы киреди. Къолунда аттестатын атасына береди.

Аскер. Бошадым, ата, школну!

Салима да Амашны къатына келип, экиси да аттестатха къарайдыла.

А маш (*жашыны кълун тутун*). Жаша! Бир тёртюнг барды ансы, кългъанлары бешле.

Аскер. Жангыз ол тёрт чырмады ансы, алтын майдал аллыгъем.

Салима. Оу ананг, шау ананг!

А маш. Кългъырмаз. Иш майдалда туююлдю, башдады.

Аскер. Тюз айтаса, атам.

Салима (*кълуанчлы*). Кълор болайым, балам, анангы жюрегин жарытдынг. Энди муну ызындан университетни бошагъан дипломунгу келтирип кёргюзтсенг...

Аскер. Бир заманлада, ким биледи, алай да болур.

Салима. Бир заманлада угъай, беш жылдан сора.

А маш. Тохтагъыз, тохтагъыз... (*Жашына*.) Сен онучу классны иги бошасанг, мен санга кълаллай саугъа этерге айтыучу эдим?

Аскер. Сагъат.

А маш (*хуржунундан сагъат чыгъарады*). Атанг хар заманда да сёзюне кертичи болуучуду. (*Сагъатны жашыны буунуна кълсады*.) Игиликге жюрют.

Аскер. Сау бол, атам.

А маш (*Аскерни аттестатын ёрге кёлюрюп*). Так, ким боллукъду бизни Аскер?.. Инженер!

Салима. Угъай, угъай... Дохтур.

А маш. Геолог.

Салима. Кет, аурунг, ол а не затды? Андан эсе устаз окъуна болсун.

Аскер. Угъай.

А маш. Сора... Зоотехник.

Салима. Ийнеклеге укол этиучюмю? Аллах сакъласын. Мен аны суймейме.

А маш. Агроном.

Салима. Ол да букъу ишди.

А маш. Сора, космонавт! Анда букъу угъай, хауа да жокъду.

Салима. Аллахым сакъласын! (*Кълу бла кёлню кёргюзтюп*.) Ол ары учуп кетсе, мен а кълаллай турлукъма мында.

А маш. Сора не болса сюесе?

Салима. Барысындан да игиси — къллукъчу!

А маш да, Аскер да кюлдюле.

Аскер. Андан да игиси уа — жазыучу.

Салима. Хау, аллахкакына, ол да игиди... бек иги. Кёремисе Кязимни аты унутулмагъанын. Къайсын а, Къайсын. Сау дунягъа аты чыгып! Мен ыразыма, балам, Къайсынча болурунга.

Аскер. Алай болур ючюн, фахму керекди, анам. Мени аллай фахмум жокъду.

Салима. Къалай жокъду? Университетде окъу да, фахмулу бол.

Амаш (*Салимагъа*). Сен жукъ ангыламайса.

Салима. Сора сен ангылай болурса. (*Аскерге*.) Не да болсун, балам, мени ыразы эт. Не жазыучу, не да къуллукъчу!

Амаш. Мени ыразы этерик эсенг а — алим... уллу алим!

Аскер. Къарайма да, экигизни да кёлююзге тиерик болурма дейме.

Салима. Не-е-ек? Ма энди бу бир ыспассыз затны сайлагъан болур.

Амаш (*жашына*). Айт сора, ким болургъа сюесе?

Аскер. Тракторчу! Керти айтама, бош сейир этесиз. Мен сени ызынг бла барыргъа сюеме, атам.

Салима. Оу, кюнюм, балам, шашыпмы тураса?

Аскер. Угъай, анам.

Салима. Сора ол не сандырагъанынгды?

Амаш (*сагъышланып*). Э жаш, ол айтханынга уа мен да иги тюшюнемидим.

Аскер (*къууанчлы*). Мен алай сюеме? Трактор курслагъа барлыкъма. Сора, къайтып келип, колхозубузда ишлерикме. Университетге уа заочно кирирге умутум барды.

Салима (*апчып*). Балам...

Амаш. Аскер...

Салима. Угъай, балам, жангылма. Сен бизни ёлтюрме. Сени тракторчу этерге деп окъутуп кюрешмегенбиз биз. Юйюбюзде бир тракторчубуз барды. Ол да жетеди бизге. Ёмюрю машина жау ийис эте келеди. Аны не ыспасы барды? Андан эсе мен ёлген этейим. Жалан да къуллукъчу болургъа керексе сен, эшитемисе, къуллукъчу!

Аскер. Сора къара иште уа ким ишлерикди, битеу халкъ къуллукъчу болуп кетсе?

Салима. Ол бизни ишибиз туююлдю. Башхала ишлесинле къара иште. Сен а...

Аскер. Хар ата бла ана сабийлерине сиз манга айтханча айта болурла. Ол тюзмюдю?

Салима. Мен санга айтама да, башхала бла бизни ишибиз жокъду деп.

Амаш (*биягъы сагъышлы*). Билемисе, Аскер, ананг

айтханда да болур бир зат. Алай туура тракторчу болама дегенинге уа мен да ыразы туююлме.

Аскер. Нек, атам?

Амаш. Неге керекди ол санга? Мени кәрмеймисе, жау жугъу быстырла юсюмден кетмегенлей... Көремисе бу кьолланы... Къара жау тырнакъларыма дери кирип... Бу жара тапланы уа көремисе? Къыйын ишди. Мени ызым бла барыргъа итингенинг бир жаны бла игиди. Алай андан эсе башха, сыйдыракъ ызы сайласанг иги боллукъ эди.

Аскер. Атам, сен кесинги да, ишинги да алай ыспасыз нек этесе? Сен трактор бла жер сюрген заманында манга нартча залим көрюнюучюсе. Дуняда сенден къарулу, сенден огъурлу адам жокъ сунуучума. Сен кьошулмай колхозубузну не иши тамамланганды? Бизни колхоз битеу районда биринчи колхозгъа саналады. Аны махтаулу этген а сени бу берчли кьолларынгдыла. Сени кибик халал ишлегең адамладыла. Алай туююлмюдо, атам?

Амаш. Энди, ол алай да болур...

Аскер. Алайды, атам, алайды. Мен көрюп турама сени... арыгъанса. Пенсиягъа чыгъар заманыг да жетип келеди. Ары да чыгъарса, солугъан да, тынчайгъан да этерсе. Мен а сени ишинги, сени намысынгы, огъурлулугъунгу, жерге суймеклигинги андан ары элтирме.

Салима. Балам, жаным, ёлтюрме мени...

Аскер. Мен айтырымы айтдым, сау къалыгъыз. Бир жылдан тракторну жюрютюрге диплом алып къайтырма. *(Кетеди).*

Салима *(таралып, аны ызындан)*. Жашым... Балам... Аскер, къайт бери! Насыбынгы жойма. Жиятма мени... *(Жиямсырап эки кьолу бла бетин жапды.)*

Амаш *(Салиманы къатына барып)*. Кесинги сууут. Тюсюн айтханда, бизни экибизден да ол акъыллыды.

Салима *(Амашха ачыуланып)*. Барысы да сени хатангды. Гитче заманында окъуна биргенге элтип, тракторунга миндире кетдинг да, аны сабий жюрегин алдадың. Хы, энди айлансын, санга ушаш, шалпарбут болуп. Билмей тургъанлай, къалай уллу палах келип къалды бизге... *(Жиямсырайды.)*

Амаш. Ол кеси сайлагъан жол бла барады. Ким биледи, аны насыбы ол жол эсе уа?

Ж а б ы у

Экинчи сурат

Сахна тюрленмегенди. Жабыу ачылганда, Салима отоуда кзуру кеси болады. Сулихат киреди.

Сулихат. Юйдемисе, э кыыз, жарлы.

Салима. Юйдеме, Сулихат, юйдеме. Кел.

Сулихат. Не ишлей тураса, жарлы?

Салима. Аскер окзууун бошап келеди. Юйню жыйышдыра турама. Тюнене телефон бла селешгенди.

Сулихат. Окзууун бошапмы дейсе?..

Салима. Хау.

Сулихат. Да ол не окзууду. Трахтирге юйрене ушайды да, жарлы.

Салима. Тракторну да окзууу барды.

Сулихат. Болур, жарлы, болур. Биз а умберситге айтабыз окзуу деп... Бизни кыыз окзуган жерге.

Салима. Сулихат, мен санга барайым деп тура эдим. Аллах бергенлей, кесинг келип квалганса. Мен сени бла селеширге керекме.

Сулихат. Угъайым жокъду, э кыыз, сёзюнг бар эсе, айт, эштейим.

Салима. Роза бла Аскер бир бирлерин суйгенлерин битеу эл биледи.

Сулихат. Аллах, аллах... Мен а нек билмейме да сора, жарлы?

Салима. Сен да билесе. Сёзню кысхасы — биз Аскерни юйдегили этерге деп тохташханбыз.

Сулихат. Сора уа, э кыыз?

Салима. Сора уа не?... Жаш келгенлей, сизге келечиле иерикбиз. Аны билип кый дегенлигимди.

Сулихат. Сейир, тамашады! Бизни Роза уа алай ыспассыз туююлду, жарлы. Умберситде окзуйду.

Салима. Сора уа неди да, умберситетде окзуй эсе?

Сулихат. Зат да угъай, жарлы. Алай ол, окзууун бошагынчы, эрге барлык туююлду.

Салима. Аскер аны окзууундан тыярык туююлду. Биз жаш бла селешгенбиз.

Сулихат. Угъай, угъай, жарлы, аны окзууун бошай, биз аллай ишни эталлык туююлбюз. Сора кеси да, умберситден сора, сахарда куллукугъа кирликди. Элде турлук туююлду. Аскер а сахаргъа трахтирин созупму барлыкды?

Салима. Бизни кем этипми селешесе, Сулихат?

Сулихат. Угъай, жарлы, угъай. Ол зат мени эсимде да жокъду. Тенг тенги бла, тегене бауу бла дегенни айтама, ансы.

С а л и м а. Сора Аскер Розагъа тенг туйюлдю?

Су л и х а т. Э къыз, жарлы, терсинден тутмачы. Аскер аман жаш туйюлдю. Анга элибизде бек бюсюрейдиле.

С а л и м а. Сора уа не излейсе?

Су л и х а т. Менми?.. Мен зат да излемейме, жарлы. Алай, бизни Розачыгъыбыз, кесине ушаш, умберситде окбугъан...

С а л и м а (*къаты ачыуланьп*). Сындырыргъамы кюрешесе бизни?... Бедишми этесе? Намысыбызны ол кир аякъларынг бла малтаргъамы кюрешесе?..

Су л и х а т (*амалсыз*). Э къыз, жарлы...

С а л и м а. Угъа-а-ай, Сулихат, алыкъа биз сени кибикле хыликкя этерча чекге жетмегенбиз. Аскер сени кызынгы алса, сен аллахха шукур этерге керексе.

Су л и х а т. Э къыз...

С а л и м а. Къалай-алай болса да, биз аны келин этерге деп тура эдик, къоншу хатерлик бла. Энди уа, аурууум кирсин ичигизге. Бу сыйлы дуняда сени кызынгдан сора жер юсюнде башха тиширыу болмай къалса да, Аскер аны къатына жанламаз.

Су л и х а т. Кет, кет жарлы, сен не заманда да акбыллы болмаучу эдинг. Къаллайла жаншайса сен, жарлы.

С а л и м а. Тели сенсе, Сулихат. Чий тели! Къызым университетге киргенди деп, аз эсирикге кетгенсе. Акбылынг болса, алаймы этерлигенг? Не затынга махтанаса сен? Не затынг артыкъды сени бизден? Эринг бухгалтер болгъанынамы махтанаса? Сени эринги ким таныйды? Бизни кишини сураты уа райкомну аллында тагъылып турады. Хы, жарылчы ачыудан.

Су л и х а т. Оу, мен ёлюп кетейим, тапханса махтаныр зат. Кет, жарлы, къюлдюрме халкъны. Энди жашынгы суратын да ары тагъарла, трахтирни иги жюрютеди деп. Ха-ха-ха-ха...

А м а ш киреди.

А м а ш. Не даурду бу? Не зат юлешесиз?

С а л и м а. Сен муну бизге айтханларын бир эшитге эдинг! Сындырып, хыликкя этип...

Су л и х а т (*Амашха*). Э къыз, жарлы, къатынынг манга зарланып, ёлюп къалады да. Аллахым сакъласын, къой, къой, къой... Къайдан да аллах жангылтып сугъула келгенем мен бери. Тфу!.. (*Кетеди*).

А м а ш (*къатынына*). Не болгъанды сизге?

С а л и м а (*жюрексинип*). Хыликкя этеди сени... Аскерни да... тракторчула деп...

Жабыу жабылады, авансенагъа сахнаны эки жанындан бетден бетге Аскер бла Роза чыгъадыла. Роза алгъынча туюлдою, юсюнде кенчеги, чачы да кысха кесилип. Аскерни имбашында артмагъы, Розаны къолунда уа сумкасы. Жарыкъ саламлашадыла.

Аскер. Роза!

Роза. Аскер!

Аскер. Къайданса?

Роза. Каникуллагъа чыгъып келеме. Сен а?

Аскер. Окъуууму бошاپ келеме... Тракторист курсланы.

Роза (*мудах*). Алгъышлайма.

Аскер. Сау бол. Быйыл къагъытларымы университетге ётдюрлюкме. Эл мюлк механизация бёлюмюне.

Роза (*жарыкъ*). Очно?!

Аскер. Угъай, заочно.

Роза (*мудах*). Билемисе, заочниклеге бизни студентле къалай айтадыла?

Аскер. Къалай?

Роза. Басмачла дейдиле.

Аскер (*кюлюп*). Чам этерге устасыз. (*Кёлю бла*). Аны къойдукъ. Кесинги юсюнгден хапар айтчы. Окъууунг, жашауунг къалайды?

Роза (*кёл кенгдире*). Алапат!

Аскер. Сау жылны ичинде мен сени бир кюнде да унутмагъанма.

Роза. Хы, чепуха!

Аскер. Нек айтаса алай? Биз экибиз...

Роза. Неди, биз экибиз?

Аскер. Биз экибиз бир бирни... огъесе уа сен?..

Роза. Бизни жолубуз айырылгъанды, Аскер.

Аскер (*апчып*). Сен башханы?..

Роза. Инязда окъугъан бир жаш, университетни бошаса, тыш къыраллада посольствода ишлерге барлыкъды. Мени да биргесине элтирге айтады.

Аскер. Хы... ол а игиди... тыш къыралда... посольствода.

Роза. Истфакда окъугъан бир жаш а Москвагъа алып кетерге айтады. Билмейме алыкъа къалай этерге да. Жашау кеси кёргюзтюр.

Аскер. Роза... Роза... къалай тюрленнгенсе сен... тышынг да, ичинг да.

Роза. Мен кетдим. (*Кетеди.*)

Аскер (*залгъа*). Бу муну керти халымыды огъесе уа манга кёлкъалдысымыды?..

Ж а б ы у

Ючюнчю сурат

Биринчи, экинчи суратладагы сцена тюрленмегенди. Жабыу ачылганда — отоуда С а л и м а жангыз кеси.

С а л и м а (*залгъа*). Андан бери төрт жыл озду. Аскер атасы бла бирге тракторчу болуп, элибизде ишлейди. Университетде заочно окъуйду. Алыкъа мен аны юйдегили эталмагъанма. Бусагъатда кеси да Москвагъа — битеу-союз эл-мюлк выставкагъа кетип турады. Иги ишлегенле ни ары чакъыргъандыла. Энди бюгюн, бюгече къайтыргъа керекди. Сакълап турама. Бу къоншуларыбыз бла уа сёлешмейме. Ол иги туююлдю, алай Сулихатха жүрегим жибимейди...

Сулихат киреди.

Сулихат (*жарыкъ*). Э къыз, жарлы, юйдемисе?

С а л и м а (*огъурсуз*). Не керекди?

Сулихат. Къабыргъа къоншула болуп, бир бирге къара ниет тутуп тургъаныбыз иги туююлдю, жарлы. Халкъдан айыпды. Мен санга къууанчымы айтыргъа келгенме.

С а л и м а. Не къууанчынг барды аллай бир?

Сулихат. Розачыкъ тюнене ахыр экзаменин ётдюрюп, умберситин бошагъанды. Уллу билими болгъан бир жаш бла да неках этдиргенди, жарлы.

С а л и м а. Сизге да сормай?

Сулихат. Соргъан эди. Атасы да, мен да ыразылыгъыбызны берген эдик.

С а л и м а. Киеуюгюзню уа кёргенмисиз?

Сулихат. Угъай алыкъа. Энди кёрлюкбюз. Битеу да тыш къыралланы тиллерин биледи дейди, жарлы. Энди къызны биргесине ол бери келликди. Той этерге керекбиз. Сени эгечингча къобузчу уа битеу уллу Малкъарда да жокъду, жарлы. Аны чакъырлыкъ эдик да, сенден ыразылыкъ болмай, ол келирге унамаз. Бизни туююшоп тургъаныбызны ол биледи...

Телефон зынгырдайды

С а л и м а. Алло... А-а, Аскер, сенмисе, жанынга къор болайым! Москваданмы сёлешесе?.. Нальчикденми?! Сора келдигизми?! Тынгылайма... (*Салиманы бети кюнча жарыйды.*) Эшитеме, жаным, балам... ыхы... Къор болайым санга!.. Аллахчу айт, не тукъумду?.. Ариумуду?.. Окъууу бармыды? (*Трубканы жерине салып, уллу къууанчлы халда.*) Аскер келеди... Келинчик бла. Оу, жаным чыкъгъан, бир ариу къызчыкъды дейди. Къуралыргъа керекбиз биз

да тойгъа! (Сулихатха.) Ёх аллах, ол заманда сени кызынга жангылмагъаныбыз къалай иги болгъан эди. Ёх, ёх, ёх!.. Амаш да къайда болур? Хазырланыргъа керекбиз. Элге айтыргъа керекди. (Сулихатха.) Сен жараша келген эсенг, мен угъай демейме. Эгечиме уа мен айтырма. Аскерни тоюн этип бошагъандан сора...

Радио сѐлешип тебирейди.

Радио. Жангы хапарла беребиз. Багъалы жолдашла, бююн Москвадан биз къууанчлы хапар алгъанбыз. Бешжыллыкъ планланы толтурууда уллу кыйын салып, айтхылы иш хорламла болдургъанлары ючюн, эл мюлкню алчыларына кырал саугъала берилгендиле. Ол саугъагъа Баш элде «Алгъа» деген колхозну белгили тракторчусу Чорбатланы Аскер да тийишли болгъанды...

Салима. Не-е-е!!!

Радио. Чорбатланы Аскер андан сора да Битеусоюз эл мюлк выставканы алтын майдалы бла саугъаланганды.

Сулихат. Ай, аурунг, э кыыз, сизни Аскергеми айтады?

Салима. Угъай, Сулихат, ол сен тракторчу деп бедишлик этген жашха айтады.

Сулихат. Э кыыз, жарлы...

Салима. Бу киши кибик къайры думп болду, ахырысы?! Эгечиме къууулайым.

Сулихат. Аскер иги жаш эди, жарлы.

Амаш келеди.

Салима. Эшитдингми ол хапарны радиодан?!!

Амаш. Тышында адамла къолуму тутуп алгъыш этгендиле ансы, кесим а эшитмегенме. Не айтады радио?

Салима. Кыралгъа аты чыкъды жашынгы! (Къууанчдан жиямсырап, Амашны ёшонюне башын салып.) Кимни эсинде бар эди!.. Жаш кеси да келгенди. Телефон бла сѐлешгенди. Сюйюнчюлюгюнго бер... Келинчик алып келеди бизге!

Амаш. Хо бир да?!

Салима. Ах, къалай иги болду. Келинчигибизни кѐрюрге асыры ашыкъгъандан алайлыкъ болама.

Сулихат. Мен да... Танымагъан киеуюбюзню кѐрюр ючюн жанып къалама.

Тышында аякъ тауушла эшитиледиле.

Салима (сагъайып). Аскер!.. Аскерим келди дейме! Аскер бла Роза киредиле. Салима жашын, Сулихат а кызын къучакълайдыла.

Сулихат. Қызым, кесингми келгенсе? Қиеуюбюз а кьайда?

Салима (*Аскерге*). Қелинчигибиз а кьайда? Тышын-да кьоюпму келгенсе? Кирип келирге уялгъанмы этгенди? Мен барып, кесим кийрейим юйге.

Аскер. Ол юйдеди.

Салима. Кьайда?

Аскер бла Роза бир бирге кьарап ышарадыла. Салима да, Сулихат да, Амаш да хайран боладыла.

Салима. Оу, кюнюм!

Сулихат. Э кьыз, жарлы...

Ж а б ы у

Авансценагъа Жамиля чыгъады.

Жамиля. Энди уа «Кьонакь» деген оюнубузгъа кьарагъыз. Анда юч адам барды. Жутбекни ролюн — Марат ойнайды. Колхозну бригадирини жеринде — Темирбекни кёрлюксюз. Кьонакьны ролюн а — Хажос ойнарыкьды. (*Кетеди.*)

Жабыу ачылады. Сахнада отоу бираз тюрленипди. Телефон, радио жокьдула. Бир мюйюшеде уллу кюбюр кёрюнеди. Аны башын ачып, жерге да тобукъланып, Жутбек кьадалып ахча санай болады.

Жутбек. Угъай, иги ёрлегенди. (*Кюбюрню башын жабады.*) Бу жол кьатын кьаллай бир келтирлик болур? Кеси да кёп кьалды. Юч айдан озуп барады ол кетгенли. (*Ёрге кьобун, терезеден кьарагъанча этип.*) Э-э-э, тохта, Жауашар улу, сен мени озмазса, аллах айтса. Сени кибик кьоншуланы мен кёбюсюн кёре келген кишиме.

Колхозну бригадири Темирбек киреди.

Бригадир. Юйге да игилик.

Жутбек (*жётел эте*). Бу ауруу дегенниг да бир кьа-тылса кетерге унамайды. (*Бригадирге.*) Олтур, бригадир.

Бригадир. Олтурайыкь. (*Шинтикге олтурады.*) Кьалайса, Жутбек.

Жутбек. Ауруйбуз. Саулуку жокьду.

Бригадир. Да саулугъунг жокь эсе, жер этегине барып айланаса да, сатыу-алыугъа.

Жутбек. Ала, сиз адамны ызындан бакьгъаныгъыз-ны кьачан кьоярыкьсыз? Кьуру менми барама?

Бригадир. Жутбек, мен сени бла сёлеширге келгенме.

Жутбек. Нени юсюнден?

Бригадир. Къойчуларыбыз жетишмей, апчып турабыз. Къойлагъа чыкъ деп келгенме.

Жутбек. Хы, менден сора кантужнасы болгъан адам тапмаймыса бригадында къойлагъа барыргъа?

Бригадир. Не кантужна хапар айтаса?

Жутбек. Мен урушну заманында кантужна болгъанма.

Бригадир. Да сен урушха да къатышмагъан ушайса да, къалайлыкъ бла кантужна болгъанса?

Жутбек. Къалай къатышмагъанма? Партизанлагъа азыкъ ташып тургъанма... Терен къолгъа. Ангыладынгмы?

Бригадир. Тейри, аллай хапарынгы уа эшитмегенме. Болса да, партизанлагъа азыкъ ташыгъанлыкъгъа уа нек кантужна болгъанса?

Жутбек. Агъачда жыгъылып башымы терекге ургъанма.

Бригадир. Документинг бармыды?

Жутбек. Къурашдырып заманында алмагъанма. Керек эсе, барып алырма.

Бригадир. Ол барысы да сылтауду, Жутбек. Сен айып этме, алай айтханыма. Сен менден таматаса. Сени жерингде мен болсам, жамауатдан уялыр эдим. Сау къалыгъыз. *(Кетеди.)*

Жутбек. Бар, бар, бар... Мен ол сен акъыл юйретичю телиледен туйюлме. Сора мени къойчу этеригенг? Айыма он тюмен берип? Хы, тапханса алдар адамны!

Къонакъ — Хажос киреди.

Къонакъ. Салам-алейкум, Жутбек.

Жутбек. А-а, сенмисе, алейкум-салам. *(Залгъа.)* Не тюртюне айланады бу, керексиз заманда.

Къонакъ. Къалайды турмуш-эсенлик, Жутбек?

Жутбек. Турабыз.

Къонакъ. Кеч къонакъ болгъаныма айып этме. Огъары элде, къыздан туугъан жаш къаты ауруйду деп айтдыргъандыла да, жолда тубеген машиналагъа тагъыла келеме. Бюгече энди ары жеталмазлыгъымы билип, эгечден туугъанны юйюнде къала кетейим деп, сизге аны ючюн бурулгъанма. Халыгъызны да бир билейим деп.

Жутбек. Да аллай бир ашыкъмагъанлай, тамблагы юнню сакълап, автобусха минсенг эди уа. Ол сени тюзюнлей Огъары элге элтир эди.

Къонакъ. Айхай, жүрек тѣзсе уа. Аллах бир онг берип бюгече окъуна жеталырма деп умут этген эдим да, болмады. Алай, хата жокъду. Сизни кѣрюрге былай онг тюшгени иги окъуна болгъанды. Эрттеден да тансыкъ бо-

луп тура эдим. Сени да, сабийчиклени да, Лаулан келини-бизни да бир кёрюрге деп.

Жутбек (залгъа). Хы, бек керегенг. (Къонакъгъа.) Иги этгенсе.

Къонакъ. Жууукъланы унутхан иги туююлдю. Мен къартайгъанма да не баралмайма, не келалмайма. Сен а, Жутбек, алыкъа къартлыкъ къысхан жеринг жокъду. Айланмайса, жюрюмейсе, келмейсе, кёрмейсе. Алгъын былай болмаученг. Жууукъну, тенгни да жюрютюученг.

Жутбек. Бир да ёзгерген жерим жокъду.

Къонакъ. Сыфатынгда, хоу. Алай ичингде уа... (Сагъыш этип тохтайды.)

Жутбек. Сен заманда да сёз къозгъаучу адам болуучуса.

Къонакъ. Мен бир заманда да керексиз хапар къозгъамаучума. Аны ичинг биле болур.

Жутбек. Къой, къой, аны къой. (Адыргылы киби болуп.) Тапсыз заманда къонакъгъа келгенсе. Келининг Лаулан да юйде жокъду. Узакъгъа кетгенди. Къызла да, мени эгечим изеуге чакъыргъанды да, ары кетгендиле. Гяур болсун, сени не бла сыйларгъа да билген. Бу аман жашау богъурдагъыбыздан асыры бек къысхандан, уялмай къонакъ сыйларча къарыуубуз да жокъду...

Къонакъ. Тейри, Жутбек, аны уа бош айтаса. Бу жашау сени богъурдагъынгдан къысханды дегеннге мен ийнанырыкъ туююлме. Эшта да, сени богъурдагъынгдан башха зат къысхан болур.

Жутбек. Не зат?

Къонакъ. Не затмы дейсе?.. (Сагъышланып.) Къызгъанчлыкъ, кёз ауаналыкъ, жутлукъ.

Жутбек. Е-е-ей... Тохта. Сен не затла жаншайса? Къонакъ болуп келдинг эсенг, къонакъ бол.

Къонакъ. Бек ачыу этдим, бюгече сени юйюнге бурулгъаныма. Билемисе, жууугъум, сенде адамлыкъ дегенден бир зат да къалмагъанды. Сен адамлыгъынгы хапчюкге, харакетге сатханса. Бу ауруу шёндю халкъыбызда кёплени сылхыр этген аурууду. Байлыкъгъа талашып эгеч эгечни, къарындаш къарындашны, жууукъ жууукъну танымай башлагъанды. Сен да аллайладан бирисе.

Жутбек. Зарланганмы этесе? Мен бир кесек байыкъгъан эсем, сени ахшылыгъынгданмы байыкъгъанма? Ма бу он бармагъымы хайырындан.

Къонакъ. Мен санга зарланмайма. Угъай, алай сунма. Мени санга жаным ауруйду. Эриген этеме жутлукъ жойгъан къарындашым деп.

Жутбек. Болду...

Қонакъ. Угъай, болмагъанды. Сени кибикле битеу миллетибизни айыплы этедиле. Шендю халкъыбызда къаллай аман адетле чыгъа эселе да, аланы сени кибик уручула, тонаучула чыгъарадыла.

Жутбек. Эслеп селеш. Мен кишини аберисин урламагъанма.

Қонакъ. Саудюгерчиликге салынып, халкъны алдап айланганынг тонагъан туюлюмюдю? Андан уллу келефенлик къайда?! Мен къырал башчы болсам эди, сени кибиклени Сибирге иерик эдим. Ёмюрде артха къайтмазча этип.

Жутбек. Ала сен...

Қонакъ. Сен не дейсе? Сен мени къой. Мен сенича болгъандан эсе, дунияда бир кюн да жашамай ёлейим.

Жутбек (*къычырып*). Мен халал къыйыным бла жашайма!

Қонакъ. Угъай, Жутбек, сен харам аш ашайса. (*Олтургъан жеринден къобады.*) Сау къал.

Жутбек. Эй, тохта. Кече ортасында къайры бараса? Санга къалыр жер табыллыкъды мында.

Қонакъ. Угъай, Жутбек, сени юйюнгде къалгъандан эсе, ит оруннга барып, анда къалгъанны сайларыкъма. (*Ачыуланып кетеди.*)

Барысы да сахнагъа чыгъадыла. Залдан сахнагъа Хасан бла Хамзат да кетюрюледиле. Хасан Жамияны къолун тутуп, анга ыспас этеди.

Ж а б ы у

ЮЧЮНЧЮ КЕЛИН

Бир актлы, эки суратлы трагикомедия

ИШГЕ ҚЪАТЫШХАНЛА:

Салихат — 60 жыл.

Махти — Салихатны жашы, колхозда кьойчу.

Азинат — Махтини кьатыны, устаз.

Харун — кьартайгьан киши, Салихатны кьоншусу.

Зайнаф (Зина) — Салихатны ючюнчю келини.

Забитхан — элли кьатын.

Иш тау эллерибизни биринде барады.

Биринчи сурат

Салихатны юйюню бир отоуу кьрюнеди. Диван, стол, шинтикле. Жабыу ачылгьанда, Салихат урчукь ийире болады. Бираздан кьолтугьунда тефтерлери, китаплары бла Азинат киреди. Салихат огьурсуз бет алады. Азинат таба кьарагьан да этмейди.

Азинат. Анака, ач болурса, мен бусагьат азыкь этейим. *(Тефтерлерин, китапларын да столгьа салады.)* Педсоветибиз болуп, аны ючюн кечирек кьалгьанма. Хычинлеми этейим?.. Огьесе уа...

Салихат *(ачыуланьп)*. Керек тьуйюлдю манга сени ашынг, сууунг да.

Азинат. Не-е-ек?!

Салихат *(отоуну башына кьарай)*. О-о, аллах, намазынгы этеме, оразангы тутама, мени не гюняхымы кьргенсе? Манга бир иги келин нек тьюшмейди?! Биринчиси — оу, *(Азинатха кьолун чьоелтип)* экинчиси — шау!

Азинат *(жалынчакьлы)*. Анака, мени не аманлыгьымы кьргенсе?

Салихат. Не затынг игиди? Кьолунгдан зат келмейди сора.

Азинат. Алай нек айтаса, анака? Мен устазма. Сабийлени окьутама.

Салихат. Кимге керекди сени устазлыгьынг? Не зат береди ол манга? Факьырачыны шайларыча, андан алгьан капеклерингеми махтанаса?

А з и н а т. Жанымы кыйнама, анака. Мени иш хакъым аман туйюлдо.

С а л и х а т. Оу, ёлюп кялайым андан эсе! Сени иш хакъынг сени кеси кярнынга да жетмейди.

А з и н а т. *(жилямсырап)*. Нек кемиресе мени алай, анака? Иш хакъымы бир капегин да бёлмей, келтирип, кьолунга береме да.

С а л и х а т. Керекмейди манга сени шайларынг. Мындан арысында кёзюме да кёргюзтме. Шёндю адамла жална бла жашамайдыла.

А з и н а т. Сора не бла жашайла?

С а л и х а т. *(урчугъун Азинатны кёзюне тутуп)*. Ма муну бла жашайла. Адамланы бай этген ма бу шынтагыды. Сен а не эше билмейсе, не ийире билмейсе. Сен таулу юйюрге туумагъанмыса!

А з и н а т. Аны бла кюреширге заманым болмагъанды. Окъуп тургъанма.

С а л и х а т. Да бизни эшигбизни жапханса. Мен сени быллай болгъанынгы билсем, ёлюп да жашымамы алдырлыгъем. Угъай, былай бла сен манга келин болаллыкъ туйюлсе.

А з и н а т. Да сора мен не этейим, анака?

С а л и х а т. Эше билмей эсенг, сатыу этерге чыкъ. Ма алайда Хажикъурманны келини Сибирге бир барып келгенине беш минг сом келтиргенди. Татарбекни келини да бир айны ичинде алты минг сом багъасы сатыу этип кяйтханды. Гыжгытны къызы...

А з и н а т. Анака, мени ала бла нек тенг этесе? Ала саудюгерчиледиле... Мен а — устаз...

С а л и х а т. Кет, аллахны кёлюн кюдюрме. Сен ала ны олтанларына жабышхан кирни кыйматын да тутмайса.

А з и н а т жияп чыгып кетеди.

Бар, бар, бар. Устазлыгъынгы башынга ур! Аллах экинчи кере жангылтханды жашымы да, мени да. *(Урчугъун ийирип тебирейди.)*

Х а р у н киреди.

Х а р у н. Юйдемисе, Салихат?

С а л и х а т. Кел, Харун, кел. Юйде болмай, къайры учарыкъ сунаса мени. Олтур алайгъа.

Х а р у н. *(диванга олтурады)*. Келинчигинг да, не болгъан эсе да, арбазда кёз суу эте тургъанча кёрюндю манга.

С а л и х а т. Харун, жарлы, кимни эсе да бир уллу къаргъышы жетгенди бизге.

Харун. Тейри, аны уа бош айтаса. Аллынгда хайт деген жашынг. Қолхозубузну алчы кьойчусу. Бу келинчигинг битеу эл суйген бир огьурлу жан.

Салихат. Хы! Огьурлу жан. Сен аны несин билесе. Ол сени келининг болса, юйюнгден кьачып чыгьаренг, жарлы.

Харун. Бош айтаса алай. Аллай келинчигим болса, тейри хакьына, бьркюмю алчы кийип айланьр эдим.

Салихат. Кьойчу, аллахчю, Харун! Сен да бозанг болмагьан жерге кьалагьынгы сугьа айланаса. Хар ким да кьойнунда неси болгьанын кеси иги биледи.

Харун. Кьарайма да, Салихат, бу келининги да жарата болмазса дейме.

Салихат. Ол мени ишимди.

Харун. Керти айтаса. (Пауза.) Болса да, сен терлигинги ангыларгьа керексе.

Салихат. Ол а не дегенингди, Харун?!

Харун. Сени жашынг, Махти, токьлу кибик жууаш адамды. Ол биринчи кьатынчыгьы бла да бек тап жарашып, ашап-жашап турлукь эди. Алай сен, обур кибик, араларына кирдинг да, жашауларын буздунг да ийдинг.

Салихат. Ала, Харун, санга не керекди, ы? Юйюрюнг башха, юйюрюм башха. Жууугьум, ахлум тьуйюлсе. Не затха деп келип сандырайса мында?

Харун. Сен ачуланганг этме. Жууугьунг, ахлунг тьуйюл эсем да, кьабыргьа кьоншунгма мен. Иги кьоншула жууукьладанмы башхадыла.

Салихат. Мен сени бир игилигинги да кьормегенме.

Харун. Былайда да терссе, Салихат.

Салихат. Кьойчу, аллахчю, башымы аурутма. Терлигим, тюзлюгом да санга жетмейди.

Харун. Болса да, Салихат, сьэюме тынгыла.

Салихат. Аллах айтса, мен акьылдан кем тьуйюлме. Сьэюнг башынга хайыр болсун.

Харун. Бу келинчигинг бек иги тиширыуду. Окьуулу адамды. Кеси назикча, аны жюреги да назикди. Анга иги бол. Жашынгы жашауун энтда да бузма.

Салихат. Тарыкьгьанмы этгенди санга?

Харун. Манга киши да тарыкьмагьанды. Билемисе, Салихат, бусагьатда жашау терк айныйды. Алгьын заманда адамла эски адетлери бла минг, жюз жылла жашап келген эселе, шьендю уа алай тьуйюлдю. Хар зат терк тюрленеди. Биз, кьартайгьан адамла, аны эслерге суймейбиз. Кеси заманыбызда болгьан эски ангылауларыбызны биргебизге суйреп келебиз. Аланы шьендюгю жаш тьелюге

төре этерге кюрешебиз. Жашауну шөндюгю барыуу бла ол а бирге келишмейди.

С а л и х а т (*масхара этип*). Оу, ёлюп кьалайым, кетип тураса да, харип, Харун.

Х а р у н. Биринчи келининг бла сен бернени юсюнден тьююшгенсе. Аны ючюн айыргъанса аны жашынгдан.

С а л и х а т. Да мен а аз кьалынмы бергенем да аны ючюн? Жаппа-жангы кьызыл тюменликледен төрт минг сом бергенем. Ол а? Бир уллу кюбюрню эски-бусху быстырладан толтуруп келеди. Ол тюзмюдю, ы?!

Х а р у н. Кьалын да, берне да керекли затла тьююлдюле. Ала бешилик адетледиле. Мен кьырал башында болсам эди, аланы думп этерем жашауубуздан.

С а л и х а т. Ха-ха-ха... Харун, жарлы, кьырал башына башы болгъанны саладыла. Сен а кесинги кьайры кьошаса?

Х а р у н. Бек кьужур адамса, Салихат.

С а л и х а т. Сенсе кьужур! Кьужур болмасанг, миллетинги ариу адетлерине да сыйыныр эдинг.

Х а р у н. Ариу адетлерибизге мен жукъ да айтмайма. Сен кесинг сагъыш этип кёр: шөндю кьаллай тамаша ёмюрде жашайбыз! Юйюнгде олтуруп тургъанлай, дуняда не затла бола тургъанын телевизордан кьарап кёрюп тураса. Узакъгъа барлыкъ болсанг, кьарап-кьарагъынчы самолёт бла учуп жетесе. Жерни тракторла бла сюрөбиз. Адамла жулдузлагъа жол салып тебирегендиле. Сора быллай ёмюрде кьалын, берне, сый демеклик айып тьююлмюдю? Сокьурлукьду ол, Салихат, сокьурлукъ.

С а л и х а т (*чочуп*). Кьой, Харун, кьой. Акьыллы башымы сылхыр этме.

Х а р у н. Угъай, сен тынгылагъан эт...

С а л и х а т. Тынгыларгъа да, эшитирге да суймейме.

Х а р у н. Охо, алай эсе... (*Пауза.*) Мени санга башха жумушум да барды.

С а л и х а т. Не жумуш?

Х а р у н. Жаннетли болсун, харип, Топпан мени жангызлай кьоюп кетгенли юч жылдан озуп барады. Кесинг билгенликден, жашла экиси да сахарда жашайдыла. Ала мени ары чакъырып кюрешедиле. Алай мен сабийликден ёсген журтуму кьоюп кетерге суймейме. Кетеме десем да — мен сахар жашаугъа юйренмегенме. Аны себепли...

С а л и х а т (*сагъайып*). Не сора?

Х а р у н (*паузадан сора*). Жаннетли болсун, харип, сени баш иенг Доммай да. Ол да сени жангызлай кьоюп, дунядан кетди.

С а л и х а т. Хау, харип, хау. Эл багъасы адам эди ол.

Харун. Алайды да, Салихат, угъай демей эсенг...

Салихат. Не зат, не за-а-ат?

Харун. Суйсенг ийнан, суйсенг къой, сен бу юйде артыкъ адамса.

Салихат. Мен?! Кеси юйюмде?!

Харун. Хоу. Сен мында кесинг да жашау эталлык туюлсе, къалгъанлагъа да жашау берлик туюлсе.

Салихат. Сен не затла жаншайса, ы?

Харун. Андан эсе, экибиз да от жагъабызны бирик-дирейик.

Салихат. Оу, мен андан эсе ёлюп къалайым! Оу, андан эсе бюгече кёбюп чыгъайым! Ол а не дегенингди, Харун?

Харун (*жеринден туруп*). Мен айтдым, сен эшитдинг. Экибизге да алай тап боллукъду. Махтиге да алай игиди.

Салихат. Быллай бедишликни эшитирме деп, ёмюрюмде эсимде да жокъ эди.

Харун. Аны неси бедишликди?

Салихат. Да бедишлик болмай а, сени кибик дынг-дынг эте тургъан къартха мен къалай барырма?

Харун. Манга жалан да юч жыйырма бла он жыл болады.

Салихат. Да ол а азмыды?

Харун. Санга уа юч жыйырма жыл болады.

Салихат. Кет, кет, кет... аллахны кёлюн кюлдюрме. Мен эрге барлыкъ болсам, кесимден жашыракъны тап-маймамы.

Харун. Да алай эсе, не этерикме. Кечгинлик бер, Салихат.

Кетеди.

Салихат (*аны ызындан*). Бар, бар, бар!.. (*Кеси кесине.*) Кёремисе аны гынттысын? Башха хайыры да болмай, манга кирлерин жуудуруп турургъа умут этеди. Аурууум нек кирмей эди ичинге. Бу арт кезиуде андан терктерк келип турады ол бери. Кёремисе аны, юйюме, юйюрюме да оноу этерге кюрешип. Аллахакъына, энди келсенг, бу урчукъ бла уруп, башынгы тешерме.

Азипат киреди, мудахды.

Азипат. Анака, азыкъ этгенме. Бар да, аша. Сюе эсенг, бери келтирейим.

Салихат. Жарсыусуз къал. Бюгюнден тебиреп, сен этген ашны ашарыкъ туюлме.

Азипат (*кёлю толуп*). Анака, санга къалай бла ариу кёрюнюрге билмей къалгъанма.

С а л и х а т. Манга ариу кёрюнюрге сую эсенг, юйюмден кет.

А з и н а т. Да мен...

С а л и х а т. Не да устазлыгъынгы кёой да, бирси келинлеча юйюнге хайыр эт.

А з и н а т. Мен ишими бир заманда да кёоярыкъ туююлме.

С а л и х а т (*кзаты ачыуланым*). Алаймыды?! Алай эсе, манга келин туююлсе. Мени айтханымы этмеген мени жауумду. Бюгюнден тебиреп, сен манга шайтан сыфатда кёрюндюнг. Сен болгъан журтха берекет кирмезлигин да билдим. Кёзюмден тай!

А з и н а т (*жилямсыран*). Жашынг келсин да...

С а л и х а т. Ол келип санга этерик жокъду. Бу юйде оноуну мен этеме. Мен айтдым, болду.

А з и н а т. Сора манга кет деп тохтагъанлыгъынгмыды?

С а л и х а т. Хау! Сен бизге тийишли адам туююлсе. (*Кетип бара, ызына бурулуп.*) Кетмесенг да, аман бла кетерирме. (*Кетеди.*)

Азинат стол артына олтуруп жилайды. Махти киреди.

М а х т и. Азинат... (*Азинат, башын кётюрюп, Махтиге кзарайды. Бютюн бек жүрексинип жилайды. Махти аны кзатына барады.*) Азинат, не болгъанды санга? (*Кзолун Азинатны имбашына салады.*) Не болгъанды, айт манга.

А з и н а т. Анакабыз манга юйден кет деп тохтагъанды.

М а х т и. Ол а не хапарды энди? Не от туюшгенди? Не затха деп туююшгенсиз?

А з и н а т. Мен туююшмегенме.

М а х т и. Анама иги бола тур деп эсгертген эдим да мен санга.

А з и н а т. Андан иги кзалай болайым?.. Анга ариу кёрюнюр ючюн жүрегими аякъ туюбуне салгъанча этип айланама. Мен бу юйню босагъасындан киргенли бери ол мени бир хыны сёзюмю эшитмегенди. Ашын-сууун этип береме, кийимлерин жууама.

М а х т и. Жилама, Азинат. Анам бла мен селеширме. Барысы да тап болур.

А з и н а т. Ол манга жашау берлик туююлдю.

М а х т и. Нек бермейди? Берир. Жилама, кесинги суут.

А з и н а т. Сен он, он беш кюн чакълы юйге келмей тураса...

Махти. Да не этейим, Азинат? Мен кьойчума. Ишим алайды.

Азинат. Ах, кюнюм, жашауум кьарангы болгъанды.

Махти. Алай сунма. Айтама да санга, барысы да тап болур.

Азинат. Ийнанмайма. Ананг кьыйын адамды.

Махти. Къаллай эсе да, ол мени анамды. Келчи ары, кесибизни отоубузгъа барып селешейик...

Экиси да кетедиле. Салихат киреди.

Салихат (*тёгерегине кьаран*). Кетип турады. Жашыма уа айтырма да ангылатырма. Мен этген ишге ол угъай дерик туююлдю. Манга мажарыулу келин керекди... кьоллары да, башы да ишлей билген. Халкьгъа табылгъан, бизге да табылыр аллай бир адам. Забитхан айтханды табаргъа. Къуртха киби, ол жерни туюю бла, булутланы юсю бла айланады. (*Забитхан хылыф киреди.*) Къара мынга! Сагъыннганны башы босагъа туююнде дегенлей! Бусагъатчыкъда аузума кампет къапханча, тилиме сени атынг туююп тура эди.

Забихат. Игиликге болсун.

Экиси да бир бирни кьучакълайдыла.

Салихат. Олтурчу былайгъа, Забитхан. Къайда айланаса, андан бери бир кёрюннген да этмей?

Забитхан. Шахарда эдим.

Салихат. Къуру ары жюрюп тураса. Баям, бир хайыры жерге тюзелгенсе.

Забитхан. Шёндюгю дуния аллай дунияды. Жюрюмесенг, айланмасанг бохчанга абери туюмейди.

Салихат. Алайды, алайды, жарлы.

Забитхан. Кесинг а къалай тураса, Салихат?

Салихат. Къалай туруп а, таулу тиширыуну ишин билмеймисе? (*Урчугъун кёргюзте.*) Кечем, кюнюм да, тирмен конкуракча, бу шынтагыгъа туююлюп кюрешеме.

Забитхан. Ансыз да болмайды.

Салихат. Жангыз мен этген неге болсун. Башха кьатынлача, кьызларым болуп...

Забитхан. Да келинчигинг а?

Салихат. Аллай келин душманымы босагъасына да кирмесин. Бош, ёре кьуруду. Юйге туюк чакълы бир хайыры тиймейди. Айтхан эдим да санга. Унутупму кьойгъанса?

Забитхан. Угъай, унутмагъанма.

Салихат. Да сора уа?

Забитхан. Не зат?

Салихат. Иги келин табаргъа айтханенг да.

Забитхан. А-а-а... хазырды.

Салихат. Не къор болдум санга! Келтирирге керекди сора.

Забитхан. Да Азинат а?

Салихат. Аны къыстагъанма.

Забитхан. Къачан?!

Салихат. Бююн.

Забитхан. Жашынг а не айтды да?

Салихат. Мен тургъанлай, аллай оноу жашха жетмейди, жарлы.

Забитхан. Къаты адамса, Салихат.

Салихат. Бу аман дунияда къаты болмасанг къаттырып къоярыкъдыла.

Забитхан. Тюз айтаса, Хабиболла ёлмеси.

Салихат. Энди, ючюнчю келин бла да кюйюп къалмайыкъ. Тап адаммыды?

Забитхан. Манга жууукъ жетгени ючюн айтхан сунма, э къыз, аллайны излеп табаргъа да къыйынды. Жана тургъан отдан жинклени ууучу бла алгъан тиширыуду ол.

Салихат. Аллах, аллах, манга аллай келин керекди!

Забитхан. Шахарда аны танымагъан тюкенчи бла завсклад жокъду. Орсейни бу мюйюшюнден кирип, аргъы мюйюшю бла чыкъгъан тиширыуду ол.

Салихат. Бек жигит кёреме, сора.

Забитхан. Несин айтаса. Кеси да омакъ. Культурна...

Салихат. Культурнасы керекмейди манга, жарлы. Бу келиними культурнасы да башымы сылхыр этгенди.

Забитхан. Терсинден ангылайса. Мен кесин сыйпап, сымарлап жюрюгеннге айтама культурна деп. Кирсизге.

Салихат. Алай эсе, охо. Аты къалайды дегененг?

Забитхан. Зайнаф. Алай анга Зина дейле.

Салихат. Зинамы?.. Нек алай а?

Забитхан. Къалай ангыламайса?.. Зайнаф эрши атды. Шёндюгю жашаугъа келишмейди. Шахарда тургъан таулула барысы да атларын тюрлендирип жашайла. Мен окъуна шахаргъа барсам, танышларым манга Зоя деп къоядыла. Культурна деген олду, Салихат.

Салихат. Ай аурунг, ол а сейирди да.

Забитхан. Хабиболла ёлмеси, Зиначыкъ а бу аман элибизге къууат салыр.

Салихат. Бек сюерлигем, кьалгъанла манга зарланьп тебиреселе.

Забитхан. Боллугъу да алайды, Хабиболла ёд-меси.

Салихат. Сен аны бла иги сёлешгенмисе? Шахарда юйреннген адам элге бармайма деп тохтаргъа да боллукъду.

Забитхан. Аны ючюн бир да кьоркъма, Салихат. Тишируну эрге барыргъа эсине тюшсе, жардан да секиреди.

Салихат. Жашымы жаратмай иш кьойса уа?

Забитхан. Махтини суратын кёргюзтгенме мен анга. Бек жаратханды. Кёзлери ариудула деп махтагъанды.

Салихат. Алайды, алай. Мени жашымча жаш кьайда. Аны хур кьыз да сюерликди, жарлы.

Забитхан. Ой, Салихат, кёп олтуруп кьалдым да. Мени дунья бла бир ишим барды. Шахардан бир затчыкъла алып келгенем да, аланы да сатаргъа керекди.

Салихат. Иги затла эселе, манга да бир кёргюзтсенг а.

Забитхан. Келирсе да кёрюрсе. Тюклю кьатапа да барды.

Салихат. Ахшы, барырма.

Забитхан. Сау кьал. *(Кетеди.)*

Салихат *(залгъа)*. Энди, аллах айтса, мени жашауум да онгуна айланырлыкъ болур. *(Махти киреди, мудахды.)* Махти!? Къачан келдинг?

Махти. Азинат бла нек сёз болгъанса, анам?

Салихат. Охо, ол а не хапарды. Сен бек алгъа мени сорсанг а, кьатынынгы кьайгъысын этмей. Аны ючюнмю деп ёсдюргенме мен сени, бармакъларым бла жер кьазып.

Махти. Ёсдюргенинг ючюн сау бол, анам. Алай...

Салихат. Не алай?

Махти. Жашау этерге кьоймайса.

Салихат. Оу, мен ёлюп чыгъайым бюгече. Ол а не айтханынгды, жашым? Шашханмы этгенсе, ы?

Махти. Азинатны не терслигин кёргенсе?

Салихат. Билиргеми сюесе? Ол бизге тийишли адам тьююлдю.

Махти. Нек?

Салихат. Жашым, сен да, мен да тегерекде адамланы иги жашагъанларына сукълана къачаннга дери жашарлыкъбыз? Арбазында машинасы болмагъан жокъду бу элде бизден сора. Юйлерине кирсенг, чыгъарлыгъынг келмейди, асыры байдан...

Махти. Анам, биз да аман жашамайбыз. Ашаргъа ашыбыз бар, кьерге кийимибиз бар. Машина да алырбыз. Быыл колхоздан мен иги ахча аллыкъма, къойланы санын кёбейтгеним ючюн.

Салихат. Сен сабийни къалач бла алдагъанча, мени аны бла алдаргъа кюрешме. Манга иги келин керекди, башхалача, къубулуп жашар ючюн. Ангыладынгмы?

Махти. Да, Азинат...

Салихат. Сен аны атын манга сагъынма. Эки чындай эшип аягъына кие билмеген тиширыу, ол тиширыумуду!

Махти. Ол устазды.

Салихат. Манга устаз керекмейди. Мени школум эрте бошалгъанды. Манга юй тутаргъа нёгер керекди. Қоллары ишге жарашхан адам, ангыладынгмы?!

Махти. Азинат...

Салихат. Қъой, жашым, сен ол атны манга эшитдирме. Бу юйде не ол, не мен!

Махти. Анам...

Салихат. Мени ананга санай эсенг, мен айтханны этерсе. Ол болгъан жерде мен бир сагъат да жашарыкъ туюлме.

Махти. Алай жарамайды, анам.

Салихат. Анангдан санга ол багъалы эсе, аны бла тур. Мен а бойнума артмакъ атып, эл къыдырып кетерликме. Башха сёзюм жокъду. Сюйгенинги эт.

Махти. Да, алгъын жол да алай этдинг да, Фаризатдан айырдынг. Энтда да бу жол...

Салихат. Бу жол да аллах ургъанды бизни. Шайтан жангылтдыргъанды.

Махти. Сен тюз туюлсе, анам.

Салихат. Оу, кюнюм, олмуду манга айтырлыгъынг? *(Жилийды.)* Оу, мен ёлюп чыгъайым андан эсе. Мен ёмюрюмю, жашаууму да сени ючюн жойгъанма, сени адам этер ючюн! Сен а бюгюн мени къатынынга сатаса. Олмуду сени кишилигинг? Олмуду манга кёргюзтюрлюк хурметинг?..

Махти. Жилияма, анам, сабыр бол, мен айтханнга да бир тынгыла.

Салихат *(ёшонлерин Махтиге тутуп.)* Сен ол тиширыуну бу юйде къойсанг, ма быладан ичген акъ сютюнг харам болсун. *(Кетеди.)*

Махти. Анам, тохта алай, анам...

Мудах болуп, санлары туюшуп диваннга олтурады. Азинат акъырын киреди, мудахды. Пауза.

А з и н а т. Махти, мен барысын да эшитип тургъанма. Анангы жүрегин аурутма. Ана дегенинг — анады. Мен санга не аз да кёлкълды түйюлме. Сау къл. (*Кетеди.*)
М а х т и (*апчып*). Азинат!.. Азинат, кетме!..

Ж а б ы у

Экинчи сурат

Сахна тюрленмейди. Биринчи суратда декорация сакъланады. Жабыу ачылгъанда, Салихат Махти бла сёлеше болады.

С а л и х а т. Не заманга дери былай тунтуюп тур-лукъса сен? Къатын алгъан бла къатын кьойгъан санга-мы төреди. Ол ёмюрледен бери бола келген ишди.

М а х т и. Анам, не да айт, мен ючюнчю кере юленир-лик түйюлме. Алайсыз да элде башым бедишликге къл-гъанды, атым къатын кьоюучугъа чыгъып.

С а л и х а т. Аны бир бедишлиги жокъду. Алайда Къайтмаз улу бешинчи кере юленигенди да. Ким анга айып этеди? Бир киши да угъай. Намысы, сыйы бла жа-шап турады.

М а х т и. Манга аллай намыс керекмейди.

С а л и х а т. Угъай, жашым, былай бла ишинг бар-лыкъ түйюлдю. Ючге дери тепси аякъ дейле. Ючюнчю кере этилген иш огъурлу болады. Кесинги да, мени да на-сыбыбызны кьурутуп турма. Энди бу жол айтханьмы эт. Бу жолдан сора не акъдан, не къарадан мен санга сёз айт-мам. Келтирейик Зайнафны. Аллах аны бизге буюргъан-ды. Ол бизге насыпха деп жаратылгъанды. Ёлюп кетгинчи мен да туудукъланы кёрюрге сюеме. Эшитемисе мен айт-ханны?

М а х т и. Санга керек эсе, келтир, анам. Манга киши да керекмейди.

С а л и х а т. Сен мени башым саулай кёрге сугъаргъа депми тураса, ы?

Забитхан киреди.

З а б и т х а н (*жарыкъл*). Не ишлейсиз!

С а л и х а т (*тарыгъып*). Мынга сёзюм ётмейди. Ана-сыны айтханын этмеген жаш боламыды дуняда!

З а б и т х а н (*Махтиге*). Ананы жүрегин кыйнагъан уллу гюняхды.

Махти. Ана баласыны жүрегиң кыйнаса уа сууапмыды?

Салихат. Ма бу былай, телиле жаншайды. Мен санга тап болсун деп жүрөшөмө, жашым, ансы, манга зат да керекмейди. Ёреаякь Азинатдан айырылганма деп, энди юйюнгю босагъасын сууутупму кюярлыкьса?

Махти. Азинатха алай айтма.

Забитхан. Махти, Зиначыкьны кёрсенг, Азинатны бек терк унутурса. Ол кюн кибик...

Махти. Кюйчугъуз, мийисими кыйнатмагъыз. Мен ючюнчю кере юйленирлик туююлме.

Забитхан (*ачууланьп*). Сора сиз мени нек айыплы этесиз?! Тиширыу башым бла мени мындан шахаргъа келчиликге жүрютюп, бир тукъумну сыйлы къатынын неге деп алдатасыз?

Махти. Ким жибергенди сени келчиликге?

Забитхан. Ананг жибергенди. Анангы оноууна сыйынмаймыса сен?!

Салихат. Жашым, жарыла турган жүрегими жарма. Сен бу ишни этмесенг, уллу аллахны атын арагъа салып айтама, кесими асмакьгъа асарлыкьма.

Забитхан. Аллах, аллах!

Махти (*чочуп*). Не кыйын адамласыз. Сюйгенигизни этигиз. Мен кюйлагъа кетдим. (*Кетеди.*)

Салихат бла Забитхан бир бирге соруулу къарап бир аз турадыла.

Салихат. Э кыз, не деп кетди ол?

Забитхан. Сюйгенигизни этигиз деди да.

Салихат. Ыразылыгъымы болур ол аны?

Забитхан. Хау, Хабиболла ёлмеси.

Салихат. Сора не этебиз, жарлы.

Забитхан. Келтирип кюябыз.

Салихат (*кбууаньп*). Тюз айтаса. Юйге бир келсе, жаш не этерикди.

Забитхан. Махти аны сюйюп, экиси да Тахир бла Зухрача болуп кваллыкьдыла.

Салихат. Кюр болайым бал татыу этген тилинге. Сен мени эгечимден тууган жаш бла кызны негер эт да, бюгюн окъуна шахаргъа барып, алып келигиз.

Забитхан. Шахаргъа барыр кереклиси жокьду.

Салихат. Нек?!

Забитхан. Зиначыкь биздеди. Тюнене ингирде биргеме алып келгенме, бизде бир эки-юч кюн тур деп.

Салихат. Аллах, аллах! Сора бюгюн да тап туюшуп турады десенг а!

Забитхан. Мен тууганлы бери да, адамлагъа иги-

лик этерге бек сюеме. Санга уа, Салихат, бютюн да!

С а л и х а т. Къор болайым. Сени ахшылыгыңгы мен да унутмам. Бек иги нохтабау кьурарма.

З а б и т х а н. Ахшы, Салихат, ахшы. Ингирде келинги юйюнге алып келирме. Отоуу тапмыды?

С а л и х а т. Аны уа кьурагъанма. Ы-ы, былай, тойчукъ зат а' этерликбизми?

З а б и т х а н. Хо бир да, была биринчи кере юйленген жаш бла кызымы болгъандыла, той этерча. Аллай затха да нек кьоранч этесе.

С а л и х а т. Э кызы, кыалай эсли адамса сен.

З а б и т х а н. Хабиболла ёлмеси, уллу Нальчикде окьуна манга хурмет этмеген жокьду. Мескуагъа бармай турама ансы, анда да деберим жюрюрлюк эди.

С а л и х а т. Алайды, алай!

З а б и т х а н. Ингирге дери сау кьал. *(Кетеди.)*

С а л и х а т *(залгъа)*. Жангы келин келеди бизге, мен жаратхан келин! Юйюм кьууанчдан тола турады, сиз аны билемисиз?! Барып, отоугъа энтда да бир кьарайым. Кесим да табыракъ кийинейим ансы, келинчик бу халым бла керсе, айып этер... *(Кетеди.)*

Музыка согъулады. Бираздан С а л и х а т кьууанчлы болуп киреди.
Кеси да омакъ кийинипди.

С а л и х а т. Забитхан келинни алып келе турады! Энди мен анга кыалай тубейим?! Кампетле керекдиле. Аллахакъына асыраучугъум а барды кыайда эсе да. Бусагъат табайым... *(Излейди, асырагъан жеринден кыагъыт чулгъам чыгъарады.)* Тапдым! Келин эшикден бери киргенлей, быладан юсюне чачарма.

З а б и т х а н бла З а й н а ф киредиле. Зайнафны юсюнде кысха кьара тебен жаны, аякъларында мардасыз бийиктабан, башлы чурукълары, чачыны юсюне жалгъан чач да кьошуп, ёребашды, бойнунда акъ чилле жаулугъу, эринлери боялыпды, бетине пудра жагъылыпды.

С а л и х а т. Келигиз, келигиз!.. Кир, келин, юйге, огъурлулукъ бла кир.

З а й н а ф ёхтем киреди, Салихат аны юсюне кампетле чачады.

З а й н а ф *(жаратмай)*. Это зачем? Юсюмю грязный этесе.

З а б и т х а н. Зина, ол адетди.

С а л и х а т. Хау, кызым, адетди. Бизни юйге кирген кюнюнгден тебиреп, жашауунг бу кампетлеча татлы болсун демекликди.

З а й н а ф *(Салихатха)*. Сен кимсе?

З а б и т х а н (*Зайнафха*). Бу кьайын анангды... Салихат.

З а й н а ф (*кьолун Салихатха узатып*). Я не знала. Алай эсе знакомиться этейик. Мени атым Зинады.

С а л и х а т. Билеме. Зайнаф болгъанынгы Забитхан айтханды.

З а й н а ф. Зайнаф угъай, Зина! Вообщим-та, подругаларым манга Зинка деучюдюле.

С а л и х а т. Охо, мен а сени атынгымы айта турлукъма. Келин не да кызым дерликме ансы.

З а й н а ф. Вот, знакомиться этдик.

З а б и т х а н (*Салихатны кьолун тутуп*). Жангы келининг огъурлу болсун! Ол сени кьууандырып, сен аны кьууандырып жашарча аллах этсин. Ырысхыгъыз кеп болсун!

С а л и х а т. Амин аллах, амин аллах. Ётюгюз бери. Олтуругъуз.

З а б и т х а н. Угъай, Салихат. Бек алгъа келининги кеси отоууна киргизтейик.

С а л и х а т. Алайды, алай. Апчыгъанма да, башым кьатышханды. Келигиз...

Ючюсю да кетедиле. Жарыкъ музыка согъулады. Бираздан С а л и х а т киреди. Тынгысызды.

С а л и х а т (*кеси кесине*). Бир аман чохбаш кёрюнеди, кюнюм кьарангы, хазна уялгъан, буюкьгъан да этмейди. Охо, Забитхан айтханча, мажарыулу адам эсе, кьалгъанына тэзербиз. Манга ахчаны жаудуруп турсун ансы, башха заты керекмейди. (*Сагъышлы.*) Жашым а жаратырмы, арабий? Жаратыргъа керекди. Кёзлери козюр ойнайла. Аллай кёзле бла ол кьаллай эр кишини да алландырлыкъды кесине. Мени жашымы уа бютюн да, токьлу кибик.

З а б и т х а н киреди.

З а б и т х а н. Салихат, бир аллахдан сора, сени тилегинги мен толтурдум.

С а л и х а т. Алайды, э кьыз, алайды. Сен бек огъурлу адамса. Бу ахшылыгъынгы ёмюрде да унутмам, жарлы.

З а б и т х а н. Нохтабау этерге айтханенг.

С а л и х а т. Этмей а! Алай сени кёлюнге не бла жетерге билмей, сагъышлы болуп турама.

З а б и т х а н. Бек тынч, Хабиболла ёлмеси! Ол кьубрюнгде асырап тургъан кьуршакъны бла ёшон тьюмени берсенг, ыразы болуп кьаллыкъма.

С а л и х а т. Угъай, аурунг, э кьыз. Ала жарлы анамдан кьалгъандыла.

З а б и т х а н (*ыразы болмай*). Кет, кет, Салихат, башлагъанса биягъы сен. Къызгъанчлыгъынг таш кюйдюреди сени.

С а л и х а т. Кёрмейсе муну айтханын.

З а б и т х а н. Да айтмай а... Мен санга къаллай келин мажаргъанма! Сен адетдеча анга къалын берип башласанг, билемисе, къаллай бир къоранч этерлигенг?!. Мени ахшылыгъымдан, шайынг да къорамай, келин къоллу болдунг. Сен а манга эски къуршакъны къызгъанаса.

С а л и х а т. Анамы затына кёз сугъанакълыкъ этме, Забитхан. Башха не зат айтсанг да угъай демейме.

З а б и т х а н. Сора былтыр Дагъыстандан алып келген ол уллу кюйюзюнгю бер.

С а л и х а т (*Забитханнга терс къаран*). Ол дегенинг а не хыликкялыкъды, э къыз. Юйюмде андан сора къолгъа алыр затым жокъду. Аны уа къалай берип иерме мен санга?

З а б и т х а н (*къаны къызып, диванда сумкасын сермен къолуна алады*). Санга игилик этип айланган мен чий телиме, Хабиболла ёлмеси. Былай этеригинги билсем эди уа, Салихат...

С а л и х а т. Тохта сен, Забитхан, керексизине ачуланма. Асыры уллудан тутаса.

З а б и т х а н. Неси уллуду аны? Сен манга Зайнафча келин къурасанг эди, Хабиболла ёлмеси, битеу ырысхымы аллынга тегюп къояр эдим. Кюйюзюнгю кёзюнг къыймай эсе, ол халжарда къунажининги бер.

С а л и х а т (*бети алгъасынын*). Хы, сенде уа бар кёреме! Желлей тургъан къунажинни?

З а б и т х а н (*чач-тюк болуп*). Оу, кюнюм, энди аныдамы къызгъанаса?!. Кет, кет, кет! Сени бетинг жокъду, Салихат.

С а л и х а т (*къаты ачуланып*). Бетинге уа аллахны налаты болсун. Сенден бетсиз беш да тау элде туумагъан эсе да алайды.

З а б и т х а н. Кет, шытыларынгы бери чачма, тонгуз кибики...

С а л и х а т. Тонгуз да сенсе, ит да сенсе, эл тюбюнде къалгъан баштакъ!

З а б и т х а н. Башынг аллынга тюшсюн, ол къызгъанчдан къалтырай тургъан башынг. Кет, мен сени бла тенг болуп сёлеширге ийлыкъгъан этеме. (*Кетип тебиреп, артха бурулады.*) Ол менден аягъанларынг от тёбеси болсунла. Сен да ала бла бирге кюй! (*Суху чыгъып кетеди.*)

С а л и х а т. Кюе, бише къал! Я мени аллахым, юйюнге сау жетме...

Забитхан. Мен кесим кетипми къаллыкъ сунаса? Аурууум ичинге. Зина, ой Зина! Чыкъ бери..

Салихат (*апчып*). Не этесе сен?!

Забитхан. Аллай келин болмаса уа турмазса сен. Мен аны биргеме алып кетерликме. Зайнаф, ой Зай...

Салихат. Къычырма. Аллай бедешликни къалай этерсе сен? Адамла не айтырла? Къой, Забитхан, кесинги суут.

Забитхан. Угъай, Хабиболла ёлмеси, Мухаммат пайхамбар келип тилесе да, къоярлыкъ туюлме. Зина-а!..

Салихат. Къой энди. Менден къорарлыкъ ол куююз болсун. Аман сагъатлы бол аны бла. Кел..

Экиси да бир бирге гыр-мыр эте кетедиле. Зайнаф киреди.

Зайнаф (*кеси кесине*). Мен, городской тиширыу, мында жашаялыкъ болурмамы? Охо, бек скучно болгъан заманымда городда друзияларыма барып, эрикгеними кетере турурма. (*Тёгерегине къарап.*) Бу эрими жашауу уа хоча кёрюнмейди. Ничего, Заби айтханча эсе, старуханы къыстырыкъчыгы барды. Алай, бек жадныйди дегенди. Чепуха! Мен аны бюге билirme. Аллай старухаланы мен кёплерин кёргенме. Ёх, арыгъанма, бир кесек тыянып отдыхать этейим. (*Диваннга тыянады.*) Эрим а къачан келлик болур? Жумушакъ адам хапары барды. Манга такой нужна.

Зайнаф къалкъыйды, Салихат киреди. Ол диванда жатып тургъан Зайнафны кёрмейди.

Салихат (*залгъа*). Ол тонгузну манга этип кетгенин кёрдюгюзю? Юйюмю тонады, эшигими жапды! Мен башсыз, къалай берип жибердим аны анга? Андан эсе ёмюрде да келин кёрмей къалгъан болгъа эдим мен. Келин болуп а, не эсе да бир ёребаш кёрюнеди... (*Диванда жукълап тургъан Зайнаф уллу хурулдайды. Салихат арта бурулуп, келинин кёреди, эки кёзю уллу жанып, ахы кетгенча болады.*) Оу, куююм, эшитипми къойду?

Зайнаф уянады.

Зайнаф. Жукълап къалгъан кёреме. Уставать этгенме да...

Салихат. Ёлюп къалайым, мен уятдым да, дауур этип.

Зайнаф. Заби кетипми къалгъанды?

Салихат. Кетгенди. (*Къубулуп, Зайнафны къатына*

олтурады.) Жашым келсе, былай бир гитче тойчукъ да этербиз алыкъа.

З а й н а ф. К чѣрту. Ол неге керекди. Башха жашауу-буз нормальна болса, той деген олду.

С а л и х а т. Жанынга болайым, тюз айтаса. Юйюме бир акъыллы келин кирмегенлей ёлюп къалырма деп къоркъуучу эдим да, аллахха шукур. Муратыма жетдим. Билемисе, къызым, бу элде иги келинлери болгъанла къалай жашайдыла?! Ырысхыларын сыйындырып болалмайдыла! Энди, аллах айтса, биз да адам санына къошулур эсек а.

З а й н а ф. Канишна, Салихат.

С а л и х а т (*Зайнафха сейирсинип къарайды*). Сени аллында келинлерим манга анака деп сѣлешичю эдиле.

З а й н а ф. Вот чудо! Мен городда юйреннгенме да, эл жашауну адетлерин билмейме.

С а л и х а т. Охо, къызым, аны биле турурса. Башха оноубузну этейик.

З а й н а ф. Пожалыста, мен угъай демейме.

С а л и х а т. Мен ары-бери барып сатыу эталмайма. Кѣп затым жыйылып турады. Кофтала, жаулукъла, шапкала...

З а й н а ф. А почему баралмайса?

С а л и х а т. Тил билмейме. Саулугъум жокъду. Энди, аллах айтса, сен айланырса...

З а й н а ф. Нет, нет! Манга жарарыкъ туююдю.

С а л и х а т (*къайгъылы болуп*). Не-е-ек?

З а й н а ф. Манга саудюгерчиликге айланганым ючюу условна тѣрт жылгъа сюд этгендиле.

С а л и х а т. Ол дегенинг?!

З а й н а ф. Условна дегени билмеймисе сен?

С а л и х а т. Угъай.

З а й н а ф. Тѣрт жылгъа дери манга саудюгерчилик бла заниматься этерге запретит этгендиле.

С а л и х а т (*бети кетип*). Къалай?!

З а й н а ф. Тѣрт жыл озгъунчу мен саудюгерчилик бла тутулсам, манга жангыдан сюд этип, тюрге сугъарлыкъдыла, понятно?

С а л и х а т. Оу, кюнюм!!! Сора тѣрт жылгъа дери бир зат да этмей, былаймы туруп турлукъса?

З а й н а ф. Хау. (*Салихат бушуу-бушман болады. Ауур кючюне, башын энишге бошлайды.*) Нек печальный болдунг, Салихат... то есть, ынна?

Салихат башын кѣтюрюп, Зайнафха огъурсуз къарады.

С а л и х а т. Мен санга ынна туююлме.

З а й н а ф (*олтургъан жеринден туруп*). Неге деп сер-

диться этесе, ы? Сен манга ол бирси келинлеринге этгенча этерге умут этме, понятно.

С а л и х а т (*аузу ачылып*). Келин, юйюме да кирип бошагъынчы, мени бла къалай сѣлешесе?

З а й н а ф. Успокойтесь эт. Мен тышына барып, бираз гулять этип къайтайым.

С а л и х а т (*жеринден суху туруп*). Сен жангы келинсе. Шѣндю санга, тышына чыгъып, халкъгъа кѣрюнюрге жарарыкъ туююлдо.

З а й н а ф. Почему?

С а л и х а т. Айып боллукъду. Адет..

З а й н а ф. Не адетди ол? Сиз къартла, бу эски адетле бла безитген этесиз. (*Кетеди.*)

Салихат, аузу ачылып, юйюню ортасында сюелгенлей къалады.

С а л и х а т (*къайгъылы, бушуулу*). Юйюме от туюнюп турады да. Эшигим жабылып къалды да. Энди уа не этейим? (*Эки жумдуругъун да туюнюп, хахайлап.*) Ой, Забитхан, сен отда куюгюн! Жилинны келтирип юйюме атып кетдинг да, юйюнг туюп боллукъ! (*Жилымсырап.*) Бедишликге къалгъан башым. Жашыма уа не айтырма энди? О-о, аллах, къуру да манга терс кѣзден къарап нек тура-са? Не этейим энди мен? Не амал?

Х а р у н киреди.

Х а р у н. Салихат, юйюнге ахшылыкъ, жангы келин келтиргенигизни билдирмегенлей, не ишингди бу сени? Мен былайда, къабыргъа къоншунг...

С а л и х а т (*ачыуланп*). Къойчу, аллахчу, башымы аурутма.

Х а р у н. Охо-о-о-о, не болгъанды санга? Мен алгъыш этерге келгенме. Сора, дагъыда... (*Тохтап къалады*).

С а л и х а т. Дагъыда не?

Х а р у н. Да мен да... ы-ы... бизни юйге да... Ы-ы-ы...

С а л и х а т. Не мурулдайса? Не болгъанды сени юйюнге уа?

Х а р у н. Зат да угъай. Сен унамагъанлыкъгъа, табылгъанды...

С а л и х а т (*терк*). Не за-а-ат? Къатынмы аласа?

Х а р у н (*кѣюрегин чюелтип, ъхтем*). Хоу.

С а л и х а т. Кимни?

Х а р у н. Миналданны.

С а л и х а т. Къасай кызынамы айтаса? Кет, телими болгъанса. Ол битеу элибизни туюнюп башына этип айланган тилчиди. Манга къоншугъа ол келгенден аллахым сакъласын.

Харун. Охо! Да сора мен не этейим?

Салихат (*ачуланьп*). Отму тюшгенди быллай бир! Нек ашыгъаса? Сакълай тур да, бир зат болур.

Харун. Сакълай турму дейсе? Ахшы, Салихат, ахшы! Сау къал. (*Кетип бара залгъа.*) Тап жол тапханма да мен бу къатыннга. (*Кетип бара, кеси кесине*). Э-э-э, алыкъа мен былай кёрюннгенликге къаты кишичикме. (*Кетеди.*)

Салихат (*кеси кесине*). Не этейим мен? (*Пауза.*) Да быллай бир амалсызгъа къалып кюрешмей, муну къыстап ийсем а! Хау, аллахакъына! Алыкъа жашым кёрмегенди, муну бла жашамагъанды. Адамла уа не айтырла? Салихат энтда да бир келинин къыстады дерле. Хы, айта берсинле. Алыкъа ол керти келин туююлдо. Неках этилмегенди. (*Къууанып.*) Ух, аллах, не тап амалын тапдым. Ол ит Забитхандан да куююзюмю да сыйырырма. Хау, куюнюм, алай этейим!

Зайнаф башын да тик тутуп, ёхтем киреди.

Зайнаф. Фу, мында не скучнады. Мында хазна культурна кийиннген адам болмаз. Хар ким да тохтап мени ызымдан къарайдыла, сукъланып. (*Салихатны къатына, ышара-ышара, къубулуп барады.*) Жашынг къачан келликди?

Салихат. Билмейме.

Зайнаф: Ол келгинчи мен городха барып къайтырем дейме. Билемисе нек? Анда биреулен, складда ишлеген знакомыйым, манга дублёнка табаргъа айтханды. Ох, аны кийип чыкъсам, мындагъыла бютюп да аз сейир этмезле! Мени алай ариу кийиннгенлей кёрсе, сени жашынг да къууаныр. Ол дублёнканы ценасы минг бла эки жюз сомчукъду. Мени кибик келинингден аллай бирчикни жалеть этмезсе. (*Кокаланады, жойкъулланады.*)

Салихат. Мени ахчам жокъду.

Зайнаф. Къалай жокъду? (*Кокаланып.*) Барды. Мен билеме. Разве сен келининги ариу кийинирин суюмеймисе? Бу элде сен болмасанг, бир кишини да городской келини жокъду. Санга ол уллу почётду, ы-ы?!

Салихат. Билемисе, иги къыз, сени да, бизни да Забитхан жангылтханды.

Зайнаф (*сагъайып*). Интересна. Ол а не айтханынгды?

Салихат (*тынч*). Урушмай-туююшмей, ююнге кет да къал. Манга сенича келин керекмейди.

Зайнаф (*кёкюрегин Салихатха чюелтип, огъурсуз*). Ах, вот что! Угъай, Салихат, мен бери артха кетерге деп келмегенме.

С а л и х а т. Сүймей кетерсе, тейри.

З а й н а ф (*кзаты ачыуланьп*). Сен, кьарт кьаргъа, мени жашаууму бузаргъамы кюрешесе?! Сен манга да ол бирси келинлеринге этгенча этергеми умут этесе, ы?!

С а л и х а т. Къычырма! Сен мени бирси келинлерими тырнагъын да тутмайса. (*Эшикни кёргюзтюп.*) Чыкъ мындан, бусагъат!

З а й н а ф. Менми, сенми?

С а л и х а т (*залгъа бурулуп*). Оу, кюнюм, эшитмейсиз бу бетсизни манга айтханьн. Эшикде чычхан юйде чычханьны кыыстай эди дегенча, муну манга эте тургъаньн кёремисиз!!!

З а й н а ф (*Салихатны аллына барьп, кзаякзча сюеледи, эки кболуп да белине салып, башьн да эки жанына чайкзай*). Бу сени юйюнг туююлдю. Энди бу мени юйюмдю, пенятна тебе?

С а л и х а т. Оу, кюнюм кзуругъан, эшигим жабылгъан, не аман къамамагъан бетсизсе сен. Чыгъып кет бусагъат мындан, уялмагъан гяур...

З а й н а ф (*кзычырып, келефенча болуп, Салихатны юсюне айланады*). Сен кет! Бусагъат от салырма мен бу юйге!..

Салихат, ахы кетип, артха чегинеди. Зайнаф стол юсюнде жабыуну сыдырып алып жерге атады, шинтикни кётюрюп полгъа урады, болгъаньны кзатыш-кзара этеди.

С а л и х а т. Оу, кюнюм кзуругъан, кзоян аурууу барды.

Зайнаф мюйюшдю сибиртгини сермеп алып, аны бла Салихатны юсюне айланады.

З а й н а ф. Кёзюмден думп бол!..

С а л и х а т. Ой-ой!.. Мен харип!.. (*Юйден кзачып чыгзады.*)

З а й н а ф (*аны ызындан*). Я тебя так не оставлю. Мен милицияны чакъырып, сени тутдургъан этерикме. Кёремисе аны, мени молодой юйюрюмю чачаргъа кюрешгенин. Не выйдет!.. (*Шошаяды.*) Кетди да? Энди кесим хозяйка болдум мында. Ух. (*Диваннга барьп олтурады. Кесек паузадан сора, туруп, юйню жыйышдырады.*) Барып болгъан ишни Забиге сказать этейим. Эрим келгинчи городха да жетип кзайтайым. (*Кетеди.*)

Сахна, кзарангы тартып, жарыйды. Музыка согулады. Махти киреди.

Махти. Нек шошду мында былай? Анам а кзайдады?

З а й н а ф киреди. Махтини кёрюп, дыркъ тохтайды. Сора, кокаланып, аны аллына барады.

З а й н а ф. Мой дорогой, Мишкачыкъ. Келип турса да. Как я рада. Мен да городха барып келеме.

М а х т и. Сен кимсе?

З а й н а ф. Зина. Сени Зиначыгъынг. Мени санга келтиргендиле. (*Барып, Махтини кёкюрегине кесин къысады.*) Ох, Мишинька, биз счастливый боллукъбуз. Городда мени жууукъларыма да бара турурбуз. Курортлагъа да барырбыз. Билемисе, тенгизде жууунган къалай игиди. Особенно Қъара тенгизде. Къырым жагъларында. Мен керти айтама. Қъуру да кьойланы кютюп айланмагъанлай, санга да красивая жиньяны кёрюрге керекди. Путёвка бла тыш кьыраллагъа да барырбыз. Знаешь, Мишинька, мен эрттен мечтать этеме, Рио-де-Жанейрогъа, Парижге, Римге барыргъа...

М а х т и (*Зайнафдан артха чегинип*). Мени анам къайдады?

З а й н а ф. Былайда бир къарт киши живёт этеди... атын забыла... а, вспомнила... Харун! Анга эрге чыкъгъанды.

М а х т и (*сейирсинип*). Къалай?!

З а й н а ф. Очень просто. Иги этгенди. Ол бизни жиньябызгъа мишать этип турургъа неге керекди. (*Махтиге жанлайды.*) Ох, Мишенька, былай кёргенлей, любить этип кьойдум сени. Городда мени тилегенле кёп эдиле. Алай Заби сени бир бек хвалить этди да, келип къалдым.

М а х т и (*Зайнафны кёкюрегинден артха тюртюп*). Ары тур.

З а й н а ф (*сейирсинип*). Почему?! Мен сени къатынынгма.

М а х т и. Угъай. Мен сени алмагъанма.

З а й н а ф. Что за чепуха? Сора мени бери нек келтиргендиле?

М а х т и. Ким келтирген эсе да, дауунгу анга айт. Мен сени келтирмегенме.

З а й н а ф. Мишенька, что ты, милый...

М а х т и. Мен Мишинька да туююлме. Мен Махтима...

З а й н а ф. Мен сени атынгы культурна айтханлыгымды. Мен городскойма. Мен...

М а х т и. Болду, Зина, болду. Мен сени ангылагъанма. Сени манга керегинг жокъду.

З а й н а ф. Вот как? Менден алай терк айырылып къалыргъамы умут этесе? Мен санга элде жашагъан диммоладан туююлме. Мен городскойма. Мен законланы бек уста билеме. (*Залны кёргюзте.*) Бу адамланы кёремисе. Ала

барысы да мени свидетеллеримдиле, мен сени къатының болгъаныма. Понял ты?

Махти. Ангылагъанма. Энди уа, къайдан келген эсенг да, ары бар. Сен манга керек болсанг, мен кесим, барып, алып келirme.

Зайнаф. Не выйдег!

Махти (Зайнафны кълугъундан тутуп, тышына тартады). Кел, кел...

Зайнаф. Куда? Отоугъамы элтесе мени?

Махти. Хоу.

Зайнаф. Тогда пошли.

Экиси да кетедиле. Тышыдан Зайнафы: «Посмотрим! Ты еще пожалеешь об этом. Мен сени алай оставитъ этерик сунма. Ты меня мало знаешь!..» — деген кычырыгы эшитиледи. Махти юйге киреди. Ол сагъышлыды. Юйде ары бла бери айланады. Терезеден тышына къарайды.

Махти. Азинат! Азинат, алай тохта! Мен бусагъат!..

Махти чабып кетди. Бир кесекден Азинатны кълугъундан тутуп, экиси да юйге киредиле. Бир бирге ышарып къарай, къууанчлы болады.

Ж а б ы у

БАШЛАРЫ

I

ПОВЕСТЛЕ, ХАПАРЛА, ЧАМЛА

Ал сёз. <i>Исса Боташев</i>	5
Жангыз жаш (повесть)	15
Къарангы жолда (повесть)	73
Локкайны «иши» (хапар)	97
Шаухалны жангылычы (хапар)	109
Крестинаны насыбы (хапар)	115
Исмаил юден кетеди (хапар)	125
Фатар (хапар)	131
Киеу (хапар)	136
Жырчы къыз (хапар)	143
Аслангерий (хапар)	150
Бир тойда (хапар)	154
Ажашхан кеме (хапар)	159
Экеулен (хапар)	162
Кюлкючю Чонай (чамла)	164

II

ПЬЕСАЛА

Ауанала	189
Ертен	243
Даража	285
Жамиля	327
Ючюнчю келин	362

Жагъафар Зубейирович Токумаев

ТЕНИ

*Повести, рассказы, пьесы,
юмористические рассказы*

На балкарском языке

Редактор *С. М. Мотгаева*

Художник *П. Х. Мамбетов*

Художественный редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *С. А. Мусукаева*

Корректор *Р. А. Кучменова*

ИБ № 1271

Сдано в набор 07.03.85. Подписано к печати 28.05.85. Формат 84×108¹/₃₂.
Бумага типографская № 3. Гарнитура литературная. Печать высокая.
Усл. печ. л. 20,16. Усл. кр.-отт. 20,16. Уч.-изд. л. 21,63. Тираж 800 экз.
Заказ № 2970. Цена 1 р. 60 коп.

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Госкомиздата КБАССР

Нальчик, проспект им. Ленина, 33